

Οἱ βυζαντινές ἀγιολογικὲς καὶ ὕμνολογικὲς πηγές
γιά τόν ἅγιο Ἀρτέμιο

Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Θεολογική Σχολή
Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας
Τομέας Λατρείας Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης

Παναγιώτης Ν. Βολάκης

Οί βυζαντινές άγιολογικές και ύμνολογικές πηγές για τόν άγιο Άρτέμιο

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Έργασία

Έπιβλέπων καθηγητής: Συμεών Α. Πασχαλίδης

Θεσσαλονίκη 2008

*Στήν Ἑλένη
καί στά παιδιά μας
Μίνα καί Νέστορα.*

Προλεγόμενα

Ὁ ἅγιος μεγαλομάρτυρας καί θαυματουργός Ἀρτέμιος ἀνήκει στήν χορεία τῶν μαρτύρων ἐκείνων πού ἀντιμετώπισαν τήν ἀντιχριστιανική πολιτική διωγμῶν τοῦ Φλαβίου Κλαυδίου Ἰουλιανοῦ (332-363 μ.Χ.) τοῦ ἐπονομαζόμενου Παραβάτη ἢ Ἀποστάτη. Ἐλάχιστες διάσπαρτες ἀναφορές πού μποροῦν νά συλλεγοῦν ἀπό διαφορετικές ἱστορικές πηγές, συναξαριστικά ὑπομνήματα καί κυρίως τά ἀναφερόμενα σέ αὐτόν μαρτυρολογικά κείμενα, τά ὁποῖα σώθηκαν ὥς τίς μέρες μας εἶναι τό ὑλικό γιά μία προσπάθεια ἀνασυνθέσεως τοῦ βίου του. Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ τιμή τοῦ ἁγίου στόν εὐρύτερο ὀρθόδοξο χῶρο εἶναι ἐξαιρετικά διαδεδομένη καί πολλοί ναοί τιμῶνται ἐπ' ὀνόματί του ἐνῶ ἡ γιορτή του ἀποτελεῖ εὐκαιρία μεγάλης πανήγυρης καί ἡ ἀγιογραφία του κοσμεῖ μνημεῖα μοναδικῆς ἀξίας, δέν ἔτυχε ὁ ἅγιος μίας συστηματικῆς μελέτης ἕως σήμερα.

Τό γεγονός ὅτι γεννήθηκα καί μεγάλωσα κοντά στήν περιοχή τῆς Ἀθήνας πού φέρει τό ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καί βρίσκεται ὁ περικαλλής ναός του, μέ ἔκανε ἀμέσως καί μέ χαρά νά ἐπιλέξω ὡς θέμα μεταπτυχιακῆς μελέτης, ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ καθηγητή μου στήν Θεολογική σχολή τῆς Θεσσαλονίκης κ. Συμεών Πασχαλίδη, τόν βίο καί τά μαρτύριά του.

Κάθε γραφή ὅμως, ἀκόμα κι ἐκείνη μέ τίς πιό αὐστηρές προδιαγραφές ὅπως ἡ ἐπιστημονική εἶναι ἓνα εὐχάριστο – ἂν καί συχνά ἐπίπονο- ἀλλά καί δημιουργικό ταξίδι. Μέσα ἀπό αὐτό γνωρίζεις τόπους καί πρόσωπα, δημιουργεῖς σχέσεις ζωῆς. Ὁ ναός τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν Γούβα, ἡ ὁδός τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μέσα στό πολύβουο ἐμπορικό κέντρο τοῦ Κορυδαλλοῦ, τά δυσπρόσιτα κελλιά πού φέρουν τό ὄνομα τοῦ ἁγίου στήν ἁγιασμένη χερσόνησο τοῦ Ἁγίου Ὁρους εἶναι κάποιοι ἀπό τούς τόπους πού εὐτύχισα νά βρεθῶ γιά τίς ἀνάγκες αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Τόποι πού θεωρῶ πῶς τό πλέον πολύτιμο ὑλικό πού μοῦ προσέφεραν ἦταν ἡ μοναδική αἴσθηση τῆς παρουσίας τοῦ ἴδιου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἐκεῖ, μέσω τῆς τιμῆς πού τοῦ ἀποδίδεται νυχθημερόν ἀπό τούς ἀνθρώπους πού τούς διακονοῦν. Αὐτοί, οἱ τελευταῖοι, οἱ ἄνθρωποι δηλαδή, ὑπῆρξαν κατά τήν διάρκεια αὐτοῦ τοῦ ἐρευνητικοῦ ταξιδιοῦ σημαντικότεροι σταθμοί ἀπό τούς τόπους. Χωρίς αὐτούς οἱ ὁμορφοί τόποι θά ἦταν ἄμοργοι.

Ὑπῆρξαν πολλά τά πρόσωπα πού συνέβαλαν –μέ τόν δικό του τρόπο τό καθένα- στήν προσπάθειά μου γιά τήν σύνθεση αὐτῆς τῆς μελέτης. Γιά πολλά ἀπό αὐτά δέν μπόρεσα νά ξεπεράσω τήν ἐπιθυμία τους γιά ἀνωνυμία καί τά εὐχαριστῶ χωρίς νά τά ἀναφέρω.

Δέν μπορῶ ὅμως νά παραλείψω νά ἀναφερθῶ σέ ἐκείνους πού χωρίς τήν δική τους συμβολή τίποτε δέν θά εἶχα καταφέρει. Τήν σύζυγό μου Ἑλένη καί τά παιδιά μου Μίνα καί Νέστορα. Τούς ἀληθινούς φίλους καί (συν)αδέλφους π. Χρήστο Ζαχαράκη καί τήν πρεσβυτέρα Κατερίνα Πενιρτζή-Ζαχαράκη. Τόν

π. Σπυρίδωνα Ἀντωνίου καί τόν κ. Συμεών Πασχαλίδη στήν ἀποδοχή καί τήν ἐμπιστοσύνη τῶν ὁποίων ὀφείλω τήν συνέχιση «μετά 20 ἔτη» τῆς ἀγαπητικῆς σχέσης μου μέ τήν Θεολογική Σχολή τοῦ Α.Π.Θ.

Εὐχαριστώντας ὁλόθερμα καί ἀπό καρδιᾶς, ὅλους τους παραπάνω ἀλλά καί ἄλλους πολλούς γιά τήν βοήθεια πού μοῦ προσέφεραν, εὐχομαι, ἡ Χάρις τοῦ Παναγίου Πνεύματος διά τῶν πρεσβειῶν τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρα καί θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου νά κατευθύνει καί νά συνοδεύει τά βήματα καί τίς ἐνέργειές τους πρὸς κάθε προσωπικό καί οἰκογενειακό καλό.

Θεοφάνεια 2008

Παναγιώτης Βολάκης

Πίνακας περιεχομένων

Προλεγόμενα	4
Συντομογραφίες	8
Βιβλιογραφία	9
Είσαγωγή	24
A. Ο ἅγιος Ἀρτέμιος καὶ ἡ ἐποχὴ του	29
Εἰσαγωγικά - Ὁ «πληθωρικός» 4ος μ.Χ. αἰώνας	29
A.1.1 Ὁ κόσμος κατὰ τὸν 4ο μ.Χ. αἰ.	33
A.1.2 Ὁ νέος ρωμαϊκὸς κόσμος- τὸ Βυζάντιο	35
A.1.3 Ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Διοκλητιανός - Μ. Κωνσταντῖνος καὶ ἡ νέα δομὴ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας	36
A.1.4 Τὸ Ρωμαϊκὸ κράτος μετὰ τὴν μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου	37
A.2 Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς περιόδου ἕως τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου	45
A.3 Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου	48
B. Οἱ βυζαντινὲς καὶ μεταγενέστερες πηγές γιὰ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο	51
B.1.1 Οἱ βυζαντινὲς πηγές γιὰ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο	51
B.1.2 Οἱ ἱστορικὲς πηγές γιὰ τὴν μελέτη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καὶ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα	52
B.1.3 Πρωτογενεῖς πηγές	55
B.1.4 Βυζαντινὴ χρονογραφία καὶ μεταγενέστερη ἱστοριογραφία	66
B.1.5 Οἱ δευτερογενεῖς πηγές	71
B.2 Ἡ σύγχρονη ἔρευνα	72
B.3 Οἱ κύριες βυζαντινὲς ἀγιολογικὲς πηγές γιὰ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο	76
B.3.1 Τὰ κείμενα τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καὶ οἱ ἐκδόσεις τους	79
B.3.1.1 Ἡ χειρόγραφη παράδοση	80
B.3.1.2 Ἡ Χρονολόγηση καὶ οἱ συγγραφεῖς τῶν μαρτυρίων	81
Γ. Κριτικὴ θεώρηση τῶν ἱστορικῶν καὶ προσωπογραφικῶν ζητημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ ἀναφερόμενα στὰ κείμενα τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.	95
Γ.1.1 Τὰ γενικότερα χαρακτηριστικὰ τῶν μαρτυρίων	95
Γ.2 Τὸ περιεχόμενον τῶν κειμένων τῶν μαρτυρίων	101
Γ.2.1 Τὸ προοίμιο - πρόλογος	103
Γ.2.2 Ἡ ἱστορικὴ εἰσαγωγή ἕως καὶ τὴν κάθοδο τοῦ Ἰουλιανοῦ στὴν Ἀντιόχεια	107
Γ.2.3 Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος μπροστὰ στὸν Ἰουλιανό. Ἡ περιγραφή τῆς ἀπολογίας, τοῦ βασανισμοῦ καὶ τῆς θανάτωσης τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στὰ κείμενα τῶν μαρτυρίων του	116
Γ.2.3.1 Προσωπογραφικὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου τὰ ὁποῖα περιέχονται στὴς διηγήσεις τῶν μαρτυρίων του	119
Γ.2.4 Οἱ ἐπίλογοι τῶν μαρτυρίων	142
Γ.3 Ἡ ἰδιαίτερη ἀξία τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου	146
Γ.3.1 Ἡ Δομὴ τοῦ ἀρχαιότερου μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (BHG 169yz)	146
Γ.3.2 Θεολογούμενα ζητήματα ποὺ ξεχωρίζουν στὸ ἀρχαῖο μαρτύριο	148
Γ.4 Συμπληρωματικὲς πηγές γιὰ τὸν βίο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου. Ἡ μεγάλη κρίση τοῦ ἀρειανισμοῦ. Ἡ σχέση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μὲ τοὺς ἀρειανόφρονες καὶ ἡ ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ αὐτοὺς	150
Γ.4.1 Ἡ σχέση ἁγ. Ἀρτεμίου καὶ Μ. Ἀθανασίου	154
Γ.5 Τὰ βυζαντινὰ συναξαριστικὰ ὑπομνήματα	167
Γ.6 Τὰ μεταβυζαντινὰ καὶ νεώτερα συναξαριστικὰ ὑπομνήματα	172
Γ.7 Νεώτεροι Συναξαριστές	174

Γ.8 Ένα νέο συναξάρι του αγίου Άρτεμίου με βάση τις ιστορικές πηγές..	177
Δ. Η τιμή του αγίου Άρτεμίου κατά την βυζαντινή και μεταγενέστερη περίοδο	183
Δ.1.1. Η συλλογή των θαυμάτων του αγίου Άρτεμίου	183
Δ.1.2 Οί συλλογές θαυμάτων των αγίων	186
Δ.1.3 Τό κείμενο της συλλογής των θαυμάτων του αγ. Άρτεμίου	187
Δ.2 Τό κέντρο της τιμής του αγίου Άρτεμίου, ό ναός του αγ. Ίωάννη του Προδρόμου στην Όξεία	200
Δ.2.1 Η κοινωνική και οικονομική διάσταση της τιμής των αγίων στην βυζαντινή Κωνσταντινούπολη. Μία πρώτη προσέγγιση με βάση τό παράδειγμα της τιμής του αγίου Άρτεμίου	206
Δ.2.2 Η αγία Φεβρωνία	208
Δ.3 Η συλλογή των θαυμάτων του αγίου Άρτεμίου ως έπιστημονική πηγή	212
Ε. Η ύμνολογία του αγίου Άρτεμίου	215
Ε.1. Η αγιολογική ύμνογραφία	215
Ε.2 Η χειρόγραφη παράδοση των ύμνογραφημάτων προς τιμήν του αγίου Άρτεμίου	216
Ε.3 Έντυπες Άκολουθίες κατά τόν L. Petit	221
Ε.4 Κανόνες προς τιμήν του αγίου Άρτεμίου στά <i>Analecta hymnica graeca</i>	222
Ε.5 Ό άγιος Άρτέμιος στά έλληνικά Μηναία	225
Ε.6 Οί σημαντικότερες έκδόσεις ακολουθιών του αγίου Άρτεμίου	230
Ε.6.1 Η ακολουθία της Μυκόνου	230
Ε.6.2 Η Άκολουθία του αγίου Άρτεμίου στην έκδοση του Γεωργίου Α. Ρήγα	237
Ε.6.3 Ό Παρακλητικός κανόνας και οί Χαιρετισμοί στον άγιο Άρτέμιο του Κελλιού του αγ. Άρτεμίου στην Άγία Άννα του Άγ. Όρους	238
Ε.6.4 Η έκδοση της Ίερās Μονής Αγίου Άρτεμίου Κορυδαλλού Πειραιώς	241
Ε.7 Άλλα ύμνογραφήματα για τόν άγιο Άρτέμιο	241
Ε.8 Ό άγιος Άρτέμιος στά βυζαντινά Τυπικά	243
ΣΤ. Η τιμή του αγίου Άρτεμίου στον έλλαδικό χώρο	245
ΣΤ.1. Η τιμή του αγίου Άρτεμίου στο Άγιον Όρος	246
ΣΤ.2. Ό άγιος Άρτέμιος στή λαογραφία	248
ΣΤ.3. Η τιμή του αγίου σήμερα - Ό Άγιος Άρτέμιος προστάτης της Έλληνικής Αστυνομίας	250
Ζ. Ό άγιος Άρτέμιος στην Εικονογραφία	252
Ζ.1 Η τοιχογραφία του Πρωτάτου	254
Ζ.2 Άλλες εικόνες του αγίου Άρτεμίου συνδεόμενες με τό αγιογραφικό έργαστήριο του Μανουήλ Πανσέληνου	256
Ζ.2.1 Τό παρεκκλήσι του αγίου Εϋθυμίου στον άγιο Δημήτριο της Θεσσαλονίκης	258
Ζ.3 Άλλες αξιόλογες εικόνες του αγίου Άρτεμίου	259
Ζ.3.1 Ό άγιος Άρτέμιος στο Καθολικό και την Τράπεζα της Ι. Μ. Διονυσίου στο Άγιον Όρος	259
Ζ.3.2 Μεταβυζαντινή απεικόνιση (18ος μ.Χ. αιώνας) του αγίου στην Ι. Μ. Γρηγορίου του Αγίου Όρους	261
Ζ.4 Ποικίλες απεικονίσεις του αγίου Άρτεμίου	262
Ζ.5 Νεώτερες εικόνες του αγ. Άρτεμίου	270
Έπιλεγόμενα	273
Abstract	276

Συντομογραφίες

<i>Ἀρχαῖο μαρτύριο</i>	Τό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου (<i>BHG</i> 169yz)
<i>EA</i>	Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια (Κωνσταντινουπόλεως)
Ἰωάννη, Ὑπόμνημα	Τό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου (<i>BHG</i> 170, 171)
<i>ΘΗΕ</i>	Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια
<i>KAM</i>	Κέντρον Ἀγιολογικῶν Μελετῶν Ἱ. Μ. Θεσσαλονίκης
<i>MEE</i>	Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια
<i>AASS</i>	Acta Sanctorum Socii J. Bollandi
<i>AHG</i>	Analecta Hymnica Graeca
<i>AnBoll</i>	Analecta Bollandiana
<i>BAG</i>	L. Petit, <i>Bibliographie des Acolouthies Grecques, Subsidia Hagiographica</i> 16, Bruxelles, Société des Bollandistes, 1926
<i>BHG</i>	F. Halkin, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> , τ. I-III, <i>Subsidia Hagiographica</i> 8a, Bruxelles, 1957 ³
<i>BMGS</i>	Byzantine and Modern Greek Studies
<i>BNJ</i>	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
<i>DOP</i>	Dumbarton Oaks Papers
<i>Novum Auctarium BHG</i>	F. Halkin, <i>Novum Auctarium Bibliotheca Hagiographica Graeca, Subsidia Hagiographica</i> 65, Bruxelles, 1984
<i>ODB</i>	The Oxford Dictionary of Byzantium
<i>PG</i>	J.-P. Migne, <i>Patrologiae cursus completus. Series Graeca</i>

Βιβλιογραφία

Α. Ανέκδοτα κείμενα

Κανόνας εἰς τόν ἅγιον Ἀρτέμιον, Ἰωσήφ τοῦ ὑμνογράφου in nonae odes
Can. Inc. Δέξαι τᾶς δεήσεις / τῶν πίστει καὶ πόθῳ

Acr. –

Ἦχος πλ. Β Κύματι θαλάσσης

Athous. Vatopediou 787, ff. 10^v-27

Κανόνας εἰς τόν ἅγιον Ἀρτέμιον ,

Can. Inc. Ὁ χορὸς τῶν φιλοχρίστων / καὶ φιλάθλων ἡ πληθὺς

Acr. –

Ἦχος πλ. Δ΄, Τῷ συντρίψαντι πολέμους

Athous. Lavrae Δ55, ff. 139-140

Β. Ἑλληνόγλωση

Ἀγαπίου μοναχοῦ (Λάνδου), *Βιβλίον καλούμενον Παράδεισος ἐκ τῶν λόγων τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστοῦ μεταφρασθὲν παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ του Κρητός*, ἔκδ. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1999

Ἀθανασιάδης Π., *Ἰουλιανός. Μία βιογραφία*, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα, 2001

Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου τοῦ Θαυματουργοῦ ψαλλομένη τῇ κ' Ὀκτωβρίου (Μυκόνου), Ἔκδοσις πρώτη τό 1820 ἐν Μυκόνῳ, ἔκδοσις Δευτέρα ὑπὸ Σωτηρίου Ν. Σχοινᾶ ἐν Βόλῳ, ἐκ τοῦ τυπογραφείου υἱῶν Σωτ. Σχοινᾶ ἐν Βόλῳ 1965

Βασιλάκη Ἀ., «Εἰκονομαχικὲς ἐκκλησίαις στὴ Νάξο», *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, τόμος Γ΄, 1962

Βασιλόπουλος Χ. Δ. (Ἀρχιμανδρίτης), «Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος», *Βίοι Ἀγίων* 48, ἔκδ. Ὁρθοδόξου Τύπου, Ἀθήνα 1995⁶

Baynes N.H. - Moss H. St. L. B. (ἐπιμ.), *Βυζάντιο, εἰσαγωγή στὸν Βυζαντινὸ πολιτισμό*, Παπαδήμας, Ἀθήνα 1988⁵

Βιζυηνός Γ., *Νεοελληνικά Διηγήματα*, (ἐπιμέλεια: Π. Μουλλάς), Ἀθήνα, Ἑστία, 1996

Brown P., *Ὁ κόσμος τῆς ὑστερης ἀρχαιότητος 150-750 μ.Χ.*, (μετ. Σταμπόγλη Ἑλένη, Κουβίδης Δῆμος), Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα, 1998

Browning R., *Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία*, ἔκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα, 1992

Γεδεών Μ., *Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον*, μνήμαι τῶν ἀπο τοῦ Δ' μέχρι μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἑορταζομένων ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐψθ', 1899

Γεδεών Μ., *Ἀγιοποιήσεις τὸ καθεστὼς τῆς ἐν Ἀγίοις συναριθμίσεως*, Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1984

Γιοκαρίνη Κ. π. (Διδακτορικὴ διατριβή), *Τὸ πρόβλημα τῆς Ἰερωσύνης τῶν γυναικῶν στὸ πλαίσιο τῆς οἰκουμενικῆς κίνησης*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολὴ Θεολογικὴ, Τμῆμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη, 1993

Cameron A., *Ἡ ὑστερη ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία*, Ἰνστιτοῦτο τοῦ βιβλίου, Α. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα, 2000

Cary M., *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, (μετ. Αἰκ. Ε. Σταθοπούλου), Μίνωας, Ἀθήναι, 1960

Δανιὴλ (μοναχοῦ) [ἔκδ]., *Κανὼν Παρακλητικὸς καὶ χαιρετισμοὶ εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Ἀρτέμιον*, Ἅγιον Ὅρος, 2005

Δετοράκη Θ., *Βυζαντινὴ Φιλολογία τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα*, τ. 2, ἔκδ. ἰδίου, Ἡράκλειο Κρήτης 1995

E.A. 23 (1903)

Ἐνισλείδου Μ. Χ., *Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας, τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἡ ἱστορία τῶν ἱερῶν αὐτοῦ λειψάνων ἀπὸ τὰ κείμενα*, τ. Α, Ἀθήναι, 1975

Εὐστρατιάδης Σ. (Μητροπ. πρ. Λεοντοπόλεως), *Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι, 1995²

Ζακυνθινοῦ Δ. Α., *Βυζαντινὴ Ἱστορία 324-1071*, Δωδώνη, Ἀθήνα-Γιάννινα, 1989 (Α' φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση)

Hunger H., *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. Β, ΜΙΕΤ (μετ. Κατερίνα Συνέλη), Αθήνα 1997²

Θεοδώρου Ε., «Ὁ θεσμός τῶν διακονισσῶν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἡ δυνατότης ἀναβιώσεως αὐτοῦ», *Θεολογία*, τόμος 62, τεύχος 4, Ἀθήναι, 1991

Θεοδώρου Ε., «Ἡ συμμετοχὴ τῶν διακονισσῶν εἰς τὴν ἐνοριακὴν ζωὴν», *Ἐνορία*, ἔτος 1^ο, ἀρ. 10-12, Ὀκτώβριος-Νοέμβριος 1946

Θεοδώρου Ε., «Οἱ Διακόνισσες στὴν Ἐκκλησίᾳ» ὁμιλία στὴν Ἀκαδημία θεολογικῶν σπουδῶν τῆς Ι.Μ. Δημητριάδος καὶ Ἀλμυροῦ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 2003

Θεοδώρου Ε., *Ἡρώιδες τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης: διακόνισσαι διὰ τῶν αἰώνων*, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι, 1949

Θωμόπουλου Σ. Ν., *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν (ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821)*, ἐπιμ. Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, τύποις Χάρ. Καγιάφα, Πάτραι 1950²

Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τ. Ζ, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Αθήνα, 1978

Καβάφη Κ. Π., *Ποιήματα 1897-1933*, Ἴκαρος, Αθήνα, 1984

Καραγιαννόπουλος Γ., *Τὸ Βυζαντινὸ κράτος*, ἔκδ. Ἑρμῆς, Αθήνα 1983

Καραγιαννόπουλος Ἰ., *Ἱστορία Βυζαντινοῦ κράτους*, Θεσσαλονίκη 1995⁵

Καραγιαννόπουλος Ἰ., *Χάρται πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου (324-565)*, ἔκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1978

Καρπόζηλος Ἀ., *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι*, ἔκδ. Κανάκη, Αθήνα 1997, τ. Α' (4^{ος}-7^{ος} αἰ.)

Ἐκκλησία τ. ΚΕ' , (1948)

Εὐχολόγιο

Κόντογλου Φ., *Ἐκφρασις τῆς ὀρθοδόξου εἰκονογραφίας*, ἔκδ. Ἀστήρ-Παπαδημητρίου, Αθήνα, 1979²

Κουγέας Μ., *Λαογραφία* τ. ΙΙΙ, 1911

Κουκουλές Φ., *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς (1948-1955)*, Παπαζήσης, Ἀθήνα, χ.χ.

Κουρκούτα Λ., *Ἡ νοσηλευτικὴ στὸ βυζάντιο*, Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Σχολὴ Ἐπιστημῶν Ὑγείας, Τμῆμα Νοσηλευτικῆς, Ἀθήνα, 1993

Krumbacher K., μετ. Σωτηριάδης Γ., *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας*, τ. Α΄, (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις ἐκδόσεως Μαρασλῆ), ἔκδ. Β. Ν. Γρηγοριάδης, Ἀθῆναι, 1974

Λαῖου Ἀ., «Στῆβεν Ράνσιμαν: ἓνας ἄνθρωπος ποὺ ποτὲ δὲν βαρέθηκε», *The New Griffon*, τ. 5 (2002), Athens, 2002

Λάμπρος Σ. Π., *Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos*, τ.2, Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1966

Μελικίδη Π., *Παρέμβαση*, Ι. Μ. Ναυπάκτου καὶ ἀγίου Βλασίου, τ. 74, Μάρτιος 2002

Μηναῖον Ὀκτωβρίου, Ἀποστολικῆς Διακονίας, ἐν Ἀθήναις, 1993 (ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἔκδοσης τοῦ 1960)

Μηναῖον τοῦ Ὀκτωβρίου περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν μετὰ τῆς προσθήκης τοῦ Τυπικοῦ, ἔκδ. Φῶς, Ἀθῆναι, 1961

Νικοδήμου (Ἀγίου) Ἀγιορείτου, *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τ. Α, Ὁρθόδοξος Κυψέλη, Θεσσαλονίκη, 1981⁵

Ostrogorski G., *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, Ἱστορικὲς ἐκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Ἀθήνα, 1978

Παπαδόπουλος Ἀ., *Ἀγιολογία Ι, Θέματα γενικὰ εἰδικὰ καὶ ἐορτολογίου*, Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη, 1996

Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Ἀ., *Varia graeca sacra*, st. Petersburg 1909, σσ. 1-75 (επαν. Leipzig, 1975)

Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου Ἑ., *Ταμεῖον ἀνέκδοτων βυζαντινῶν ᾠσματικῶν κανόνων, Seu Analecta Hymnica Graeca e codicibus*

eruta orientis christiani, I., Κανόνες Μηναιών, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφέλιμων βιβλίων, Ἀθήναι, 1996

Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τ. 20, ἔκδ. Πάπυρος, 1984

Πασχαλίδης Σ. Α., *Νικήτας Δαβίδ Παφλαγών – Τό πρόσωπο καί τό ἔργο του, Συμβολή στή μελέτη τῆς προσωπογραφίας καί τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας τῆς προμεταφραστικῆς περιόδου, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Θεσσαλονίκη, 1999*

Πασχαλίδης Σ. Α., *Ὁ βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκη, Κέντρον ἀγιολογικῶν μελετῶν I. Μ. Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1991*

Πάσχος Π. Β., *Ἅγιοι οἱ φίλοι του Θεοῦ – Εἰσαγωγή στήν Ἀγιολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, 3η ἔκδ., Ἀρμός, 1996*

Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, Scriptores Originum Constantinopolitanarum. Ἐκδ. Th. Preger. P. I, II. New York: Arno Press, 1975 (Ανατύπωση ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Leipzig, 1901-07)

Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μίας ἁγίας καθολικῆς καί ἀποστολικῆς τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησίας ἥτοι ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καί θεῖοι κανόνες, παρά Ἀγαπίου Ἱερομονάχου καί Νικοδήμου μοναχοῦ, ἔκδ. Ἀ. Στ. Γεωργίου καί Ἀπ. Φερετοπούλου, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Βλαστοῦ Χ. Βαρβαρρήγου, ἐν Ἀθήναις, 1886

Πολίτη Α. (μέ τή συνεργασία Μ. Ι. Μανούσακα), *Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὁρους, [Ἑλληνικά - Περιοδικόν σύγγραμμα Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (Παράρτημα)], Θεσσαλονίκη, 1973*

Προβατάκη Θ. Μ., *Βίοι, ἀκολουθίες καί παρακλήσεις τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου, τῶν ἁγίων ἐνδόξων μεγαλομαρτύρων τεσσαράκοντα καί τῆς ἀδελφῆς του μεγάλου Βασιλείου ὁσίας Μακρίνας, ἔκδ. I. Μ. ἁγίου Ἀρτεμίου Κορυδαλλοῦ Πειραιῶς, Ἀθήνα, 2001*

Ράμφος Ἰ. Σ. (πρωτοπρεσβύτερος), *Ἀγιολογικὰ μελετήματα, Ἀθήναι, 1977*

Ράνσιμαν Σ., *Βυζαντινὸς πολιτισμὸς, ἔκδ. Γαλαξία, Ἀθήνα, 1969*

- Ρήγας Γ., Ἀκολουθίαι ἁγίων παρά Γεωργίου Ρήγα, (ἐπιμ. Φ. Δημητρακόπουλος), φωτοαναστατική παραγωγή τῆς ἔκδοσης τοῦ 1928, Ergo, Ἀθήνα, 2003
- Rostovtzeff M., *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, Παπαζήσης, Ἀθήνα, 1984
- Σαββίδης Ἀ., *Τὰ χρόνια σχηματοποίησης τοῦ Βυζαντίου 284-518 μ.Χ.*, Ἱστορικὲς ἐκδόσεις Στέφ. Δ. Βασιλόπουλος, Ἀθήνα, 1983
- Σμυρνάκη Γ., *Τὸ Ἅγιον Ὅρος*, Πανσέληνος (φωτογραφικὴ ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ 1903 συμπληρωμένη μὲ εὐρετήριο ὀνομάτων), Καρυὲς Ἁγίου Ὁρους, 2005
- Σταματάκου Ἰ., *Λεξικὸν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης*, Βιβλιοπρομηθευτικὴ, Ἀθήνα, 2002
- Στεφανίδου Β. (Ἀρχ.), *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἐκδ. Παπαδημητρίου, Ἀθήνα, 2000⁷
- Συμεωνίδης Σ. Μ., *Μοναστήρια τῆς Σίφνου. Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος τοῦ Μογκοῦ, Ἅγιος Ἰωάννης Χρυσόστομος στὴ Φυτειά, Ἅγιος Ἀρτέμιος τῆς Σιμωνόπετρας*, Ἀθήνα, 1984
- Τζόουνς Α.Μ., *Ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῆς Εὐρώπης*, Κέδρος, Ἀθήνα, 1999³
- Τρεμπέλα Π. Ν., *Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας, βίος δράσις καὶ μαρτύριον αὐτοῦ ἐν Πάτραις*, ἔκδ. ἐπιτροπῆς ἀνεγέρσεως τοῦ νέου ναοῦ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου, ἐν Πάτραις, 1956
- Τσιγαρίδας Ε., «Μανουὴλ Πανσέληνος, ὁ Κορυφαῖος Ζωγράφος τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων», στὸν συλλογικὸ τόμο *Μανουὴλ Πανσέληνος. Ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Πρωτάτου*, Ἀγιορειτικὴ Ἑστία, Θεσσαλονίκη, 2003
- Χρήστου Π., *Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας τοῦ Μεγάλου ἅπαντα τὰ ἔργα*, Πατερικαὶ Ἐκδόσεις Γρηγόριος Παλαμᾶς, Θεσσαλονίκη, 1973
- Χρήστου Π., *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία- Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ χριστιανισμοῦ*, ἔκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1981, τ. Α΄
- Χριστοφιλοπούλου Α., *Βυζαντινὴ Ἱστορία Α΄ (324-610)*, ἔκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1996²

Χρυσοστόμου Γ. Χ. (Αρχ.), *Τὸ ἔργον τοῦ ὑμνογράφου Γερασίου μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου, Εὐρετήρια, Ὁργανισμὸς πολιτιστικῆς πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης, Θεσσαλονίκη, 1997*

Ὡρολόγιον τὸ Μέγα, Ἀστήρ, Ἀθῆναι, 1973

Β. Ξενόγλωσση

Barnes T.D., *Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., and London, 1993

Batiffol P., «Fragmente der Kirchengeschichte des Philostorgius», *Romische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 3, 1889, σσ. 252-289

Baynes N.H., «Topographica constantinopolitana», *Journal of Hellenic Studies* 31, 1911, σσ. 266-268

Baynes N.H., «Death of Julian the apostate in a Christian legend», *The Journal of Roman Studies*, Vol. 27, Part I: Papers Presented to Sir Henry Stuart Jones, 1937, σ. 22-29

Beck H.-G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* [Byzantinisches Handbuch II. 1, Handbuch der Alterumswissenschaft XII/2,1.], München, 1959

Bidez J., *Philostorgius Kirchengeschichte*, Die Griechischen christlichen schriftsteller 21, Leipzig, 1913

Bidez J., *La vie de l'empereur Julien*, Paris 1930, Edt. München 1947⁵, Hamburg 1956

Boyd A. S., «Ex -Voto therapy, A note on a copper plaque with St. Hermolaos» στό *AETOS Studies in honour of Cyrill Mango presented to him on April 14, 1998* (ed. Ševčenko I. And Hutter I.), B.G.Teubner, Stuttgart und Leipzig, 1998, σσ. 15-27

Bowersock G. W., *Julian the Apostate*, Duckworth London και Harvard University Press Cambridge Mass., 1978

Brown P., *The world of late antiquity: from Marcus Aurelius to Muhammad*, Thames and Hudson, London, 1971

- Burgess R. W., «The passio S. Artemii, Philostorgius, and the dates of the invention and translations of the relics of Sts Andrew and Luke», *AnalBol* 121, 2003, σσ. 5-36
- Bury J.B., *History of the later roman empire*, Macmillan & Co., Ltd., London, 1889· 1923²
- Bury J.B. (σχεδιασμός σειρᾶς), *The Cambridge medieval history*, Cambridge University Press, 1911 κ. ἔξ.
- Buttner-Wobst Th., «Der Tod des Kaisers Julian, Eine Quellenstudie», *Philologus* 51, 1892, σσ. 561-580
- Cambell W. A., «Excavations at Antioch-on-the-Orontes», *American Journal of Archaeology*, τόμ. 38, No 2, Ἀπρ.-Ιούνιος 1934
- Cameron A., *The Later Roman Empire A.D. 284-430*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1993
- Chadwick H., *The Early Church*, Penguin, London, 1993
- Chiesa P., *Le Versioni Latine della Passio Sanctae Febroniae: Storia, Metodo, Modelli di Due Traduzioni Agiografiche Altomedievali*, Spoleto, Centro Italiano de Studi Sull' alto Medioevo, 1990
- Colledge M. A. R., «Antioche», *The classical review, New Ser.*, τομ. 24, No. 1, Μάρτιος 1974
- Crisafulli V., Nesbitt J., and Haldon J., *The Miracles of St. Artemios: A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium*, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln, 1997
- Debiasi A. Gonzato and Schirò G., *Analecta hymnica graeca e codicibus eruta Italiae inferioris*, vol. 2. Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici Università di Roma, Rome, 1979
- Delehay H., *Les passions des martyrs et les genres litteraires*, Société des Bollandistes, Brussels, 1921· 2ème edition, *Subsidia hagiographica* 13B, Brussels, 1966
- Delehay H., « Les recueils antiques de miracles de saints» *AnBoll.*, 43, 1925, σσ. 5-85 καί σσ. 305-325

Delehaye H., «Symeon Metaphrastes», *Encyclopedia Britannica*, έκδ. 1911, τ. 26, σελ. 285

Delehaye H., *Les origines du culte des martyrs*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1912 `2ème édition, *Subsidia Hagiographica* 20, 1933 (réimprimé en 2004)

Déroche V., «Pourquoi écrivait-on des recueils de miracles ? L' exemple des miracles de saint Artémios», στο *Les saints et leur sanctuaire à byzance , texts, images et monuments*, *Byzantina Sorbonensia* 11, Publications de la Sorbonne , Paris 1993, (publié par Jolivet-Lévy C., Kaplan M., Sodini J-P.), σσ. 95–116

Dimitrokallis G., «The Byzantine churches of Naxos», *American Journal of Archaeology*, τομ. 72, No. 3 (Ιούλιος 1968)

Dmitrievskij A., *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, τ. I, (Reprograf. Nachdr. d. Ausg. Kiew 1895-1901 u. Petersburg 1917), Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1965

Downey G., «The builder of the original church of the Apostles at Constantinople», *DOP* 6, 1951, σσ. 53-80

Dufourcq A., «Gestes d' Artemius», *Etude sur les gesta martyrum romains V Les légendes grecques et les légendes latines* (ouvrage posthume). Préface par Ch. Pietri, Introduction par F. Monfrin, *Fontemoing et Leroux, Paris, 1900-1910*, (réédition: De Broccard), Paris, 1988

Eckhard R., «Photius, Patriarch von Konstantinopel», *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Herzberg 1994, τ. 7os

Edward L., *The grand strategy of the roman empire : From the First Century A.D. to the Third* , The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1977

Efthymiades St., «A day and ten months in the life of a lonely bachelor: The other Byzantium in miracula S. Artemii 18 and 22», *DOP* 58, 2004, σσ. 1-26

Ehrhard A., *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, 1–3, Berlin–Leipzig, 1937–1952

- Ennabli L., «Results of the International Save Carthage Campaign: The Christian Monuments», *World Archaeology*, τομ. 18, No. 3, Archaeology and the Christian Church. (Φεβρουάριος 1987), σσ. 291-311
- Fernández Marcos N., *Los thaumata de Sofronio: Contribucion al studio de la incubatio cristiana*, Instituto «Antonio de Nebrija», Madrid, 1975
- Follieri H., *Initia hymnorum ecclesiae graecae*, τ. 1 A-Z, *Studi e testi* 211, Biblioteca apostolica Vaticana, Citta del Vaticano, 1960
- Frantz A., «Did Julian the Apostate Rebuild the Parthenon?», *American Journal of Archaeology*, τ. 83, No. 4 (Οκτώβριος 1979), σσ. 395-401
- Gaiffier B. De, Les martyrs Eugene et Macaire morts en exile en Mauretanie, *Analecta Bollandiana* 78, 1970, σσ. 24-40
- Gibbon E., *The history of the decline and fall of the Roman empire*, έκδ. Bury, J. B. (John Bagnell), 1861-1927, Methuen, London, [1925-29]²
- Grosdidier J. De Matons, «Les Miracula Sancti Artemii: Note sur quelques questions du vocabulaire» στο *Mémorial André-Jean Festugière. Antiquité paienne et chrétienne*, ed. E. Lucchesi και H.D. Saffrey, Geneva 1984, σσ. 263-266
- Halkin F. (ed.), *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, τ. I-III, *Subsidia Hagiographica* 8a, Bruxelles, 1957³
- Halkin F. (ed.), *Novum Auctarium: Bibliotheca Hagiographica Graeca, Subsidia Hagiographica* 65, Bruxelles, 1984
- Halkin F., *Sancti Pachomii vitae graecae*, *Subsidia Hagiographica* 19, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1932
- Hardy E. R. Jr., «National Elements in the Career of St. Athanasius», *Church History*, Vol.2, No. 4 (Dec., 1933), σσ. 187-196
- Harvey S. A. και Brock S., *Holy Women of the Syrian Orient*, Berkeley, Los Angeles, and London, University of California Press, 1998

- Høgel C., *Symeon Metaphrastes : Rewriting and canonization*, MTP University of Copenhagen, 2002
- Hunt E.D., «Christians and Christianity in Ammianus Marcellinus», *Classical Quarterly* 35(i), 1985, σσ.186-200
- Janin R., *Constantinople Byzantine, Développement urbain et répertoire topographique*, Institut Français D' Études Byzantines, Paris, 1964²
- Janin R., *La géographie ecclésiastique de l' empire byzantin, première partie le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique , t. III les églises et le monastères*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1953
- Jones A.H.M., Martindale J. R., Morris J., *The prosopography of the later Roman Empire*, volume I, Cambridge, 1971
- Jones A. H. M., *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*,. Oxford, 1964
- Jordan D. P., «LeNain de Tillemont: Gibbon's "Sure-Footed Mule"» *Church History*, Vol. 39, No. 4 (Δεκέμβριος 1970), σσ. 483-502
- Kaldellis A., «Byzantine historiography: the literary dimension», Panel V.1 Historiography and Chronography, στο *21st International Congress of Byzantine Studies*, London, 2006
- Kazhdan P. A. και Sherry F. L., «Anonymous miracles of St. Artemios», στο *AETOS Studies in honour of Cyrill Mango presented to him on April 14, 1998* (ed. Ševčenko I. και Hutter I.), B.G.Teubner, Stuttgart und Leipzig, 1998, σσ. 200-209
- Kazhdan P. A. (Љкδ) κ.ά., *The Oxford dictionary of Byzantium*, Volumes 3, Oxford University Press, 1991
- Kotter P.B., *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, vol. 5, *Patristische Texte und Studien* [7,12,17,22,29], Berlin - New York: De Gruyter, 1969-1988
- Krumbacher K., *Geschichte der byzantinischen Literatur : von Justinian bis zum ende des ostromischen reiches (527-1453)*, 1892, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, Munchen, 1897²

- Lascaratos J., «Miraculous ophthalmological therapies in Byzantium»,
Documenta Ophthalmologica 81, No 1, Μάρτιος 1992, σσ. 145-52
- Lascaratos J., Malacates S., Kostakopoulos A., «Urological treatments in
Byzantine hagiographical texts (325-1453 A.D): miracles or reality
?», *British Journal of Urology* 79, No 2, Φεβρουάριος 1997, σσ.
153-8
- Lascaratos J., Tsiamis C., Kostakis A., «Surgery for Inguinal Hernia in
Byzantine Times (A.D. 324–1453) : First Scientific Descriptions»,
World Journal of Surgery 27, No 10, Οκτώβριος 2003, σσ. 1165-9
- Lehmann K., «Ein Reliefbild des heiligen Artemios in Konstantinopel», *BNJ* 1
(1920), σσ. 381-84
- Lieu S. - Montserrat D., *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine
Views - A Source History*, Routledge, London, 1996
- Lieu S. - Dodgeon M.H., «From Villain to Saint and Martyr - Flavius Artemius
Dux Aegypti», *Byzantine and Modern Greek Studies* 20 (1996), σσ.
56-76
- Lieu S., *Constantine: History, Historiography and Legend*, ed. Routledge,
London 1998
- Maas P., «Artemioskult in Konstantinopel», *BNJ* 1 (1920), σσ. 377-80
- Mai A. κ. ř., *Spicilegium romanum IV*, Akademische Druck- u.
Verlagsanstalt, Gratz Austria, 1974
- Mango C., *Studies on Constantinople* [Collected Studies Series 394],
Aldershot, 1993
- Mango C., «On the History of the Templon and the Martyrion of St. Artemios
at Constantinople», *Zograf* τ.10, 1979, σσ. 40-53
- Mango M. M., «The commercial map of Constantinoupolis», *D.O.P.* 54, 2000,
σσ. 189-207
- Mann J.C., «Duces and comites in the 4th century», *The Saxon Shore*, edited
by D. E. Johnston, CBA Research Report No 18, 1977, σσ. 11-15

- Marcellinus Ammianus, (Αγγλική μετ. Rolfe *John Carew*) Harvard University Press· W. Heinemann, Cambridge, Mass., 1971-72
- Matejic M. - Bogdanovic D., *Slavic Codices of the Great Lavra monastery, a Description*, Balkanica II Inventaires et catalogues 8, Sofia, 1989
- Mateos J., *Le Typicon de la Grande Église, Tome I: Le cycle des douze mois Orientalia Christiana Analecta 165*, Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, Rome, 1962
- Matthew J., *The Roman Empire of Ammianus*, The Johnes Hopkins University Press, 1989
- Migne J.P., *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca (PG)*
- Miller S. T., «Byzantine Hospitals» στο *D.O.P.* 38, [Symposium on Byzantine Medicine], 1984, σσ. 53-63
- Miller S. T., *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Henry E. Sigerist Supplements to the Bulletin of the History of Medicine, New Series 10., Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1985
- Momigliano A., «Pagan and Christian historiography in the fourth century», στο Momigliano A. (ἐκδ.), *The conflict between Paganism and Christianity*, The Clarendon Press, Oxford, 1963, σσ. 79—99
- Nersessian N. Der, «Le Synaxaire arménien de Grégoire VII d' Anazarbe», *Anal.Bol.* 68 (1950), σσ. 262-262
- Notitia Dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula prouinciarum*, Weidmann, Berlin, 1876 (Ανατύπωση Minerva, Frankfurt 1962)
- Petit L., *Bibliographie des Acolouthies Grecques, Subsidia Hagiographica 16*, Bruxelles, Société des Bollandistes, 1926
- Preuschen E., «Philostorgius», *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, 1882-84, 1891³, new edition volumes XIII, 1908-14, Vol. IX
- Propylaeum ad *Acta Sanctorum Novembris. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ἐκδ. H. Delehaye, Bruxellis, 1902 (Réimpression anastatique 1985)

- Propylaeum ad *Acta Sanctorum* Decembris. Martyrologium romanum ad formiam editionis typicae, εκδ. H. Delehay, Bruxellis 1940
- Rohrbacher D., *The Historians of Late Antiquity*, Routledge, London/New York, 2002
- Scott W. και Ferguson A. S., *Hermetica IV*, Oxford, 1936
- Talbot A.-M., «Metaphrasis: Redactions and Audiences in Middle Byzantine Hagiography. Christian Høgel» (Review), *Speculum*, Vol. 73, No. 2. (Απρίλιος 1998), σσ. 537-538
- Talbot A.-M., « Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts», *D.O.P.* 56, 2002, σσ. 153-173
- Talbot A.-M., *Faith Healing in Late Byzantium: The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline Mass., 1983
- Thesaurus Linguae Graecae # E*, University of California, Irvine, 2000
- Tillemont S. De, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, 2ème édition, revue et corrigée, Paris 1702
- Underwood A. P., «Fourth preliminary report on the restoration of the frescoes in the Kariye Camii at Istanbul by the Byzantine institute, 1957-1958», *DOP* 12, 1958, σσ. 235+237-265
- Uthemann K.- H., «Johannes von Damascus», *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Herzberg, 1992, τ. 3ος , στήλες 331-336
- Walter C., *The warrior saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, 2003
- Whitby Mi. και Whitby Ma. (μετ.), *Chronicon Paschale*, Liverpool University Press, Liverpool, 1989
- Winkelmann F. - Bidez J., *Philostorgius Kirchengeschichte. Mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, Berlin Akademie Verlag, Berlin 1972² και 1981³

- Woods D., «The Origin of the Cult of St. Theagenes of Parium», *Greek Orthodox Theological Review* 44 (1999), σσ. 371-417
- Woods D., «The date of the translation of the relics of ss. Luke and Andrew to Constantinople», *Vigiliae Christianae* 45 (1991), σσ. 286-292
- Woods D., «The emperor Julian and the passion of Sergius and Bacchus», *Journal of Early Christian Studies* 5, No 3, Άνοιξη 1997, σσ. 335-367
- Woods D., «The Final Commission of Artemius the Former Dux Aegypti», *Byzantine and Modern Greek Studies* 23 (1999), σσ. 2-24

Εἰσαγωγή

Ἡ μελέτη τῶν διαφορῶν δεδομένων σχετικά μέ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο συνεισφέρει σημαντικά στήν γενικότερη μελέτη θεολογικῶν καί ἐκκλησιολογικῶν θεμάτων τά ὁποῖα ἀναδεικνύονται ἰδιαίτερα στόν σημαδεμένο ἀπό τίς ἐκκλησιαστικές διαμάχες καί πολύμορφες θρησκευτικές συμπεριφορές - ἀρειανικῆς κυρίως καταγωγῆς - 4ο μ.Χ αἰώνα.

Παράλληλα μπορεῖ νά φωτίσει πτυχές τῆς ἐπίδρασης γεγονότων καί καταστάσεων ὅπως π.χ. τό μαρτύριο, ἡ θαυματουργία κλπ. στήν διαμόρφωση τῆς περί τῆς ἀγιότητος κοινῆς ὁρθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς συνείδησης ἀλλά καί τοῦ ἑορτολογίου.

Στήν ἐργασία αὕτη ἀποπειρᾶται νά γίνει μία προσέγγιση (κυρίως ἱστορική καί κατά τό δυνατόν ἐρμηνευτική) τοῦ συνόλου τοῦ διασωθέντως κατά τό πέρασμα τῶν χρόνων ἕως σήμερα πρωταρχικοῦ γιά τήν μελέτη τοῦ ἁγίου ὕλικου (πηγῶν) τῆς βυζαντινῆς περιόδου, πού ἀποτελεῖται ἀπό τά διασωθέντα κείμενα τῶν μαρτυρίων του, τά συναξαριστικά ὑπομνήματα, τίς ἀναφορές τῶν συγχρόνων του καί μεταγενέστερων βυζαντινῶν ἱστορικῶν, τά σχετικά μέ τήν τιμή τοῦ ἁγίου ἀπό τοὺς βυζαντινοὺς μνημεῖα λόγου καί τέχνης καί ἰδιαίτερα τήν συλλογή τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου, τήν βυζαντινή ὕμνολογική καί εἰκονογραφική παράδοση. Πρός τήν κατεύθυνση αὕτη κρίθηκε ἀσφαλῶς ὡς ἀπαραίτητη καί ἡ μελέτη καί καταγραφή τῆς σχετικῆς μέ αὐτά νεώτερης βιβλιογραφικῆς παραγωγῆς.

Δυστυχῶς, κατά τήν συγκέντρωση καί τήν μελέτη τοῦ ὕλικου γιά τήν συγγραφή αὐτῆς τῆς μεταπτυχιακῆς διπλωματικῆς ἐργασίας διαπίστωσα τήν σύγχυση, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ ὡς πρός τό πρόσωπο τοῦ ἁγίου. Διακεκριμένοι ἐπιστήμονες δέν διστάζουν νά τόν ταυτοποιήσουν μέ ἕναν κακοῦργο τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα, ὁ ὁποῖος μετατράπηκε περιέργως σέ μάρτυρα καί ἅγιος¹ ἢ νά τοῦ ἀποδώσουν - σέ ἀντίθεση μέ κάθε ἱστορικό δεδομένο - τήν ιδιότητα τοῦ κυβερνήτη πλοίου πού ἐκτελοῦσε τό δρομολόγιο Ἀλεξάνδρεια – Ρόδος – Κωνσταντινούπολη²! Ἡ ἄλλοτε νά ἀναφέρονται σέ κάποιον δεύτερο, ἄγνωστο ἅγιο Ἀρτέμιο, τοῦ ὁποίου ὁ βίος καί τό μαρτύριο δέν ἔχει καμμία σχέση μέ αὐτόν πού τιμᾷ ἡ Ἐκκλησία μας³. Στήν καλύτερη περίπτωση (ἂν δεχθοῦμε ὡς τέτοια τήν συλλογή κειμένων πού προέρχονται ἀπό τόν ἐκκλησιαστικό χῶρο) τό ὑπάρχον ὕλικό περί τοῦ ἁγίου περιλαμβάνει μία σύντομη ἢ ἐκτεταμένη ἐκδοχή τοῦ σημειώματος τοῦ Συναξαριστῆ τῆς

¹ S. Lieu and M.H. Dodgeon, «From Villain to Saint and Martyr - Flavius Artemius Dux Aegypti», *Byzantine and Modern Greek Studies* 20 (1996), σσ. 56-76.

² Θ. Δετοράκη, *Βυζαντινή Φιλολογία τά πρόσωπα καί τά κείμενα*, τ. 2, ἔκδ. ἰδίου, Ἡράκλειο Κρήτης 1995, σ. 273.

³ Τήν ἄποψη διατύπωσε ὁ π. Ἰωάννης Ράμφορ στό κείμενο τοῦ λήμματος γιά τόν ἅγιο στήν *ΘΗΕ* τ. Β, τό ὁποῖο καί ὑπογράφει.

Κωνσταντινουπόλεως, πού όμως μέ τήν σειρά του προέρχεται από παλιότερα συναξαριστικά κείμενα τών όποίων τά σημειώματα εἶναι σέ πολλά τους σημεία ἀνακριβή.

Ἡ μεγαλύτερη όμως πρόκληση κατά τήν διαδικασία συγκέντρωσης τοῦ ὑλικοῦ γιά τήν συγγραφή τῆς μελέτης αὐτῆς προήλθε από τήν διαπίστωση πώς ἐπικράτησε καί ἐν μέσω τών ὀρθόδοξων μελετητῶν μία ἀδικαιολόγητη σιωπή, πού φαίνεται πώς εἶχε ὡς πρόθεση νά καλύψει πτυχές τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πού εἶχαν νά κάνουν μέ τήν δράση του στήν Ἀλεξάνδρεια κατά τήν περίοδο, τήν ὁποία ὑπηρετώντας ἐκεῖ ὡς στρατιωτικός διοικητής ἐφάρμοσε, συχνά μέ βιαιότητα, τήν φιλαρειανική καί ἐχθρική κρατοῦσα πολιτική τοῦ φίλου του γνωστοῦ γιά τά φιλαρειανικά του αἰσθήματα αὐτοκράτορα Κωνσταντίου τοῦ Β, ἄπέναντι στόν τότε διωκόμενο ὀρθόδοξο ὑπερασπιστή τοῦ ὁμοουσίου ἐπίσκοπο Μ. Ἀθανάσιο.

Τό γεγονός αὐτό ἀντιμετωπίσθηκε ἔως τώρα ὡς ἱκανό νά στιγματίσει τόν ἅγιο ὡς ἀρειανόφιλο καί κρίθηκε προτιμώτερο – στόν ὀρθόδοξο χῶρο – ἀπό τό νά ἀναφέρεται καί νά σκανδαλίζει, νά ἀποσιωπᾶται. Ἀκολουθώντας πολλοί καθ' ὅλα ἱκανοί καί ἄξιοι ὀρθόδοξοι μελετητές τήν πεποίθηση τοῦ ἰανσενίτη⁴ ἱστορικοῦ Tillemont, ὁ ὁποῖος παλαιότερα στό ἔργο του τό σχετικό μέ τούς ἀρχαίους μάρτυρες τῆς Ἐκκλησίας⁵ εἶχε μιλήσει γιά ἀρειανισμό τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ἀντέδρασαν ἀρνητικά, ἀποσιωπώντας τό θέμα ἀντί νά τό μελετήσουν περαιτέρω.

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος, στρατιωτικός μάρτυρας τοῦ Χριστοῦ κατά τόν 40 μ.Χ. αἰώνα πού ἔδρασε μέσα στήν δίνη τοῦ ἀρειανισμοῦ καί τών δογματικῶν ἀντιθέσεων, ὑπέπεσε θύμα μίας ἀντίληψης περί ἀγιότητας πού στηρίζεται στήν ἀναμαρτησία καί ὄχι στήν μετάνοια, καί εἶναι ξένη μέ τήν μακραίωνη ὀρθόδοξη παράδοση ἡ ὁποία οὐδέποτε ἀμφισβήτησε τήν ἀγιότητα τοῦ ἀπ. Παύλου, τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας ἢ τοῦ ἁγίου στρατιώτη μάρτυρα πού συμπλήρωσε τόν ἀριθμό τών σαράντα στήν παγωμένη λίμνη τῆς Σεβαστείας ἐπειδή σέ κάποια στιγμή τῆς ζωῆς τους ἀμάρτησαν -ἀστόχησαν δηλαδή- ἀντιπαρατέθηκαν ἢ καί δίωξαν χριστιανούς.

Βασικός στόχος τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι ἡ παρουσίαση, τών ποικίλων ἀγιολογικῶν καί ὑμνολογικῶν πηγῶν, τών σχετικῶν με τόν βίο καί τό μαρτύριο τοῦ μεγαλομάρτυρα καί θαυματουργοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καί τήν μεγάλη τιμή πού προσφέρεται ἀπό τήν βυζαντινή περίοδο ἔως σήμερα πρός τό πρόσωπό του ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Μέ βάση τίς ἀγιολογικές πηγές καί τήν μελέτη τους θά δοθεῖ ἡ εὐκαιρία μίας ὀρθότερης

⁴ Γιά τόν ἰανσενισμό: Ἰ. Καλογήρου «Ἰανσενισμός», *ΘΗΕ* τ. 6 καί «Jansenism» τοῦ E. Radner στό T. A. Hart (ed.), *Dictionary of Historical Theology*, Paternoster Press, Michigan, σ. 277-279.

⁵ S. De Tillemont, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, 2ème édition revue et corrigée, Paris 1702.

προσέγγισης τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πραγματικῶν ἱστορικῶν ἀλλὰ καὶ θεολογικῶν δεδομένων.

Γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης μας ἀκολουθεῖται ἡ παρακάτω διαδρομή.

1. Γίνεται μία προσπάθεια παρουσίασης τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν στίς ὁποῖες ἔδρασε καὶ μαρτύρησε ὁ ἅγιος, δεδομένου ὅτι συχνά, ἡ ἄγνοια ἢ ἀποσιώπηση αὐτῶν τῶν παραμέτρων ὁδηγεῖ σὲ λανθασμένες ἐκτιμήσεις τῶν πηγῶν ἀλλὰ καὶ τῶν προσώπων πού ἐξετάζονται. Ἐν προκειμένῳ τὴν ἐπισταμένη ἱστορική μελέτη ἐπιβάλλει ἐκτός τῶν παραπάνω λόγων καὶ τὸ στρατιωτικό ἀξίωμα τοῦ ἁγίου, ἡ πολιτική ἀλλὰ καὶ ἐκκλησιαστική ρευστότητα τῆς ἐποχῆς τῆς δράσης του ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιες οἱ πηγές καὶ ἰδιαίτερα τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν του, πού τὸν σχετίζουν μέ πληθώρα ἀξιόλογων ἱστορικῶν γεγονότων καὶ προσώπων ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίθκει ὁ αἰώνας πού ὁ ἅγιος ἔζησε (4ος μ.Χ. αἰ.)

2. Ἀναζητῶνται καὶ παρατίθενται οἱ ἀναφορές περὶ τοῦ ἁγίου ἀλλὰ καὶ γεγονότων καὶ προσώπων πού σχετίζονται μέ αὐτόν στοὺς βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς καὶ χρονογράφους.

3. Παρουσιάζονται καὶ ἐξετάζονται ἀπὸ φιλολογική, ἱστορική καὶ θεολογική ἄποψη, συγκριτικά, τὰ ἐκδεδομένα μαρτυρολογικά κείμενα περὶ τοῦ ἁγίου.

4. Διερευνῶνται οἱ μεταγενέστερες ἀγιολογικές πηγές καὶ ἰδιαίτερα τὰ βυζαντινά καὶ μεταβυζαντινά συναξαριστικά ὑπομνήματα.

5. Ἐξετάζεται ἡ ἐπικρατήσασα ἄποψη περὶ τῆς σχέσης τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μέ τὴν αἵρεση τοῦ Ἀρείου καὶ τοποθετεῖται στὴν ὀρθή της διάσταση ὅπως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἐξέταση ὅλων τῶν διαφορετικοῦ βαθμοῦ ἀξιοπιστίας σχετικῶν ἱστορικῶν, ἀγιολογικῶν ἢ ἄλλων σωζόμενων πηγῶν.

6. Κατὰ τὴν παρουσίαση ὅλων τῶν προηγουμένων καταβάλλεται ἡ προσπάθεια νὰ γίνῃ πραγμάτευση καὶ σχολιασμός τῶν διαφορῶν ἱστορικῶν καὶ προσωπογραφικῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μέ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο καὶ στὴν ἀνάδυσή τους συμβάλλουν οἱ βυζαντινές ἀγιολογικές καὶ ὑμνολογικές πηγές.

7. Μελετῶνται καὶ παρουσιάζονται ἡ τιμὴ τοῦ ἁγίου καὶ τὰ ἐορτολογικά δεδομένα κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο ἀλλὰ καὶ ἀργότερα μέ βάση κυρίως:

α. Τὴν ἀνώνυμη συλλογὴ θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

β. Ἐπιλεγμένα λειτουργικά τυπικά τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας.

γ. Τὴν πλούσια ὑμνολογικὴ παραγωγή πού συνδέεται μέ τὸν ἅγιο.

δ. Τίς σπουδαιότερες εἰκονογραφικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ ἁγίου στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἀλλὰ καὶ ἄλλοῦ.

8. Παρατίθενται τὰ ἐξαχθέντα συμπεράσματα σέ σχέση μέ τά σωζόμενα ἀγιολογικά, ὑμνολογικά καί εἰκονογραφικά βυζαντινά καί μεταγενέστερα μνημεῖα (πηγές) τά ὁποῖα μελετήθηκαν καί συναποτελοῦν τόν ἀγιολογικό φάκελλο (*dossier*) τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

9. Ἐπισυνάπτεται ἕνα σύντομο ἐνημερωτικό σημείωμα - σύνοψη ὡς πρὸς τήν μελέτη μας καί τά κυριώτερα πορίσματα τῆς στήν ἀγγλική γλώσσα γιά τήν δυνατότητα πληροφόρησης τῶν μή ἐλληνόφωνων ἐνδιαφερομένων.

10. Προσφέρεται στόν οἰκεῖο χῶρο τῆς μελέτης ἡ χρησιμοποιηθεῖσα βιβλιογραφία γιά τήν γενικότερη ἐνημέρωση τῶν ἀναγνωστῶν.

Στήν ἐργασία μας τοποθετοῦμαστε μέ κριτική μέθοδο ἀπέναντι σέ δυσχερῆ καί ἀμφιλεγόμενα ἕως τώρα περί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ζητήματα ἐκφράζοντας καί τεκμηριώνοντας ἱστορικά, ἀγιολογικά καί θεολογικά τήν δική μας ἄποψη. Τά κυριώτερα αὐτῶν τῶν προβλημάτων ἀφοροῦν:

α) Στόν χρόνο γέννησης τοῦ ἁγίου καί τῶν σχέσεών του μέ τόν οἶκο τῶν Φλαβίων καί ἰδιαίτερα μέ τόν Μ. Κωνσταντῖνο.

β) Στό ἐάν ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος κατεῖχε ἐκτός ἀπό στρατιωτικό καί πολιτικό ἀξίωμα κατά τήν διάρκεια τῆς παραμονῆς του στήν Αἴγυπτο καί ἕως τό μαρτύριό του.

γ) Στήν ὁποιαδήποτε σχέση του μέ τήν αἵρεση τοῦ Ἀρείου.

δ) Στήν σχέση τοῦ ἁγίου μέ τόν ἅγιο Ἀθανάσιο καί τόν ἀρειανόφιλο ἐπίσκοπο Ἀλεξανδρείας Γεώργιο τόν Καππαδόκη.

Ἐκτός τῶν παραπάνω προσωπογραφικῶν προβλημάτων ἡ ἐργασία μας συμβάλλει ἀκόμη:

α) Στόν ἐντοπισμό τῆς γεωγραφικῆς θέσης τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στήν «Ὁξεία» τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος ἀπετέλεσε τό κέντρο τῆς θαυματουργικῆς δράσης καί τῆς τιμῆς τοῦ ἁγίου κατά τήν βυζαντινή περίοδο φυλάσσοντας τό λείψανό του.

β) Στήν παρουσίαση γιά πρώτη φορά τῆς ἰδιαίτερης τιμῆς πού ἀποδίδεται στόν ἅγιο ἀπό αἰῶνων ἀπό τήν Ἱ. Μονή Κωνσταμονίτου τοῦ Ἀγ. Ὁρους, ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι κατά τήν παράδοση ὁ ἅγιος βρέθηκε στήν μονή καί παρέδωσε τεμάχια λειψάνων τῶν ἁγίων ἀποστόλων Ἀνδρέα καί Λουκά.

γ) Στήν συστηματική καταγραφή καί παρουσίαση τῶν γνωστῶν ἕως σήμερα ἐκδεδομένων καί ἀνέκδοτων ὑμνογραφικῶν συνθέσεων πού ἀφοροῦν στόν ἅγιο Ἀρτέμιο. Σέ κάποιες ἀπό αὐτές ἐντοπίστηκε μοναδικό ὑλικό, τό ὁποῖο συνδέει κατά τήν παράδοση τόν ἅγιο μέ ἱστορικά γεγονότα ὅπως π.χ. τήν ἀνέυρεση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τοῦ Θεανθρώπου ἀπό τήν ἰσαπόστολο ἀγία Ἑλένη.

δ) Στήν διερεύνηση τῶν αἰτίων τῆς ἰδιαίτερης τιμῆς τήν ὁποία ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ἀπολαμβάνει ἰδιαίτέρως στήν νησιωτική Ἑλλάδα καί μάλιστα στήν περιοχή τῶν Κυκλάδων.

ε) Στήν παρουσίαση τῶν θετικῶν ἀποτελεσμάτων τὰ ὅποια προέρχονται ἀπό τήν ἀναζωπύρωση τῆς τιμῆς του κατὰ τήν πολύ πρόσφατη περίοδο, ἐξ αἰτίας τῆς θέσης του ὡς ἁγίου προστάτη τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστυνομίας.

στ) Στήν ὁλοκληρωμένη ἀλλά συνοπτική παρουσίαση τῆς μορφῆς τοῦ ἁγίου ὡς στρατιωτικοῦ ἀλλά καί ὡς εὐγενοῦς στήν βυζαντινή καί μεταβυζαντινή τέχνη.

Α. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος καί ἡ ἐποχή του

Εἰσαγωγικά - Ὁ «πληθωρικός» 4ος μ.Χ. αἰώνας

Ἡ ἱστορική παρουσία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ἡ ζωή του, ἡ δράση του καί τό μαρτύριό του ἐντοπίζονται στόν πληθωρικό ἀπό κάθε ἄποψη, τόν γεμάτο ἀπό γεγονότα κρίσιμα ὡς πρός τήν ἐξέλιξη τοῦ δυτικοῦ κόσμου, 4ο μ.Χ. αἰώνα. Γιά τήν εὐρωπαϊκή ἡπειρο τουλάχιστον, μιά καί ὁ ἐγγύς τῆς Μεσογείου ἀσιατικός καί ἀφρικανικός χῶρος θά περιμένουν λίγο ἀκόμη ὡς τόν ἐρχομό τῶν ἀράβων⁶, ὁ 4ος μ.Χ. αἰώνας καταγράφηκε ὡς τό κομβικό ἐκεῖνο σημεῖο στόν χρόνο κατά τό ὁποῖο τά πολλά καί σημαντικά γεγονότα πού συνέβησαν δημιούργησαν τό ἰσχυρό ὑπόστρωμα πάνω στό ὁποῖο οἰκοδομήθηκε ἡ ἰδιαίτερη ἱστορική φυσιογνωμία της, κατά τούς νεώτερους χρόνους ἕως καί σήμερα⁷. Εἶναι ὁ αἰώνας τῆς μεγάλης ἀναδιοργάνωσης τῆς αὐτοκρατορίας, τοῦ μεγάλου διωγμοῦ κατά τῶν χριστιανῶν, τῶν μεγάλων αὐτοκρατόρων⁸, τῶν μεγάλων ἐθνολογικῶν, πολιτικῶν, θρησκευτικῶν,

⁶ Ἔως τό ἀπλοῦν συνοριακόν ἐπεισόδιον, ὅπως ἀντιμετωπίσθηκε τότε, τῆς πρώτης νικηφόρας γιά τούς βυζαντινούς σύγκρουσής τους μέ τούς Ἀραβες, στούς Μοθούς τῆς Ὑπεριορδανίας τό 629 μ.Χ. ἐνῶ ἀκόμη ζοῦσε ὁ Μωάμεθ καί τήν πρώτη τους ἡττα ἀπό ἐκείνους, κοντά στόν παραπόταμο τοῦ Ἰορδάνη Ἱερομίακα (*Al-Yarmuk*) λίγα χρόνια ἀργότερα (636 μ.Χ.) γεγονότα τά ὁποῖα σήμαναν τήν ἔναρξη μίας μακρόχρονης ἀναμέτρησης δυό διαφορετικῶν λαῶν, θρησκειῶν καί πολιτισμῶν, πού ἐμελλε νά ἀλλάξει δραματικά τό ἱστορικό σκηνικό, στόν βορειοαφρικανικό καί πέραν τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου χῶρο ἀρχικά καί παγκοσμίως στήν συνέχεια. Γιά τά καθαρῶς ἱστορικά γεγονότα, τά σχετικά μέ τήν ἀρχή τῆς ἀραβικῆς ἐμφάνισης καί ἐπέκτασης βλ. ἐνδεικτικά, Δ. Α. Ζακυνθινοῦ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία 324-1071*, Δωδώνη, Ἀθήνα-Γιάννινα 1989 (Α' φωτομηχανική ἀνατύπωση), σ. 112-117.

⁷ Στήν ἀκροτελεύτια παράγραφο τοῦ ἔργου τοῦ Ὁ Κωνσταντῖνος καί ὁ ἐκχριστιανισμός τῆς Εὐρώπης, ὁ Α. Μ. Jones παρατηρεῖ: «Ἔτσι, ἂν καί ὁ Χριστιανισμός ἔχασε τήν ἀρχική του κοιτίδα, ἡ ὁποία ὑπέκυψε στό Ἰσλάμ, ἐξασφάλισε τό μέλλον του στά χέρια τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν, πού ἐπρόκειτο νά τόν μεταφέρουν καί στόν Νέο κόσμο. Ἄν δέν ἔβλεπε ὁ Κωνσταντῖνος τό οὐράνιο ὄραμα τοῦ Σταυροῦ, θά γίνονταν ὅλα αὐτά ;» Ὅσο κι ἂν ἡ φράση μοιάζει σημαντική μόνον γιά τόν Χριστιανισμό, δέν μπορεῖ παρά νά λειτουργεῖ καί ὡς μία συνολική ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καί τῆς ἐποχῆς του εὐρύτερα ὡς πρός τήν τύχη τοῦ Δυτικοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος οἰκοδομήθηκε ἐπάνω στό Χριστιανικό ἐλληνορωμαϊκό πολιτιστικό θεμέλιο ὅπως αὐτό ἄρχισε νά τοποθετεῖται κατά τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα. Α.Μ. Τζόουνς, *Ὁ Κωνσταντῖνος καί ὁ ἐκχριστιανισμός τῆς Εὐρώπης*, Κέδρος, Ἀθήνα 1999³, σ. 227.

⁸ Ὁ Ν.Η. Baynes στό εἰσαγωγικό του σημείωμα στόν συλλογικό τόμο γιά τό Βυζάντιο, πού ἐξέδωσε μέ τόν H. St. L. B. Moss σημειώνει «Ἄν κάποτε ἔζησαν ὑπεράνθρωποι στήν ἱστορία, αὐτοί θά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στούς ρωμαίους αὐτοκράτορες τοῦ τετάρτου αἰώνα». Ἡ κρίση αὐτή, ἂν καί ἐκ πρώτης ὄψεως ὑπερβολική, ὥστόσο φανερώνει τό μέγεθος τῶν συνεπειῶν τῶν πολιτικῶν καί πολιτιστικῶν ἐξελίξεων (πολλές ἀπό τίς ὁποῖες οἱ αὐτοκράτορες προκάλεσαν ἢ διαχειρίστηκαν) κατά τόν «μεταβατικό» 4ο μ.Χ. αἰώνα. Ν.Η. Baynes - H. St. L. B. Moss (ἐπιμ.), *Βυζάντιο, εἰσαγωγή στόν Βυζαντινὸ πολιτισμό*, ἐκδόσεις Παπαδήμα, Ἀθήνα 1988⁵, σ. 22.

πολιτιστικῶν ἀκόμη καί γεωλογικῶν κρίσεων καί ἀνακατατάξεων, τῶν μεγάλων χριστιανικῶν αἵρέσεων, τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Τό πλούσιο ἱστορικό ὑλικό γιά τήν μελέτη αὐτῆς τῆς περιόδου μᾶς παραδίδουν, πότε χριστιανοί ἱστορικοί – ὄχι πάντοτε ἀδιαμφισβήτητης ὀρθοδοξίας⁹ μέ τό σημερινό περιεχόμενο τοῦ ὅρου - ἀφοῦ ἦσαν συνδεδεμένοι λιγότερο ἢ περισσότερο ὁ καθένας τους μέ σύγχρονές τους αἰρετικές ὁμάδες ἢ ἄλλοτε ὑπερβολικοί ἐθνικοί ἱστορικοί μέ ἐμφανῆ μεροληψία στήν γραφίδα τους¹⁰ γιά γεγονότα καί πρόσωπα συνδεδεμένα μέ τήν χριστιανική πίστη, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀπαισιοδοξίας τους γιά τό διαφαινόμενο ἀρνητικό μέλλον τῆς «πατρώας πίστεως».

Τό γεγονός αὐτό λειτουργεῖ γιά τόν σημερινό μελετητή τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα ὡς ἐπιπρόσθετο πρόβλημα καθὼς αὐτός ἀναγκάζεται νά προσεγγίξει τό θέμα του –μέ τήν ἀπαραίτητη βοήθεια καί τῶν ἰδιαίτερα σημαντικῶν ἄλλων ἐπικουρικῶν σωζόμενων πηγῶν- βαδίζοντας στά ὀλισθηρά μονοπάτια, πού διακρίνουν τίς μεγάλες ἀλήθειες τῆς ἐποχῆς ἀπό τούς μεγάλους της μύθους.

Παρά τό πρόβλημα τῶν πηγῶν ὅμως, τό ὁποῖο παρουσιάζεται κυρίως στήν ἀξιολόγηση καί ἀποτίμηση τοῦ ἔργου ἀλλά καί στήν προσπάθεια ἀναζήτησης χαρακτήρων καί ἰδιοσυγκρασιῶν τῶν προσώπων τῆς περιόδου – καί δέν εἶναι καθόλου λίγα αὐτά - μποροῦν ὥστόσο μέ βεβαιότητα νά καταγραφοῦν τά γεγονότα καί νά φανεῖ σήμερα, τόσους αἰῶνες κατόπιν, ἡ ἐπίδρασή τους στήν διαμόρφωση τῶν νέων ἱστορικῶν συνθηκῶν. Τό ἔργο αὐτό ἔχει γίνει ὡς σήμερα κι ἔχει γίνει καλά σέ γενικές γραμμές, μολονότι καί οἱ σύγχρονοι ἱστορικοί συχνά δέν ἀποκλείονται ἀπό τοῦ νά ἔχουν κι αὐτοί τό μερίδιό τους στήν ποικίλων αἰτιῶν καί προϋποθέσεων προκατάληψη καί μεροληψία¹¹.

⁹ Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τίς σχέσεις τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας μέ τόν ὠριγενισμό καί τόν ἀρειανισμό, τοῦ Φιλοστοργίου μέ τόν ἀρειανισμό καί τόν Εὐνόμιο, τοῦ Σωκράτη Σχολαστικοῦ μέ τούς ναυατιανούς, τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου μέ τόν νεστοριανισμό. Γιά περισσότερα βλ. Ἄ. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ἱστορικοί καί χρονογράφοι*, ἐκδ. Κανάκη, Ἀθήνα 1997, τ. Α (4^{ος}-7^{ος} αἰ.), σσ. 57-64, 97-100, 114-121, 180-182.

¹⁰ «Ὁ Ζώσιμος ὡς ἱστορικός ἔχει κριθεῖ στό παρελθόν, ὡς ἀνεπαρκῆς καί ἀναξιόπιστος, ἐξ αἰτίας τῆς ἀντιχριστιανικῆς του στάσης» Καρπόζηλος ὁ.π. σ. 346 καί γιά τόν Εὐνάπιο καί τήν ὑπερβολικά ἐγκωμιαστική του στάση ἔναντι τοῦ Ἰουλιανοῦ καί τόν ἀντιχριστιανισμό του πρβλ. Η. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τ. Β, ἐκδ. MIET (μτφρ. Κατερίνα Συνέλη), Ἀθήνα 1997², σσ. 22, 62-63.

¹¹ Σέ κείμενό της γιά τόν Sir Steven Runciman, πού δημοσιεύθηκε στήν περιοδική ἔκδοση τῆς Γενναδίου Βιβλιοθήκης ἡ Ἀγγελική Λαῖου γράφει: «Δυστυχῶς ἡ ἀγγλοσαξωνική σχολή τῶν βυζαντινολόγων ἔχει νά ἐπιδείξει σοβαροὺς ἐπιστήμονες, μέ τίτλους καί μέ πειστικότητα, οἱ ὁποῖοι μισοῦσαν τό Βυζάντιο - εἴτε ἐπειδὴ τό ἔβλεπαν σκοταδιστικό, εἴτε ἐπειδὴ θεωροῦσαν τή θρησκεία ἀρνητικό φαινόμενο, εἴτε γιατί τό Βυζάντιο δέν ἦταν ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα ἢ ἀντιστρόφως ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ἄς μὴν προσθέσω ἐδῶ καί τά ἁμαρτήματα τῆς «φιλελεύθερης» ἱστοριογραφίας». Ἀ. Λαῖου, «Στῆβεν Ράνσιμαν: ἓνας ἄνθρωπος πού ποτέ δέν βαρέθηκε», *The New Griffon*, τ. 5 (2002), Athens 2002.

Ἄν ἡ διαμάχη χριστιανῶν καί ἐθνικῶν συγγραφέων¹² τελειώνει μέ τό φυσικό βιολογικό ἀφανισμό τῶν τελευταίων, ἀπό κάποια χρονική στιγμή καί μετά¹³ τήν θέση τους μαχητικότεροι θά καταλάβουν οἱ γενικότερα ἀρνητικοί στήν θρησκευτικότητα «ἀντικειμενικοί ἱστορικοί», οἱ ὅποιοι ὡς τεκμήριο ἐπιστημονικῆς μεθόδου κι ἀντικειμενικότητας ἐπιδεικνύουν καί ἀπαιτοῦν τήν ἀπουσία τῆς σχέσης πίστεως τοῦ ἐρευνητή μέ τόν ὅποιο Θεό.

Ἀνεξαρτήτως τῶν παραπάνω ὅμως τό σύνολο τῶν περί τήν ἐποχή ἀσχολούμενων ἱστοριογράφων μέ τό ἔργο του συμφωνεῖ καί μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε σαφέστατα τό μακράν τῶν ὑπολοίπων σπουδαιότερο συμβάν κατά τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα ὑπό τό φῶς τοῦ ὁποῖου ἐρμηνεύεται ἡ πλειονότητα τῶν ἄλλων σημαντικῶν γεγονότων τῆς περιόδου αὐτῆς. Τό γεγονός αὐτό εἶναι ἡ ἔναρξη κατά τήν ἐποχή αὐτή τῆς δεύτερης φάσης στήν ζωή τοῦ κοινωνικοῦ καί πολιτιστικοῦ γεγονότος πού ὀνομάζουμε Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία, τῆς Χριστιανικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, τοῦ Imperium Christianum.

Ἡ ἀρχή αὐτῆς τῆς νέας ἱστορικῆς περιόδου εἶχε ὅλα τά χαρακτηριστικά ἐνός ἐπώδυνου καί ἐπικίνδυνου ἀλλά τελικά ἐπιτυχημένου τοκετοῦ: τήν διακινδύνευση ἕως τό τέλος, τῆς ζωῆς τόσο τῆς μητέρας ὅσο καί τοῦ παιδιοῦ ἀλλά καί τήν ἀγωνία καί τήν ἀκατάσχετη αἱμορραγία, στοιχεῖα, πού ὅσο κι ἂν σκιάζουν ἔντονα καί λυποῦν δέν εἶναι ὥστόσο τελικά ἱκανά νά ἀναιρέσουν τήν ἰδιαίτερη ἀξία, τήν εὐγένεια καί ἀνωτερότητα τοῦ ἴδιου τοῦ γεγονότος τῆς γέννησης, θεωρούμενου, ὡς τοῦ ἀναπότρεπτου ἀποτελέσματος τῆς κίνησης τῆς ἱστορίας πρὸς τά ἐμπρός.

¹² Κλασσικό στό θέμα αὐτό παραμένει τό ἄρθρο τοῦ Α. Momigliano, «Pagan and Christian historiography in the fourth century», στό *The conflict between Paganism and Christianity*, Α. Momigliano (ἐκδ.), Oxford 1963, σσ. 79-99.

¹³ Τόν 5ο μ.Χ. αἰώνα ἔζησε ὁ Πρόκλος Διάδοχος, ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ τελευταῖος μεγάλος στοχαστής καί συστηματικός τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ ἐνῶ κατά τόν 6ο μ.Χ. αἰ., ὁ ἀγώνας τῶν δύο κοσμοθεωριῶν εἶχε ἤδη κριθεῖ ὑπέρ τῶν χριστιανῶν. Η. Hunger, *ὁ.π.*, σσ. 23-25.

Εικ. 1. Η βυζαντινή αυτοκρατορία κατά την εποχή του αγίου Άρτεμίου¹⁴

¹⁴ Ι.Καραγιαννόπουλου, *Χάρται πρώιμου βυζαντινής περιόδου (324-565)*, έκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1978.

A.1.1 Ὁ κόσμος κατά τόν 4ο μ.Χ. αἰ.

Πρωταρχική ἀνάγκη γιά τήν μελέτη καί κατανόηση τῶν ἱστορικῶν προσώπων εἶναι ἡ πληρέστερη δυνατή γνώση τῶν δεδομένων τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου στόν ὁποῖο αὐτά ἔζησαν καί ἔδρασαν. Ἡ γνώση αὕτη καί ἡ τοποθέτηση τῶν ἐνεργειῶν τῶν προσώπων αὐτῶν στό συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο ἀποδίδει ἐντέλεια τίς πραγματικές διαστάσεις τῶν ἐνεργειῶν καί τῶν ἐπιλογῶν τους, συνεισφέρει στήν δίκαιη ἀντιμετώπιση τους καί ὁδηγεῖ στήν ὀρθή κατανόηση τῆς θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς τους προσφοράς τόσο γιά τήν ἐποχή τους ὅσο καί διαχρονικά.

Συγκεκριμενοποιώντας τίς παραπάνω ἀναγκαιότητες γιά τήν μελέτη τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων ἰδιαίτερα ἀπό χριστιανική θεολογική ἄποψη, γινόμαστε ἱκανοί νά διακρίνουμε κατά τό δυνατόν τήν θέση τους στήν θεολογικά νομοτελειακή ἱστορική διαρκῆ κίνηση πρὸς τά ἐμπρός τοῦ σχεδίου τοῦ Θεοῦ γιά τήν σωτηρία τῆς Δημιουργίας. Μία τέτοια διαπιστωμένη συνεργία ἢ ἀνταπόκριση τῶν ἁγίων κατά τόν ἱστορικό χρόνο τῆς ἐπὶ γῆς ζωῆς τους στήν πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου τῆς σωτηρίας, λειτουργεῖ, ὡς χαρμόσυνο ἐόρτιο γεγονός στήν συνείδηση τῶν ἀνά τούς αἰῶνες πιστῶν καί ὡς πρότυπο γιά τήν δική τους στάση ἀπέναντι στήν ζωή. Ἡ στάση αὕτη ἐνισχύεται καί βαθαίνει στήν ἐκκλησιαστική συνείδηση, τόσο μέ τήν ἀπλότητα τῆς πίστεως χάριτι Θεοῦ ὅσο καί μέ τήν ἐγγύτερη σχέση μέ τούς ἁγίους μέσω τῆς βαθύτερης γνώσης πρὸς δόξαν Θεοῦ τῶν ἱστορικῶν βίων τους, οἱ ὁποῖοι συχνά εἴτε ἀπό εὐσεβεῖς προθέσεις εἴτε ἀπό ἀσεβεῖς παρουσιάζονται ἐλλειπεῖς ἢ παραποιημένοι.

Στήν περίπτωση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου αὐτό ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία καθὼς ἡ ἐποχή του καί τά πρόσωπα πού ἔδρασαν σέ αὐτήν, ἡ στρατιωτική του ιδιότητα καί τό ὑψηλότατο ἀξίωμά του ἀλλά κυρίως ἡ ἀρειανική ἔριδα πού συγκλόνιζε τήν Ἐκκλησία τῆς ἐποχῆς του ἔγιναν ἀφορμές ἐπιπόλαιης ἀντιμετώπισής του καί ἀπαξίωσής του τόσο στό ἐξωτερικό (Gibbon, Tillemont)¹⁵ ὅσο δυστυχῶς καί στήν Ἑλλάδα (Μανουήλ Γεδεών)¹⁶. Καί τό ζήτημα αὐτό, τό ὁποῖο θά ἐξεταστεῖ λεπτομερῶς σέ εἰδική ἐνότητα αὐτῆς τῆς μελέτης, ἐπιτάσσει ἐπιπροσθέτως (ἐκτός τῆς ἀναγκαιότητάς της ὡς πρὸς τήν συνέπεια τῆς γενικότερης ἱστορικῆς μεθόδου) τήν καλή γνώση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων τῆς ἐποχῆς καί τοῦ χώρου πού ἔδρασε ὁ ἅγιός μας. Τοῦ χώρου τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς ἢ πρωτοβυζαντινῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

¹⁵ E. Gibbon, *The history of the decline and fall of the Roman empire*, ἐκδ. Bury, J. B. (John Bagnell), 1861-1927, Methuen, London, [1925-29]² · S. De Tillemont, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, 2ème édition, revue et corrigée, Paris 1702.

¹⁶ Μ. Γεδεών, *Ἀγιοποιήσεις τό καθεστὼς τῆς ἐν Ἀγίοις συναριθμήσεως, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1984*, σσ. 62.

Ὁ 4ος μ.Χ. αἰώνας, ὁ αἰώνας κατὰ τὸν ὁποῖο ἔδρασε καὶ μαρτύρησε ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος, εἶναι ὁ αἰώνας τῆς μετάβασης μέ βάση τίς ποικίλες ἐξελίξεις στό ρωμαϊκό κράτος σέ μία νέα φάση μέ ὅπωςδήποτε νέα χαρακτηριστικά σέ σχέση μέ παλαιότερα γιά τήν ὁποία πλῆθος σημαντικῶν ιστορικῶν διαφωνοῦν ἀκόμη καί γιά τό πῶς νά τήν ὀνομάσουν. Οἱ ὄροι Βυζάντιο, ὕστερη ἀρχαιότητα, κ. ἄ. χρησιμοποιοῦνται συχνά γιά νά δηλώσουν τό *imperium christianorum* ἀντιμετωπίζοντάς το, πότε ὡς κάτι ἐντελῶς ἄλλο ἀπό τό ρωμαϊκό κράτος καί ἄλλοτε ὡς τήν ἀδιάκοπη ἐξέλιξή του, ἡ ὁποία φαίνεται νά τελειώνει τό 1453 μ.Χ. χωρίς νά ἔχει μεσολαβήσει ἡ γέννηση ἐνός ἄλλου κράτους π.χ. τοῦ ἀποκαλούμενου βυζαντινοῦ¹⁷. Ἡ ὀνομασία τοῦ νέου μορφώματος πού ἀρχίζει νά σχηματίζεται πάνω στήν παλιά ρωμαϊκή αὐτοκρατορία, τά αἷτια δημιουργίας του, ἡ ἀναγκαιότητά του ὡς προϊόντος ἐξέλιξης ἢ ἡ ἐπιλογή τῆς διαμόρφωσής του, ἀποτελοῦν καί στήν ἐποχή μας σημεῖα τριβῆς μεταξύ τῶν εἰδικῶν μελετητῶν τῆς περιόδου αὐτῆς.

Παραμένοντας ἐκτός τῶν ἰδιαίτερων ἐνδιαφερόντων τῆς παρούσης μελέτης τά σημαντικά αὐτά ζητήματα, ἐδῶ θά ἀναφερθοῦν καί θά ἐξετασθοῦν μόνον ὑπό τό πρίσμα τῆς συνεισφορᾶς τους στήν πληρέστερη κατανόηση τῶν δεδομένων τά ὁποία ἔχουν νά κάνουν μέ τήν ἀνασύνθεση τῆς ιστορικῆς προσωπικότητας τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου. Τό ἀνώτατο στρατιωτικό ἀξίωμα τοῦ ἁγίου (*dux Egyptii*), ἡ παρουσία του ὡς ἀξιωματικοῦ στό πλευρό τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καί μάλιστα κατὰ τήν ἐποχή τοῦ ὁράματος τοῦ Σταυροῦ στήν μάχη τῆς Μ(ου)ιλβίας γέφυρας κατὰ τοῦ Μαξεντίου, ἡ φιλία τοῦ ἁγίου μέ τόν Κωνσταντίνον τόν Β΄, ἡ δράση του στήν Ἀλεξάνδρεια τήν ἐποχή τῆς

¹⁷ Ὁ J.B. Bury στό *A history of the later roman empire*, London, Macmillan, 1889, τόμ. 1, σ. V, καί στό *The Cambridge medieval history*, Cambridge university press, 1923, τόμ. IV, σσ. VII-IX, ὑποστήριξε ὅτι ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία δέν γεννήθηκε ποτέ καθὼς τό ρωμαϊκό κράτος πεθαίνει μέ τήν πτώση τῆς δεύτερης Ρώμης τό 1453 μ.Χ. Ἡ *ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. Ζ΄, σ. 8, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1978 καί Baynes - Moss, ὁ.π. σσ. 17-18. Τό ἴδιο, ἔστω καί μιλώντας θεωρητικά ἀποδέχεται καί ὁ N.H. Baynes στό ἄρθρο του «Ἡ ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας : Μία σύνοψη» στό Baynes - Moss, ὁ.π., σ. 39. Τήν Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ὡς τήν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία στήν χριστιανικὴ της μορφή δέχεται καί ὁ H. Gregoire στό ἄρθρο του «Ἡ Βυζαντινὴ ἐκκλησία» στό ἴδιο συλλογικὸ ἔργο Baynes - Moss, ὁ.π., σ.147. Γιά τήν ἀντίθετη ἄποψη, περί θανάτου τῆς παλαιᾶς Ρώμης, οἱ θεωρήσεις καταγράφονται διαφορετικὲς τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸν χρόνο πού αὐτὸς συνέβη. Ἐνδεικτικὰ ὁ Toynbee ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία πέθανε τὸν 6ο μ.Χ. αἰώνα, ἄλλοι κατὰ τήν κρίση τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα, ἄλλοι κατὰ τὸν διαχωρισμὸ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τό δυτικὸ τό 395 μ.Χ. κλπ. Πρβλ. καί Baynes - Moss, ὁ.π., σσ. 17-24. ἀλλὰ καί Robert Browning, *Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία*, ἔκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1992 σ. 17. Γνωστὴ εἶναι ἐπίσης ἡ θέση τοῦ Montesquieu, ὁ ὁποῖος ἀντιμετώπιζε τήν ἐμφάνιση τῆς νέας μορφῆς τῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὸν τραγικὸ ἐπίλογο στήν δόξα τῆς Ρώμης. Ἀκόμη ὁ Robert Browning δέχεται ὅτι μέχρι τό 500 μ.Χ. ὅλες οἱ ἀποφασιστικὲς ἀλλαγές τῆς δημιουργίας ἐνός νέου κράτους πού τό διακρίνουν ἀπὸ τό παλαιὸ εἶχαν ὀλοκληρωθεῖ. Robert Browning, ὁ.π., σ. 19.

ἐκκλησιαστικῆς τῆς κρίσης ἐξ αἰτίας τῆς ἀρειανικῆς αἵρεσης, ἡ ἐμπλοκή του μέ τήν τελευταία τουλάχιστον φάση τῶν μακρόχρονων περιπετειῶν τοῦ Μ. Ἀθανασίου στήν σχέση του μέ τό πολιτικό καί ἐκκλησιαστικό ἐκάστοτε κατεστημένο κατά τήν σθεναρή ὑπεράσπιση ἀπό μέρους του τῶν ὀρθοδόξων ἀπόψεων ἔναντι τῶν ἀρειανοφρόνων, τό μαρτύριο τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου ἐπί Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη ἀλλά καί ἄλλα πολλά, πού ἀναφέρονται στά σωζόμενα μαρτύριά του, ἐπιβάλλουν τήν σύντομη ἐπαφή μας μέ τίς διοικητικές, στρατιωτικές, πολιτιστικές, καί ἐκκλησιαστικές συνθήκες, πού ἐπικρατοῦσαν κατά τήν ἐποχή του.

Γιά μία τόσο πολυτάραχη καί συνεχῶς μεταλασσόμενη σέ ὅλους τους τομεῖς τῆς ἱστορική περιόδου, ὅπως ἐκείνη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα, ἡ προσπάθειά μας αὕτη πρέπει νά γίνει μέ τήν πρέπουσα προσοχή καί ἐπιστημονική μεθοδολογία χωρίς νά πλατειάσει ἀνισότιμα καί νά καταστεῖ ἐπίπονη πέραν τοῦ δέοντος ἀλλά νά γίνει χρήσιμη ὡς θεμέλιο γιά περαιτέρω ἔρευνα στους μεταγενέστερους μελετητές τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

A.1.2 Ὁ νέος ρωμαϊκός κόσμος- τό Βυζάντιο

Τό νέο ρωμαϊκό κράτος ἀναδύεται κατά τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα ἀπό τήν δυναμική ἐξέλιξη τοῦ παλαιοῦ. Θέτοντας ὡς ἀδιαμφισβήτητα σημεῖα τῆς γέννησής του α) τήν μεταφορά τῆς πρωτεύουσας στήν Ἀνατολή, ἀπό τήν Ρώμη στήν Κωνσταντινούπολη καί β) τόν ἐκχριστιανισμό του, σημεῖα τά ὁποῖα ἀνήκουν ὀλοκληρωτικά ὡς ἐπιλογές στήν πολιτική τῆς δεσπόζουσας προσωπικότητας τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, δέν μπορεῖ νά παραθερωρίσει κανεῖς, πῶς ἐπίσης ἡ ἀρχή τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἔρχεται ὡς ἀποτέλεσμα μίας σειρᾶς διεργασιῶν, οἱ ὁποῖες ὀρίζονται, ἀπό τόν σεβασμό στά ρωμαϊκά πάτρια, τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἐξόδου ἀπό τήν κρίση τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. καί τήν ἀναδιοργάνωση μέ βάση τούς κορυφαίους κατά τίς ἐποχές τῆς αἵγλης τῆς θεσμούς τῆς αὐτοκρατορίας ὅπως π.χ. τήν αὐτοκρατορική ἰσχύ, τήν ὑπεράσπιση τοῦ κράτους ἀπό τόν καλά διατεταγμένο στρατό τῶν συνόρων καί τῶν ἐπαρχιῶν, τό δίκαιο καί τήν γραφειοκρατία, τήν κοινωνική ζωή ἀλλά καί τήν ἰδέα τῆς «ἀήττητης καί πανίσχυρης» αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία μπολιασμένη μέ τήν νέα θρησκεία, τόν χριστιανισμό, θά ταυτιστεῖ στήν συνείδηση τῶν ὑπηκόων τῆς καί μέ τήν διαρκή τῆς ὑπαρξῆς, τήν αἰωνιότητα.

Ἡ ἐκκλησιαστική ὁργάνωση ἐπίσης, ὅπως θά ἀρχίσει νά καταγράφεται ἀπό τήν νομιμοποίηση τοῦ χριστιανισμοῦ καί μετά, προέρχεται καί αὕτη ἀπό τήν ἁγία ἀποστολική παράδοση πού λαμπρύνθηκε μέ τήν λάμψη τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποῖα σκῆνωσε στά ἅγια λείψανα τῶν μαρτύρων καί στά μαρτυρικά στιγματισμένα κορμιά τῶν ὁμολογητῶν τῆς περιόδου τῆς πρώτης Ρώμης καί τῶν μεγάλων διωγμῶν. Κι ἐδῶ ἡ ἁγία

ίσαποστολική προσωπικότητα του πρώτου χριστιανού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του Α' τιμάται αδιαμφισβήτητα μέ τον στέφανο της δόξας από τον Θεό καί από τους ανθρώπους για τον πρωταγωνιστικό της ρόλο.

Η δογματική όρθότητα των κατοπινών έποχών θά άρχίσει νά διαμορφώνεται κατά την περίοδο αυτή, κατά την όποία οί άνθρωποι συχνά άγιάζουν όχι τόσο για την συμμετοχή τους σέ αυτήν την διεργασία όσο καί κυρίως για την στάση τους άπέναντι στό είδωλολατρικό δυναμικό κατεστημένο τό όποιο, παρά την διαφαινόμενη ύποχώρησή του, κρατούσε ώστόσο άκόμη καθ' όλη την διάρκεια τουλάχιστον του 4ου μ.Χ. αιώνα σημαντική ισχύ, ή όποία συχνά όπως καί στην περίπτωση του άγίου Άρτεμίου τους όδήγησε στό νά κοσμήσουν κι ίδιοι την φάση αυτή της εξέλιξης του χριστιανισμού ως μαρτύρες. Είναι ένδιαφέρουσα ή θέαση της στάσης των χριστιανών ιδιαίτερα κατά την περίοδο του μαρτυρίου του άγ. Άρτεμίου υπό τό πρίσμα των λόγων του Σωζομενοϋ, ό όποιος άναφερόμενος στην σύμπνοια μπροστά στον κίνδυνο της είδωλολατρείας των παλαιότερα σέ συνθήκες γαλήνης διαφωνούντων καί σπαρασσόμενων από τίς θρησκευτικές έριδες χριστιανών γράφει:

*Ίουλιανού γάρ βασιλεύοντος, ώς παντελώς του Χριστιανισμού κινδυνεύοντος, ήσυχίαν ήγον, κοινῇ δέ πάντες τον θεόν ίκέτευον ίλεον αύτοϊς γενέσθαι*¹⁸.

A.1.3 Η έξοδος από την κρίση του 3ου μ.Χ. αϊ. Διοκλητιανός - Μ. Κωνσταντίνος καί ή νέα δομή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας

Η λαμπρή εικόνα πού παρουσιάζει ή ρωμαϊκή αυτοκρατορία των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων¹⁹ αλλάζει άρδην μετά τον Κόμμοδο, γιό του Μ. Αύρηλίου, ό όποιος κυβέρνησε από τό 180 έως καί τό 192 μ.Χ. όποτε καί έξοντώθηκε κατόπιν άνακτορικής συνωμοσίας, ή όποία ήρθε ως άναπόφευκτη τιμωρία για την διεφθαρμένη καί αίματοβαμμένη βασιλεία του²⁰. Ο αιώνας πού άκολούθησε, ό 3ος μ.Χ. αϊ. περιγράφεται από τό σύνολο των ιστορικών ως αιώνας κρίσης σέ όλους τους τομείς: πολιτική άναρχία, άλλεπάλληλες διαδοχές στην έξουσία αυτοκρατόρων έκ των όποίων κανείς δέν πεθαίνει από φυσικά αίτια, οικονομική κρίση, ήττες στά σύνορα από τίς διαρκείς είσβολές των έξωτερικών έχθρων, κοινωνική άνασφάλεια. Η κρίση άπείλησε την ύπαρξη της αυτοκρατορίας σέ πρωτοφανή βαθμό.

¹⁸ P.G. 67, 1301A.

¹⁹ M.Rostovtzeff, *Ρωμαϊκή ιστορία*, Παπαζήσης, Άθήνα 1984, σ. 283.

²⁰ M.Rostovtzeff, *ό.π.* σ. 302.

Ἡ διεξοδος ἦρθε, μέ τήν ἀνάρρηση στόν αὐτοκρατορικό θρόνο τοῦ Βαλερίου Διοκλῆ (Διοκλητιανοῦ) στίς 17 Σεπτεμβρίου τοῦ 284 μ.Χ. Τό δικό του μεταρρυθμιστικό ἔργο ἀλλά καί τοῦ διαδόχου του ἀργότερα Μ. Κωνσταντίνου ἔμεινε στήν ἱστορία, ὡς τό ἀναγκαῖο καί ἱκανό σωσίβιο γιά τήν καταποντιζόμενη πάλαι ποτέ κραταιά αὐτοκρατορία. Μία σειρά μεταρρυθμίσεων στά πεδία: τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεσμοῦ, τῆς κρατικῆς διοίκησης ἀλλά καί κυρίως τοῦ στρατοῦ ξεκινώντας ἀπό τήν βασιλεία τοῦ Διοκλητιανοῦ καί καταλήγοντας στήν στιβαρή μονοκρατορία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου λειτούργησαν ὄχι μόνον σωστικά ἀλλά καί προσέφεραν τούς ὅρους γιά μία λαμπρή συνέχεια στό ρωμαϊκό κράτος. Ἡ μετάβαση στά νέα δεδομένα, ὅσο κι ἂν μοιάζει ἀναπόφευκτη ἐξέλιξη ἢ ὥριμη ἀπαίτηση τῶν καιρῶν, δέν παύει νά δείχνει τήν ἰσχύ καί τήν ἱκανότητα τουλάχιστον τῶν συντελεστῶν της. Ἡ ὀργανωτική ἀναδιάρθρωση τῶν Διοκλητιανοῦ καί Μ. Κωνσταντίνου δέν θά ἐπέφερε μακροχρόνια ἀποτελέσματα ἂν δέν συμπληρωνόταν ἀπό τήν νέα πνοή καί τό ὄραμα πού τῆς προσέδωσε μοναδικά καί ἀποτελεσματικά ἡ ἀποδοχή τοῦ Εὐαγγελικοῦ μηνύματος τῆς ἐλπίδας καί τῆς σωτηρίας γιά τόν κόσμο καί τόν ἄνθρωπο.

Τό καλά ὀργανωμένο καί στελεχωμένο σέ ὅλους τούς τομεῖς ἀλλά καί ἐκχριστιανιζόμενο διαρκῶς νέο ρωμαϊκό κράτος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καί τῶν διαδόχων του ἀποτελεῖ τό περιβάλλον τῆς γέννησης καί δράσης τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου. Τά ἐπιθανάτια σκιρτήματα τοῦ παγανισμοῦ, ὅπως στήν περίπτωση τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη, θά ἦταν μέν ἔντονα καί θορυβώδη ἀλλά δέν θά κατάφερναν παρά νά προσφέρουν καί ἄλλη αἴγλη μέσω νέου νέφους ἁγίων μαρτύρων στήν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία ἐν μέσῳ ὁδυνηρῶν διαδικασιῶν ἀποκαθάρσεως τῆς ἀλήθειας της ἀπό τίς ποικίλες στρεβλώσεις πορευόταν ὀλοένα πρὸς τόν ὁριστικό θρίαμβό της.

A.1.4 Τό Ρωμαϊκό κράτος μετά τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ καί τοῦ Μ. Κωνσταντίνου

Ἡ σύντομη ἐξέταση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἐπιβάλλεται κυρίως στά ἐπίπεδα τῆς κεντρικῆς διοίκησης (πολιτικῆς καί στρατιωτικῆς) καθὼς ξεκινώντας ἀπό τό γεγονός τῆς ὑψηλότετης θέσης τοῦ ἁγίου σέ αὐτήν φωτίζονται κατ' ἀρχήν θέματα πού στήν συνέχεια θά ἐξεταστοῦν λεπτομερέστερα, ὅπως ἡ σχέση του μέ τούς αὐτοκράτορες τῆς ἐποχῆς του, τό ἀξίωμά του κλπ.

Ἡ κατάσταση τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τήν ἐποχή τοῦ ἁγίου στήν ὁποία ἐν συντομίᾳ θά ἀναφερθοῦμε κατόπιν, θά συμπληρώσει τίς προϋποθέσεις ὑπὸ τίς ὁποῖες μποροῦν νά κατανοηθοῦν ἐπιμέρους συμπεριφορές προσώπων ἀλλά καί τοῦ ἴδιου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀπέναντι στά ἐκκλησιαστικά ζητήματα πού ὑπῆρχαν τότε.

α) Ὁ Αὐτοκράτορας

Πρίν τόν Διοκλητιανό ἡ ρωμαϊκή αὐτοκρατορία διοικοῦνταν ἀπό ἓνα περίπλοκο καί διαφορετικό ὡς πρὸς τὴν ἰσχύ του ἀπὸ ἐποχὴ σέ ἐποχὴ σύνολο παραγόντων (σύγκλητος, δῆμοι κλπ.)²¹. Ἡ ἐνίσχυση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεσμοῦ, κατὰ τὴν γνώμη τῶν περισσοτέρων μελετητῶν τῆς ἐποχῆς, ἀπαραίτητη μετὰ τὴν πολιτικὴ ἀναρχία καί τὰ πολλὰ κέντρα ἐξουσίας πού ἰσχυροποιήθηκαν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς κρίσης τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. ἦταν ἀπὸ τὰ πρῶτα μεταρρυθμιστικὰ μέτρα στὰ ὁποῖα προχώρησε ἀρχικά ὁ Διοκλητιανός καί κατόπιν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος.

Ἡ ρωμαϊκή ἡγεμονία (*principatus*) ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἀπόλυτη δεσποτεία (*dominatus*) παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ πολιτικὴ εὐφυΐα τοῦ Διοκλητιανοῦ ὑπὸ τίς ὑπάρχουσες συνθήκες κατὰ τὴν ἀνάρρησή του στὸν θρόνο τὸν ὁδήγησε σὲ νὰ μοιραστεῖ τὴν ἐξουσία (*Τετραρχία*). Ὅταν ἐδραιώθηκε ἡ πίστη στὸν αὐτοκρατορικό θεσμό καί ἀπέδωσαν οἱ παράλληλες μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸν στρατό καί στὶς ἐπαρχίες, ἡ τετραρχία ἔδειξε τὰ τρωτά της (πολιτικὴ ἀστάθεια μέ διαμάχη γιὰ τὴν ἀπόλυτη μονοπρόσωπη ἐξουσία μεταξὺ τῶν τεσσάρων βασιλέων) ὅταν πιά δέν θά ἦταν ὅμως ἱκανὰ νὰ προκαλέσουν ἀνεπανόρθωτο κακό καθὼς οἱ διαμάχες τῶν συναυτοκρατόρων θά κατέληγαν στὴν φυσιολογικὴ ἐξέλιξη μίας ἰσχυρῆς μονοκρατορίας.

Ὁ σεβασμός πού ἐπιβλήθηκε μέ τόν Διοκλητιανό στοὺς ὑπηκόους του ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του, ὡς κληρονόμο τοῦ Δία (Δίιος) καί στὸν συναυτοκράτορά του Μαξιμιανό, ὡς ἀπόγονό του Ἡρακλῆ (Ἡράκλειος) θά συνεχιζόταν, ἐνισχυόμενος μάλιστα, καί μέχρι τὸν τελικό νικητὴ τῶν μαχῶν γιὰ τὴν ἐξουσία γιὸ τοῦ ἐνδεδυσμένου τόν μανδύα τοῦ ἀπογόνου τοῦ θεοῦ Ἥλιου – Ἀπόλλωνα Κωνσταντίου τοῦ Χλωροῦ Καίσαρα τῆς Δύσης, Μ. Κωνσταντῖνο, ὁ ὁποῖος πλέον δέν θά ἦταν ἀπόγονος τῶν εἰδωλολατρικῶν θεοτήτων ἀλλὰ χριστιανός ἰσαπόστολος προστατευόμενος τοῦ Σταυροῦ²².

Οἱ παράγοντες ἐξουσίας τῆς ἡγεμονίας τῆς παλαιᾶς Ρώμης (σύγκλητος, δῆμοι, στρατός) χωρὶς νὰ ἐξαφανισθοῦν τελείως, ἀποδυναμώνονταν μέ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ὅλο καί περισσότερο μπροστὰ στὴν αὐτοκρατορικὴ παντοδυναμία, ὑπὸ τὴν ἰδιότυπη κυριαρχία τῆς ὁποίας δέν ἄργησε νὰ τεθεῖ καί ὁ νέος παράγοντας ἐξουσίας κατὰ τὴν ὑστερορωμαϊκὴ-πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, ἡ Ἐκκλησία. Ὁ αὐτοκράτορας δέν εἶναι κατὰ τὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα μόνον ὁ ἀνώτατος διοικητὴς κάθε κρατικῆς ἀρχῆς ἀλλὰ καί ὁ προστάτης τῆς

²¹ G. Ostrogorski, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, Ἱστορικὲς ἐκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Ἀθήνα 1978, τ. Α, σ. 87.

²² Σ. Ράνσιμαν, *Βυζαντινὸς πολιτισμὸς*, ἔκδ. Γαλαξία, Ἀθήνα 1969, σσ. 23-30.

Ἐκκλησίας, ἡ εἰκόνα τοῦ νέου χριστιανικοῦ κράτους, στὸν ὁποῖο ἀποδίδεται πολιτική καὶ θρησκευτική τιμὴ²³.

Ἡ συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας στὰ χέρια τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τῶν ἐκλεκτῶν του, ὁ σαφὴς καθορισμὸς τῶν ἀρμοδιοτήτων τῶν διαφόρων κέντρων ἐξουσίας, ὁ διαχωρισμὸς τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ διοίκηση καὶ τῆς κεντρικῆς ἀπὸ τὴν περιφερειακὴ ἐξουσία, ἦσαν τὰ ἔμπρακτα ἐκεῖνα μέτρα πού συνέβαλλαν στὴν ἐνίσχυση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεσμοῦ καθὼς κρατικὴ γραφειοκρατία, στρατός, καὶ κεντρικὴ καὶ ἐπαρχιακὴ ὀργάνωση ἐγίναν κλάδοι μίας διοικητικῆς ὀργάνωσης πού κατέληγε στὸν αὐτοκράτορα. Στὴν κορυφὴ τῆς διοικητικῆς κρατικῆς πυραμίδας μόνος συντονιστής, μετὰ καὶ τὸν περιορισμὸς στοῦ ἐλάχιστο τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς συγκλήτου, βρισκόταν ὁ αὐτοκράτορας²⁴.

Τὸ σύνολο τῶν αὐτοκρατόρων μετὰ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, μέ μόνη ἐξαίρεση τὸν Ἰουλιανὸ τὸν Παραβάτη, ἀντιμετώπισε θετικὰ τὴν Ἐκκλησία παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ χριστιανοὶ κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα ἀποτελοῦσαν μόνον τὸ 1/5 τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας.

β) Ὁ στρατός

Ὁ στρατός κατὰ τὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα ἔχοντας τὸ προνόμιο νὰ ἐκλέγει τὸν αὐτοκράτορα (προνόμιο πού θὰ τὸ διατηρήσει ἕως καὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ.) εἶναι σημαντικώτατος πολιτειακὸς καὶ πολιτικὸς παράγοντας. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου στόχευαν νὰ συμβάλλουν στὴν ἐπίλυση ἑνὸς μακροχρόνιου προβλήματος στὴν στρατιωτικὴ ὀργάνωση.

Ἐως τότε ἡ ἀσφάλεια τῶν συνόρων ἀντιμετωπιζόταν μόνον ἀπὸ τὰ κατὰ τόπους στρατεύματα, τῶν ὁποίων ἡ πιθανῶς ἀναγκαία ἐνίσχυση ἀποδυνάμωνε ἄλλα σημεία. Προϊὸν τῆς στρατιωτικῆς μεταρρύθμισης τῶν Διοκλητιανοῦ καὶ Κωνσταντίνου ὑπῆρξε ἡ τοποθέτηση ἐκτός τῶν στρατευμάτων τῶν συνόρων, πού θὰ εἶχαν τὴν εὐθύνῃ τῆς ἄμεσης

²³ G. Ostrogorski, ὁ.π., σσ.88-89 . Ἡ τιμὴ αὐτὴ (ἀπὸ τὸ 290 μ.Χ. δέχεται τὴν προσκύνηση κατὰ τὴν ὁποία ὅσοι τὸν πλησιάζουν πέφτουν γονυπετεῖς στὰ πόδια του καὶ ἀσπάζονται τὴν ἄκρῃ τοῦ ἱματίου του *adorate purpuram*) ἀντιμετωπίζεται ἀλλοῦ ὥς κατάλοιπο τῆς παλιᾶς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς τονίζουν ὅτι οἱ ἐκδηλώσεις τιμῆς δὲν ἀναφέρονταν στοῦ πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα ἀλλὰ στὰ θρησκευτικὰ σύμβολα τὰ ὁποῖα ἔφερε πρβλ. Γ. Καραγιαννόπουλος, *Τὸ Βυζαντινὸ κράτος*, ἔκδ. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1983, σσ. 21-29 καὶ ἀλλοῦ ὥς ἀνατολικῆς προέλευσης ἐπίδραση, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν περσικὴ δυναστεία τῶν Σασανιδῶν, ἡ ὁποία μάλιστα προκαλοῦσε τὴν παραδοσιακὴ ρωμαϊκὴ ἀντιμοναρχικὴ συνείδηση. Πρβλ. Σ. Ράνσιμαν, ὁ.π., σσ. 25-27 καὶ Α. Cameron, *Ἡ ὕστερη ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία*, Ἰνστιτούτο τοῦ βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 2000, σσ. 77-78.

²⁴ Γ. Καραγιαννόπουλος, ὁ.π., σ. 40 καὶ Σ. Ράνσιμαν, ὁ.π., σ. 154.

άντιμετώπισης τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ ἐχθροῦ (*limitanei*) καί μεγάλων στρατιωτικῶν διοικήσεων (*magisteria militum - comitatenses*) οἱ ὁποῖες τοποθετημένες σέ καίρια σημεία στίς πόλεις μπορούσαν εὐκόλα καί γρήγορα νά ἐνισχύουν τόν συνοριακό στρατό ὅταν χρειαζόταν²⁵. Ἕνα τρίτο σῶμα ἐπίλεκτων δυνάμεων, οἱ *palatini*, ἐνίσχυαν τόν στρατό κατά τίς μεγάλες ἐπιχειρήσεις. Μικρή καί ὄχι ἀξιόμαχη ἦταν ἡ δύναμη τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό ἰδιαίτερους στρατιωτικούς σχηματισμούς, τίς σχολές (*scholae*) καί τούς προτήκτορες (*protectores*) πού κατά τόν 4ο αἰ. ὀνομάστηκαν δομέστικοι (*domestici*) καί ὑπηρετοῦσαν, ὅταν δέν ἀναλάμβαναν ἀποστολές στήν ἐπαρχία, συνεχῶς στά ἀνάκτορα.

Ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ὁ κύριος καί ἀπόλυτος διοικητής τῶν στρατευμάτων τῆς αὐτοκρατορίας καί ὑπό τήν ἐξουσία του βρίσκονταν οἱ ἄνωτεροι στρατιωτικοί διοικητές «στρατηλάτες» (*magistri militum*) καί τῶν δύο τμημάτων τῆς αὐτοκρατορίας, Ἀνατολικοῦ καί Δυτικοῦ. Τά στρατεύματα στίς διάφορες ἐπαρχίες διοικοῦσαν οἱ Δοῦκες (*Duces*)²⁶. Ἡ Αἴγυπτος ἕως τήν βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνῆκε στρατιωτικά στόν «στρατηλάτη» τῆς Ἀνατολῆς (*magister militum per orientem*)²⁷ καί κατά τήν ἐποχή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου τό σύνολο τῶν στρατευμάτων τῆς περιοχῆς τῆς ἀλλά καί τῆς Συρίας βρισκόταν ὑπό τίς διαταγές τοῦ Δούκα τῆς (*Dux Aegyptii*) .

Ὡς στρατιῶτες ὑπηρετοῦσαν οἱ γιοί τῶν στρατιωτῶν (κληρονομικός τρόπος στράτευσης), οἱ ἐθελοντές μισθοφόροι καί οἱ στρατευόμενοι ὡς ἀπόδοση φόρου στό κράτος²⁸ πού συχνά ὅμως ἐξαγόραζαν τήν θητεία τους προσφέροντας χρήματα γιά τήν μίσθωση μισθοφόρων. Οἱ πηγές ἀνεβάζουν τόν ἀριθμό τῶν στρατιωτῶν σέ 600.000 κατά τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα, ἀριθμό ὅμως πού θεωρεῖται ὑπερβολικός. Ἕνας ἀριθμός 200.000²⁹ ἢ 400.000³⁰ ὀπλιτῶν

²⁵ Ἡ Α. Cameron ἀμφισβητεῖ τήν γενικά παραδεκτή αὐτή ἄποψη γιά τήν κατανομή τοῦ στρατοῦ (ἄμυνα σέ βάθος) ἡ ὁποία στηρίζεται στό ἔργο τοῦ Edward Luttwak, *The grand strategy of the roman empire*, Baltimore 1976 υἱοθετώντας τήν ἄποψη πῶς τουλάχιστον στό ἀνατολικό τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας, δέν μπορούσε νά γίνει διαχωρισμός ἀνάμεσα σέ στρατό συνόρων καί στρατό τῶν πόλεων ὁ ὁποῖος μετακινοῦνταν κατά περίπτωση, ἐπικαλούμενη σύγχρονες ἀρχαιολογικές μαρτυρίες. Σέ κάθε περίπτωση ὅμως ἀφήνει τό θέμα ἀνοιχτό, τονίζοντας, ὅτι ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἔντονης ἀκαδημαϊκῆς δραστηριότητος. Πρβλ. Α. Cameron, ὁ.π., σσ. 68, 222-223.

²⁶ Γιά τό ἀξίωμα τοῦ Δούκα τό ὁποῖο κατεῖχε καί ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος κατά τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα ἀξιόλογο εἶναι τό κείμενο τοῦ J.C. Mann, «*Duces and comites in the 4th century*», στό *The Saxon Shore*, edited by D. E. Johnston, *CBA Research Report* No 18, 1977, σσ. 11-15.

²⁷ Α. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Α΄ (324-610)*, σσ. 355, ἔκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996².

²⁸ Παραχωροῦνταν ὡς εἰσφορά ἀπό τούς ἰδιοκτῆτες τῶν μεγάλων κτημάτων (*capitula*). Γ. Καραγιαννόπουλος, ὁ.π., σ. 66 καί M. Cary, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, τ. Β΄, ἔκδ. Μίνωας, Ἀθήναι 1960 (μτφρ. Αἰκ. Ε. Σταθοπούλου), σ. 468.

²⁹ Γ. Καραγιαννόπουλος, ὁ.π., σ. 67.

³⁰ Α. Cameron, ὁ.π., σ. 67.

καί γιά τά δύο τμήματα (ἀνατολικό καί δυτικό) τῆς αὐτοκρατορίας θεωρεῖται πιό πιθανός.

Ἡ κύρια δύναμη τοῦ στρατοῦ ἕως καί τούς φοιδεράτους ἱππεῖς τοῦ Θεοδοσίου Α ἦταν οἱ βαριά ὀπλισμένοι λεγεωνάριοι, οἱ ὅποιοι ὁμως δύσκολα μποροῦσαν νά ἀντιμετωπίσουν τούς εὐέλκτους ἱππεῖς τῶν ἐχθρῶν. «Ἡ νίκη τοῦ Ἰουλιανοῦ, τό 357, ἐναντίον τῶν Γερμανῶν στό Στρασβοῦργο, ἦταν ὁ τελευταῖος θρίαμβος τοῦ ρωμαϊκοῦ πεζικοῦ» σημειώνει χαρακτηριστικά ὁ sir Steven Runciman³¹.

Ὁ ρόλος τοῦ ναυτικοῦ κατά τόν 4ο αἰ. δέν ἦταν σημαντικός. Μόνον κατά τήν περίοδο τῆς ἀντιπαλότητος Μ. Κωνσταντίνου καί Λικίνιου ἔπαιξε σημαντικό ρόλο (ναυμαχία Καλλιπόλεως 324 μ.Χ.) ἐνῶ μετά ἀφέθηκε νά παρακμάσει, χωρίς ὥστόσο ποτέ νά ἐκλείψει³².

γ) Οἱ ἐπαρχίες τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους κατά τόν 4ο μ.Χ. αἰ. καί ἡ διοίκησή τους

Τό ρωμαϊκό κράτος μετά τήν διοικητική μεταρρύθμιση τοῦ Διοκλητιανοῦ ἀρχικά καί τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μετέπειτα, χωρίστηκε σέ 4 μεγάλες περιφέρειες ἐπαρχότητες³³ μέ ἐπικεφαλῆς ἕναν περιφερειάρχη πολιτικό διοικητή ὁ ὅποιος ὀνομαζόταν ἐπαρχος τῶν πραιτωρίων (*praefectus praetorio*). Οἱ ἐπαρχότητες αὐτές περιελάμβαναν διοικήσεις (*dioceses*) οἱ ὁποῖες ἀνέρχονταν τήν ἐποχή τοῦ Διοκλητιανοῦ σέ 12-14³⁴ καί 70 μικρότερες ἐπαρχίες (*provinciae*) πού αὐξήθηκαν στήν ἐποχή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου σέ 100-120³⁵.

Ἡ ἐπαρχότητα Ἀνατολῆς στήν ὁποία ἀνήκε καί ἡ Αἴγυπτος, ἡ ὁποία γιά πολλούς λόγους οὕτως ἢ ἄλλως ἀντιμετωπιζόταν πάντοτε ἰδιαίτερα, ἔχοντας τόν ἐπαρχό της μέ ἔδρα τήν Κωνσταντινούπολη προεξείχε τῶν ἄλλων τριῶν. Ἐπικεφαλῆς τῶν διοικήσεων ἦσαν οἱ διοικητές (*vicarii*) καί τῶν μικρότερων ἐπαρχιῶν οἱ ἄρχοντές τους (*praeses provinciae*).

³¹ Σ. Ράνσιμαν, ὁ.π., σ. 154.

³² Γ. Καραγιαννόπουλος, ὁ.π., σσ. 74-75.

³³ Ἡ Α. Cameron, ὁ.π. σ. 74 ὑποστηρίζει ὅτι γιά μεγάλο διάστημα κατά τόν 4ο μ.Χ. αἰ. οἱ ἐπαρχοὶ τῶν πραιτωρίων ἦσαν τρεῖς καί μετά τό 395 ἕξι.

³⁴ Τόν ἀριθμό τῶν διοικήσεων ὁ Rostovtzeff ἀνεβάζει σέ 17, Μ. Rostovtzeff, ὁ.π., σ. 319 ἐνῶ ἡ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου ἀναφέρει τήν ἐποχή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου 12 καί στό τέλος τοῦ Δ' αἰῶνα 15, Α. Χριστοφιλοπούλου, ὁ.π., σ. 345. Κλασσικό γιά τό θέμα αὐτό εἶναι τό ἔργο τοῦ Α. Η. Μ. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, Oxford, 1964.

³⁵ Α. Σαββίδης, *Τά χρόνια σχηματοποίησης τοῦ Βυζαντίου 284-518 μ.Χ.*, Ἱστορικές ἐκδόσεις Στέφ. Δ. Βασιλόπουλος, Ἀθήνα 1983, σσ. 41-42.

Κατά την εποχή του μαρτυρίου του αγίου Ἀρτεμίου καί ἕως τό 380-382 ἡ ἐπαρχία Αἰγύπτου ἀνῆκε πολιτικά στήν διοίκηση Ἀνατολῆς³⁶, τῆς ὁποίας ὁ ἡγεμόνας ἀντί τοῦ τίτλου *vicarius* ἔφερε τόν ἰδιαίτερο τίτλο τοῦ κόμη τῆς Ἀνατολῆς (*comes orientis*). Μέ τήν ἀναβάθμιση τῆς Αἰγύπτου σέ αὐτόνομη διοίκηση ἔχουμε καί τήν παρουσία τοῦ διοικητῆ τῆς, μέ τόν τίτλο τοῦ *Praefectus Augustalis*³⁷, ὁ ὁποῖος καταγράφεται καί στή *notitia dignitatum*. Μέ βάση τόν χωρισμό τῆς πολιτικῆς ἀπό τήν στρατιωτική ἐξουσία στίς ἐπαρχίες, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπό τά βασικότερα - ἂν καί ἄργησε νά ἐφαρμοσθεῖ παντοῦ - μεταρρυθμιστικά μέτρα τῶν Διοκλητιανού καί Μ. Κωνσταντίνου, οἱ Δοῦκες εἶχαν τήν στρατιωτική ἐξουσία καί οἱ *vicarii* τήν πολιτική. Παρόλα αὐτά ὅμως, ἰδιαίτερα κατά τήν ἀρχή τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. συχνά ἡ λειτουργία τῶν δύο ἐξουσιῶν ἦταν ἀσαφής³⁸.

δ) Ἡ κοινωνία

Ἡ ὕστερη ρωμαϊκή κοινωνία δέν ἦταν μία κοινωνία φτώχειας καί παρακμῆς ἀλλά ἀντιθέσεων. Πολὺς συσσωρευμένος πλοῦτος στοὺς εὐγενεῖς συγκλητικούς, λιγότερος στοὺς ἐμπόρους καί ἐλάχιστος στοὺς χωρικούς, οἱ ὁποῖοι ὅμως κατάφερναν νά ζοῦν ἀκόμη καί χωρὶς τήν χρήση χρημάτων σέ συστηματική βάση³⁹. Σημαντικές ἐκτάσεις γῆς ἰδιαίτερα στή Δύση, συγκεντρώνονταν στά χέρια τῶν συγκλητικῶν, οἱ ὁποῖοι ἦσαν παλαιοὶ εὐγενεῖς ἐνῶ τό ἴδιο δέν ἴσχυε γιὰ τήν Κωνσταντινούπολη ὅπου ἡ νέα τάξη τῶν συγκλητικῶν πού διαμορφώθηκε ἐκεῖ ἦταν ταπεινῆς καταγωγῆς.

Ἡ ὑστερορωμαϊκή δουλεία, ἰδιαίτερα ἡ χρήση τῶν δούλων στήν γεωργία, ἔχει μελετηθεῖ πολὺ ὥς σήμερα καί ὁ δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς παρουσιάζεται ὡς βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς κοινωνίας μέ μεγάλη γεωγραφικὴ διασπορά ἀλλά δέν ἐμφανίζεται στοὺς αἰγυπτιακοὺς παπύρους. Σέ κάθε περίπτωσι ὅμως ἡ δουλεία κατά τήν ὕστερη ρωμαϊκή περίοδο δέν πρέπει οὔτε νά ὑποτιμηθεῖ ἀλλά οὔτε καί νά ὑπερτιμηθεῖ καθὼς συχνότατα οἱ δοῦλοι ἐργάζονταν δίπλα στοὺς μισθωτοὺς.

Θεσμοὶ ὅπως ἡ διανομὴ τροφίμων στοὺς κατοίκους τῶν μεγάλων πόλεων διατηροῦνταν ἀκόμη ἀπὸ τήν ἐποχὴ τῆς ὕστερης δημοκρατίας καί εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σέ πολλές ἀπὸ αὐτές, ὅπως γιὰ παράδειγμα στήν Ἀλεξάνδρεια, δέν περιοριζόταν στό ψωμί ἀλλά περιελάμβανε καί λάδι ἀλλά καί χοιρινὸ κρέας κατὰ τό πρότυπο τῆς Ρώμης.

³⁶ B. J. Bury, *History of the later roman empire*, Macmillan & Co., Ltd., 1923, σ. 27.

³⁷ B. J. Bury, ὁ.π.

³⁸ A. Cameron, ὁ.π., σ. 74.

³⁹ A. Cameron, ὁ.π., σ. 186.

Στήν Ἀνατολή καί τήν Βόρειο Ἀφρική οἱ πόλεις ἀνθοῦσαν καί πληθυσμιακά καί οἰκονομικά, μέ μοχλούς ὑποστήριξης τίς καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις τους ἀλλά καί τό πλῆθος τῶν τεχνιτῶν καί ἐμπόρων, τῶν ὁποίων τίς δραστηριότητες καί τήν ἀναγκαιότητα σέ μία ἐποχή κατά τήν ὁποία τό συγκεντρωτικό κρατικό καί πατρωνικό οἰκονομικό σύστημα μεσουρανοῦσε, ὁλοένα καί περισσότεροι εἰδικοί μελετητές σήμερα προσπαθοῦν νά ἐντοπίσουν.

Ἡ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ ἐγκαινίαζε νέες σχέσεις σέ ὅλα τά επίπεδα. Στό οἰκονομικό επίπεδο πολλές ἐμπορικές καί γεωργικές δραστηριότητες συγκεντρώθηκαν σέ ἐκκλησιαστικά χέρια⁴⁰ γεγονός πού ὁδήγησε σέ ἀνακατανομή τοῦ πλούτου ἀλλά καί τῶν διανομῶν, μέ τήν μορφή τῶν φιλανθρωπικῶν παροχῶν στούς πολίτες⁴¹, στό κοινωνικό επίπεδο καταγράφεται μία σχετική ἀνύψωση τῆς θέσης τῆς γυναίκας μέ βάση τήν χριστιανική ἠθική παρά τήν ἀρνητική τοποθέτηση ἀπέναντί της πολλῶν ἀσκητικῶν κειμένων τά ὁποία ὅμως ἀναφέρονται στήν γυναίκα καί τόν ρόλο της στά ἐξωχριστιανικά πλαίσια τῆς ἐποχῆς.

Ἡ μεγαλύτερη ὅμως ἐπίπτωση στήν ὑστερορωμαϊκή κοινωνία ἀπό τόν ἐκχριστιανισμό της ὑπῆρξε ἡ βαθμιαία ἀνάδυση τοῦ «νέου» Ἀγίου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀντιπαλεύει τήν ἀκρότητα τῆς εἰδωλολατρικῆς ἐλευθεριότητας ἡ ὁποία ἐν πολλοῖς διατηρήθηκε καθ' ὅλο τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα στήν ζωή τῶν κατοίκων τῶν πόλεων ἀκόμη κι ἂν αὐτοί ἦσαν χριστιανοί, μέ τήν ἀσκητική ζωή του καί τήν ἐπιρροή του πού αὐξανόμενη λειτουργοῦσε ὡς ἀντίβαρο στίς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων κάθε τάξης θέτοντας τά θεμέλια ἑνός ἄλλου ιδεώδους τύπου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος θά ἀναλάβει μέ νέες ἀξίες καί ἐσχατολογική προοπτική τήν συνέχεια τῆς ἱστορίας στούς ὧμους του.

Ἡ ἐνίσχυση αὐτή τῆς Ἐκκλησίας κατά τήν ἐποχή μετά τόν Μ. Κωνσταντῖνο δημιουργεῖ μία δύναμη, ἡ ὁποία χωρίς ποτέ νά ἀναλάβει φανερά πρωτοβουλία στήν πολιτική διοίκηση, θά κατορθώσει - μέ ἀρχή τό ἀργότερα νομοθετημένο *«τοῖς πολιτικοῖς καί δημοσίοις τύποις καί ἡ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τάξις ἀκολουθεῖτω»*⁴²- καθ' ὅλη τήν βυζαντινή

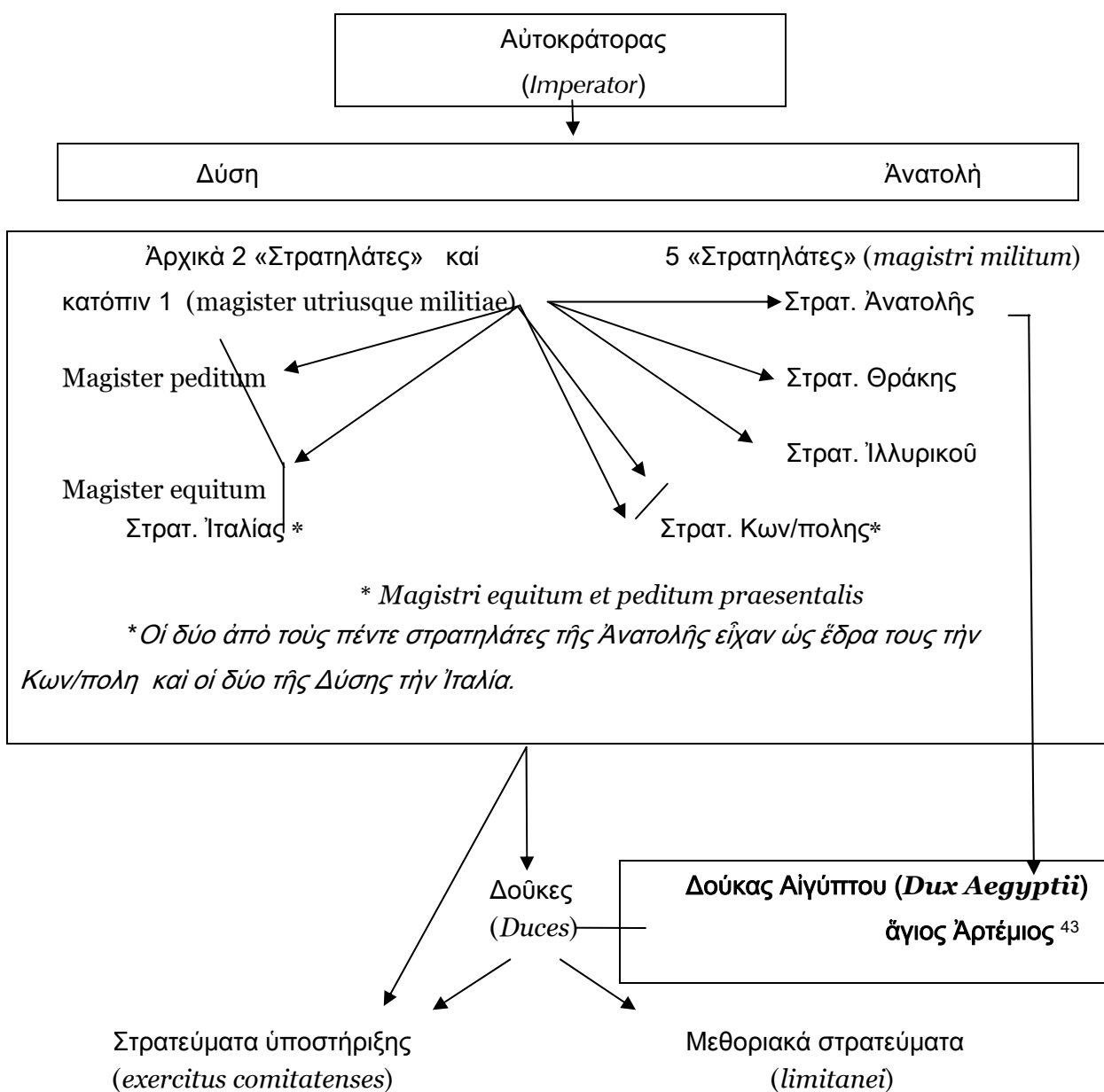
⁴⁰ Βλέπουμε π.χ. τήν Ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας νά ἀσχολεῖται μέ ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις καί ἐπισκόπους νά ἀναλαμβάνουν οἱ ἴδιοι τίς εὐθύνες διαχείρισης κτημάτων μέ δούλους καί παροίκους. A. Cameron, ὅ.π., σσ. 192, 196.

⁴¹ Ἦδη ἀπό τόν τρίτο αἰώνα ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης συντηροῦσε κάπου χίλιες ὀκτακόσιες χῆρες, ὀρφανὰ καί ἀπόρους· στήν Ἀντιόχεια τρεῖς χιλιάδες ἄπορες γυναῖκες ἐνῶ κατά τόν 4ο αἰ. μπαίνουν οἱ βάσεις γιά τήν δημιουργία φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων, ἀσύλων ἀστέγων, γηροκομείων, ὀρφανοτροφείων τῶν ὁποίων ἡ ἵδρυση ἀνάγεται στούς 50 καί 60 μ.Χ. αἰ. καί παράλληλα, εὐποροὶ χριστιανοί λειτουργώντας κατ' οὐσίαν ἐκκλησιαστικά, προσέφεραν τήν δική τους βοήθεια στούς ἔχοντες ἀνάγκη ὅπως π.χ. τό ἔκανε ἡ ἁγία Φαβιόλα πού ἵδρυσε, κατά τόν ἅγ. Ἰερώνυμο, νοσοκομεῖο στήν Ρώμη στό ὁποῖο ἐργαζόταν καί ἡ ἴδια ὡς νοσηλεύτρια. A. Cameron, ὅ.π., σσ. 199-201.

⁴² ΛΗ' Κανόνας τῆς Πενθέκτης Συνόδου.

περίοδο νά αναδειχθεῖ σέ κεντρικό κοινωνικό παράγοντα, ὁ ὁποῖος ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Καίσαρα θά καθορίζει, ἔστω καί ἐν μέσῳ ἔντονων συγκρούσεων μέ αὐτόν, τίς κάθε λογῆς ἐξελίξεις.

Διάγραμμα της Στρατιωτικής οργάνωσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την
έποχή του μαρτυρίου του αγίου Άρτεμίου το 362 μ.Χ.

⁴³ Κατὰ τὸν D. Woods, «The Final Commission of Artemius the Former Dux Aegypti», *Byzantine and Modern Greek Studies* 23 (1999), σσ. 2-24, ὁ Κωνστάντιος εἶχε ἓνα χρόνο πρὶν τὸ μαρτύριό του προάγει τὸν ἅγ. Ἀρτέμιο σὲ *Magister equitum per Orientis* πράγμα τὸ ὁποῖο ἀποσσιωπᾷ ὁ A. Marcellinus σκόπιμα, γιὰ νὰ συνδέσει τὸν ἅγιο μὲ τὸν λαομίσητο Γεώργιο τὸν Καππαδόκη καὶ τὴν θανάτωσή του ἀπὸ τὸ ἐξαγριωμένο πλῆθος τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἄν αὐτὸ ἀληθεύει, τότε γίνεται ὑψηλότερο ἀκόμη περισσότερο τὸ ὑψηλὸ οὕτως ἢ ἄλλως στρατιωτικὸ ἀξίωμα τοῦ ἁγίου.

A.2 Σύντομη επισκόπηση της πολιτικής ιστορίας της περιόδου έως το μαρτύριο του αγίου Ἀρτεμίου

Μετά τήν πρώτη περίοδο τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ρώμης (1ος καί 2ος μ.Χ αἰ.) τήν σταθερότητα καί τήν εὐημερία τῶν κυβερνήσεων τοῦ Αὐγούστου καί τῶν διαδόχων του, ἰδιαίτερα τῶν Κλαυδίου, Βεσπασιανού καί Ἀδριανοῦ, μέ τόν Αὐτοκράτορα Κόμμοδο γιό τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ὅπως προαναφέρθηκε ἀρχίζει μία περίοδος πού σηματοδοτεῖ τό τέλος τῆς «πεφωτισμένης δεσποτείας» καί τήν ἀρχή μίας πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς κρίσης γεμάτης ἀπό «αἱματοχυσίες καί ἀθλιότητα» κατά τήν ἔκφραση τοῦ μεγάλου ἱστοικοῦ Rostovtzeff⁴⁴. Περιορισμένες προσπάθειες ἐλέγχου τῆς κατάστασης (Σεπτίμιος Σεβήρος, Καρακάλλας, Ἀλέξανδρος Σεβήρος καί ἀργότερα Κλαύδιος Γοθικός καί Αὐρηλιανός) δέν εἶχαν παρά πρόσκαιρα καί ἐπιφανειακά ἀποτελέσματα. Ὄταν τό 235 μ.Χ. ὁ Ἀλέξανδρος Σεβήρος χάνει τήν ζωή του στά σύνορα τοῦ Ρήνου σέ μάχη κατά τῶν Γερμανῶν, τό πάλαι ποτέ ἰσχυρό Ρωμαϊκό κράτος γίνεται πεδίο σύγκρουσης ἑνός στρατοῦ στασιαστῶν, ὁ ὁποῖος στήν προσπάθειά του νά ἐπιβάλλει τόν -κατά τήν πεποίθησή του- βολικότερο αὐτοκράτορα ὁδηγεῖ τό κράτος στά πρόθυρα μίας ἀνεπανόρθωτης κατάρρευσης μέ κύρια χαρακτηριστικά τίς διαρκεῖς στρατιωτικές ἥττες στά σύνορα, τήν ἐρήμωση τῶν πόλεων καί τῶν ἐπαρχιῶν, τήν οἰκονομική ἐξαθλίωση καί τήν κοινωνική καί πολιτιστική κρίση. Εἶναι χαρακτηριστικό, τό ὅτι στό διάστημα ἀπό τό 235 ἕως καί τό 285 μ.Χ. ἀνέβηκαν στό θρόνο εἰκοσιέξι αὐτοκράτορες ἐκ τῶν ὁποίων μόνον ὁ ἕνας εἶχε φυσικό θάνατο⁴⁵.

Αὕτῃ ἡ περίοδος, πού καταγράφεται ἀπό τοὺς ἱστοικούς ὡς «ἡ κρίση τοῦ τρίτου αἰῶνα» τελειώνει μέ τήν ἀνακήρυξη τοῦ Γαΐου Βαλερίου Αὐρηλίου Διοκλητιανοῦ ἀπό τόν στρατό ὡς αὐτοκράτορα τό 284 μ.Χ.

Ὁ Διοκλητιανός προβαίνει σέ σοβαρές διοικητικές μεταρρυθμίσεις, πού σκοπό ἔχουν τήν ἀναδιοργάνωση καί ἀνάκαμψη τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀναδιοργάνωση τῶν ἐπαρχιῶν καί τοῦ στρατοῦ, οἰκονομικές ἀλλαγές, ἰσχυροποίηση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεσμοῦ, ἀναδιοργάνωση τῆς κρατικῆς μηχανῆς, χωρισμός τῆς διοίκησης τῆς αὐτοκρατορίας σέ δύο τμήματα (Ανατολικό καί Δυτικό) μέ ταυτόχρονη ἀνάληψη τῆς εὐθύνης γιά τά τμήματα αὐτά ἀπό δύο ἀνώτατους ἄρχοντες (Αὐγούστους) καί τοὺς προκαθορισμένους διαδόχους τους (Καίσαρες).

Τά θετικά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς διακυβέρνησης φάνηκαν γρήγορα καί ὅταν οἱ συνθῆκες ὠρίμασαν τό διοικητικό αὐτό σύστημα ὁδήγησε στήν ἀναπόφευκτη σύγκρουση τῶν τεσσάρων ἡγεμόνων καί τήν ἐπικράτηση τῆς

⁴⁴ M. Rostovtzeff, ὁ.π. σ. 302.

⁴⁵ M. Rostovtzeff, ὁ.π. σ. 305· A. M. Τζόουνς, ὁ.π., σσ.14-15.

αύστηρῆς μονοπρόσωπης διοίκησης, ὑπὸ τὸν τελικὸ νικητὴ αὐτῶν τῶν συγκρούσεων, τὸν Μ. Κωνσταντῖνο γιὸ τοῦ Καίσαρα τῆς Δύσης Κωνσταντίου τοῦ Χλωροῦ, ὁ ὁποῖος ἔχοντας ἤδη ἀπὸ τὸ 312 ξεκαθαρίσει ὑπὲρ τοῦ τό θέμα τῆς διοίκησης τῆς Δύσης νικώντας τὸν Μαξέντιο, στίς 14/18⁴⁶ Σεπτεμβρίου τοῦ 324 μ.Χ. ἀπέμεινε, κατατροπώνοντας καὶ τὸν συν-αύγουστό του στὴν Ἀνατολὴ Λικίνιο, ἀπόλυτος μονοκράτορας.

Ἡ ἐπέκταση τῶν μεταρρυθμίσεων πού εἶχαν ἤδη ξεκινήσει μέ τὸν Διοκλητιανό, ἡ μεταστροφή του στὸν χριστιανισμό ἤδη ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς τελικῆς ἀναμέτρησής του μέ τὸν Μαξέντιο καὶ τὸ ὄραμα τοῦ Σταυροῦ πού τὸν καθιστᾷ τὸν πρῶτο χριστιανὸ αὐτοκράτορα, ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας στὸ ἀνατολικὸ της τμήμα, ἡ εὐνοιά του καὶ ἡ ἐνεργός του ἀνάμειξη στὰ δρώμενα στὴν χριστιανικὴ Ἐκκλησία, τὸν καθιστοῦν τὸ πρόσωπο ἐκεῖνο μέ τὸ ὁποῖο ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία μπαίνει στὴν νέα μακρόχρονη φάση της μέ νέους δυναμικοὺς ὅρους ἐπιβίωσης καὶ κυριαρχίας, στὸ Imperium Christianum.

Μετά τὸν θάνατό του (22 Μαΐου 337 μ.Χ.) καὶ τὸ μοῖρασμα τῆς ἐξουσίας στοὺς διαδόχους του Κωνσταντῖνο τὸν Β΄ στὴν Ἀνατολή, Κώνσταντα στὴν ἐγγύτερη Δύση καὶ Κωνσταντῖνο τὸν Β΄ στὴν ἀπώτερη Δύση (Γαλατία, Βρετανία καὶ Ἰβηρική) ὁ πολιτικός χαρακτήρας τῆς διεκδίκησης τῆς ἀπόλυτης καὶ μονοπρόσωπης ἐξουσίας παίρνει καὶ θρησκευτικὴ διάσταση.

Ὁ νικητὴς (351 μ.Χ.) μεταξύ τῶν δυὸ ἰσχυρότερων διεκδικητῶν τοῦ θρόνου (Κωνσταντῖνου Β΄ καὶ Κώνσταντα) Κωνσταντῖος, ὑπῆρξε ὑποστηρικτὴς τῆς ἤδη διαδεδομένης καὶ προβληματικῆς γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς χριστιανικῆς πίστεως, αἵρεσης τοῦ Ἀρείου ἐνῶ ὁ ἡττημένος Κώνσταντας - ὁ ὁποῖος νωρίτερα (Ἀκυλήια 340 μ.Χ.) εἶχε ἐπικρατήσει τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου τοῦ Β΄ καὶ εἶχε γίνεи μόνος Αὐγουστός τῆς Δύσης - τῶν ὀρθοδόξων ἀπόψεων πού εἶχαν ἤδη ἐν μέρει διατυπωθεῖ κατὰ τίς ἐργασίες τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου τῆς Νικαίας πού καταδίκασε τὸν ἀρειανισμό καὶ συγκάλεσε ὁ ἴδιος. Παράλληλα μέ τὴν πολιτικὴ του κατὰ τῶν ὀρθοδόξων, ὁ Κωνσταντῖος, κατήγαγε σημαντικὲς νίκες στὰ σύνορα τῆς Αὐτοκρατορίας (κατὰ τῶν Ἀσιατῶν Σαρματῶν στὴν Τρανσυλβανία καὶ τὴν Δακία, τῶν Περσῶν στὴν Μεσοποταμία) καὶ ἀκολούθησε αὐστηρὴ ἀντιειδωλολατρικὴ πολιτικὴ κλείνοντας ἐθνικὰ ἱερά, ἀπαγορεύοντας τὴν τέλεση μυστηρίων καὶ θυσιῶν κ.ἄ.

Ὁ ἀμείλικτος καὶ περίφροντις διὰ τὸν φόβον τῶν συνομοσιῶν⁴⁷ Κωνσταντῖος ὁ Β΄ φρόντισε ἀπὸ νωρὶς νὰ ἀπαλλάξει τὸν ἑαυτό του ἀπὸ πιθανοὺς διεκδικητὲς τῆς ἐξουσίας του καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι

⁴⁶ Κατὰ τὸν Καραγιαννόπουλο στίς 18 Σεπτεμβρίου καὶ ὄχι στίς 14' πρβλ. Ἱ. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ κράτους*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1995⁵.

⁴⁷ Α. Χριστοφιλοπούλου, ὁ.π., σ. 145.

ἦσαν συγγενεῖς του. Ἔτσι ἐξοντώθηκαν ὅλοι οἱ θεῖοι του (ἐτεροθαλεῖς ἀδελφοί τοῦ Μ. Κωνσταντίνου) καί οἱ ἐξάδελφοί του ἐκτός τοῦ ἀσθενικοῦ ἐνδεκαετοῦς Γάλλου καί τοῦ ἐξαετοῦς ἀδελφοῦ του Ἰουλιανοῦ, τούς ὁποίους θεώρησε ἀκίνδυνους, παιδιά καί τά δύο τοῦ Ἰουλίου Κωνσταντίου ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη ἐξοντωθεῖ.

Ἀπό τό 358 μ.Χ. ξανάρχισαν οἱ ἐχθροπραξίες μεταξύ Περσῶν καί Βυζαντινῶν στήν Ἀνατολή καί ὁ Κωνσταντῖος ἀναγκάστηκε νά ἐγκαταλείψει τόν Δούναβη στόν ὁποῖο ἀντιμετώπιζε τούς βαρβάρους ἐπιδρομεῖς ἀπό τόν Βορρᾶ (Κουάδους καί Σαρμάτες)⁴⁸ καί νά κινηθεῖ πρός τήν Ἀνατολή γιά νά ἀναλάβει ὁ ἴδιος τήν ἐπιχείρηση ἀντιμετώπισης τῶν Περσῶν.

Ὁ Ἰουλιανός, ὁ ὁποῖος μέ τό πέρασμα τῶν χρόνων εἶχε ἀναλάβει σημαντικές ἐπιχειρήσεις ὡς στρατηγός στήν Δύση μέ ἐπιτυχία, ἀνακηρύχθηκε ἀπό τόν στρατό του αὐτοκράτορας στό Παρίσι τόν Φεβρουάριο τοῦ 360 μ.Χ. ἀποστατώντας καί ἀπαιτώντας ἀπό τόν Κωνσταντῖο νά ἀναγνωρισθεῖ ὡς συναυτοκράτορας. Τήν ἄρνηση τοῦ Κωνσταντίου στό αἶτημα τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀκολούθησε μία περίοδος προετοιμασίας σύγκρουσης μεταξύ τους, κυρίως ὁμως ἀπό τήν μεριά τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχοντας στρατοπεδεύσει στήν Ναῖσσο προσπάθησε νά ἰσχυροποιήσει τήν θέση του.

Τήν λύση στό πρόβλημα ἔδωσε ὁ θάνατος μετά ἀπό σύντομη ἀσθένεια τοῦ Κωνσταντίου, τόν Νοέμβριο τοῦ 361 μ.Χ. στίς Μοβουκρῆνες κοντά στήν Ταρσό. Μέ τήν εἴσοδο τοῦ Ἰουλιανοῦ στήν Κωνσταντινούπολη, ὡς μοναδικοῦ κατόχου τοῦ θρόνου πλέον τόν Δεκέμβριο τοῦ 361 μ.Χ., ἄρχισε μία σημαντική καί συνάμα ἐπώδυνη παρένθεση στήν ἱστορία τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου καθῶς ἡ προσωπικότητα τοῦ νέου αὐτοκράτορα τραγική ἀφ' ἐαυτῆς, τόν ὁδήγησε σέ χιμαιρώδεις ἐπιλογές πού μόνο ἀπογοήτευση προσέφεραν στόν ἴδιο καί δεινά καί μάρτυρες στήν χριστιανική στήν πλειοψηφία της πλέον αὐτοκρατορία μέ κυρίαρχη αὐτῶν τῶν ἐπιλογῶν τήν θέληση ἀναβίωσης τῆς εἰδωλολατρίας.

Τό πλῆθος τῶν χριστιανῶν μαρτύρων πού ἐλάμπρυναν κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουλιανοῦ τήν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας κοσμεῖ καί ἡ προσωπικότητα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ὁ ὁποῖος μαρτύρησε τόν Ὀκτώβριο τοῦ 362 μ.Χ. στήν Δάφνη τῆς Ἀντιοχείας κατά τήν παραμονή τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐκεῖ στά πλαίσια τῆς προετοιμασίας τῆς ἀνεπιτυχοῦς ἐκστρατείας τοῦ 363 μ.Χ. ἐναντίον τῶν Περσῶν στήν ὁποία καί ὁ ἴδιος βρῆκε τόν θάνατο.

Τόν Ἰουλιανό ἀκολούθησαν αὐτοκράτορες οἱ ὁποῖοι ἐπανεφέραν τήν αὐτοκρατορία ὀριστικά πλέον στήν ἱστορική χριστιανική της πορεία μέ πρῶτο τόν Ἰοβιανό ἀλλά καί τούς μετέπειτα διαδόχους του, οἱ ὁποῖοι ἔως τήν βασιλεία τοῦ Μ. Θεοδοσίου ἀκροβατοῦσαν ἀνάμεσα στίς φιλοαρειανικές τάσεις καί τήν ὀρθοδοξία μέ ἐντονότερο ἢ ἡπιότερο τρόπο κατά περίπτωση.

⁴⁸ Ἰ. Καραγιαννόπουλου, ὁ.π., σ. 141.

Ο ἅγιος Ἀρτέμιος στίς διάφορες πηγές μαρτυρεῖται νά ἐκτείνει τόν ἱστορικό του βίο ἀπό τό ὄραμα τοῦ Σταυροῦ κατά τήν ἀναμέτρηση Μ. Κωνσταντίνου-Μαξεντίου στήν Μ(ου)ιλβία γέφυρα (312 μ.Χ.) ἕως καί τό μαρτύριό του ἐπί Ἰουλιανοῦ τό 362 μ.Χ. Οἱ μαρτυρίες καί ἡ σύνδεση τοῦ ἁγίου μέ τά ἐπιμέρους ἱστορικά γεγονότα πού ἐδῶ μέ συντομία ἀναφέρθηκαν, θά ἀποτελέσουν ἀντικείμενο ἐξέτασης καί θά παρουσιασθοῦν ἀναλυτικά στίς ἐνότητες πού ἀκολουθοῦν.

Α.3 Ἡ χριστιανική Ἐκκλησία κατά τήν ἐποχή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου

Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἀπό τήν ἐποχή τοῦ ἁγίου προφήτη καί βαπτιστή Ἰωάννη γιά πρώτη φορά μετά τήν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό τόν Μ. Κωνσταντῖνο ἀνέπνευσε ἐλεύθερη. Παρά τήν ἀκόμη χαλαρή ὀργάνωσή της, κατά τούς δύο πρώτους μετά Χριστόν αἰῶνες, κατάφερε νά ἐπιβιώσει τῶν διαφόρων διωγμῶν ἐναντίον της. Ἡ ἐποχή μετά τόν Μ. Κωνσταντῖνο ἐπέβαλλε ὅμως καί τήν πύο συστηματική δική της ὀργάνωση ἐξ αἰτίας τῶν νέων συνθηκῶν τίς ὁποῖες πλέον εἶχε νά ἀντιμετωπίσει.

Τό κύριο πλαίσιο γιά μία τέτοια ὀργάνωση δόθηκε ἀπό τήν υἱοθέτηση, καί ἀπό τήν Ἐκκλησία, τοῦ προτύπου τῆς διοικητικῆς διάρθρωσης τῆς νέας αὐτοκρατορίας. Ἦδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. πολλές χριστιανικές κοινότητες ἦσαν ὀργανωμένες. Ἡ κάθε πόλη εἶχε τόν ἐπίσκοπό της καί οἱ πολύ μεγάλες πόλεις εἶχαν μητροπολίτες. Αὐτό, ὀδήγησε ἀργότερα στήν ἐξύψωση κάποιων μητροπόλεων σέ Πατριαρχεῖα, στά πέντε πρεσβυγενή ὅπως τά ὀνομάζουμε σήμερα, μέ πρῶτα τά τῆς Ρώμης, Ἀντιοχείας καί Ἀλεξανδρείας στά ὁποῖα προστέθηκαν ἀργότερα ἐκεῖνα τῶν Ἱεροσολύμων καί τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἶναι ἐνδεικτική ἡ χωροθεσία τῶν Πατριαρχείων αὐτῶν, σέ μία ἐποχή πού τό κέντρο τῶν ἐξελίξεων μεταφέρεται, ἀλλά καί ἡ μέριμνα τῶν ἡγετῶν τῆς ἐκχριστιανισμένης αὐτοκρατορίας ἐπικεντρώνεται, στήν Ἀνατολή. Τά τέσσερα ἀπό τά Πατριαρχεῖα βρίσκονται στό ἀνατολικό τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας καί τό ἕνα στό δυτικό.

Κατά τήν ἐποχή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου γιά πολλούς λόγους τό ἰσχυρότερο Πατριαρχεῖο ἦταν ἐκεῖνο τῆς Ἀλεξανδρείας καί ὁ Πατριάρχης του δέν ἀπεῖχε, ἀπό τό νά θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ἡγέτη ὀλόκληρης τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι ἄξιο νά ἀναφερθεῖ στό σημεῖο αὐτό ὅτι ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Διόσκορος ἦταν ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος προσέλαβε τόν τίτλο τοῦ «Οἰκουμενικοῦ». Ἡ ἐξύψωση τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ὀφειλόταν κατά κύριο λόγο στό ὅτι ἦταν τό Πατριαρχεῖο τῆς ἔδρας τῆς αὐτοκρατορίας.

Στήν ἐξουσία (πνευματική καί διοικητική) τῶν ἐπισκόπων ὑπάγονταν ὅλα τά ἐκκλησιαστικά ζητήματα τῆς περιοχῆς τους, ὁ κλῆρος καί οἱ μονές. Τά

οικονομικά τῶν μητροπόλεων, ἦσαν σέ πολύ καλή κατάσταση ἐξ αἰτίας κυρίως τῆς γεωκτησίας ἀλλά καί τῶν ποικίλων χορηγιῶν πρός αὐτές. Ἡ μόρφωση τοῦ ἀνώτερου κλήρου θεωροῦνταν δεδομένη σέ ἀντίθεση μέ τόν κατώτερο πού ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπό ζηλωτές χωρικούς, οἱ ὅποιοι συχνά μιμοῦνταν τά ἐλαττώματα τῶν συγχωριανῶν τους καί ἀπετέλεσαν ἀφορμή συχνῶν κανονικῶν παρεμβάσεων καί νομοθετημάτων γιά τήν βελτίωση τῆς κατάστασής τους, χωρίς ὅμως συχνά τήν προσδοκώμενη ἐπιτυχία.

Ἡ ἐποχή αὐτή ὅμως πέραν τῶν διαδικασιῶν οἱ ὁποῖες ὀργάνωσαν τήν διοικητική φυσιογνωμία τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας πού ἔμμελε νά διατηρηθεῖ χωρίς σημαντικές διαφορές καθ' ὅλη τήν βυζαντινή περίοδο, εἶχε ὡς κυριότερο χαρακτηριστικό τήν ἀνάγκη διαμόρφωσης καί συστηματικῆς ὀριοθέτησης τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν σέ σχέση μέ τίς ὅποιες παρανοήσεις καί παραχαράξεις τους. Οἱ διεργασίες πνευματικοῦ ἢ διοικητικοῦ χαρακτήρα γιά τήν ὀριοθέτηση τῆς ὀρθῆς χριστιανικῆς πίστεως χαρακτηρίζουν τήν Ἐκκλησία τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. στά πλαίσια τῆς νεοσύστατης χριστιανικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Στό κέντρο τῶν θρησκευτικῶν διχογνωμιῶν, ἀντιθέσεων ἀλλά καί μεγάλων αἵρέσεων βρέθηκαν οἱ πιστοί τῆς ἐποχῆς, οἱ ἐκκλησιαστικοί ἡγέτες ἀλλά καί οἱ αὐτοκράτορες. Χωρίς νά ἐπιχειροῦμε ἐδῶ καταγραφή τῶν αἵρετικῶν δοξασιῶν πού παρουσιάστηκαν κατά τούς τρεῖς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες καί διήρesan, ταλαιπώρησαν καί μάτωσαν τήν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καί πολλές ἀπό αὐτές, ἔστω καί ὡς μεμονωμένα ἐπιθανάτια σκιρτήματα ἔφθασαν ἕως καί τόν 4ο μ.Χ. αἰ., ἐνδεικτικά θά ἀναφέρουμε τόν γνωστικισμό μέ τίς ποικίλες ἐκφάνσεις του, τόν μανιχαϊσμό (περσική ἐκδοχή τοῦ γνωστικισμοῦ, τόν μοντανισμό, τόν μοναρχιανισμό (τροπικό καί δυναμικό, σαβελλιανισμό, «ἔριδα τῶν δύο Διονυσίων»), ἔριδες περί τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος, τό σχίσμα τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης, τό νοβατιανό σχίσμα, τό μελιτιανό σχίσμα, τό σχίσμα τῶν δονατιστῶν, τίς περί τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ἔριδες, τίς μοναχικές ἐνθουσιαστικές τάσεις, τούς μεσσαλιανούς κ.ἄ.

Ἡ αἵρεση ὅμως, ἡ ὁποία ἰσχυρότερα ἀπό ὅλες συγκλόνισε τήν Ἐκκλησία καί ἀπείλησε σοβαρότατα τήν διατύπωση της χριστολογικῆς διδασκαλίας της καί στά δεινά της ἐμπλέκονται ὅλοι σχεδόν οἱ σύγχρονοι τοῦ ἀγίου Ἀρτεμίου ἱεράρχες καί αὐτοκράτορες ἦταν αὐτή τοῦ ἀρειανισμοῦ καί τῶν τάσεών του (ὁμοιουσιανοί, ἀνόμοιοι, ὅμοιοι, εὐνομιανοί κ.ἄ.). Ὁ σοβαρότατος καί ἐπίπονος δογματικός ἀγώνας κατά τόν 4ο μ.Χ. αἰ. δίχασε, παρέσυρε καί συχνά ἐνέπλεξε ἀγαθῆς προαιρέσεως ἀνθρώπους σέ ἑτεροκαθοριζόμενες καί ἀντίθετες κατά καιροῦς στά πλαίσια τῆς σύντομης ἀνθρώπινης ζωῆς τους συμπεριφορές.

Ἡ ἐνεργός ἐκ τῶν πραγμάτων ἀνάμειξη ἀγίων ἀνθρώπων, συχνά μέ ἀντίθετες στάσεις, προκάλεσε καί προκαλεῖ πάντα τήν ἐκπληξη ἢ τήν

ἀμφισβήτηση ἀκόμη καί περί τῆς ἀγιότητάς τους σέ πολλούς, οἱ ὅποιοι ἔχουν ἐλλιπῇ γνώση ἢ καί πλήρη ἄγνοια περί τῶν γνησίων κριτηρίων τῆς συμφιλίωσης τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό καί λειτουργοῦν καί σκέφτονται ὡς ὁ χριστιανισμός καί ἡ ἐξέλιξή του νά μὴν ἔγινε «ἐν ἱστορία» ἀπό ἀνθρώπους *σάρκαν φοροῦντες*⁴⁹.

Οἱ ἴδιοι παραβλέπουν τό ὅτι τὰ ἱστορικά γεγονότα τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων εἶναι στήν ὀρθοδοξία ἐνδεικτικά ἐνός διαρκοῦς ἀγώνα πρὸς τὴν σωτηρία, μέ φαινομενικές καί δύσκολο νά κριθοῦν ἀπό ἄλλους πτώσεις καί ἀναστάσεις, καί ὄχι ἐπιβεβαιωτική καταγραφή καί ἀπόδειξη τῆς ἔνταξής τους σέ μία προκαθορισμένη ομάδα σεσωσμένων κατὰ τὴν προτεσταντική πεποίθηση. Αὐτό τό σωτηριολογικό νόημα ἔχουν ἄλλωστε ὅλες οἱ ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, νά λειτουργήσουν ὡς ὁδοδείκτες μίας ἀσφαλοῦς κατὰ τό δυνατόν ἀρχικῆς πεποίθησης, ἀπό τὴν ὁποία ἡ ἡθελημένη παρέκκλιση θά ὀδηγήσει στά δύσβατα ἐκτός Ἐκκλησίας μονοπάτια καί στήν ἀπώλεια. Κι ἂν ὁ σημερινός πιστός ἔχει ἀποκρυσταλλωμένη τὴν πατερική ἐμπειρία αἰώνων ὡς βοηθό του δέν μπορεῖ νά θεωρεῖ τό ἴδιο καί γιὰ τοὺς χριστιανούς πού ζοῦσαν κατὰ τόν 4ο μ.Χ. αἰ., μιά ἐποχή κατὰ τὴν ὁποία αὐτὴ ἡ ἐμπειρία δέν βρισκόταν παρά στήν ἀρχικὴ τῆς φανέρωσης.

⁴⁹ Ἀκολουθία τῶν ἐξομολογουμένων.

B. Οί βυζαντινές και μεταγενέστερες πηγές για τόν Άγιο Άρτέμιο

B.1.1 Οί βυζαντινές πηγές για τόν Άγιο Άρτέμιο

Γιά τόν Άγιο Άρτέμιο, τήν ζωή, τήν δράση του και τό μαρτύριό του αλλά και γεγονότα και πρόσωπα τά όποια σχετίζονται μέ αυτόν, πληροφορίες διάσπαρτες σώζονται σέ ένα πληθος τεκμηρίων πού μᾶς ἔρχονται από τήν βυζαντινή περίοδο και πού μπορούν νά διαιρεθοῦν σέ δύο μεγάλες κατηγορίες : Στά κείμενα τά όποια διασώζουν πληροφορίες σχετικές μέ τόν Άγιο χωρίς νά αποτελεῖ αυτό τό γεγονός τόν κύριο λόγο τῆς συγγραφῆς τους και στά κείμενα ἐκεῖνα πού μπορούν νά ἐνταχθοῦν στήν κύρια περί αυτού άγιολογική γραμματεία και αποτελοῦν και τήν βασική πηγή ως πρὸς τήν «προσωπογραφία» τοῦ Αγίου ἔτσι ὅπως διαμορφώθηκε και ἐπικράτησε κατά τήν βυζαντινή περίοδο ἔως και σήμερα.

Γιά τήν οικονομία τῆς παρουσίας τῶν πηγῶν αὐτῶν σέ αὐτήν τήν μελέτη, ἐπελέγη ἡ ἀναφορά μας πρῶτα στά γενικότερα ιστορικά περί τοῦ Αγίου και τῶν περί αὐτόν συμβάντων και προσώπων τεκμήρια και στήν συνέχεια στά *ad hoc* άγιολογικά, τά όποια και θά μᾶς ἀπασχολήσουν περισσότερο. Στά τελευταῖα, ἐκτός τῶν κειμένων τῶν μαρτυρίων τοῦ Αγίου Άρτεμίου και τοῦ σημαντικότερου κειμένου τῆς συλλογῆς τῶν θαυμάτων του, ἐντάσσουμε και τά ἀπαραίτητα γιά μία συστηματική μελέτη τῆς βυζαντινῆς παράδοσης περί τοῦ Αγίου Άρτεμίου σωζόμενα ἐκδεδομένα αλλά και ἀκόμη ἀνέκδοτα ὑμνολογικά κείμενα καθώς και τήν εἰκαστική ἀπεικόνισή του σέ φορητές εἰκόνες και τοιχογραφίες.

Μέ δεδομένο ὅτι από τά κείμενα τῶν μαρτυρίων τοῦ Αγίου ἐκεῖνα τοῦ Ἰωάννη και τοῦ Συμεών τοῦ Μεταφραστή περιλαμβάνουν -ὅπως θά ἀναφέρουμε και στήν περί τοῦ περιεχομένου τῶν κειμένων τῶν μαρτυρίων σχετική ἐνότητα- ένα διόλου εὐκαταφρόνητο ιστορικό τμήμα τό όποιο ἐκτείνεται από τήν ἐποχή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἔως και τῶν διαδόχων τοῦ Ἰουλιανοῦ, στά ὑπό ἐξέτασιν ιστορικά κείμενα συμπεριλάβαμε και ἐκεῖνα τά όποια, χωρίς νά ἐντοπίζουν τήν ἀναφορά τους στόν Άγιο, πραγματεύονται τήν κρίσιμη περίοδο πού ἐν πολλοῖς καταλαμβάνει ὁλόκληρο τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα.

Θεωρώντας ὅτι ἡ περί τοῦ Αγίου Άρτεμίου σπουδή δέν φωτίζεται ἀρκετά ἂν δέν προστεθοῦν στίς βυζαντινές πηγές και οἱ μεταγενέστερες σχετικές ιστορικοῦ χαρακτήρα κυρίως γραφές από τήν μεταβυζαντινή περίοδο ἔως και σήμερα, ἐπiléξαμε νά ἀναφερθοῦμε ἐν συντομία περισσότερο ἐνδεικτικά και βιβλιογραφικά και σέ αὐτές στό τέλος τῆς παρουσίας τῶν ιστορικῶν πηγῶν και πρὸ τῆς παρουσίας τῶν άγιολογικῶν βυζαντινῶν τεκμηρίων, στίς ἐνότητες ὑπό τούς τίτλους

«Βυζαντινή χρονογραφία και μεταγενέστερη ιστοριογραφία» και «Η σύγχρονη έρευνα».

Β.1.2 Οί ιστορικές πηγές για την μελέτη του άγιου Άρτεμίου και του 4ου μ.Χ. αιώνα

Οί διαθέσιμες πηγές για την περίοδο από τόν Διοκλητιανό και μετά είναι (ιδιαίτερα σέ σχέση μέ την πενία του 3ου μ.Χ. αι.) τόσες πολλές, ώστε νά καθιστούν τόν 4ο μ.Χ. αι. μία από τίς καλύτερα τεκμηριωμένες περιόδους της ρωμαϊκής ιστορίας⁵⁰. Κατά συνέπεια ή ιστορική έρευνα γύρω από τόν 4ο μ.Χ. αιώνα σήμερα μπορεί νά αξιοποιήσει ένα αξιόλογο σύνολο πρωτογενών και δευτερογενών πηγών.

Ός πρωτογενείς πηγές για την ιστορική μελέτη της περιόδου αυτής μπορούμε νά θεωρήσουμε αρχικά τούς σύγχρονους της ή και μεταγενέστερους, χριστιανούς ή έθνικούς ιστορικούς, μέ κύριο χαρακτηριστικό τους την άπευθείας αναφορά τους στά γεγονότα του 4ου μ.Χ. αιώνα στά πλαίσια των «ιστοριών» τίς όποιες συνέγραψαν.

Ός δευτερογενείς, αλλά καθόλου δευτερεύουσας σημασίας, μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε όλες εκείνες τίς πηγές από τίς όποιες προκύπτει ή ιστορική πληροφορία ένταγμένη στην συνάφεια ενός κειμένου τό όποιο δέν γράφτηκε κατ' αρχήν ως ιστορικό. Τέτοια π.χ. είναι ρωμαϊκά έπίσημα έγγραφα της έποχής –όπου υπάρχουν- π.χ. ή *notitia dignitatum*, τά κείμενα του αυτοκράτορα Ίουλιανού, τά κείμενα και οί έπιστολές του Μ. Άθανασίου, οί Άντιρρητικοί λόγοι του Γρηγορίου του Θεολόγου προς τόν Ίουλιανό, τά έγκωμιαστικά κείμενα του Εϋσεβίου Καισαρείας προς τόν Μ. Κωνσταντίνο, οί νομικού χαρακτήρα κώδικες και βεβαίως τό σύνολο των άγιολογικών κειμένων που αναφέρονται στην έποχή από τόν Διοκλητιανό έως και τόν Μ. Θεοδοσίο⁵¹.

Κατά περίπτωση ή διακριτική χρήση των πηγών αυτών μπορεί νά προσφέρει μία ξεκάθαρη και πολύτιμη εικόνα για τό σύνολο ή τίς ιστορικές στιγμές του κρίσιμου αιώνα. Για νά γίνει όμως δυνατή αυτή ή αναγκαία διακριτική χρήση τους στην προσπάθεια ανασύνθεσης του ιστορικού πλαισίου των γεγονότων του 4ου μ.Χ. αιώνα είναι άπαραίτητο νά αναφερθοϋμε περισσότερο στίς σπουδαιότερες τουλάχιστον από αυτές, αφού προχωρήσουμε έν τάχει στον πρωταρχικό για κάθε μελετητή καθορισμό των

⁵⁰ A. Cameron, *ό.π.*, σ. 36

⁵¹ Περί των ιστορικών πηγών της πρώτης βυζαντινης περιόδου πρβλ. G. Ostrogorski, *ό.π.*, σσ. 79-83 και A. Cameron, *ό.π.*, σσ. 36-59

πλαισίων καί τῶν ὀρίων πού οἱ ἴδιες θέτουν καί ὑπό τά ὁποῖα ἀξιολογοῦνται καί χρησιμοποιοῦνται⁵².

Κατά τήν χρήση τόσο τῶν πρωτογενῶν ὅσο καί τῶν δευτερογενῶν ιστορικῶν πηγῶν, ὁ σημερινός ἐρευνητής, ἔρχεται κατ' ἀρχήν ἀντιμέτωπος μέ τό ζητούμενο τῆς ἀξιοπιστίας τό ὁποῖο μπορεῖ νά ἀντιμετωπίσει μόνον μέ τήν προσεκτική διερεύνηση τῶν δεδομένων τῆς κάθε μίας ξεχωριστά. Συχνότατο πρόβλημα εἶναι ἡ ἀντιδιαμετρική τοποθέτηση στά ιστορικά ζητούμενα κορυφαίων ιστορικῶν ἐξ αἰτίας τῶν διαφορετικῶν προϋποθέσεων τους ἢ στόχων τους. Ἀσφαλῶς ἡ ἀξιολόγηση ὡς σπουδαίου ἐνός ιστορικοῦ ἔργου τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἀπό τούς σημερινούς ιστορικούς δέν ἀναφέρεται πάντοτε στήν ἀξιοπιστία του ἀλλά συχνά σέ ἄλλους παράγοντες ὅπως π.χ. στόν ρόλο του στήν ἐξέλιξη τῆς ιστοριογραφίας, στήν μοναδικότητα τῶν πληροφοριῶν τίς ὁποῖες προσφέρει ἢ ἀκόμη καί στόν γλωσσικό ἢ λογοτεχνικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο τό ἴδιο τό ἔργο προσφέρεται. Εἶναι χαρακτηριστικό τό παρακάτω παράδειγμα.

Ἀναγνωρίζοντας τόν Εὐσέβιο Καισαρείας ὡς τόν πρῶτο χρονικά βυζαντινὸ ιστοριογράφο, δηλώνοντας μάλιστα, ὅτι ἡ *Ἐκκλησιαστική του Ἱστορία* χαράζει νέες γραμμές στήν ιστοριογραφία⁵³, ὁ G. Ostrogorski⁵⁴ θεωρεῖ παράλληλα ὡς τόν σπουδαιότερο ιστορικό τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα τόν Ἀμμιανὸ Μαρκελλῖνο (Ammianus Marcellinus) ἕναν μετριοπαθῆ -ὅπως τόν

⁵² Γιά τά προβλήματα ἀξιοπιστίας τῶν ιστορικῶν πηγῶν τοῦ 4ου αἰ. κατά τόν ὁποῖο ἡ ἐθνική ἀπολογητική ἀντιμετώπισε τήν ἀνερχόμενη καί διαμορφούμενη χριστιανική ιστοριογραφία ἀλλά καί τόν τρόπο χρήσης τους, ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τοποθέτηση τοῦ A. Kaldellis, «Byzantine historiography: the literary dimension», Panel V.1 Historiography and Chronography, στο *21st International Congress of Byzantine Studies*, London, 2006. Σε αὐτὴν σημειώνει : «*Efforts are usually made to get past the surface of each text to its underlying structure or to factors beyond the narrative that affected its composition. But getting beyond the text in our field usually means finding the date, the socioeconomic class of the author, and his "biases," namely his links to this or that court faction or religious group. Was he a pagan or a Christian? Did he like a certain emperor or not? In modern terms, was he a Democrat or a Republican?*».

⁵³ Τήν καινοτομία τοῦ Εὐσεβίου καί τήν συμβολή του στήν γέννηση μίας νέας μορφῆς «καθαρῆς» -ὅπως τήν ὀνομάζει- Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τονίζει καί ἐξηγεῖ σέ πολλά σημεία τοῦ ἔργου του ὁ καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τῶν Ἰωαννίνων Ἀπόστολος Καρπόζηλος. Ὡς ὅριο στή σχέση μέ τήν προγενέστερη ιστοριογραφία τοῦ ἔργου τοῦ Εὐσεβίου θεωρεῖ κυρίως τήν συμπερίληψη στίς διηγήσεις τοῦ Εὐσεβίου τῆς ἱστορίας πλήθους λαῶν καί ὄχι μόνον τοῦ ἐβραϊκοῦ, στά πλαίσια τῆς θέλησής του νά δώσει μία χριστιανική ἐρμηνεία τῶν ιστορικῶν γεγονότων σέ παγκόσμια κατά τό δυνατόν κλίμακα καί σύμφωνα μέ τήν πίστιν του ὅτι ἡ ἱστορία στό σύνολό της εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μέ τό σχέδιο τοῦ Θεοῦ γιά τήν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καί ὄχι, κατά τό πρότυπο τῶν παλαιότερων, νά ἐπικεντρώσει τό ἐνδιαφέρον του μόνον στά στενά ιστορικά καί γεωγραφικά πλαίσια τῆς «ἱστορίας τῆς σωτηρίας» ἔτσι ὅπως αὐτὴ καταγράφηκε ἀρχικά ἀπό τούς Εὐαγγελιστές. Γιά περισσότερα βλ. Ἀ. Καρπόζηλος, ὁ.π., σσ. 25-77.

⁵⁴ G. Ostrogorsky, ὁ.π., σ. 80.

χαρακτηρίζει- έθνικό ιστορικό από την Άντιόχεια⁵⁵. Η τοποθέτηση τών δυό αυτών ιστορικών απέναντι π.χ. στον Μ. Κωνσταντῖνο είναι άκρως θετική στην περίπτωση του πρώτου και φορτισμένα άρνητική στοῦ δεύτερου. Τό γεγονός όμως αυτό από μόνο του δέν μπορεί νά άφαιρέσει τήν άξιολόγηση του καθενός, γιά διαφορετικούς όμως λόγους, ως σημαντικοῦ.

Ήδη από τό σημείο αυτό καί έξ αίτίας τής σαφέστατης θρησκευτικής καί ιδεολογικής αντίθεσης τών δυό προαναφερθέντων μεγάλων ιστορικών, ή όποία σέ διαφοροποιούμενη κατά περίπτωση κλίμακα άφορᾷ στό σύνολο τών ιστορικών τής συγκεκριμένης έποχῆς καί όχι μόνο, προκύπτει ή άνάγκη μίας πιο συστηματικής αναφορᾷς σέ όλους εκείνους πού τό έργο τους γενικότερα άπτεται γενικότερα γεγονότων του 4ου μ.Χ. αἰώνα καί ειδικότερα κρίσιμων γιά τήν μελέτη μας περί του άγίου Άρτεμίου γεγονότων καί προσώπων όπως π.χ. του Μ. Κωνσταντῖνου, του Κωνσταντίου καί βεβαίως του Ίουλιανού.

Παραβλέποντας πρὸς στιγμήν τίς ιδιαίτερες δογματικές, πολιτικές ή άλλες κατά περίπτωση τοποθετήσεις του καθενός τους καί υἱοθετώντας τήν χρηστική διάκριση σέ έθνικούς καί χριστιανούς ιστορικούς, θεωρούμε άπαραίτητο, νά έπιχειρήσουμε μία καταγραφή τών προσώπων καί του έργου τους αρχίζοντας από εκείνους τούς όποιους μπορούμε νά έντάξουμε σύμφωνα μέ τήν διάκριση πού έγινε παραπάνω στίς πρωτογενείς πηγές.

⁵⁵ Τό ίδιο κάνει καί ένα πλήθος άλλων νεώτερων ιστορικών. Χαρακτηριστικά, ή Averil Cameron τόν θεωρεῖ ως ισότιμο μέ τούς μεγάλους κλασσικούς τής Δημοκρατίας καί τής πρώιμης αυτοκρατορίας. «Εἶναι σαφώς», δηλώνει, «τό πιο σημαντικό έργο του τέταρτου αἰώνα, ένα έργο μέ ένάργεια καί δική του δυναμική» Α. Cameron, *ό.π. σ. 44*

Β.1.3 Πρωτογενείς πηγές⁵⁶

α) Χριστιανοί ιστορικοί

Ξεκινώντας από τούς χριστιανούς ιστορικούς και κατατάσσοντάς τους κατά χρονολογική σειρά, μέ τόν 4ο μ.Χ. αἰ. ασχολοῦνται ἔργα τῶν Λακτανίου, Εὐσεβίου, Γελασίου Καισαρείας, Φιλοστοργίου, Σωκράτη Σχολαστικοῦ, Φιλίππου Σιδήτη, Θεοδωρήτου Κύρου, Σωζομενοῦ καί Γελασίου Κυζίκου. Ἄν ἐξαίρῃ κανεῖς τό ἔργο τῶν α) Φιλίππου Σιδήτη, τοῦ ὁποῖου μας ἔχουν παραδοθεῖ ἐλάχιστα ἀποσπάσματα καί, τουλάχιστον κατά τίς μαρτυρίες τοῦ Φώτιου καί τοῦ Σωκράτη Σχολαστικοῦ, ὑστεροῦσε σέ ἀξία καί ἀντικειμενικότητα⁵⁷ β) Γελασίου Κυζίκου, ὁ ὁποῖος συγκεντρώνει τό ἐνδιαφέρον του γύρω ἀπό μυθιστορηματικοῦ τύπου ἀφηγήσεις γιά τήν πρώτη οἰκουμένη συνόδο⁵⁸, γ) Γελασίου Καισαρείας, τοῦ ὁποῖου τῆς ἐνδιαφέρουσας -ὡς συνέχειας τῆς ἱστορίας τοῦ Εὐσεβίου- χαμένης ἱστορίας του ἀποσπάσματα δημοσιεύονται ἀπό τόν Ρουφίνο στά Λατινικά⁵⁹ ἀλλά καί δ) τοῦ Λακτανίου, ὁ ὁποῖος δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἱστορικός ἀλλά τό ἔργο του *De mortibus persecutorum* πού ἀναφέρεται στό φρικτό τέλος τῶν διωκτῶν τῶν χριστιανῶν ἔχει ἱστορικό χαρακτήρα⁶⁰, μέ τούς ὑπόλοιπους θά ἀσχοληθοῦμε ἐκτενέστερα.

⁵⁶ Πολύ μακρύτερα τῶν ποικίλων σημειωμάτων γιά τούς ἱστορικούς καί τό ἔργο τους ἀλλά καί γιά τά διάφορα κείμενα πού δροῦν ἐπικουρικά στήν μελέτη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα, βρίσκονται ὡς πρὸς τήν ἀξία τους ἐξ αἰτίας κυρίως τῆς διεξοδικῆς πραγμάτευσης τῶν θεμάτων ἀλλά καί τῆς παρατιθέμενης εἰδικῆς κατά θέμα βιβλιογραφίας τά ἔργα τῶν H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τ. Β', ἔκδ. MIET (μτφρ. Κατερίνα Συνέλη), Ἀθήνα 1972· H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, C. H. Beck, 1959· Θ. Δετοράκη, *Βυζαντινὴ Φιλολογία τὰ πρόσωπα καί τὰ κείμενα*, τ. 2, ἔκδ. ἰδίου, Ἡράκλειο Κρήτης 1995· Ἀ. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καί χρονογράφοι*, ἔκδ. Κανάκη, Ἀθήνα 1997, τ.Α' (4ος-7ος αἰ.) ἐνῶ τό σημαντικότερο ἔργο τοῦ K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur : von Justinian bis zum ende des ostromischen reiches (527-1453)* C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1897, τό ὁποῖο ἐκδόθηκε στήν Ἑλλάδα ἀπό πολλοὺς ἐκδότες ἀλλά στήν παρούσα ἐργασία χρησιμοποιεῖται τό K. Krumbacher, (μτφρ. Σωτηριάδης Γ.) *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας*, τ. Α', σσ. 440 - 828, (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση ἐκδόσεως Μαρασλῆ), ἔκδ. Β. Ν. Γρηγοριάδης, Ἀθήνα 1974 βοηθεῖ περισσότερο στήν μελέτη τῶν ἱστορικῶν καί χρονογράφων τῆς μέσης καί ὑστερῆς βυζαντινῆς περιόδου.

⁵⁷ Ἀ. Καρπόζηλος, ὁ.π., σσ. 92-96.

⁵⁸ Ὁ.π., σσ. 197-200.

⁵⁹ Ὁ.π., σσ. 87-91.

⁶⁰ A. Cameron, ὁ.π., σ. 39.

Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας

Στίς πρώτες γραμμές τῆς ἐνότητος γιά τόν Εὐσέβιο Καισαρείας, ὁ Ἀπόστολος Καρπόζηλος στό ἔργο του γιά τούς ἱστορικούς καί χρονογράφους τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου σημειώνει ὅτι «ἡ Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας εἶναι ἡ σημαντικότερη πηγή γιά τήν ἱστορία τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπό τούς ἀποστολικούς χρόνους ἕως τήν περίοδο τῆς μονοκρατορίας τοῦ Κωνσταντίνου.»⁶¹

Ὁ Εὐσέβιος, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Θεοχάρης Δετοράκης, «εἶναι ὁ πρῶτος βυζαντινός συγγραφέας καί μέ τήν *Ἱστορία* του, ἐγκαινιάζει ἕνα νέο εἶδος γραφῆς, πού δέν ἐξιστορεῖ πολεμικά γεγονότα καί κατορθώματα ἀλλά τούς *ὑπέρ αὐτῆς τῆς κατά ψυχὴν εἰρήνης εἰρηνικώτατους πολέμους καί τούς ἐν τούτοις ὑπέρ ἀληθείας μᾶλλον ἢ πατρίδος καί μᾶλλον ὑπέρ εὐσεβείας ἢ φιλτάτων ἀνδρισμένων.*»⁶²

Ἡ *Ἱστορία* του γραμμένη σέ ὀκτώ βιβλία τελειώνει μέ τήν νίκη τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐπὶ τοῦ Λικινίου (324 μ.Χ.) καί μέ τήν προσθήκη στό τέλος τῆς ἐνός πανηγυρικοῦ λόγου γιά τήν συμπλήρωση τῶν τριάντα χρόνων βασιλείας τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα *Εἰς Κωνσταντῖνον τόν βασιλέα τριακονταετηρικός* καί ἀργότερα μέ τήν συγγραφή τῆς βιογραφίας τοῦ ἁγίου καί αὐτοκράτορα *Εἰς τόν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου βασιλέως* γίνεται ἡ σημαντικότερη ἂν καί ὄχι ἀπολύτως ἀμερόληπτη πηγή γιά τήν κρίσιμη πρώτη περίοδο τοῦ νέου *imperium*. Ἀπό τόν Εὐσέβιο ἀντλήσαν ὅλοι οἱ μεταγενέστεροί του ἐκκλησιαστικοί ἱστορικοί.

Ἡ στάση τοῦ Εὐσεβίου ἀπέναντι στήν αἵρεση τοῦ Ἀρείου ὑπῆρξε ἐπαμφοτερίζουσα καί μᾶλλον κατ' οὐσίαν ἀδιάφορη⁶³. Ἀπό τήν συμπάθεια στίς ἀπόψεις τοῦ Ἀρείου ἀρχικά, πέρασε στήν καταδίκη τους στήν σύνοδο τῆς Νικαίας τό 325 μ.Χ. καί ὑπαναχώρησε ἀργότερα σέ ὑποστήριξη τοῦ Ἀρείου καί πάλι, μέ ἀποτέλεσμα νά χαρακτηρισθεῖ ὡς «δίγλωσσος»⁶⁴.

Στό μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (στό *ἑξῆς μαρτύριο Ἰωάννου*) τό ὁποῖο συνέταξε ὁ Ἰωάννης ὁ Ρόδιος ἢ κατ' ἄλλους (καί κατά τήν δική μας

⁶¹ Α. Καρπόζηλος, ὁ.π., σ. 57.

⁶² Θ. Δετοράκη, *Βυζαντινὴ Φιλολογία τὰ πρόσωπα καί τὰ κείμενα*, τ. Β', ἔκδ. ἰδίου, Ἡράκλειο Κρήτης 1995, σσ. 214-216.

⁶³ Ὁ καθηγητής Π. Χρήστου ἀναφέρει χαρακτηριστικά «Εἰς τήν πολεμικὴν κατά τοῦ Ἀρείου διέβλεπε (ὁ Εὐσέβιος) διατάραξιν τῆς εἰρήνης τῆς ἐκκλησίας καί τοῦ κράτους, καί συνέχισιν τῆς ἀντιωριγενιστικῆς πολεμικῆς» καί προσθέτει, ὡς πρὸς τίς χριστολογικὰς ἀπόψεις τοῦ Εὐσεβίου, πὼς «Αἱ γνώμαι αὗται τοῦ Εὐσεβίου διαφέρουν καί ἀπὸ τοῦ Ὠριγένους καί ἀπὸ τοῦ Ἀρείου... Προφανῶς ὁμως διέφερον κατὰ πολὺ καί ἀπὸ τὴν τριαδολογικὴν διδασκαλίαν τῆς Ὀρθοδοξίας.» Π. Χρήστου, *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία-Πατέρες καί θεολόγοι τοῦ χριστιανισμοῦ*, ἔκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1981, τ. Α', σσ. 151-152.

⁶⁴ Θ. Δετοράκη, ὁ.π., τ. Α', σ. 213.

άποψη τήν όποία θά αϊτιολογήσουμε στό οϊκεϊό τμήμα αὐτῆς τῆς μελέτης) ό Ιωάννης ό Δαμασκηνός, ό Εὐσέβιος ἀναφέρεται ὡς μία τῶν πηγῶν ἀπό τίς όποίες ό συγγραφέας ἀντλήσε πληροφορίες γιά τόν ἅγιο.

*Πολλοί μὲν οὖν τῶν τὰς ἱστορίας γραψάντων τοῦ
αἰοιδίμου τούτου ἀνδρός ἐμνημόνευσαν, Εὐσέβιος τε ό
Παμφίλου όνομαζόμενος⁶⁵.*

Άπό τόν Εὐσέβιο - ό Ιωάννης μᾶς δηλώνει - ότι ἔμαθε γιά τήν στενή
σχέση τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου μέ τόν Μ. Κωνσταντῖνο ἐξ αϊτίας τῆς φιλίας πού
συνέδεε τόν ἅγιο μέ τόν γιό του Κωνστάντιο καί ότι ό ἅγιος Ἀρτέμιος κατεῖχε
καί τό ἀξίωμα τοῦ συγκλητικοῦ.

*ό μὲν Εὐσέβιος ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ μεγάλου
Κωνσταντίνου ὦν τε καί γνωριζόμενος, καί τῶν τότε
ἐπισκόπων ὑπάρχων ό λογιώτατος, παρειαγάγει τόν μάρτυρα
τῆς συγκλήτου βουλῆς ἓνα τυγχάνοντα, καί γνώριμον ἐς τὰ
βασιλέως ὑπάρχοντα, καί τῆς περὶ τόν Κωνσταντίον τόν
αὐτοῦ υἱόν ἐταιρίας, εἴτ' οὖν φιλίας, σπουδαστήν
ἀκριβέστατον⁶⁶.*

Δυστυχῶς ό Ιωάννης δέν δίνει περισσότερες λεπτομέρειες γιά τό ἔργο
τοῦ Εὐσεβίου στό όποιο ἐντόπισε τήν συγκεκριμένη αὐτή πληροφορία. Στά
ἔργα τοῦ Εὐσεβίου πάντως τά όποια ὑπάρχουν σήμερα ἐκδεδομένα δέν
ἐντοπίζεται καμμία σχετική σημείωση.

Ό Σωκράτης ό Σχολαστικός

Ό Σωκράτης θεωρεῖται ό πιό ἄξιος συνεχιστής τοῦ ἔργου τοῦ Εὐσεβίου
καί ό πλέον ἀντικειμενικός καί ἀξιόπιστος τῶν πρωτοβυζαντινῶν ἱστορικῶν⁶⁷.
Βασικό του θέμα εἶναι οἱ ἀγῶνες τῆς Ἐκκλησίας κατά τῶν ἐθνικῶν καί ό
ρόλος τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων στήν ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ *Ἱστορία*⁶⁸
του, ἀφορᾷ στά ἔτη 306-439 μ.Χ. Ἐξ αϊτίας τοῦ ὑλικοῦ του, τό όποιο
ἀποτελεῖται ἀπό ἐπίσημα πρακτικά συνόδων, ἀλληλογραφία, ἀλλά καί
ἐπίσημα πολιτικά καί ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα εἶναι ἐξαιρετικά χρήσιμος γιά
τήν κατανόηση τῶν σχέσεων ἐξουσίας καί Ἐκκλησίας ἰδιαιτέρως όσον ἀφορᾷ

⁶⁵ Ιωάννη Ὑπόμνημα, 4

⁶⁶ Ο.π.

⁶⁷ Α. Καρπόζηλος, ό.π., σσ. 114-129.

⁶⁸ Ἡ δεύτερη ἐκδοση τῆς ἱστορίας του εἶχε συμπληρωθεῖ πρὶν ἀπό τό 450 μ.Χ. ἴσως καί
ἔως τό 444 μ.Χ. Ὑ. Α. Καρπόζηλος, ό.π. 115.

στόν Μ. Ἀθανάσιο, δημοσιεύοντας κρίσιμες ἐπιστολές πού ὁ μέγας δογματικός τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα ἀντάλλαξε μέ τόν αὐτοκράτορα Κωνστάντιο.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν κεμένων τά ὅποια χρησιμοποιεῖ γιά τήν συγγραφή τῆς ἱστορίας του ὁ Σωκράτης παρατίθενται αὐτούσια καί οἱ πηγές ἀναφέρονται ρητά. Αὕτη ἡ αὐστηρή του ἱστοριογραφική μέθοδος ἐνισχύει τήν ἀξιοπιστία καί ἀναδεικνύει τήν φιλαλήθειά του⁶⁹.

Τό ἔργο του ἀποτελεῖ πολύτιμη πηγή γιά τήν συγγραφή τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ τμήματος τό ὅποιο διατρέχει τό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ὅπως τό συνέγραψε ὁ Ἰωάννης μοναχός καί μετέγραψε ὁ Συμεών ὁ Μεταφραστής. Στήν ἱστορία του ὁ Σωκράτης περιγράφει τόν φόνο τοῦ Γεωργίου Καππαδόκη⁷⁰ ἀπό τόν ὄχλο τῆς Ἀλεξανδρείας, διασώζει σημαντικά στοιχεῖα γιά τήν βασιλεία τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη καθώς καί γιά μαρτύρια τῶν χριστιανῶν κατά τήν βασιλεία του, ὅπως τοῦ μάρτυρα Θεοδώρου⁷¹. Ἀναφέρεται ἐπίσης στήν προσβολή τῶν λειψάνων τοῦ ἁγ. μάρτυρα Βαβύλα (BHG 205) ἀπό τόν Ἰουλιανό στήν Ἀντιόχεια ἀλλά δέν κάνει ἄμεσα καί συγκεκριμένα λόγο γιά τόν ἁγ. Ἀρτέμιο, οὔτε ὅμως καί γιά τοὺς ἁγ. μάρτυρες Μακάριο καί Εὐγένιο (BHG 2126, 2127), οἱ ὅποιοι φέρεται νά συνδέονται μέ τό μαρτύριο τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου. Μνημονεύει τόν φόνο τοῦ Γάλλου ἀπό τόν Κωνστάντιο καθώς καί τήν ἐμφάνιση τοῦ Σταυροῦ στόν οὐρανό *περί τήν ἀνατολήν* (δέν ἀναφέρει τήν Ἱερουσαλήμ) ἐνῶ ὁ Κωνστάντιος βρισκόταν στήν Ἀντιόχεια.

*Ὅτε καί ἐπιστάντος αὐτοῦ τῇ Ἀντιοχείῳ, τὸ τοῦ
Σωτήρος σημεῖον περί τήν ἀνατολήν ἐφάνη· στύλος γάρ
σταυροειδῆς ἐν τῷ οὐρανῷ ὀφθεῖς μέγιστον θαῦμα τοῖς
ὁρῶσιν ἐγένετο⁷².*

Φτάνει ἔως τήν περιγραφή τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουλιανοῦ. Δέν ἐνδιαφέρεται πολύ γιά τά διοικητικά θέματα κι ἔτσι λίγα ἀπό αὐτά καταλήγουν νά συμπεριληφθοῦν στίς ἀφηγήσεις του. Φέρεται συμπαθῆς πρὸς τοὺς κύκλους τῶν ναυατιανῶν⁷³.

⁶⁹ Θ. Δετοράκη, ὁ.π., σ. 503.

⁷⁰ Ἀρειανοῦ μοιχεπιβάτη τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τῆς Ἀλεξανδρείας.

⁷¹ Ἀνθασμένα ὁ Γίββων τόν ταυτίζει μέ τόν πρεσβύτερο Θεοδῶρητο, ὁ ὁποῖος μαρτύρησε ὑπὸ τοῦ θείου τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη Ἰουλιανοῦ κόμητος στήν Ἀντιόχεια (BHG 2425).

⁷² PG 67, 276B.

⁷³ Πρβλ. σημ. 9.

Ἡ σύλληψη τοῦ Σεραπείου καί ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος

Ἐνα τῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων τά ὅποια ὁ Σωκράτης ἐπέλεξε νά συμπεριλάβει στήν ἱστορία του εἶναι καί ἡ ἐλεγκτικοῦ χαρακτήρα ἐπιστολή, τήν ὅποια ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανός ἀπέστειλε πρὸς τόν λαό τῆς Ἀλεξανδρείας μέ ἀφορμή τήν δολοφονία ἀπὸ τό πλῆθος τοῦ Γεωργίου τοῦ Καππαδόκη. Ἐκεῖ ὁ Ἰουλιανός γράφει:

Εἶπατε γάρ μοι πρὸς τοῦ Σαράπιδος, ὑπὲρ ποίων ἀδικημάτων ἐχαλεπήνατε Γεωργίω; Τὸν μακαριώτατον Κωνστάντιον, ἐρεῖτε δήπουθεν, ὅτι καθ' ὑμῶν παρώξυνεν. Εἴτα εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἱερὰν πόλιν στρατόπεδον· καὶ κατέλαβεν ὁ (βασιλεύς) στρατηγός⁷⁴ τῆς Αἰγύπτου τὸ ἀγιώτατον τοῦ θεοῦ τέμενος, ἀποσυλήσας ἐκεῖθεν εἰκόνας καὶ ἀναθήματα, καὶ τὸν ἐν τοῖς ἱεροῖς κόσμον. Ὑμῶν δὲ ἀγανακτούντων εἰκότως, καὶ πειρωμένων ἀμύνειν τῷ θεῷ, μᾶλλον δὲ τοῖς τοῦ θεοῦ κτήμασιν, ὁ δὲ ἐτόλμησεν ὑμῖν ἐπιπέμψαι τοὺς ὀπλίτας ἀδίκως καὶ παρανόμως καὶ ἀσεβῶς. Ἴσως Γεώργιον μᾶλλον ἢ τὸν Κωνστάντιον δεδοικῶς, ἑαυτὸν παρεφύλαττεν, εἰ μετριώτερον ὑμῖν καὶ πολιτικώτερον, ἀλλὰ μὴ τυραννικώτερον πόρρωθεν προσεφέρετο⁷⁵.

Ὁ Σωκράτης στήν ἱστορία του παραθέτει τὴν ἐπιστολή ὡς τεκμήριο μέ τό ὅποιο ἀποδεικνύει ὅτι δέν ἦταν ἡ δολοφονία αὐτῆ ἔργο τῶν χριστιανῶν ὁπαδῶν τοῦ Μ. Ἀθανασίου πού ἐχθρεύονταν τόν Γεώργιο ἐξ αἰτίας τῶν διώξεων του ἐναντίον τοῦ νόμιμου ἐπισκόπου τῆς Ἀλεξανδρείας ἀλλά τῶν εἰδωλολατρῶν κατοίκων τῆς πόλεως, οἱ ὅποιοι μισοῦσαν τόν Γεώργιο γιά τήν πολιτική του ἐναντίον τους καὶ ἐναντίον τῶν ἱερῶν τους.

Τό Σεράπειο, ὁ ναός τοῦ Σέραπι, θεότητας ἡ ὅποια συνδύαζε τόν Δία καί τόν Ὅσιρι καί ἡ λατρεία της ἄρχισε τήν περίοδο τῶν Πτολεμαίων στήν Αἴγυπτο γιά νά συγκεράσει τήν ἐλληνική μέ τήν αἰγυπτιακή θρησκευτικότητα, φέρεται νά συλλήθηκε περί τό 360 μ.Χ. κατόπιν ἐντολῶν τοῦ ἄρειανοῦ ἐπισκόπου τῆς Ἀλεξανδρείας Γεωργίου τοῦ Καππαδόκη ἀπὸ τόν βασιλέα ἢ στρατηγό – αὐτόν τόν τίτλο χρησιμοποιοεῖ ὁ Ἰουλιανός στήν ἐπιστολή του- τῆς Αἰγύπτου. Ὁ ναός κατὰ τόν Ἀμμιανό Μαρκελλίνο, ὡς πρὸς τήν μεγαλοπρέπειά του, συγκρινόταν μόνο μέ τό Καπιτώλιο τῆς Ρώμης.

Γεγονός εἶναι πῶς πέρα ἀπὸ τήν λειτουργία του ὡς περίφημου

⁷⁴ Τό κείμενο τό ὅποιο δημοσιεύει ὁ Migne ἀναφέρει τήν φράση ὁ βασιλεύς τῆς Αἰγύπτου ἀλλά σέ ὑποσημείωση (26) τοῦ ἴδιου κειμένου δίνεται καί ἡ φράση στρατηγός τῆς Αἰγύπτου.

⁷⁵ PG 67, 384 B-C.

είδωλολατρικού κέντρου –τήν επίσημη αιτία για την οποία εντάχθηκε στην αντιεθνική πολιτική του Κωνσταντίου του Β΄ και τα λάφυρα από την σύλησή του έξυπηρετούσαν την πολιτική που είχε εφαρμοσθεί ήδη από τον πατέρα του Κωνσταντίου Μ. Κωνσταντίνο για την εξεύρεση οικονομικών πόρων που θά χρησιμοποιούνταν για την μισθοδοσία του άρκετά διευρυμένου μετά τις μεταρρυθμίσεις που έκανε ο προκάτοχός του Διοκλητιανός και ο ίδιος ως προς τον αριθμό του στρατού.

Τό όνομα του άγ. Άρτεμίου δεν μᾶς δίνεται από τον Ίουλιανό αλλά ούτε και από τον Σωκράτη. Ο χρόνος όμως αυτής της πρώτης επιδρομής έναντιον του Σεραπείου – τό ιερό καταστράφηκε ολοκληρωτικά τό 391 μ.Χ. επί Θεοφίλου Πατριάρχη Άλεξανδρείας- συμπίπτει μέ την παρουσία ή έστω την άφιξη του Άρτεμίου στην Αίγυπτο ως στρατιωτικού διοικητή της. Στην περίπτωση αυτή ο Άρτέμιος δεν μπορεί νά ξμεινε άμέτοχος στην σύληση του ιεροῦ του Σέραπι. Η άποψη αυτή δίνει έναν επιπρόσθετο λόγο για την έχθρική στάση του αυτοκράτορα Ίουλιανού άπέναντι στον άγ. Άρτέμιο, όταν ο δεύτερος βρέθηκε ενώπιον του πρώτου κατά τον χρόνο του μαρτυρίου του στην Άντιόχεια. Τό γεγονός όμως ότι τά κείμενα δεν αναφέρονται όνομαστικά σέ αυτόν δημιουργεί άμφισβητήσεις.

Ο Γεώργιος ο Καππαδόκης συχνά συνεργαζόταν και σέ στρατιωτικού χαρακτήρα ενέργειες έναντιον του Μ. Άθανασίου αλλά και των έθνικων της Άλεξανδρείας μέ τον Φαουστίνο, τον πολιτικό διοικητή της Αιγύπτου κατά την περίοδο της παρουσίας του άγ. Άρτεμίου στην περιοχή αλλά και ενωρίτερα. Άν αυτό ισχύει και για αυτό τό γεγονός, τότε ή σύληση του Σεραπείου συνδέεται μέ τον τελευταίο και έγινε κατά τό διάστημα τό όποιο ο άγιος Άρτέμιος δεν είχε φτάσει ακόμη στην Αίγυπτο. Πράγματι, μεταξύ του 358 μ.Χ., όταν ως Δούκας Αιγύπτου έμφανίζεται ο βίαιος έναντιον των όρθοδόξων συνεργάτης του Γεωργίου του Καππαδόκη στίς διώξεις έναντιον του Μ. Άθανασίου Δούκας Σεβαστιανός και του 360 μ.Χ. όποτε ο Άρτέμιος φτάνει στην Άλεξάνδρεια, οι πίνακες (*indices*) του *Σύντομου Χρονικού* περί του Μ. Άθανασίου έμφανίζουν κενό στό όνομα του Δούκα Αιγύπτου.

Τό θέμα πάντως αυτό είναι σίγουρα ένα των πολλων τά όποια χρήζουν περαιτέρω μελλοντικής διερεύνησης. Ούτως όμως ή άλλως στην έπιστολή του ο Ίουλιανός, χωρίς νά μειώνει τό τελικό κακό που προήλθε από την επιχείρηση έναντιον του Σεραπείου, αποδίδει τίς ενέργειες του στρατηγοῦ της Αιγύπτου στον φόβο του είτε άπέναντι του επισκόπου Γεωργίου είτε άπέναντι του αυτοκράτορα Κωνσταντίου φανερώνοντας μέ τον τρόπο αυτό τίς σχέσεις στρατιωτικού και εξουσίας κατά την κρίσιμη περίοδο και τό πόσο δύσκολο ήταν νά δυσπιστήσει κάθε άξιωματικός του στρατοῦ σέ αυτήν.

Ὁ Σωζομενός

Ἡ ἱστορική ἀφήγηση τοῦ Σαλαμινίου Ἑρμεῖα Σωζομενοῦ καλύπτει τήν περίοδο ἀπό τό 324 ἕως τό 415 μ.Χ. Ἡ κύρια πηγή του εἶναι ὁ Σωκράτης ὁ Σχολαστικός. Παρά τό γεγονός ὅτι δέν εἶναι τόσο συστηματικός στήν καταγραφή τῶν πηγῶν του ὅσο ὁ Σωκράτης δίνει στόν ἀναγνώστη του μέσω τῆς μεγάλης ἀξίας συγγραφῆς του σημαντικές καί πολλές φορές μοναδικές πληροφορίες γιά τήν ἐκκλησιαστική κατάσταση κατά τόν 40 καί 50 μ.Χ. αἰ.⁷⁶ Παρέχει ὑλικό γιά τήν βασιλεία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τοῦ Κωνσταντίου ἀλλά καί τοῦ Ἰουλιανοῦ. Πολύτιμες εἶναι, γιά τούς σκοπούς τῆς μελέτης τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, οἱ ἀναφορές του στόν θάνατο τοῦ Κωνσταντίου καί τήν ἐπάνοδο τοῦ Μ. Ἀθανασίου στόν θρόνο τῆς Ἀλεξανδρείας ἀμέσως μετά.

Σέ συνδυασμό μέ τό ὑλικό πού μᾶς παρέχεται καί ἀπό ἄλλους ἱστορικούς -κυρίως ἀπό τόν Ἀμμιανό Μαρκελλίνο- ἀλλά καί δευτερεύουσες πηγές ὅπως τή *notitia dignitatum* ἀλλά καί τούς *Βίους* τοῦ ἁγίου Παχωμίου οἱ ἀναφορές του μποροῦν νά συμβάλλουν στήν μελέτη τῶν σχέσεων Μ. Ἀθανασίου καί ἁγίου Ἀρτεμίου ἀλλά καί Γεωργίου Καππαδόκη καί ἁγίου Ἀρτεμίου, οἱ ὁποῖες φωτίζουν πτυχές σχετικές μέ τήν ὁποια σχέση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μέ τόν ἀρειανισμό.

Ὁ Θεοδώρητος Κύρου

Ὁ Θεοδώρητος Κύρου στήν *Ἱστορία* του⁷⁷ πραγματεύεται τήν περίοδο ἀπό τό 325 ἕως τό 428 μ.Χ. Ἀπό τίς ἱστορικές του ἀφηγήσεις ἡ περίοδος τῆς βασιλείας τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τοῦ Κωνσταντίου ἀλλά καί τοῦ Ἰουλιανοῦ παρουσιάζουν σημαντικό ἐνδιαφέρον, χωρίς νά ἀπομακρύνονται πολύ ἀπό τίς διηγήσεις τῶν Σωκράτη, Σωζομενοῦ καί Ρουφίνου ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι χρησιμοποίησε τίς ἴδιες πηγές μέ αὐτούς καί ὄχι διότι τούς ἀντέγραψε ἄκριτα ὅπως κατηγοροῦνταν ἀπό παλαιότερους κριτικούς⁷⁸.

Εἶναι ὁ μόνος ἐκ τῶν τριῶν μεγάλων πρωτοβυζαντινῶν ἱστορικῶν, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται σαφῶς καί ὀνομαστικά στό μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου κατά τήν παραμονή τοῦ Ἰουλιανοῦ στήν Ἀντιόχεια.

Περὶ Ἀρτεμίου τοῦ δουκός.

Καὶ Ἀρτέμιον δέ (στρατηγὸς δὲ οὗτος τῶν ἐν Αἰγύπτῳ στρατιωτῶν ἐγεγόνει), ἐπειδὴ πλεῖστα τῶν εἰδώλων συνέτριψε τὴν ἀρχὴν ἐκείνην ἐν τοῖς Κωνσταντίου χρόνοις

⁷⁶ Θ. Δετοράκη, ὁ.π., σ. 507.

⁷⁷ Τό ἔργο γράφτηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 449-450 μ.Χ.

⁷⁸ Α. Καρπόζηλος, ὁ.π., σ. 182.

λαχών, οὐ μόνον τῶν ὄντων ἐγύμνωσεν ἀλλὰ καὶ τῆς κεφαλῆς τὸ λοιπὸν ἐστέρησε σῶμα⁷⁹.

Ἀπὸ τίς διηγήσεις του, λεπτομερεῖς ὡς πρὸς τὴν βιαιότητα τοῦ Ἰουλιανοῦ κατὰ τῶν χριστιανῶν, διαφαίνεται ἡ ἐπιτυχὴς τελικὰ πρόθεσή του νὰ ἀπομυθοποιήσῃ τὸν ἐνδεδυμένο τὸν μανδύα τοῦ φιλοσόφου αὐτοκράτορα διακρίνοντας μὲ ἰδιαίτερα καυστικό τρόπο τὴν πραγματικότητα τῆς βίαιης καὶ παρορμητικῆς προσωπικότητάς του ἀπὸ τὴν μετριοπαθῆ καὶ πρᾶεα λογία φύση πού τοῦ ἀπέδιδαν πολλοὶ σύγχρονοὶ τοῦ ἐθνικοὶ ἱστοριογράφοι, οἱ ὅποιοι θαύμαζαν τὴν ἰδιότυπη σχέση του μὲ τὴν εἰδωλολατρία.

ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα δέδρακεν ὁ πραότατος καὶ ὀργῆς ἐγκρατέστατος παρὰ τῶν δυσσεβούντων ὀνομαζόμενος⁸⁰.

Ἡ ὑστεροφημία του ὡς θεολόγου καὶ συγγραφέα μειώθηκε ἀπὸ τίς σοβαρές περιπέτειες στίς ὁποῖες τὸν ἐνέπλεξε ἡ φιλική του σχέση μὲ τὴν αἵρεση τοῦ νεστοριανισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν τελική του καταδίκη ἀπὸ τὴν Ε΄ Οἰκουμένην σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως (533 μ.Χ.)⁸¹.

Ὁ Φιλοστόργιος

Ὁ Καππαδόκης ἱστορικός Φιλοστόργιος, τὸν ὅποιο ὁ Φώτιος χαρακτηρίζει ὡς αἰρετικό καὶ ἀσεβή, γράφει τὴν δωδεκάτομη χαμένη σήμερα ἱστορία του ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς περιόδου τῆς ἐμφάνισης τῆς αἵρεσης τοῦ Ἀρείου φτάνοντας μέχρι τὸ 425 μ.Χ. Φέρεται συνδεδεμένος μὲ τὸν Εὐνόμιο, τὸν Ἀπολλινάριο, τὸν Ἄρειο, τὸν Εὐσέβιο Νικομηδείας καὶ ἄλλους αἰρετικούς τοῦ τέλους τοῦ 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα, τῆς περιόδου δηλαδή κατὰ τὴν ὁποία καὶ ἐζησε⁸².

Ἀποτελεῖ τὴν κύρια πηγή γιὰ τὸ μαρτύριο καὶ τὴν δράση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καθὼς αὐτὰ διασώζονται μέσω τῶν ἀποσπασμάτων τῆς ἱστορίας του πού ἔφθασαν ἕως τὴν ἐποχὴ μας συμπεριλαμβανόμενα στὸ ἔργο τοῦ Μ. Φωτίου, ὁ ὁποῖος ἐκτός τοῦ σημειώματός του περὶ τοῦ Φιλοστοργίου στὴν *Βιβλιοθήκη* του συνέγραψε καὶ ἓνα ἐκτενέστερο ἔργο στὸ ὁποῖο συνέλεξε καὶ δημοσίευσε ἀποσπάσματα τῆς ἱστορίας του μὲ τὸν τίτλο:

Ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστοριῶν Φιλοστοργίου ἐπιτομῆς ἀπὸ φωνῆς Φωτίου Πατριάρχου⁸³.

⁷⁹ P.G. 82, 1109C.

⁸⁰ Ὁ.π.

⁸¹ Θ. Δετοράκη, ὁ.π., σ. 460.

⁸² Πρβλ. σημ. 9 καὶ Θ. Δετοράκη, ὁ.π. σ. 500.

⁸³ Α. Καρπόζηλος, ὁ.π., σ. 100.

Ὁ Ἰωάννης γράφει γιὰ αὐτόν·

*ὁ δέ γε Φιλοστόργιος, εἰ καὶ διάπυρος ἐραστής τῆς
Εὐνομίου ὑπάρχει αἰρέσεως, ἀλλ' ὅμως ὑπὲρ πάντας ἐκθειάζει
τὸν μάρτυρα, πολλήν τινα τὴν ἔνστασιν καὶ ἀκρίβειαν τῶν
αὐτοῦ πράξεων ποιησάμενος, ἐκ τῶν ἄνωθεν χρόνων τὴν τῷ
μάρτυρι προσοῦσαν εὐγένειαν ὑποσημηνάμενος, καὶ πρὶν ἢ
τῶν τοῦ μαρτυρίου ἀγώνων ἐφάψασθα⁸⁴.*

Ἡ ἰδιαίτεροτητα καὶ ἡ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Φιλοστοργίου σέ σχέση
μέ τοὺς ὑπόλοιπους ἱστορικούς, ἔτσι ὅπως αὐτό ἀνασυντέθηκε ἀπὸ νεώτερους
ἐπιστήμονες γιὰ τὴν μελέτη τῶν περὶ τῶν ἁγίου Ἀρτέμιου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ
μαρτυρίου του ζητουμένων μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀναφερθοῦμε λεπτομερέστερα
σέ αὐτόν στὴν περὶ τῶν σωζόμενων κειμένων τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου
ἐνότητα.

β) Μὴ χριστιανοὶ ἱστορικοὶ

Στὸ ἔργο τους μέ γεγονότα πού σχετίζονται μέ τό ἱστορικό πλαίσιο
ζωῆς καὶ δράσης τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀσχολοῦνται κατὰ χρονολογικὴ σειρά οἱ
παρακάτω ἐθνικοὶ ἱστορικοὶ:

Ὁ Ὀρειβάσιος, προσωπικός γιατρός τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ, τοῦ
ὁποίου τό ἔργο ἀποτελεῖ τὴν κύρια πηγή τοῦ ἱστορικοῦ Εὐναπίου ὁ ὁποῖος
διασώζει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Μ.
Κωνσταντίνου ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸν Ἰουλιανό.

Οἱ ἱστοριογράφοι Ζώσιμος καὶ Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος, οἱ ὁποῖοι
ἀποτελοῦν τίς πιὸ ἐνδιαφέρουσες πηγές γιὰ τὴν ἱστορία τῆς περιόδου πού
μελετοῦμε προσφέροντας ὁ καθένας μέ τίς ἰδιαίτεροτητές του μία σαφὴ
εἰκόνα τῆς στάσης τῶν ἐθνικῶν ἀπέναντι στὰ συμβάντα κατὰ τὸν 4ο μ.Χ.
αἰώνα.

Τό ἐνδιαφέρον πολλῶν ἐθνικῶν ἱστορικῶν τῆς περιόδου
συγκεντρώνεται στὴν προσωπικότητα καὶ τό ἔργο τοῦ Ἰουλιανοῦ, διηγήσεις
γιὰ τὸν ὁποῖο βρίσκονται καὶ σέ μικρότερης ἀξίας ἔργα ὅπως π.χ. τοῦ λατίνου
ἱστορικοῦ Εὐτροπίου, ὁ ὁποῖος στὸ *Breviarium* του περιγράφει τίς
ἐκστρατεῖες τοῦ αὐτοκράτορα τίς ὁποῖες καὶ ὁ ἴδιος ἀκολούθησε.

Οἱ μεγάλοι ἐθνικοὶ ἱστορικοὶ Ὀλυμπιόδωρος καὶ Πρίσκοι, ἐνῶ
χρονικά τοποθετοῦνται κοντά στὴν κρίσιμη περίοδο, δέν περιγράφουν
παλαιότερα γεγονότα πού ἀνάγονται στὸν 4ο μ.Χ. αἰώνα ἀλλὰ στὰ πιὸ
σύγχρονά τους τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα.

⁸⁴ Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 4.

Δυστυχώς πολύ περισσότερα έργα τῶν ἐθνικῶν ιστοριογράφων τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου πού μᾶς εἶναι γνωστά ἀπό ἄλλες πηγές π.χ. Φώτιος, Σούδα, Μαλάλας ἢ Κωνσταντῖνος Ζ΄ ἔχουν χαθεῖ. Σέ καμμία περίπτωση δέν μπορεῖ νά κατηγορηθεῖ γιά αὐτό ὁ ἀντιχριστιανικός χαρακτήρας τους⁸⁵ – ἡ περίπτωση τῆς καλῆς διατήρησης τοῦ πολεμικοῦ κατὰ τῶν χριστιανῶν ἔργου τοῦ Ζωσίμου τό ἀποδεικνύει αὐτό- ἀλλά μᾶλλον τό εἰδικό περιορισμένου ἐνδιαφέροντος γιά τοὺς χριστιανούς περιεχόμενό τους, μετά ἰδιαίτερα τόν 9ο μ.Χ. αἰώνα, ὅταν ἔχουμε καί τά μεγάλα ἀντιγραφικά ἐργαστήρια ἀλλά καί τό εἰδικό κοινό γιά τό ὅποιο γράφτηκαν π.χ. πλούσιοι γαιοκτῆμονες οἱ ὅποιοι δέν ἐνδιαφέρονταν γιά τήν εὐρεία διάδοσή τους, τήν ὁποία ἄλλωστε δέν γνώρισαν ποτέ, ἐν ἀντιθέσει μέ ὅτι συνέβη μέ τά ἔργα τῆς χριστιανικῆς ιστοριογραφίας.

Ἔτσι χάθηκαν ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος γιά τό θέμα μας ἔργα ὅπως π.χ. ἡ *Ἱστορία* σέ δύο βιβλία τοῦ ἐθνικοῦ Πραξαγόρα τοῦ Ἀθηναίου, γιά τήν ὁποία μιλάει ὁ Μ. Φώτιος καί περιέγραφε τήν βασιλεία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀλλά καί ἡ σέ δέκα βιβλία γραμμένη ἱστορία τῶν πράξεων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀπό τόν σοφιστή Βημάρχιο, τήν ὑπαρξη τῆς ὁποίας μαρτυρεῖ ἡ Σούδα ἢ ἡ *Χρονική ἐπιτομή* ἀπό τοὺς χρόνους τοῦ Ἀδάμ ἕως καί τόν Μ. Θεοδόσιο, τοῦ Ἑλικωνίου τοῦ Βυζαντίου, πού μαρτυρεῖται ἀπό τήν ἴδια πηγή.

Ὁ Εὐνάπιος

Ἡ «ἱστορία» τοῦ Εὐναπίου ἀπό τίς Σάρδεις πραγματεύεται τήν περίοδο μεταξύ τῶν ἐτῶν 270-404 μ.Χ. Τόν Εὐνάπιο δέν τόν ἐνδιέφερε καθόλου ἡ δυτική αὐτοκρατορία ἀλλά οἱ βαρβαρικές ἐπιδρομές καί ἡ θρησκευτική πολιτική τῶν αὐτοκρατόρων πού τήν θεωροῦσε ὡς αἷτιο παρακμῆς.

Ἦταν φανατικός ἐθνικός καί ἄσπονδος πολέμιος τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ γεγονότος διασύρει ἀδικαιολόγητα τοὺς χριστιανούς αὐτοκράτορες καί ἰδιαίτερα τοὺς Μ. Κωνσταντῖνο καί Θεοδόσιο, μέ ἀποτέλεσμα αὐτή ἡ μεροληπτική του διάθεση νά μειώνει τήν συνολική ἀξιοπιστία καί σημασία τοῦ ἔργου του⁸⁶.

Ὡς πηγή γιά τό ἔργο του χρησίμευσε ὁ Ὁρειβάσιος ἀλλά καί τό ἀνώνυμο *Historia adversus Christianos*⁸⁷. Ὁ Ζώσιμος σαφῶς ἐξαρτᾶται ἀπό τό ἔργο τοῦ Εὐναπίου ἀλλά ἡ κατηγορία ἐναντίον του γιά ἀντιγραφή δέν ἰσχύει⁸⁸. Πάντως μέσω τοῦ ἔργου τοῦ Ζωσίμου διασώθηκε τό σπουδαιότερο

⁸⁵ Ἀ. Καρπόζηλος, ὁ.π., σ. 275.

⁸⁶ Θ. Δετοράκη, ὁ, π., σ. 174.

⁸⁷ Ἀ. Καρπόζηλος, ὁ.π., σ. 282.

⁸⁸ Ὁ.π., σ. 343.

τιμήμα της ιστορίας του Εὐναπίου. Ἀποτελεῖ πηγή μεροληπτικά θετική γιὰ τόν Ἰουλιανό καί τήν σύντομη περίοδο τῆς βασιλείας του.

Ὁ Ζώσιμος

Στήν ιστορική διήγηση τοῦ Ζωσίμου, ὁ 4ος μ.Χ. αἰώνας καταλαμβάνει τό μεγαλύτερο καί ἀναλυτικότερο τιμήμα τοῦ ἐξάτομου συνολικοῦ του ἔργου, πού διασώθηκε ὑπό τόν τίτλο *Ἱστορία νέα ἐκτεινόμενος ἀπό τό 20 ἕως καί τό 40 βιβλίο* της. Τονίζει ιδιαίτερα τά λάθη καί τά «ἀμαρτήματα» τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων, θέλοντας νά ἀποδώσει τήν κακοδαιμονία καί τήν πτώση τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας στόν ἐκχριστιανισμό της. Ὡς φανατικός ἐθνικός ιστορικός ὑπερτονίζει τήν θετική παρουσία τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ, τόν ὁποῖο συχνά κοσμεῖ μέ τιμητικούς χαρακτηρισμούς.

Τό ἔργο του διασώθηκε ὁλόκληρο σέ ἓναν καί μόνο κώδικα, τόν Vaticanus gr. 156 ἔργο πιθανότατα τοῦ περίφημου ἀντιγραφικοῦ ἐργαστηρίου τῆς μονῆς Στουδίου καί ὡς πηγές του χρησιμοποιεῖ, δυστυχῶς ὁμως χωρίς ἔλεγχο⁸⁹, τόν Δέξιππο, τόν Εὐνάπιο καί τόν Ὀλυμπιόδωρο. Ἀπό τόν Μ. Φώτιο στιγματίζεται ἡ ὑπερβολική του ἀρνητική στάση ἀπέναντι στούς χριστιανούς αὐτοκράτορες καί χαρακτηρίζεται ὡς *ἀσεβής τήν θρησκείαν καί πολλάκις ἐν πολλοῖς ὑλακτῶν κατά τῶν εὐσεβῶν*.

Χωρίς ἀμφιβολία οἱ διηγήσεις του περιλαμβάνουν συχνά «λάθη», τά ὁποῖα φανερά περισσότερα ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ στήν περίπτωση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, δέν μποροῦν νά ἐκληφθοῦν ὡς τυχαία καί τονίζουν τήν ἐσκεμμένη μεροληψία του⁹⁰.

Ὁ Ἀμμιανός Μαρκελλίνος⁹¹

Ἀπό τήν ομάδα τῶν ἐθνικῶν ιστορικῶν τῶν ὁποίων οἱ διηγήσεις ἀφοροῦν στόν 4ο μ.Χ. αἰ. ἀλλά καί εἰδικότερα στά περί τοῦ βίου καί τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὁ πλέον ἐνδιαφέρον εἶναι ὁ Ἀμμιανός Μαρκελλίνος⁹².

Ὁ Ἀμμιανός, Ἕλληνας στήν καταγωγή ὅπως ὁ ἴδιος τόνιζε ἐπανηλλειμένα, γεννημένος περί τό 330 μ.Χ. στήν Ἀντιόχεια καί ἀφοῦ ἔτυχε καλῆς παιδείας ὑπηρετήσε ὡς νέος ἔμπιστος στρατιωτικός ἀξιωματοῦχος –

⁸⁹ Θ. Δετοράκη, ὁ.π., σσ. 182-183.

⁹⁰ Ἀ. Καρπόζηλος, ὁ.π., σ. 346. Πρβλ. καί σημ. 10.

⁹¹ Τά ἀποσπάσματα ἀπό τό ἔργο τοῦ Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου πού χρησιμοποιούμε ἔχουν ληφθεῖ ἀπό τήν ἔκδοση *Marcellinus Ammianus*, (Αγγλική μτφρ. Rolfe John Carew), Harvard University Press· W. Heinemann, Cambridge, Mass., 1971-72.

⁹² A. Cameron, ὁ.π., σσ. 44-48.

άνηκε στους *protectores domestici* γεγονός που αποδεικνύει και την ευγενική καταγωγή του- αρχικά τον Κωνσταντίνο υπό τις διαταγές του στρατηγού Ούρσικινίου και αργότερα τον Ίουλιανό, τον οποίο και ακολούθησε έως και τον θάνατό του στην έκστρατεία του τό 363 μ.Χ. κατά των Περσών.

Ἡ γενικότερα αποδεκτή από μέρους των νεώτερων ιστορικών αξιοπιστία του, παρά τις ισχυρές αντιχριστιανικές προκαταλήψεις του, κλονίζεται, όταν ο θαυμασμός του για τον αυτοκράτορα Ίουλιανό τον κάνει να μετατρέπει συχνά τις αναφορές του σε γεγονότα που αφορούν σε αυτόν από ιστορικές διηγήσεις σε πανηγυρικούς λόγους παρά την κριτική που του άσκει με άφορμή το διάταγμα για απαγόρευση της διδασκαλίας ελληνικών προχριστιανικών κειμένων από χριστιανούς δασκάλους.

Ἐχει αντιμετωπισθεί από τους σύγχρονους ιστορικούς⁹³ ως μετριοπαθής εἰδωολάτρης με φανερό προκατάληψη κατά των χριστιανών που πολλές φορές τον οδηγεί και στην ιστορική, από πρόθεση, παραχάραξη γεγονότων.

Ἡ άμεση σχέση των διηγήσεων του Ἀμμιανού με τον άγιο Ἀρτέμιο θά μάς οδηγήσει στό να προσθέσουμε πολλά σχετικά με τό έργο και την κατά περίπτωση αξιοπιστία του σε επόμενες σελίδες και ένότητες της μελέτης αυτής.

B.1.4 Βυζαντινή χρονογραφία και μεταγενέστερη ιστοριογραφία

Ἰδιαίτερη αναφορά σε γεγονότα του 4ου μ.Χ. αἰώνα συναντούμε και σε έπιλεκτα κείμενα του βυζαντινού λογοτεχνικού είδους της χρονογραφίας αλλά και σε έργα άρκετά μεταγενέστερων της πρωτοβυζαντινής περιόδου ιστορικών⁹⁴.

⁹³ Πρβλ. Α. Cameron, *ό.π.*, σ. 47· Α. Χριστοφιλοπούλου, *ό.π.*, σσ. 97-98· G. Ostrogorski, *ό.π.*, σ. 80.

⁹⁴ Κατά τον Κ. Krumbacher, (μετ. Σωτηριάδης Γ.) *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, τ. Α' (φωτοτυπική ανατύπωση έκδοσεως Μαρασλή), έκδ. Β. Ν. Γρηγοριάδης, Ἀθήναι 1974, «ή διαφορά των δύο ειδών έκτείνεται εις τέ την ύλην και την μορφήν, έπομένως και εις τους άναγνώστας, προς τους οποίους αποβλέπει ο συγγραφεύς» (σ. 440) με κύρια χαρακτηριστικά των ιστορικών ότι πραγματεύονται «μέτριον τμήμα της βυζαντινής ιστορίας (σύγχρονον ιστορίαν)», και στό έργο τους επικρατεί «τοπικός περιορισμός ένίστε, ιστοριογραφική τέχνη και γλώσσα βάσει των αρχαίων προτύπων, λεκτικόν αρχαίζον και καθαρεύον» ενώ κοινό τους άποτελούν ο έκλεκτός κύκλος των πεπαιδευμένων, ή αύλή, ο άνώτερος κλήρος και «οί έν αξιώμασιν», αντιθέτως οι χρονογράφοι, ως ύλη τους έπιλέγουν την παγκόσμιο ιστορία, από κτίσεως κόσμου έως και των ήμερών τους, ως γλώσσα τους χρησιμοποιούν την δημοτική, έχουν λαϊκή πρόθεση με παράθεση λεπτομερειών, άκριβή περιγραφή των πνευματικών και σωματικών προσόντων των προσώπων τά όποία παρουσιάζουν, τά περισσότερα έργα τους στην τελική τους μορφή είναι εικονογραφημένα, (σ. 441) , έπιδεικνύουν έντονο έκκλησιαστικό ένδιαφέρον, όλα τά ύποτάσουν σε χριστιανικούς απολογητικούς σκοπούς, δέν είναι στόχος τους ή άκριβής έρευνα αλλά περιορίζονται σε μία έπιπόλαιη άνάγνωση των

Ἡ χρονογραφία, ὡς ξεχωριστό εἶδος, ἀναπτύσσεται παράλληλα μέ τήν πολιτική καί ἐκκλησιαστική ἱστοριογραφία καί αὐτή κατά τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα, κυρίως ὑπό τήν μορφή χρονικῶν τῶν πόλεων ἀλλά καί χρονικῶν ἀπό κτίσεως κόσμου προσώπων καί σημαντικῶν γεγονότων, τά ὅποια καταγράφονταν ἀρχικά ὑπό μορφήν πινάκων, οἱ ὅποιοι ἀργότερα ἐμπλουτισμένοι μέ σημειώματα κατ' ἀρχήν στό περιθώριο καί κατόπιν καί στό κύριο σῶμα τοῦ κειμένου, διαμόρφωσαν τήν τελική μορφή τοῦ εἴδους. Ξεφεύγοντας, μέ τό πέρασμα τῶν χρόνων ἀπό τά *consularia*, τοὺς ἀπλούς δηλαδή καταλόγους πού σημειῶναν τίς διαδοχές τῶν ὑπάτων καί ἐξελισσόμενα τά χρονικά τῶν πόλεων κατέγραφαν ἱστορικά δεδομένα σημαντικά ὅπως φυσικά φαινόμενα, ἐγκαίνια ναῶν καί θρησκευτικές τελετές γιά τά ὅποια ἀντλοῦσαν στοιχεῖα ἀπό τά ἐπίσημα ἔγγραφα καί ἀρχεῖα τῶν πόλεων (*acta urbis*).

Σταδιακά ἄρχισαν νά καταγράφονται πολύ περισσότερα γεγονότα καί τά *Χρονικά* ἀπέκτησαν πληρότητα. Συχνά εἰκονογραφοῦνταν καί διακοσμοῦνταν, γεγονός πού ἀποδεικνύει τήν δημοφιλή θέση τους στό ἀναγνωστικό κοινό τῆς ἀστικῆς τάξης τῆς ἐποχῆς τους. Ἡ σαφής διάκριση ἀνάμεσα στά εἶδη τῆς χρονογραφίας καί τῆς ἱστοριογραφίας καθορίσθηκε κυρίως ἀπό τόν Krumbacher⁹⁵.

Ὡς πρὸς τήν ἔρευνα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα καί τῶν σχετικῶν μέ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο μποροῦν νά ἀξιοποιηθοῦν ἰδιαίτερα τά παρακάτω χρονικά:

Τό *Χρονικόν Κωνσταντινουπόλεως*⁹⁶ τό ὁποῖο μᾶς παραδίδεται ἀνώνυμο καί ἀποτελεῖ μία ἀπό τίς σπουδαιότερες πηγές τοῦ 4ου καί 5ου μ.Χ. αἰώνα. Τό δεύτερο μέρος τοῦ *Χρονικοῦ* ξεκινᾷ μέ τήν ἄνοδο στόν θρόνο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (306 μ.Χ.) καί ἐνῶ ἀναφέρεται καί σέ ἄλλα σπουδαῖα γεγονότα ὅπως π.χ. ἡ ἱδρυση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δέν ἀρχίζει τήν λεπτομερῆ καταγραφή τῶν γεγονότων τῆς Πόλης παρά ἀπό τό 356 μ.Χ. ἔτος πού θεωρεῖται ὡς πιθανό γιά τήν μεταφορά του ἀπό τήν δύση ὅπου ξεκίνησε νά γράφεται στήν Ἀνατολή. Μεταφορές λειψάνων, πυρκαγιές, δημόσια κτίσματα, ἐγκαίνια ἐκκλησιῶν καί ἄλλα πολύτιμα γιά τήν γενικότερη ἀλλά καί εἰδικότερα ἀγιολογική ἔρευνα στοιχεῖα καταγράφονται σέ αὐτό.

Τό *Excerpta Barbari* ἢ *Barbarus Scaligeri*⁹⁷ τό ὁποῖο γραμμένο κατά πάσα πιθανότητα τήν ἐποχή τῆς βασιλείας τοῦ Ζήνωνος ἢ τοῦ Ἀναστασίου ἔφθανε μέχρι τό 387 μ.Χ. καί στό δεύτερο μέρος του ἔχει ἰδιαίτερο

πηγῶν. Τό «*δημῶδες λεκτικόν*», τό ὁποῖο κατά τόν Krumbacher ἀποτελεῖ γιά τήν συγγραφή «*δύσκαμπτον καί χονδροειδές ὄργανον*» (σ. 442) προσδιορίζει καί τοὺς ἀποδέκτες τοῦ ἔργου τους τό ὁποῖο εἶναι ὁ πολὺς λαός καί «*τά πλήθη τῶν μόλις γραμμάτων ἀφαιμένων ἐνοίκων τῶν μοναστηρίων οἵτινες ἐπεζήτουν θεοσεβῆ τίνα διδασκαλίαν περί τῆς πορείας τῶν παγκοσμίων πραγμάτων*» (σ. 443)

⁹⁵ Θ. Δετοράκης, ὁ.π., σ. 18· H. Hunger, ὁ.π., σσ. 25-29

⁹⁶ Α. Καρπόζηλος, ὁ.π., σσ. 514-516

⁹⁷ Ο.π., σ. 517

ένδιαφέρον καθώς διασώζει χαρακτηριστικά άλεξανδρινού χρονικού άναφερόμενο σέ διαδοχές έπισκόπων του άλεξανδρινού θρόνου, διορισμούς Αύγουσταλίων κλπ.

Μεγάλης σημασίας είναι καί τό μικρότερης έκτασης δημοσιευμένο από τον Η. Lietzmann τό 1937 χρονικό⁹⁸, πού άναφέρεται σέ γεγονότα του 3ου καί 4ου μ.Χ. αιώνα όπως τά μαρτύρια των άγίων Κυπριανού καί Τιμοθέου, οί θάνατοι των αυτοκρατόρων από τον Μ. Κωνσταντίνο καί μετά καί ή μεταφορά των λειψάνων των άγίων Άνδρέα καί Λουκά.

Άκόμη σπουδαίο χρονικό της περιόδου είναι τό σωζόμενο υπό τό όνομα *Fasti Hydatiani*⁹⁹ πού κατέγραφε άρχικά την περίοδο 330-389 μ.Χ. καί άργότερα μετά καί τίς προσθήκες του ίσπανού έπισκόπου Hydatius προχωρούσε καί στην περίοδο έως τό 468/469 μ.Χ.

Τά *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* πού δέν αποδίδονται πλέον στον Ήσύχιο Ήλλούστριο, παρά την έπιγραφή τους (*Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως κατά Ήσύχιο Ήλλούστριο*)¹⁰⁰ τά όποια περιγράφουν την ιστορία της πόλεως του Βυζαντίου έως την ίδρυση τό 330 μ.Χ. της Κωνσταντινουπόλεως. Σέ αυτά διασώζεται ή περιγραφή της μετονομασίας του ναού του άγίου Ίωάννου του Προδρόμου στην Κωνσταντινούπολη σέ ναό του άγίου Άρτεμίου μετά την μεταφορά των άγίων λειψάνων του μεγαλομάρτυρα εκεί.

Τόν άγιον Άρτέμιον Άναστάσιος ό δίκορος είς όνομα του Προδρόμου πρότερον άνήγειρεν· έτι γάρ πρωτοασηκρήτης ών έκεισε κατώκει. Μετά δέ τό κομισθηναι είς αυτόν τό λείψανον του άγίου Άρτεμίου όνομάσθη ό ναός τω όνόματι του άγίου¹⁰¹.

Τό *Πασχάλιο χρονικό* ή *Chronicon Paschale*¹⁰² πού καταγράφει πληροφορίες από κτίσεως κόσμου έως τό 628/630. Μέ συγγραφέα κάποιον από τον Πατριαρχικό κύκλο της έποχής του αυτοκράτορα Ήρακλείου καί του Πατριάρχη Σεργίου, γράφτηκε στην δεκαετία του 630 μ.Χ. Ό συγγραφέας

⁹⁸ Ό.π., σσ. 520

⁹⁹ Ό.π., σσ. 521

¹⁰⁰ Ό.π., σσ. 535-536· Κατά τον Krumbacher, τά *Πάτρια* αποτελούν «μέγα όπωσδήποτε τεμάχιον εκ του έκτου βιβλίου» του Ήσύχιου, τό όποιο ό Φώτιος όνομάζει *Ιστορίαν Ρωμαϊκήν τέ καί παντοδαπήν*, ό δέ Σουίδας *Χρονικήν Ιστορίαν* «όπερ άποχωρισθέν του λοιπού συγγράμματος παρεδόθη καθ' έαυτό τό τεμάχιον τουτο. Έξ αυτού προέρχεται καί τό πρώτον τμήμα των Πατρών Κωνσταντινουπόλεως (μέχρι της σέλ. 16,2 του Κωδινού, έκδ. Βόννης)» Krumbacher, ό.π., σ. 654. Μέ την άποψη αυτή τάσσεται καί ό Η. Hunger, ό.π., σ. 23

¹⁰¹ P.G. 157, 568C.

¹⁰² Ά. Καρπόζηλος, ό.π., σσ. 585-590· Krumbacher, ό.π., σσ. 686-691· Η. Hunger, ό.π., σσ. 128-130· Θ. Δετοράκης, ό.π., τ. Β', σσ. 204-206 κ.ά.

άντιγράφει τόν Μαλάλα λέξη πρὸς λέξη σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στόν θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ. Οἱ ἀναφορές του στήν βασιλεία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἔχουν ὡς βάση τους τά κείμενα τοῦ Εὐσεβίου. Ὅσον ἀφορᾷ στόν τέταρτο αἰῶνα ὁ συγγραφέας τοῦ *Πασχάλιου χρονικοῦ* ἔχει κοινή πηγή μέ τόν Μαλάλα. Γιά τόν ἅγιο Ἀρτέμιο τό *Πασχάλιο χρονικό* διασώζει τήν παρακάτω ἀναφορά:

Ἀρτέμιος δὲ δοῦξ ὦν τῆς κατ' Αἴγυπτον διοικήσεως, ἐπειδὴ περ ἐν τοῖς καιροῖς τῆς κατ' αὐτοῦ ἀρχῆς ἐπὶ τοῦ μακαρίτου Κωνσταντίου τοῦ Αὐγούστου ζῆλον πολὺν ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν ἐνεδείξατο ἐν τῇ Ἀλεξανδρέων ἐδημεύθῃ καὶ τὴν κεφαλὴν ἀπετμήθῃ, μνησικακίσαντος αὐτόν τοῦ Ἰουλιανοῦ¹⁰³.

Ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Ἰωάννη Μαλάλα¹⁰⁴. Τό ἐλεεινόν κατασκεύασμα - κατὰ τόν Krumbacher- αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ πάλιν σπουδαία διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς λογοτεχνίας, διότι μέ αὐτὴν ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά τό εἶδος τῆς καλογηρικῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας¹⁰⁵. Γράφεται τὴν περίοδο ἕως τό 530 μ.Χ. ἀπὸ ἓνα ἐλληνοσύρο κοσμικὸ κρατικὸ ὑπάλληλο. Κατ' ἄλλους πρόκειται γιὰ τόν Πατριάρχη Ἰωάννη Γ' τόν Σχολαστικόν. Ὁ Krumbacher τὸν ἀποκαλεῖ *ἀγροῖκο* καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴ τέχνη καὶ κατὰ τὴν γλῶσσα, *ἀμέτοχο πάσης παιδείας* ἀλλὰ καὶ *ἀφανῆ ἄνθρωπο*¹⁰⁶. Παραδίδεται σέ δεκαοκτὼ βιβλία, τά ὅποια καλύπτουν τό διάστημα ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἕως καὶ τά τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Στό 130 βιβλίον τῆς ἡ *Χρονογραφία* ἀσχολεῖται μέ τὴν βασιλεία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων του ἕως καὶ τόν Θεοδόσιο τόν Α'. Γιά τὴν βασιλεία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ὁ Μαλάλας, φέρεται νά χρησιμοποίησε ὡς κύρια πηγή του, τὴν χαμένη διήγησι τοῦ *Χρονικοῦ* τοῦ Νεστοριανοῦ καὶ ὅσον ἀφορᾷ στόν Ἰουλιανόν τόν Παραβάτη ἐπικαλεῖται τίς μαρτυρίες τῶν *χρονογράφων* Μάγνου τοῦ Καρηνοῦ καὶ Εὐτυχιανού ἐνῶ καθ' ὅσον ἀφορᾷ στό τέλος τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπὸ τό βέλος τοῦ ἁγίου Μερκουρίου, χωρὶς νά παραλείπει τὴν σχετικὴ διήγησι τοῦ Εὐτυχιανοῦ, σημειώνει ὡστόσο τὴν διαφορετικὴ ἄποψιν πάνω σέ αὐτό τοῦ Εὐτροπίου.

Τό ἔργο τοῦ Μαλάλα σέ πολλά σημεῖα ἀποδεικνύεται ὡς ἀναξιόπιστο. Παρόλα αὐτὰ χρησιμοποίηθηκε ὡς πηγή γιὰ ἓνα πλῆθος μεταγενέστερων ἱστορικῶν ὅπως ὁ Εὐάγριος Σχολαστικός¹⁰⁷, ὁ Θεοφάνης, ὁ Κωνσταντίνος ὁ

¹⁰³ P. G. 92, 745A.

¹⁰⁴ Ἀ. Καρπόζηλος, ὁ.π., σσ. 538-558· Krumbacher, ὁ.π., σσ. 658-679· H. Hunger, ὁ.π., σσ. 116-124· Δετοράκη Θ., ὁ.π. τ.Β', σσ. 171-172 κ. ἄ.

¹⁰⁵ Krumbacher, ὁ.π., σ. 659.

¹⁰⁶ Ὁ.π., σσ. 659,663.

¹⁰⁷ Ὁ.π., σσ. 497-500.

Z¹⁰⁸, οἱ Σκυλίτζης¹⁰⁹-Κεδρηνός κ.ἄ. Στίς σελίδες τοῦ ἔργου τους ἀφηγήσεις γιά τόν ἅγιο Ἀρτέμιο ἀλλά καί γεγονότα καί πρόσωπα σχετικά μέ αὐτόν, καταγράφουν καί μερικοί ἀρκετά μεταγενέστεροι βυζαντινοί ἱστορικοί καί χρονογράφοι ὅπως ὁ Γεώργιος Κεδρηνός¹¹⁰.

Ἀρτέμιος δὲ ὁ δούξ Ἀλεξανδρείας, ἐπειδήπερ ἐπὶ τοῦ Κωνσταντίου ζῆλον πολὺν ἐνεδείξατο ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τῶν εἰδωλολατρούντων, ἐδημεύθη τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς μετὰ πολλὰς βασάνους ὑπὲρ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως. ὁμοίως δὲ καὶ δύο πρεσβύτεροι, Εὐγένιος καὶ Μακάριος¹¹¹.

ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς¹¹².

ὑπ' αὐτοῦ καὶ ὁ μέγας Ἀρτέμιος ἐκολάσθη μὲν ὡς χριστιανός, ἐπήνεκτο δὲ αὐτῷ ὁ τοῦ Γάλλου φόνος αἰτίαμα, καὶ οἱ πρεσβύτεροι Εὐγένιος καὶ Μακάριος ὑπὸ τούτου κολασθέντες τῶν μαρτυρικῶν στεφάνων κατηξιώθησαν, καὶ οἱ ἐκ Περσίδος πρὸς αὐτὸν σταλέντες πρεσβείας χάριν Μανουήλ, Σαβέλ καὶ Ἰσμαήλ καὶ πολλοὶ ἄλλοι¹¹³.

ὁ Ψευδοκωδηνός¹¹⁴ στά Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὴν μετονομασία τοῦ ναοῦ τοῦ Προδρόμου στὴν Κωνσταντινούπολη σέ ναό τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὅταν μεταφέρθηκαν καί τοποθετήθηκαν σέ αὐτόν τά λείψανα τοῦ ἁγίου¹¹⁵.

ὁ Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητής¹¹⁶.

Ἀρτέμιός τε, ὁ δούξ τῆς κατ' Αἴγυπτον διοικήσεως, ἐπειδήπερ ἐπὶ Κωνσταντίου ζῆλον κατὰ τῶν εἰδώλων πολὺν ἐνεδείξατο ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἐδημεύθη τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς¹¹⁷.

¹⁰⁸ Ὁ.π., σσ. 510-511.

¹⁰⁹ Ὁ.π., σσ. 741-748.

¹¹⁰ Ὁ.π., σσ. 748-750.

¹¹¹ P.G. 121, 584D.

¹¹² Krumbacher ὁ.π., σσ. 752-763.

¹¹³ P.G. 134, 1152B.

¹¹⁴ Krumbacher, ὁ.π., τ. Β', σσ. 34-44.

¹¹⁵ Βλ. σημ. 101.

¹¹⁶ Krumbacher ὁ.π., τ. Α', σσ. 696-706 · Hunger, ὁ.π., σσ. 136-143.

¹¹⁷ P.G. 108, 164A.

ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος¹¹⁸

Περὶ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου· καὶ τῶν ἁγίων Μανουήλ, Σαβέλ, καὶ Ἰσμαήλ, καὶ τῆς ὁσίας Πουπλίας τῆς παρθένου.

Καὶ πολλοὺς μὲν ἄλλους ἀριθμοῦ κρείττους διὰ θ' Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων ἐτιμωρεῖτο. Ἀνῆκε γὰρ κάκεινους τῷ μίσει τοῦ δόγματος, πᾶν εἴ τι βούλοιντο καθ' ἡμῶν ἐνεργεῖν· καὶ ἔπραξαν πολλῶ χείρονα καὶ ἀπανθρωπότερα ἢ περ Ἑλλήνες. Ἀρτέμιον δὲ τὸν γενναῖον τῆς εὐσεβείας ἀγωνιστήν, δοῦκα ὄντα καὶ Αὐγουστάλιον Ἀντιοχείας, δι' ἑαυτοῦ ἐκολάσατο· ὃς καὶ στρατηγὸς τῶν κατ' Αἴγυπτον ἐπὶ Κωνσταντίου ἐγένετο· τὸ μὲν ἀληθές, ὅτι ζήλω θεῷ πυρούμενος, πολλὰ τεμένη τῶν εἰδώλων συνέτριψε καὶ κατέβαλε, Κωνσταντίῳ ὑπηρετούμενος· καὶ ὅτι περ τὰ τῶν θείων ἀποστόλων ὅσα ἐκ Πατρῶν καὶ Ἀχαΐας καὶ Ἐφέσου, Ἀνδρέου τε καὶ Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου, ἀνήγαγεν ἐν τῇ Κωνσταντίνου· τῇ δὲ προφάσει δῆθεν, ὅτι τὰδελεφῶ Γάλλω αὐτὸς ἦν ὁ τὸν φόνον συγκερασάμενος. Τῶν ὄντων γὰρ ἀπάντων γυμνώσας τὸν μάρτυρα, καὶ τῆς ἀρχῆς παραλύσας, μετὰ πλείστας ἄλλας καὶ ἀνυποίστους βασάνους, τέλος καὶ τὴν κεφαλὴν ἀφαιρεῖται.

καὶ ἀσφαλῶς οἱ συγγραφεῖς τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἰωάννης μοναχός¹¹⁹ καὶ Συμεών ὁ Μεταφραστής¹²⁰.

Στὸν ἅγιο Ἀρτέμιο ἀκόμη ἀναφέρεται ἓνα ἐπίγραμμα τοῦ Χριστοφόρου Μυτιληναίου ἐνῶ γίνονται καὶ ἀναφορές σχετικές μέ τὸν ἑορτασμό τῆς μνήμης του στά σημαντικότερα βυζαντινά λειτουργικά Τυπικά, ὅπως π.χ. στά τυπικά τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τῆς μονῆς τῆς Εὐεργέτιδας στήν Κωνσταντινούπολη.

B.1.5 Οἱ δευτερογενεῖς πηγές

Σημαντικές πληροφορίες γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου -τόν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ἦταν ὁργανωμένη ἡ διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὁργάνωση καὶ τὴν πάλι κατὰ τῶν ποικιλώνυμων αἱρέσεων, τὴν ἀπολογητικὴ κατὰ τῆς εἰδωλολατρίας ἀλλά καὶ τὴν ἐξέλιξη στά πρῶτα του βήματα τοῦ νέου κοινωνικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ μορφώματος τῆς χριστιανικῆς

¹¹⁸ *Hist., Eccl.* Βιβλίο 10^ο, κεφ. 11, *P.G* 145-147, [145: 560-1332' 146: 9-1273' 147: 9-448] .

¹¹⁹ Krumbacher *ὁ.π.*, σσ. 401.

¹²⁰ *Ὁ.π.*, σσ. 402-409.

ρωμαϊκής αυτοκρατορίας- μπορούμε νά άντλήσουμε κι από ένα σύνολο πηγών, στίς όποίες τά παραπάνω ζητήματα αναφέρονται άν και δέν άποτελοϋσαν τό πρώτιστο μέλημα τών συντακτών τους.

Έτσι από τή *Notitia Dignitatum*¹²¹ άντλοϋμε πληροφορίες για τήν όργάνωση και διοίκηση τών ρωμαϊκών έπαρχιών κατά τήν ύστερορωμαϊκή έποχή αλλά και τά στρατιωτικά άξιώματα, από τίς *Έπιστολές*¹²² τοϋ άγίου Άθανασίου για τήν διαμάχη άρειανόφιλων και όρθοδόξων στην Άλεξάνδρεια αλλά και άλλου κατά τήν έποχή τοϋ άγίου Άρτεμίου, από τούς *Άντιρρητικούς λόγους* τοϋ άγίου Γρηγορίου τοϋ Θεολόγου¹²³ πρόσ τόν Ίουλιανό τήν κριτική στάση τής Έκκλησίας άπέναντι στον άποστάτη άυτοκράτορα αλλά και τήν είδωλολατρία γενικώτερα, από τούς *βίους* τοϋ άγίου Παχωμίου¹²⁴ για τήν σχέση άγ. Άθανασίου – Κωνσταντίου- άγ. Άρτεμίου.

Η άξιοποίηση αϋτών τών πηγών προσφέρει τό πολύτιμο και συχνά άπαραίτητο έκεινο συμπλήρωμα -μαζί μέ τίς κυρίως ιστορικές πηγές- για μία κατά τό δυνατόν όρθότερη αλλά και πληρέστερη ανασύνθεση τοϋ βίου και τοϋ μαρτυρίου τοϋ άγίου.

Έπιπροσθέτως ή μελέτη και ή άναφορά στην μοναδικής άξίας για τήν βυζαντινολογία και τήν θεολογία συλλογή τών θαυμάτων τοϋ άγίου αλλά και τών άκολουθιών, κανόνων και έν γενεί ύμνογραφικών συνθέσεων οί όποίες σώζονται και γράφτηκαν πρόσ τιμήν τοϋ άγίου όπως και τά μεγάλα βυζαντινά έκκλησιαστικά και μοναχικά λειτουργικά τυπικά άποτελοϋν στοιχεία άπαραίτητα για τήν κατανόηση τής θέσης τοϋ άγίου Άρτεμίου στην βυζαντινή λειτουργική παράδοση και τής τιμής πού τοϋ άπέδιδαν οί πιστοί.

Στήν ίδια κατεύθυνση λειτουργοϋν ως πηγές και τά είκαστικά έργα τής βυζαντινής περιόδου: τοιχογραφίες, φορητές είκόνες, είκονογραφημένα χειρόγραφα αλλά και τά μνημεία -όσα ύπάρχουν- ναοί και μονές.

B.2 Η σύγχρονη έρευνα

Οί αιώνες πού πέρασαν από τότε πού ό Edward Gibbon¹²⁵ (1787) έγραφε για τό πέραςμα τής παλαιάς Ρωμαϊκής Άυτοκρατορίας στην χριστιανική φάση της χαρακτηρίζοντας τό γεγονός αϋτό ως «πτώση» και

¹²¹ *Notitia Dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula prouinciarum*, Weidmann, Berlin, 1876 (Ανατύπωση Minerva, Frankfurt 1962).

¹²² PG 26 και Π. Χρήστου, *Άθανασίου Άλεξανδρείας τοϋ Μεγάλου άπαντα τά έργα*, Πατερικά Έκδόσεις Γρηγόριος Παλαμής, 1973-.

¹²³ Γρηγορίου Θεολόγου, «Κατά Ίουλιανού βασιλέως στηλιτευτικός πρώτος» P.G. 35, 531-664 και «Κατά Ίουλιανού βασιλέως στηλιτευτικός δεύτερος» P.G. 35, 665-720.

¹²⁴ F. Halkin, Sancti Pachomii vitae graecae, *Subsidia Hagiographica* 19, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1932.

¹²⁵ E. Gibbon, ό.π.

«παρακμή» αποδίδοντάς την όπως πολλοί παλαιότεροι του έθνικοί ιστορικοί στην ήθικη παρακμή την οποία ο ίδιος εντόπιζε στην μετά τόν εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας περίοδο, έχουν επιφέρει πολλές αλλαγές τόσο στην αντιμετώπιση του γεγονότος αυτού ως «πτώσης» και «παρακμής» όσο και στά κεντρικά ζητήματα τά οποία φέρεται νά πρωταγωνίστησαν στην εξέλιξη εκείνη.

Ο ρώσος έμιγκρές ιστορικός Rostovtzeff¹²⁶ (1870-1952) έπηρεασμένος από τά δικά του κοινωνικοπολιτικά δεδομένα (άνοδος της κοινωνικής δυσαρέσκειας στην προεπαναστατική Ρωσία, βιομηχανική κοινωνία την οποία έπηρεάζε στο πεδίο της οικονομικής αλλά και φιλοσοφικής ανάλυσης ο μαρξισμός) διεΐδε οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια ως αίτια της «πτώσης».

Λίγο πολύ στην ίδια κατεύθυνση αν και αρκετά αργότερα θά κινηθεί και ο Α.Η.Μ. Jones (1904-1970) ο όποιος τό 1960 θά εκδόσει τό πασίγνωστο τρίτομο έργο του για τά κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα της ύστερης αρχαιότητας¹²⁷.

Τά έργα αυτά θά οδηγήσουν νεώτερους ιστορικούς όπως ο Peter Brown, λίγα χρόνια μετά τόν Jones, τό 1971¹²⁸, νά καταξιώσουν την ύστερη αρχαιότητα ως ξεχωριστό πεδίο έρεύνης.

Ο Brown εγκαινιάζοντας μία τελείως νέα όπτική θά σταματήσει νά μιλά για παρακμή και πτώση αναφερόμενος στον εκχριστιανισμό της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας καθώς βλέπει περισσότερο τά πολιτιστικά και θρησκευτικά δεδομένα ως αιτίες και προϊόντα μίας αναπόφευκτης εξέλιξης.

Από τότε σειρά έργων κινούμενων στην κατεύθυνση αυτή παρήχθησαν αναβαθμίζοντας την σπουδαιότητα και τό ενδιαφέρον πού οι έρευνητές ανακάλυπταν πώς διαθέτει ή περίοδος της ύστερης αρχαιότητας, όπως καθιερώθηκε νά αποκαλείται, εκτεινόμενη εκτός του 4ου και στον 5ο μ.Χ. αιώνα.

Τό αυξανόμενο αρχαιολογικό ενδιαφέρον πού όδήγησε σέ μεγάλες ανασκαφές υπό την έποπτεία της Unesco, π.χ. της Καρθαγένης¹²⁹ αλλά και τό επίμερους ενδιαφέρον σύγχρονων μελετητών για την έρευνα των ιστορικών δεδομένων συγκεκριμένων πόλεων προσθέτει συνεχώς βιβλιογραφία και

¹²⁶ Μ. Rostovtzeff, *ό.π.*

¹²⁷ Α. Η. Μ. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, Oxford, 1964.

¹²⁸ Ρ. Brown, *The world of late antiquity: from Marcus Aurelius to Muhammad*, Thames and Hudson, 1971 και στά έλληνικά Brown Ρ., *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.*, (μτφρ. Σταμπόγλη Έλενη, Κουβίδης Δήμος), έκδ. Άλεξάνδρεια, Άθήνα 1998.

¹²⁹ L. Ennabli, «Results of the International Save Carthage Campaign: The Christian Monuments», *World Archaeology*, Vol. 18, No. 3, *Archaeology and the Christian Church*. (Feb., 1987), σσ. 291-311.

στοιχεία. Π.χ. τὰ περί Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τόν Cyrill Mango¹³⁰ ἢ τὰ συνέδρια τοῦ Dumbarton Oaks¹³¹.

Ἀσφαλῶς ἓνα πλῆθος θεμάτων πού ἀφοροῦν στήν περίοδο εἶχαν ἤδη γίνει καί παλαιότερα ἢ γίνονταν καί μετά τόν Brown ἀντικείμενο ἐνδελεχοῦς ἐξέτασης ἀπό μία σειρά ἱστορικῶν, οἱ ὅποιοι εἶχαν τό κύριο ἐνδιαφέρον τους στραμμένο στό Βυζάντιο ὅπως ὁ J. Bidez, ὁ P. Batiffol, ὁ Norman Baynes, ὁ G. Ostrogorski, ὁ Vassiliev, ἡ Ἑλένη Γλύκατζη-Ἀρβελέρ, ὁ sir Steven Runciman, κ.ἄ.

Προβλήματα πού ἀφοροῦν στήν ἐργασία μας θίγονται ἐπίσης στό ἔργο ἀξιολογῶν νεώτερων ἐπιστημόνων ὅπως τῆς Averil Cameron ἡ ὁποία προσέφερε μία σπουδαία μελέτη πάνω στήν ὕστερη ἀρχαιότητα¹³² ἀλλά καί τοῦ Henry Chadwick¹³³, τοῦ T. D. Barnes¹³⁴, τοῦ Glen Bowersock¹³⁵ μελετητή τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀλλά καί τῶν σχέσεων τοῦ Μ. Ἀθανασίου μέ τούς αὐτοκράτορες ἀπό τόν Μ. Κωνσταντῖνο ἕως καί τόν Οὐάλη, τοῦ Samuel N. C. Lieu καί τοῦ Dominic Montserrat οἱ ὅποιοι μελέτησαν τήν περίοδο ἀπό τόν Μ. Κωνσταντῖνο ἕως τόν Ἰουλιανό¹³⁶, τοῦ David Woods¹³⁷ πού ἐπικεντρώνει τό ἐνδιαφέρον του στόν Ἀμμιανό Μαρκελλίνο ἀλλά καί σέ ἀγιολογικά ζητήματα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., τοῦ David Rohrbacher¹³⁸ ὁ ὅποιος μελέτησε τούς ἱστορικούς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας, τῶν V. Crisafulli, J. Nesbitt καί J. Haldon πού ἐξέδωσαν στήν ἀγγλική τήν συλλογή θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου¹³⁹, τῆς Alice-Mary Talbot¹⁴⁰ ἡ ὁποία μέ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον

¹³⁰ C. Mango, *Studies on Constantinople* [Collected Studies Series 394], Aldershot 1993

¹³¹ Κατάλογος τῶν συνεδρίων στόν ἱστοχώρο τοῦ Ἰδρύματος <http://www.doaks.org/conferences.html> (προσπ. 21-10-2006).

¹³² A. Cameron, *The Later Roman Empire A.D. 284-430*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1993.

¹³³ H. Chadwick, *The Early Church*, Penguin, 1993.

¹³⁴ T.D. Barnes, *Athanasius and Constantius theology and politics in the Constantinian empire*, Harvard University Press, Cambridge, Mass 1993.

¹³⁵ G.W. Bowersock, *Julian the Apostate*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1978.

¹³⁶ S N. C. Lieu – D. Montserrat, *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views - A Source History*, Routledge, London 1996· στόν Lieu ἀνήκει καί τό ἄρθρο (ὑποσημ. 1 Lieu, «From Villain to Saint») περί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πού δυστυχῶς ἀπό πολλούς θεωρεῖται πῶς «ἀποκαλύπτει» τόν «ἱστορικό» Ἀρτέμιο καί ὄχι τόν ἅγιο Ἀρτέμιο τῶν «ἀγιολογικῶν μυθευμάτων».

¹³⁷ Ἐργογραφία στήν ἱστοσελίδα του <http://www.ucc.ie/acad/classics/woods.html> (προσπ. 21-10-2006).

¹³⁸ D. Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity*, Routledge, London/New York 2002

¹³⁹ V. Crisafulli, J. Nesbitt, and J. Haldon, *The Miracles of St. Artemios: A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium*, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln, 1997.

¹⁴⁰ A.-M. Talbot, «Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts», *Dumbarton Oaks Papers* 2002 κ.ἄ.

καταγράφει τīs διηγήσεις περί θαυμάτων κατά τήν μεσοβυζαντινή περίοδο καθώς καί τών ἐλλήνων Ἀποστόλου Καρπόζηλου¹⁴¹ καί Θ. Δετοράκη¹⁴² πού συνέγραψαν πολύτιμα ἔργα γιά τούς βυζαντινούς ιστορικούς καί χρονογράφους, τῆς Πολύμνιας Ἀθανασιάδη¹⁴³ ἢ ὁποία παρουσιάζει τόν Ἰουλιανό, τόν Στέφανο Εὐθυμιάδη¹⁴⁴ ὁ ὁποῖος παρακολουθεῖ συνεχῶς ζητήματα τῆς περιόδου ἀλλά καί δημοσίευσε μία ἐνδιαφέρουσα μελέτη μέ ἀφορμή τό κείμενο τών θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καί πολλῶν ἄλλων στῶν ὁποίων τό ἔργο ὅπως καί στῶν προαναφερθέντων θά παραπέμψουμε στά κατάλληλα σημεία αὐτῆς τῆς μελέτης.

Μία ἀξιοσημεῖωτη παραγωγή κειμένων περί τῆς συλλογῆς τών θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πού εἶχαν ἐκδοθεῖ παλαιότερα στά ἑλληνικά ἀπό τόν Ἀ. Παπαδόπουλο Κεραμέα¹⁴⁵ παρατηρεῖται στήν διεθνή βιβλιογραφία μετά τήν ἐκδοση τών *θαυμάτων* ἀπό τούς V. Crisafulli, J. Nesbitt καί J. Haldon τοῦ Dumbarton Oaks μέ ἀγγλική μετάφραση δίπλα στό πρωτότυπο κείμενο πού ἀναφέραμε παραπάνω, γεγονός πού διευκόλυνε τούς μὴ ἑλληνομαθεῖς ἀνά τόν κόσμο ἐρευνητές.

Παρά ὅμως τό πλῆθος τών διάσπαρτων ἀναφορῶν σέ διάφορα κείμενα, εἰδική μελέτη περί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (ἐκτός ἴσως τών ἀξιόλογων ἀλλά ἀτελῶν σύντομων κειμένων τοῦ π. Ἰ. Ράμφου¹⁴⁶ καί τοῦ Θ. Προβατάκη¹⁴⁷ ἀλλά καί τῆς ἀπλῆς δημῶδους ἐκδοσης τοῦ βίου τοῦ ἁγίου ἀπό τόν ἀρχ. Χαράλαμπο Βασιλόπουλο¹⁴⁸ στά πλαίσια τών τευχιδίων τά ὁποία ἐξέδωσε γιά πλῆθος ἁγίων καί ἐντυπωσιάζει γιά τήν ἀκρίβεια καί τό πλῆθος τών πληροφοριῶν γιά τόν ἅγιο τīs ὁποῖες παραθέτει - πού προϋποθέτουν ἀρκετά καλή γνώση καί χρήση ποικίλων πηγῶν, προσεκτική ἀξιολόγησή τους καί θαυμαστή σύνθεσή τους -) δέν ἔχει γίνει τόσο στήν Ἑλλάδα ὅσο καί διεθνῶς δημιουργώντας ἔτσι ἓνα κενό καί στήν ιστορία ἀλλά κυρίως στήν ἀγιολογία ὅπως αὐτή νοεῖται ὀρθοδόξως ὡς ἐπιστημονική μεθοδική ἔρευνα, ἢ ὁποία ὅμως δέν παραθεωρεῖ τά θεμελιώδη γιά τήν συμπλήρωση τῆς ἀκριβοῦς

¹⁴¹ Ἀ. Καρπόζηλος, ὁ.π.

¹⁴² Θ. Δετοράκης, ὁ.π.

¹⁴³ Π. Ἀθανασιάδη, *Ἰουλιανός. Μία βιογραφία*, MIET, 2001.

¹⁴⁴ S. Efthymiades, «A day and ten months in the life of a lonely bachelor: The other Byzantium in miracula S. Artemii 18 and 22», *DOP* 58, 2004.

¹⁴⁵ Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμέας, *Varia graeca sacra*, st. Petersburg 1909, σσ. 1-75 (ἐπαν. Leipzig, 1975).

¹⁴⁶ Ράμφος Σ. Ἰ. (πρωτοπρεσβύτερος), *Ἀγιολογικά μελετήματα*, Ἀθήναι 1977.

¹⁴⁷ Θ. Μ. Προβατάκη, *Βίοι, ἀκολουθίες καί παρακλήσεις τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου, τών ἁγίων ἐνδόξων μεγαλομαρτύρων τεσσαράκοντα καί τῆς ἀδελφῆς τοῦ μεγάλου Βασιλείου ὁσίας Μακρίνας*, ἔκδ. Ι. Μ. ἁγίου Ἀρτεμίου Κορυδαλλοῦ Πειραιῶς, Ἀθήνα 2001.

¹⁴⁸ Χ. Δ. Βασιλόπουλος (Ἀρχιμανδρίτης), «Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος», *Βίοι Ἀγίων* 48, ἔκδ. Ὁρθοδόξου Τύπου, Ἀθήνα 1995⁶.

εικόνας περί τῶν ζητουμένων της δεδομένα τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης, τῆς πίστεως καί τῆς εὐσέβειας τῶν ἀνθρώπων τοῦ χθές καί τοῦ σήμερα.

Αὐτό τό δεύτερο κενό κυρίως φιλοδοξεῖ νά καλύψει ἡ δική μας μελέτη.

Β.3 Οἱ κύριες βυζαντινές ἀγιολογικές πηγές γιά τόν ἅγιο Ἀρτέμιο

Τήν ἀρχαιότερη ἀναφορά στόν ἅγιο Ἀρτέμιο συναντοῦμε στά ὑπατικά χρονικά τῆς Κωνσταντινουπόλεως (*Consularia Constantinopolitana*)¹⁴⁹ καί στό *Πασχάλιο χρονικό*¹⁵⁰ μέ ἀφορμή τήν διήγηση τῆς μεταφορᾶς ἀπό τόν ἅγιο τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων Τιμοθέου, Ἀνδρέα καί Λουκᾶ στήν Κωνσταντινούπολη.

Στά χρονικά αὐτά δέν γίνεται εὐθεία ἀναφορά στόν ἅγιο ἀλλά στό γεγονός τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων Τιμοθέου, Λουκᾶ καί Ἀνδρέα στήν Κωνσταντινούπολη ἐπί Κωνσταντίου καί συγκεκριμένα τό 356 μ.Χ. τοῦ ἁγίου Τιμοθέου καί τό 357 μ.Χ. τῶν ἁγίων Λουκᾶ καί Ἀνδρέα, γεγονότα, τῶν ὁποίων ὁ συσχετισμός μέ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο προκύπτει ἀπό τό *Μαρτύριο* τοῦ ἁγίου πού συνέγραψε ὁ Ἰωάννης μοναχός χρησιμοποιώντας ὡς πηγή του τήν *Ἐκκλησιαστική ἱστορία* τοῦ Φιλοστοργίου ὅπως μποροῦμε νά συμπεράνουμε ἀπό τά σωζόμενα στό ἔργο τοῦ Μ. Φωτίου τμήματα τῆς ἱστορίας αὐτῆς¹⁵¹.

¹⁴⁹ Τέλη 4ου μ.Χ. αἰῶνα διαδόθηκαν τά *Consularia Constantinopolitana* στά μεγάλα ἀστικά κέντρα, ὅπως στήν Ἀλεξάνδρεια καί τήν Ἰταλία, ἐνῶ ἀρχισαν νά καταγράφονται ἀπό τά μέσα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Καρπόζηλος ὁ.π., σσ. 514-523.

¹⁵⁰ Ο χρόνος συγγραφῆς τοῦ *Πασχάλιου χρονικοῦ* τοποθετεῖται στήν δεκαετία τοῦ 630 μ.Χ. Καρπόζηλος, ὁ.π., σ. 585. Τό δεύτερο μέρος τῶν *Fasti Hydatiani* γράφτηκε στήν Κωνσταντινούπολη καί ἀφορᾷ σέ ἀνατολικά γεγονότα τῆς περιόδου 330-389 μ.Χ. Χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ 5ου αἰ.

¹⁵¹ Ο W. R. Burgess, «The passio S. Artemii, Philostorgius, and the dates of the invention and translations of the relics of Sts Andrew and Luke», *AnalBol* 121 (2003), σσ. 5-36 κάνοντας χρήση πολλῶν ἀρχαίων πηγῶν (κυρίως χρονικῶν) ἀποσυνδέει τόν ἅγιο Ἀρτέμιο ἀπό τό γεγονός τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη ἀποδίδοντας τήν σύνδεση πού παρατηρεῖται σέ μεταγενέστερες τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη πηγές στήν κατασκευασμένη ἀπό τόν ἴδιο τόν συγγραφέα τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πληροφορία. Μέ τό πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῆς μεταφορᾶς τῶν ἁγίων λειψάνων τῶν ἁγίων ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη ἔχουν ἀσχοληθεῖ ἀπό παλιά πολλοί διακεκριμένοι ἐρευνητές χωρίς νά καταστεῖ ἔως σήμερα δυνατό νά ἐκφράσουν μία ἐνιαία ἄποψη. Ὁ Burgess θέτει ἀκόμη ἕνα πλῆθος ἄλλων σημαντικῶν ἐρωτημάτων ὡς πρὸς τίς πληροφορίες πού δίνει ὁ Φιλοστόργιος γιά τόν ἅγιο καί τήν ἀναφορά τους στό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη (ὅπως π.χ. τό ἀπό πού προκύπτει ἡ στενή σχέση τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου μέ τόν Κωνσταντίο, τό ἂν καί γιατί συνέβαλλαν οἱ ἐπίσκοποι στήν ἐπιλογή τοῦ Κωνσταντίου γιά τήν τοποθέτηση τοῦ Ἀρτεμίου στήν θέση τοῦ Δούκα Αἰγύπτου κ.ἄ). Ἀκόμη ἐκφράζει τήν ὑπόθεση πῶς ἡ δυνατότητα τά ἅγια λείψανα τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου καί Λουκᾶ νά ἔχουν μεταφερθεῖ τόσο τό 336 μ.Χ. ὅσο καί τό 357 μ.Χ. στήν Κωνσταντινούπολη ἐξηγεῖται μέ τό νά δεχθοῦμε τήν πρώτη χρονολογία ὡς τήν χρονολογία τῆς ἀρχικῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων στήν

Ἡ προέλευση τῶν σημαντικότερων ὁμῶς συγκεκριμένων πληροφοριῶν γιά τόν ἅγιο Ἀρτέμιο, οἱ ὁποῖες περιελήφθησαν καί στήν *Ιστορία* τοῦ Φιλοστοργίου, ἀποδίδεται ἀπό τήν σημερινή ἔρευνα σέ ἄλλα σύγχρονά του κείμενα μέ πρῶτο ἓνα χαμένο σήμερα ἀρειανικῆς προέλευσης *Χρονικό* τοῦ τέλους τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα. Συνοπτικά οἱ κύριες ἀγιολογικές πηγές τῆς βυζαντινῆς περιόδου πού διαθέτουμε σήμερα γιά τόν ἅγιο Ἀρτέμιο εἶναι :

1. Τά τρία κείμενα τῶν μαρτυριῶν του ἐκ τῶν ὁποίων τοῦ ἀρχαιότερου ἢ συγγραφή τοποθετεῖται χρονικά μεταξύ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου¹⁵² καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα.

2. Οἱ ἀναφορές τοῦ Συναξαριστή τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' καί τοῦ Ρωμαϊκοῦ Μαρτυρολογίου τό ὁποῖο μετά τήν ἀναθεώρησή του ἀπό τόν Καρδινάλιο Βαρόνιο περιλαμβάνει καί τόν ἅγιο Ἀρτέμιο καθῶς καί ἓνα συριακό μηνολόγιο τῆς Βατικανῆς βιβλιοθήκης τό ὁποῖο περιέχει τόν ἅγιο μέ τήν Συριακή ἐκδοχή τοῦ ὀνόματός του, Shallita.

3. Ἀπό τά νεώτερα συναξαριστικά καί μηνολογικά κείμενα τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου περιλαμβάνεται στό ἀρμενικό κείμενο *Ter Israelis*¹⁵³ καί στό ἐπίσης Ἀρμενικό Συναξάριο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ζ', ὁ ὁποῖος ἔζησε μεταξύ τῶν ἐτῶν 1353 καί 1425¹⁵⁴.

4. Μνεῖα τοῦ ἁγίου ἀκόμη ὡς μεγαλομάρτυρα καί θαυματουργοῦ γίνεται καί σέ πολλά σλαβικά μηνολόγια ὅπως τό μηνολόγιο τοῦ μητροπολίτη Μακαρίου ἀπό τόν Cod. 1258 τοῦ Κυρίλλου Μπιελοσέρκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς

Κωνσταντινούπολη καί τήν τοποθέτησή τους στό χώρο τοῦ μαυσωλείου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καί τήν δεύτερη χρονολογία ὡς τήν χρονολογία τῆς μεταφορᾶς τους στόν ναό τῶν ἁγίων ἀποστόλων μέ λαμπρές ἐκδηλώσεις καί τιμές. Ὁ σκοπός τῆς ἐργασίας μας εἶναι νά καταγράψει τίς ἀγιολογικές πηγές γιά τόν ἅγιο Ἀρτέμιο καί νά ἐπιχειρήσει μία ἀνασύνθεση τοῦ συναξαρίου του ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν. Ἀσφαλῶς ἡ ἀποδοχή ἢ ἀπόρριψη τῶν ἀπόψεων τοῦ Burgess ἀπαιτεῖ τήν συγγραφή εἰδικῆς μελέτης σέ ἄλλη χρονική στιγμή. Ἐδῶ θά περιοριστοῦμε νά ἐκφράσουμε μία πρώτη ἀντίρρηση σέ πολλές ἀπό τίς ὑποθέσεις του οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπό τήν δική μας ἐνασχόληση μέ τά κείμενα ἀλλά καί τόν ρόλο τῆς παράδοσης πού ἀναφέρεται σέ γεγονότα ὅπως αὐτό τῆς μεταφορᾶς τῶν ἁγίων ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη ἀπό τόν ἅγιο καί νά δηλώσουμε ἐξ ἀρχῆς πῶς θά κινηθοῦμε κατά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐργασίας μας ἀποδεχόμενοι αὐτό τό γεγονός ὡς ἱστορικό χωρίς ὁμῶς νά παραλείπουμε νά ὑπομνηματίζουμε τίς ἀντίθετες ἀπόψεις τοῦ Burgess ὅπου αὐτό εἶναι ἀπαραίτητο. Ἐπιφυλασσόμαστε γιά μία ἀναλυτική κριτική τοποθέτηση ἐπὶ τῶν θέσεων τοῦ Burgess στό ἄμεσο μέλλον θεωρώντας τίς τό λιγότερο ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσες.

¹⁵² Ἡ ἱστορία τοῦ Φιλοστόργιου ἀπό ὅπου ἀντλοῦμε τό ἀρχαῖο μαρτύριο τοῦ ἁγίου, φαίνεται νά δημοσιεύθηκε ἀνάμεσα στά ἔτη 425 καί 433 μ.Χ. Ἡ ἀπώλεια τῆς ἱστορίας αὐτῆς καί ἡ παρουσία της μόνο στά σημειώματα τῆς *Βιβλιοθήκης* τοῦ Φωτίου, μᾶς κάνει νά θεωροῦμε ὡς ἀρχαιότερες ἀναφορές τά *Consularia Constantinopolitana*, τῶν μέσων τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. καί τό *Πασχάλιο χρονικό* τοῦ 7^{ου}.

¹⁵³ Ἡ σύνθεση τοῦ Ἀρμενικοῦ Συναξαρίου τοῦ *Ter-Israelis* τοποθετεῖται στό 1240 μ.Χ. ἐνῶ ἡ πρώτη του ἐκδοχή ἔγινε στήν Κωνσταντινούπολη τό 1834.

¹⁵⁴ N. Der Nersessian, «Le Synaxaire arménien de Grégoire VII d' Anazarbe», *Anal.Bol.* 68 (1950), σσ. 262-262.

Ἀκαδημίας τῆς Πετροπόλεως ἐνῶ ἀπό τήν παρουσίαση τῶν Ἑλληνοσλαβικῶν μηνολογίων (*Annus Ecclesiasticus Graecoslavicus*) πού κάνουν οἱ Βολλανδιστές στά *Acta Sanctorum*¹⁵⁵ ὁ ἅγιος περιλαμβάνεται σέ ὅλα σχεδόν τά ἄρτια σωζόμενα Μηνολόγια ὅπως τό *Kalendarium Ostromiranum* 1086-87 (μαζί μέ τόν μάρτυρα Ἀβέρκιο). Ἀκόμη τόν ἅγιο Ἀρτέμιο συναντοῦμε καί σέ ἓνα ἄρμενικό χειρόγραφο (115 f. 131v-144 καί 118 f. 78-92) τό ὁποῖο φυλάσσεται στήν Ἑθνική βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ. Ὁ ἅγιος δέν περιλαμβάνεται στό *ψευδο-ιερωνυμικό* μαρτυρολόγιο¹⁵⁶ ἀλλά οὔτε καί στό συριακό *Breviarium* καί ἀπουσιάζει καί ἀπό τό μαρτυρολόγιο τοῦ *Ursuadi* καί τό αὐτοκρατορικό μηνολόγιο τοῦ Latyšev.

5. Ἡ συλλογή τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου τῆς ὁποίας τήν σύνθεση ἡ ἔρευνα τοποθετεῖ στόν 7ο μ.Χ. αἰώνα.

6. Ἐκτενῆ ἢ σύντομα κείμενα γιά τόν ἅγιο Ἀρτέμιο περιλαμβάνονται σέ ὅλους τούς μεταγενέστερους Συναξαριστές ὅπως σέ αὐτούς τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη, τοῦ Ματθαίου Λάγγη, τοῦ Δουκάκη κ.ἄ. καθώς καί στό κείμενο τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου «*Παράδεισος*».

7. Σποραδικές πληροφορίες περί τοῦ ἁγίου βρίσκουμε ἀκόμη –ὅπως ἤδη ἀναπτύχθηκε διεξοδικά στό προηγούμενο κεφάλαιο- καί σέ ἀρκετές ἄλλες πηγές τῶν ὁποίων τό βασικό ἐνδιαφέρον εἶναι διαφορετικό καί ὁ ἅγιος ἐμφανίζεται παρεμπιπτόντως.

¹⁵⁵ AASS, Octobris, τ. XI.

¹⁵⁶ Ἀλλά γίνεται μνεῖα τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα, χωρίς ὅμως νά συνδέεται μέ τόν ἅγ. Ἀρτέμιο, στό *De viris illustribus* τοῦ ἁγίου Ἱερωνύμου. «*Sepultus est Constantinopoli, ad quam urbem vicesimo Constantii anno ossa eius cum reliquiis Andreae apostoli translata sunt.*» ἁγίου Ἱερωνύμου, *De viris illustribus*, 7.

B.3.1 Τά κείμενα τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καί οἱ ἐκδόσεις τους

Τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρα Ἀρτεμίου μᾶς παραδίδεται σέ τρεῖς μορφές:

1. Στήν μορφή πού τό ἐκδίδει ὁ J. Bidez γιά πρώτη φορά στό *Philostorgius Kirchengeschichte* τό 1913¹⁵⁷ (*BHG* 169y) καί (169z) καί τό ἐπανεκδίδει ὁ F. Winkelmann τό 1972 καί τό 1981¹⁵⁸ (*BHG* 169yz).
2. Στήν μορφή πού τό συνθέτει ὁ Ἰωάννης μοναχός Ρόδιος ἢ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός καί γνωρίζει ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις (Mai¹⁵⁹, Migne¹⁶⁰, Bollandistes¹⁶¹, καί *TLG* # E¹⁶²) (*BHG* 170) καί (*BHG* 171)
3. Στήν μορφή πού τό συντάσσει ὁ Συμεών ὁ Μεταφραστής καί τό ἐκδίδει ὁ Migne¹⁶³ (*BHG* 172)

Ἐπιλεγμένα μικρότερα ἢ μεγαλύτερα ἀποσπάσματα τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη μοναχοῦ (*BHG* 170 καί *BHG* 171) ἔχουν περιλάβει σέ ἐκδόσεις τους οἱ Bidez¹⁶⁴ – Winkelmann¹⁶⁵, ὁ P. Batiffol¹⁶⁶, οἱ W. Scott- A. S. Ferguson¹⁶⁷ καί τό University of California, Irvine στήν ἠλεκτρονική συλλογή κειμένων *TLG* # E¹⁶⁸.

Στήν ἀγγλική γλώσσα τό μαρτύριο τοῦ Ἰωάννη ἔχει περιληφθεῖ στήν ἔκδοση τῶν Samuel Lieu καί Dominic Montserrat, *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views*¹⁶⁹

¹⁵⁷ J. Bidez, *Philostorgius Kirchengeschichte*, Die griech. christlichen schriftsteller 21, Leipzig, 1913, σσ.166-175.

¹⁵⁸ F. Winkelmann - J. Bidez, *Philostorgius Kirchengeschichte*, Akademie –Verlag- Berlin 2(1972) καί 3(1981), σσ. 166- 175.

¹⁵⁹ A. Mai κ. ἄ., *Spicilegium romanum IV*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Gratz, Austria 1974 σσ. 340-394, 394-397.

¹⁶⁰ *PG* 96, 1252-1316 ὡς 1316-1320.

¹⁶¹ AASS., Oct., τ. VIII (1853), σσ. 856-853 ὡς 883-884, 3to ed.

¹⁶² *Thesaurus Linguae Graecae* # E, University of California, Irvine, 2000.

¹⁶³ *PG* 115, 1160-1212.

¹⁶⁴ J. Bidez, ὁ.π., σελ. 151-165 καί κάτω ἀπό τό κυρίως κείμενο τῶν σσ. 26-31, 49-59, 72-95, 100-110.

¹⁶⁵ F. Winkelmann - J. Bidez, ὁ.π., σσ. 342-363.

¹⁶⁶ P. Batiffol, «Fragmente der Kirchengeschichte des Philostorgius», *Römische Quartalschrift* 3 (1889), σσ. 252-289.

¹⁶⁷ W. Scott καί S. A. Ferguson, *Hermetica IV* (Oxford, 1936), σσ. 236-242.

¹⁶⁸ Ὡς ἀποσπάσματα (*fragmenta*) τοῦ Φιλοστόργιου.

¹⁶⁹ S. Lieu – D. Montserrat, ὁ.π., σ. 210-262.

B.3.1.1 Η χειρόγραφη παράδοση

Ἡ ἀναστατική ἔκδοση τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου (*BHG* 169yz) στηρίζεται στήν ἀνακάλυψη ἀπό τόν Bidez τῶν χειρογράφων C (C = Cod. Paris, gr. 769, χαρτ., Η' – ΙΔ' αἰ., f. 153-157) καί D (D=Cod. Paris, gr. 1468, μεμβρ., ΙΑ' αἰ., f. 150 –152). Σχετικά συγγενές μέ τό κείμενο τοῦ κώδικα C εἶναι τό κείμενο στόν Cod. Bodl. Clarke 43, μεμβρ., ΙΒ' αἰ.

Στήν ἔκδοση αὐτή τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου ἀπό τόν Bidez ἔχουν ἀκόμη χρησιμοποιηθεῖ τά παρακάτω χειρόγραφα :

A= Cod. Athen. gr 1027, μεμβρ., ΙΒ' αἰ., f. 59b-61b

K= Cod. Ἀθων. Καρακάλλου., μεμβρ. 8 (Λάμπρος 1521), f. 81AbI-82bI (f. 81), Ι' - ΙΑ' αἰ. (Ehrhard), καί ΙΓ' αἰ. (λανθασμένα κατά τον Λάμπρο)

L= Cod. Ἀθων. Λαύρας 426 (Δ 50), μεμβρ., 1039 μ.Χ., f. 193-195b

Cod. Berolin gr. 279, μεμβρ., ΙΑ' – ΙΒ' αἰ., f. 54-59

S= Cod. Sinait. gr. 497, μεμβρ., Ι' – ΙΑ' αἰ., f. 188b-191

T= Cod. Sinait. gr. 1685, χαρτ., ΙΣΤ' αἰ., f. 65a-67b

R= Cod. Sinait. gr. 1897, χαρτ., ΙΔ' αἰ., f. 170a-174b

V= Cod. Vatic. gr. 544, Παλίμψ., Ι' αἰ., f. 33b. 96. 75. 102a.

Γιά τήν ἔκδοση τοῦ β' μαρτυρίου, ἐκείνου τοῦ Ἰωάννη, ἀπό τόν Bidez χρησιμοποιήθηκαν οἱ παρακάτω κώδικες :

E= Codex 27 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Γυμνασίου τῆς Θεσσαλονίκης, μεμβρ., ΙΓ' αἰ., f. 1- 34.

J= Codex Sabaiticus gr. 30 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἱεροσολύμων, μεμβρ., Ι' – ΙΑ' αἰ., f. 66-81

M= Codex gr.161 (379 Vladimir) τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας, μεμβρ., ΙΑ' αἰ., f. 98-124

P= Codex Parisinus gr. 1510, μεμβρ., ΙΒ' αἰ., f. 27-64

R= Codex Palatinus gr. 4 τῆς Βατικανῆς βιβλιοθήκης, μεμβρ., ΙΒ' αἰ., f. 151-189

S= Codex Sabaiticus gr. 27 τῆς Πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης τῶν Ἱεροσολύμων, μεμβρ., ΙΑ' αἰ., f. 203-236 καί 189-92

T= Codex Parisinus gr.1546, μεμβρ., ΙΒ' αἰ., f. 111-139

U= Codex Ἀθων. Βατοπεδίου 426, μεμβρ. ΙΑ' αἰ., f. 122-153

V= Codex Vaticanus gr. 802, μεμβρ., ΙΑ'–ΙΒ' αἰ., f. 198-231

Codex Ἀθων. Ἐσφιγμένου 14, μεμβρ., ΙΑ' αἰ. f. 91-137

Codex gr. 14, βιβλιοθήκης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μεμβρ., ΙΑ' αἰ., f. 144-151

Codex Ambrosianus gr. 839 (B12 inf.) μεμβρ., ΙΒ'–ΙΓ' αἰ., f. 62

καί οἱ κώδικες Ἀθων. Λαύρας 92, Θ' αἰ., f. 1-73 καί Ἀθων. Βατοπεδίου 497, f. 122β τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὁ π. Ἰωάννης Ράμφορ¹⁷⁰.

Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ μεταφραστικοῦ μαρτυρίου ἀπὸ τὸν Migne (PG 115), χρησιμοποιοῦντο τὸ κείμενο τοῦ Cod. Ms. Paris. 1480, μεμβρ., ΙΑ' αἰ. f. 123 ff (A) καί ὁ Cod. Bruxellensis 8231, χαρτ. ΙΖ' αἰ., f. 185ff (B). Ἐδῶ βεβαίως πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψιν ὅτι τὸ μεταφραστικὸ ἔργο σώζεται σὲ πάνω ἀπὸ 800 χειρόγραφα, ὁπότε μόνο ἐνδεικτικὴ ἀναφορά μπορεῖ νὰ γίνει στὸ ποιά χειρόγραφα ἐπελέγησαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ τὸν Migne.

Ἀκόμη ὁ Bidez γιὰ τίς ἐκδόσεις τῶν δύο προμεταφραστικῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, τὰ ὁποῖα περιέλαβε στὴν ἔκδοση τῆς ἱστορίας τοῦ Φιλοστοργίου χρησιμοποίησε καί μὴ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις σχετικὲς μὲ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου, ὅπως τὸ κείμενο τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε στὸ μηνολόγιο τοῦ μητροπολίτη Μακαρίου ἀπὸ τὸν Cod. 1258 τοῦ Κυρίλλου Μπιελοσέρκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας τῆς Πετρούπολεως καί τὸ ἁρμενικὸ χειρόγραφο 115 f. 131v-144 καὶ 118 f. 78-92 τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιοῦ.

Στὴν συριακὴ Ἐκκλησία ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος τιμᾶται – ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ – ὑπὸ τὴν ὀνομασία Shallita καί τὸ μαρτύριό του σώζεται στὸ χφ. 234 τῆς Βατικανῆς βιβλιοθήκης, f. 39-48.

B.3.1.2 Ἡ Χρονολόγηση καί οἱ συγγραφεῖς τῶν μαρτυρίων

α) Ὁ Συμεὼν ὁ μεταφραστής καί τὸ BHG 172

Ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστής συντάσσει τὸ μηνολόγιό του στὸ δεῦτερο μισό τοῦ 10ου μ.Χ. αἰώνα¹⁷¹. Ἡ μελέτη τῶν τριῶν ἄρτιων κειμένων τῶν μαρτυρίων πού σώζονται (BHG 169yz), (BHG 170 καί 171) καί (BHG 172) ἀποδεικνύει μὲ σαφήνεια τὴν σχέση τῶν δύο τελευταίων, τοῦ Ἰωάννη καί τοῦ Μεταφραστή, ὀρίζοντας τὸ πρῶτο ὡς πηγή γιὰ τὸ δεῦτερο¹⁷².

¹⁷⁰ Ἰ. Σ. Ράμφορ (πρωτοπρεσβύτερος), ὁ.π.

¹⁷¹ Σήμερα ἡ χρονολόγηση τοῦ μεταφραστικοῦ μηνολογίου στὸ β' μισό τοῦ 10ου μ.Χ. αἰ. ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητη ἀγιολογικὴ βεβαιότητα ἐπάνω στὴν ὁποία στηρίζονται πλέον οἱ ὑπόλοιπες ἀναλύσεις πού ἀφοροῦν στὸ μεταφραστικὸ ἔργο, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν δημοσίευση τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ Christian Høgel, ὅπου ἐκεῖ ἐξετάζεται διεξοδικὰ μετὰ ἀλλων καί τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα τοῦ μεταφραστικοῦ μηνολογίου. Christian Høgel, *Symeon Metaphrastes : Rewriting and canonization*, MTP University of Copenhagen 2002, σσ. 61-80 ὁ.π. καί Alice-Mary Talbot, «Metaphrasis: Redactions and Audiences in Middle Byzantine Hagiology. Christian Høgel» (Review), *Speculum*, Vol. 73, No. 2. (Apr., 1998), σσ. 537-538 ὁ.π. H. Delehay, «Symeon Metaphrastes», *Encyclopedia Britannica* ἐκδ. 1911, τ. 26, σελ. 285.

¹⁷² Πρβλ. F. Winkelmann - J. Bidez, ὁ.π., ὅπου ὡς μόνη σίγουρη τοποθέτηση γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη, ἀναφέρεται αὐτὴ ἡ σχέση του μὲ τὸ κείμενο τοῦ Συμεῶνος.

Ἡ χρονολόγηση συνεπῶς τοῦ Μεταφραστικοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στό β' μισό τοῦ 10ου μ.Χ. αἰώνα καί ἡ θεώρησή του ὡς νεώτερου ἀπό τό μαρτύριο τοῦ Ἰωάννη εἶναι ὡς ἐκ τούτων ἀσφαλής.

β) Ὁ Ἰωάννης ὁ Ρόδου ἢ Ρόδιος μοναχός, ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός καί τό BHG 170 καί 171

Ὡς πρὸς τό μαρτύριο πού συνθέτει ὁ Ἰωάννης μοναχός ἡ χρονολόγηση μπορεῖ νά γίνει μέ λιγότερη ἀκρίβεια. Ἡ πατρότητα τοῦ κειμένου ἀποδόθηκε ἄλλοτε σέ κάποιον Ἰωάννη μοναχό Ρόδιο καί ἄλλοτε στόν ἅγιο Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό.

Δυστυχῶς δέν γνωρίζουμε τίποτε ἄλλο γιά τόν Ἰωάννη μοναχό τόν Ρόδιο ἢ Ἰωάννη μοναχό ἐκτός τοῦ ὅτι ὑπογράφει τό συγκεκριμένο κείμενο¹⁷³. Κάποιοι μελετητές τόν ταυτίζουν μέ τόν ἅγιο Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό, τοῦ ὁποίου τόσο τό ὑμνογραφικό ἔργο ἀλλά καί κυρίως ἡ ἀποδιδόμενη σέ αὐτόν διήγηση *Βαρλαάμ καί Ἰωάσαφ* φέρουν τήν ὑπογραφή του ὡς Ἰωάννη μοναχοῦ (τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα).

Ὡς ἔργο τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐκδόθηκε τό κείμενο ἀπό τόν Α. Μαί¹⁷⁴ καί περιελήφθη στήν *Ἑλληνική Πατρολογία (P.G.)* πού ἐξέδωσε ὁ ἀββᾶς J. P. Migne, στόν τόμο 96 στ. 1251-1320 ἀνάμεσα στά ὑπόλοιπα κείμενα τοῦ μεγάλου δογματικοῦ, ποιητῆ καί ἀγιολόγου πατέρα τοῦ 8ου μ.Χ. αἰώνα¹⁷⁵. Ὡς κείμενο τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ περιλαμβάνεται στήν περίφημη ψηφιακή συλλογή ἐλληνικῶν κειμένων *TLG*, ἀφοῦ αὐτή χρησιμοποιεῖ τό κείμενο πού ἐξέδωσε ὁ μελετητής τοῦ ἁγίου Ἰωάννη P.B. Kotter¹⁷⁶, ὡς *Passio magni martyris Artemii* ἐνῶ καί οἱ Βολλανδιστές σημειώνουν τό ἐπίθετο Δαμασκηνός (*Damascenus*) σέ παρένθεση καί μέ ἐρωτηματικό δίπλα στό ὄνομα Ἰωάννης στήν ἀναφορά τους στό μαρτύριο στήν ἔκδοση *BHG*¹⁷⁷.

Χαρακτηριστικό της σύγχυσης εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ Krumbacher στόν Α' τόμο τῆς *Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας* του¹⁷⁸ περιλαμβάνει καί παρουσιάζει τό μαρτύριο στήν σχετική μέ τήν ἐργογραφία¹⁷⁹ τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ συνάφεια τοῦ λήμματός του γιά τόν μεγάλο

¹⁷³ Ὁ.π., σ. XLIV.

¹⁷⁴ Μαί, ὁ.π., IV σσ. XIV-XV, 340-397.

¹⁷⁵ *PG* 96, 1251-1320.

¹⁷⁶ B. P. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, vol. 5 [*Patristische Texte und Studien* 29. Berlin - New York: De Gruyter, 1988] σσ. 202-245.

¹⁷⁷ F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca, Subsidia Hagiographica* 8a, Bruxelles, 1957³ σ. 64.

¹⁷⁸ K. Krumbacher, ὁ.π., τ. Α' σ. 133 καί 401.

¹⁷⁹ Καί σέ ἄλλες περιπτώσεις τό μαρτύριο τοῦ Ἰωάννη ἀναφέρεται στήν ἐργογραφία τοῦ Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ π.χ. Karl Heinz Uthemann, «Johannes von Damascus», *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Herzberg 1992, τ. 3ος, στήλες 331-336

ἐκκλησιαστικό συγγραφέα τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου μ.Χ. ὅπου κάνει καί μνεΐα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Ροδίου ὡς πιθανοῦ συγγραφέα ἀλλά δέν διστάζει στὸν Β' τόμο τοῦ ἔργου¹⁸⁰ τοῦ ἀναφερόμενος στοὺς συγγραφεῖς συναξαριστῶν νά περιλάβει καί τὸν Ἰωάννη Ρόδιο ὡς συγγραφέα ἐνός καί μοναδικοῦ ἀγιολογικοῦ ἔργου, τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου.

Ὁ C. H. Beck συγκαταλέγει τὸ μαρτύριο στὰ γνήσια ἔργα τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ καί θεωρεῖ ὅτι λανθασμένα ἀποδίδεται σέ κάποιον ἄγνωστο Ἰωάννη Ρόδιο¹⁸¹. Ἀρκετοὶ μελετητές¹⁸² ὅμως τοῦ μαρτυρίου ἀποδίδουν στὸν μοναχὸ Ἰωάννη Ρόδου ἢ Ρόδιο τὰ ἀναφερόμενα στὸν πρόλογο τοῦ κειμένου¹⁸³ καί ὄχι στὸν Δαμασκηνό.

Ἀναγνωρίζοντας τίς ἀντικειμενικὲς δυσκολίες στό συγκεκριμένο ζήτημα καί λαμβάνοντας ὑπόψιν μας τὰ ἐκατέρωθεν ἐπιχειρήματα, ἡ δική μας ἀποψη κλίνει ὑπὲρ τῆς παραδοχῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὡς συγγραφέα τοῦ κειμένου καί ὄχι τοῦ Ἰωάννη «Ροδίου» ἀγνώστου μοναχοῦ.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἕως σήμερα δέν ἔχουμε δημοσιευμένα ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης ἐκδοχῆς παρά μόνον μία γενικότερη ἔκφραση πεποιθήσεων, ἡ ὁποία ὅμως σχεδόν ποτέ δέν αἰτιολογεῖται ἐπαρκῶς. Πιστεύουμε ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἀπουσία μίας πύο συστηματικῆς ἔρευνας πάνω στό ζητούμενο ἀφοῦ τὰ περισσότερα δημοσιεύματα δέν εἶχαν ὡς κύρια πρόθεσή τους τὴν μελέτη τῶν κειμένων τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀλλὰ διαφορετικὰ θέματα. Π.χ. ὁ Bidez παρά τὴν συστηματικὴ του ἔρευνα σκοπὸ τοῦ ἔχει τὴν ἀναζήτηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Φιλοστοργίου, οἱ V. Crisafulli, J. Nesbitt καί J. Haldon τὴν δημοσίευση τοῦ κειμένου τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου κλπ.

Παραπέμποντας τὸ θέμα σέ μία πύο συστηματικὴ μελέτη στό μέλλον θεωροῦμε τὴν δική μας τοποθέτηση γιὰ μία ἀπόδοση τοῦ κειμένου τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, περισσότερο ὡς μία συμβολή στὴν περί τοῦ θέματος συζήτηση παρά ὡς τὴν τελικὴ ἐπίλυσή του, ἡ ὁποία στηρίζεται στὰ παρακάτω στοιχεῖα:

1. Τὸ κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου κάθε ἄλλο παρά ἓνα ἀδιάφορο ἢ ἀπλὸ κείμενο εἶναι τόσο στὴν συνολικὴ δομὴ του ὅσο καί στὰ

¹⁸⁰ Krumbacher Karl, ὁ.π., τ. Β' σσ. 231.

¹⁸¹ G. H. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, C. H. Beck, 1959, σσ. 482-483.

¹⁸² F. Winkelmann - J. Bidez, ὁ.π., P. Batiffol, *Fragments der Kirchengeschichte des Philostorgius*, π. Ἰωάννης Σ. Ράμφος (πρωτοπρεσβύτερος), ὁ.π., Th. Buttner-Wobst, «Der Tod des Kaisers Julian, Eine Quellenstudie», *Philologus* 51, 1892, 561-580, V. Crisafulli, J. Nesbitt and J. Haldon, ὁ.π.

¹⁸³ Ἰωάννη μοναχοῦ, «Υπόμνημα ἡγουν ἐξήγησις τοῦ ἁγίου καί ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καί θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου συλλεγὲν ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Φιλοστοργίου καί ἄλλων τινῶν παρά Ἰωάννου μοναχοῦ», *AASS, Oct., VIII (1853)*, σ. 856-885, στό ἐξῆς Ἰωάννη Ὑπόμνημα.

ἐπιμέρους σημεία του (θεολογία, ιστορία, πλοκή καί ἀφήγηση, γλώσσα). Σέ κάθε περίπτωση ἡ ὑπαρξή του ὀφείλεται σέ ἕναν δόκιμο, πολυτάλαντο καί ἐξαιρετικά μορφωμένο συγγραφέα, ὁ ὁποῖος εἶχε τέτοια ἐφόδια καί πλούτο ψυχικό καί συγγραφικό πού, κατά τήν ἄποψή μας, δέν θά ἱκανοποιούνταν μέ μία καί μόνη συγγραφική ἐργασία.

Ἡ βαθιά ιστορική γνώση καί μελέτη τοῦ συγγραφέα καθιστοῦν τό μαρτύριο ἕνα ἰδιαίτερης ἀξίας ιστορικό κείμενο, τό ὁποῖο νά ἀξίζει νά μελετηθεῖ ἂν μή τί ἄλλο ὥς κείμενο πηγῇ μέ τό ὁποῖο ὁ μελετητής του θά γνωρίσει πλήρως τήν περίοδο ἀπό τόν Μ. Κωνσταντῖνο ἕως καί τόν Οὐαλεντινιανό¹⁸⁴.

Τό κείμενο παραθέτει κατά τούς διαλόγους τῶν μαρτύρων (Εὐγενίου, Μακαρίου καί Ἀρτεμίου) μέ τόν διώκτη τους Ἰουλιανό σπουδαία δογματική διδασκαλία περί τῆς Ἐνσάρκου Θείας Οἰκονομίας ἀλλά καί ἀντιρρητική καί ἀπολογητική πάνω σέ θέματα ὅπως π.χ. ἡ μετενσάρκωση ἢ ἡ σχέση χριστιανισμοῦ καί ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία προϋποθέτει δομημένη δογματική καί φιλοσοφική στοιχείωση ἀπό μεριᾶς τοῦ συγγραφέα πού δέν θά μπορούσε παρά νά ἀποτελεῖ πνευματικό ὄπλο γιά τήν Ἐκκλησία τῆς ἐποχῆς του, τό ὁποῖο δέν θά μπορούσε νά μείνει ἀναξιοποίητο ἔχοντας δώσει καί ἄλλα δογματικοῦ καί ἀπολογητικοῦ χαρακτήρα ἔργα ὅπως π.χ. τό ἔκανε ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός¹⁸⁵. Τήν δόκιμη γραφή καί στό ποιητικό ἐπίπεδο – μέγας τομέας προσφορᾶς τοῦ Δαμασκηνοῦ - ἀναδεικνύουν καί οἱ παρεμβλλόμενες προσευχές τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου κατά τό μαρτύριό του, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται ἀπό δογματική ὀρθότητα καί λογοτεχνική ἀξία.

¹⁸⁴ Εἶναι ἐνδεικτική τῶν παραπάνω ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ καθηγητή S. Lieu, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τό 1988 μεγάλη χορηγία ἀπό τήν Βρετανική Ἀκαδημία γιά τήν ἔρευνά του μέ θέμα, *The Artemii Passio as a source for fourth century history*. Ὁ ἴδιος καθηγητής ἐρευνώντας τήν περίοδο ἀπό τόν Μ. Κωνσταντῖνο ἕως καί τόν Ἰουλιανό δημοσιεύει στό βιβλίο του (συνεργασία μέ τόν D. A. S. Montserrat), *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views*, Routledge, London, 1996 τό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου, ὡς κείμενο ὅμως τοῦ Ἰωάννη Ροδίου, σέ ἀγγλική μετάφραση ἀπό τόν M. Vermes, σσ. 224-262. Τό *Passio Artemii* τοῦ Ἰωάννη ὡς ἐκ τούτου ἐντάσσεται στήν μεγάλη κατηγορία τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων ἐκείνων τά ὁποῖα λειτουργοῦν ὡς ἀξιόλογες ἢ καί μοναδικές ιστορικές πηγές γιά τήν μελέτη θεμάτων προγενέστερων, σύγχρονων ἢ καί μεταγενέστερων τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου στόν ὁποῖο ἀναφέρονται ἢ τοῦ συγγραφέα τους. Σχετική βιβλιογραφία, μέ ἀφορμή τά ἀγιολογικά κείμενα τῆς εἰκονοκλαστικῆς καί μετεικονοκλαστικῆς περιόδου παρέχεται στό Σ. Πασχαλίδης, *Ὁ βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ*, Κέντρον ἀγιολογικῶν μελετῶν Ἱ. Μ. Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 21, σημ. 6

¹⁸⁵ Πρβλ. τό συνολικό δογματικό ἔργο τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ καί ἰδίως τήν *ἐκθεση ἀκριβῆ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, τούς ἀντικεινομαχικούς λόγους του, τούς κατά Μανιχαίων κ. ἄ.

γ) Τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου τοῦ Ἰωάννη μοναχοῦ (*BHG* 170, 171) καί τό ἐγκώμιο στήν ἁγία Βαρβάρα τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ (*BHG* 217)¹⁸⁶

Ἐκτός τῶν ἀνωτέρω ὅμως, ὁ κυριώτερος λόγος πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ταυτοποιήσουμε τόν συγγραφέα τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου μέ τόν ἁγ. Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό ἀποτελεῖ ἡ ὁμοιότητα τοῦ γλωσσικοῦ τρόπου καί τῆς ἀφηγηματικῆς δομῆς πού παρατηρεῖται κατά τήν ἀντιπαράθεση τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου, μέ τό *Ἐγκώμιον στήν ἁγία μάρτυρα Βαρβάρα* (*Laudatio sanctae martyris Barbarae*¹⁸⁷) τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ.

Τά δύο κείμενα παρουσιάζουν ἔντονη ὁμοιότητα στό γλωσσικό ἐπίπεδο ἀλλά καί στήν διάρθρωση καί ἔκθεση τῶν γεγονότων καί τῶν ἀγιολογικῶν ἰδεῶν (τόπων).

Συγκεκριμένα:

Στό προοίμιο, τό πλαίσιο τῆς συνηθισμένης ἔκθεσης τῆς ἀδυναμίας τοῦ ὁμιλητή-συγγραφέα νά ἀρθρώσει ἕναν ἀντάξιο τῶν πολλῶν καί μεγάλων ἄθλων τοῦ (τῆς) μάρτυρα λόγο, τά δύο κείμενα παρουσιάζουν πολύ πέραν τῆς ἀναμενόμενης ὁμοιότητα. Συγκεκριμένα στήν ἀρχή τοῦ κειμένου τοῦ ἐγκωμίου στήν μάρτυρα Βαρβάρα ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός δηλώνει, πώς τά μεγάλα κατορθώματα κάνουν ἀκόμη καί τοὺς συνηθισμένους στό νά ἔρχονται σέ ἐπαφή καί νά συντάσσουν κείμενα περί τόσο πολυάθλων μαρτύρων νά ἀποροῦν καί νά δυσκολεύονται. Γιά νά προσθέσει τονίζοντας τήν παρατολμία τοῦ δικοῦ του ἐγχειρήματος, πώς ὁ ἴδιος ὅπως καί πολλοί ἄλλοι βρίσκεται σέ δύσκολη θέση μιά καί ἀνήκει στοὺς *ἀμαθεῖς* καί *ἀπείρους*, οἱ ὅποιοι εἶναι ἀνεπαρκεῖς ὡς πρός τήν συγγραφική ικανότητα.

*μηδ' ἄκρω δακτύλῳ, τὸ δὴ λεγόμενον, ταύτης γεγευσμένοι
τῆς ἐμπειρίας τε καὶ εὐτεχνίας, καὶ λογογραφικῆς σκέψεως*¹⁸⁸.

Στό μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὁ συγγραφέας δηλώνει προκειμένου νά ἀναφερθεῖ στήν ἀκρίβεια καί πληρότητα τῶν μελλόντων νά ἱστορηθοῦν ἀπὸ αὐτόν νέων περί τοῦ ἁγίου στοιχείων, ὅτι ἡ συγγραφή του, –ἐπίσης παράτολμο ἐγχείρημα μπροστά στοὺς ἄθλους τοῦ μάρτυρα– εἶναι ἀποτέλεσμα συστηματικῆς ἔρευνας τῶν σχετικῶν μέ τόν μάρτυρα πηγῶν ἐν ἀντιθέσει μέ τήν ἀπλότητα τοῦ ὑπάρχοντος παλαιότερου κειμένου ἀπὸ τό ὅποιο ἔλειπαν ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα ἀφοῦ ὁ ἀρχαῖος ὑπομνηματιστής ἦταν

¹⁸⁶ PG 96, 781-813.

¹⁸⁷ P.B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, vol. 5 [*Patristische Texte und Studien* 29. Berlin - New York: De Gruyter, 1988] σσ. 256-278.

¹⁸⁸ PG 96, 781A.

ἀπλούς καί ἀπέριττος· κατὰ τὴν παροιμίαν, ἄκρω δακτύλῳ τῆς ἱερᾶς τῶν λόγων παιδείας ἀψάμενος¹⁸⁹.

Ὅμως ὁμοιότητες ὅπως αὐτὴ τοῦ προλόγου δέν ἀποτελοῦν παρά τὴν ἀρχὴ πολλῶν ἄλλων ἀκόμη, τόσο σέ γλωσσολογικὸ ὅσο καί σέ συνθετικὸ ἀφηγηματικὸ ἀλλὰ καί ὑφολογικὸ πεδίο. Φράσεις ὅπως, *φιλόχριστον σύστημα*¹⁹⁰ στό κείμενο τοῦ ἐγκωμίου στήν μάρτυρα Βαρβάρα, χρησιμοποιοῦνται κατ' ἀντιστοιχίαν μέ τό *θεοσύλεκτον σύστημα*¹⁹¹ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

Ἡ ἀφηγηματικὴ πλοκὴ ἐδράζεται σέ μία θεολογία περί τῶν πειρασμῶν τοῦ μαρτυρίου τῶν ἁγίων κατὰ τὴν περίοδο τῶν διωγμῶν, ἡ ὁποία τό θεωρεῖ ὡς ἔργο τοῦ διαβόλου κατὰ παραχώρηση τοῦ Θεοῦ (καί τά δύο κείμενα παραπέμπουν στήν σχετικὴ μέ τὸν Ἰώβ διήγηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης) προκειμένου νά ἀναδειχθοῦν οἱ ἀληθινοὶ χριστιανοὶ καί νά διακριθοῦν ἀπὸ τοὺς χριστομάχους.

Ἡ ἀνάδειξη τῶν διωκτῶν καί τοῦ ἀσεβοῦς ἔργου τους ὡς «σημεῖου» κρίσης τῶν ἀνθρώπων διατρέχει ὡς ἰδέα καί τά δύο κείμενα. Στό ἐγκώμιο τῆς ἁγίας Βαρβάρας ὁ Διόσκορος καί στό μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς μαζί μέ τοὺς ὑπόλοιπους συνεργάτες του – διώκτες τῶν χριστιανῶν- «συγκακόσχολους» λειτουργοῦν ὡς σημεῖα πρὸς σωτηρία καί ἀπώλεια·

καὶ εἰ Θεός σε βασιλέα κατέστησεν, εἰ ἄραγε ἐκ Θεοῦ τὸ βασίλειον ἔχεις, καὶ μὴ ἀρχέκακος καὶ πονηρὸς διάβολος ὥσπερ τὸν Ἰώβ ἐξητήσατο καὶ ἔλαβεν, οὕτως καὶ σέ καθ' ἡμῶν ἐξαιτησάμενος εἴληφεν ὁ παμπόνηρος, ἵνα σινιάσῃ τὸν τοῦ Χριστοῦ σῖτον, καὶ ἐπισπείρῃ ζιζάνια· ἀλλ' εἰς μάτην αὐτοῦ τὸ ἐγχείρημα¹⁹²· Ὁ γὰρ ἐν ἀρχῇ τὸν Ἀδὰμ μετὰ τῆς συζύγου βασκίνας τῆς ἐν παραδείσῳ διαγωγῆς, σχολῇ γε ἂν ἐκαρτέρει τὰς ἀναριθμήτους μυριάδας, οὐκ εἰς παράδεισον αἰσθητὸν καὶ ἐπίγειον, ἀλλ' εἰς οὐρανὸν, ἀφ' οὔπερ αὐτὸς ὡς σιδήρεος βόλος ἐξέρριπται, διὰ πίστεως τῆς εἰς Χριστὸν θεώμενος ἀναβαίνοντας. Ἐξαιτεῖται τοίνυν τὴν πείραν ὁ πειραστής· οὐ γὰρ ἔχει μὴ λαμβάνων κατ' οὐδενὸς τὴν ἐξουσίαν· ἀλλ' ὥσπερ πάλαι ἀκηκοῶς τοῦ Θεοῦ τῷ ἰδίῳ ἐγκαυχωμένου θεράποντι, καὶ φάσκοντος, Προσέσχες τῇ

¹⁸⁹ Ἰωάννη Ὑπόμνημα 1.

¹⁹⁰ PG 96, 784B.

¹⁹¹ Ἰωάννη Ὑπόμνημα 1.

¹⁹² Ὁ.π., 35.

διανοίᾳ σου τῷ θεράποντί μου Ἰὼβ, ὅτι οὐκ ἔστιν κατ' αὐτὸν ἄνθρωπος ἐπὶ τῆς γῆς, ἄκακος, δίκαιος, ἀληθινός, θεοσεβής, ἀπεχόμενος ἀπὸ παντὸς πονηροῦ πράγματος; Εὐθύς ἐκεῖνος τῷ φθόνῳ πληγείς, ἀπεκρίνατο, Μὴ δωρεὰν Ἰὼβ τὸν Κύριον σέβεται, κ.τ.ε. Ἀλλ' ἀπόστειλόν με, ἵνα ἄψωμαι τῶν σαρκῶν αὐτοῦ, εἰμὴ εἰς πρόσωπον εὐλογεῖ. Εἴτα βουλόμενος πᾶσιν ἀποδείξαι τὸν ἴδιον θεράποντα ὁ Θεὸς, καὶ ἐν τοῖς ἐσχάτοις κινδύνοις στερρόν καὶ ἀνάλωτον, τούτῳ τὴν αἴτησιν δίδωσιν, ἵνα μὴ δόξῃ ὡς ἔτυχεν εἰρῆσθαι ἢ καύχησις. Οὕτω καὶ τότε, ἀκηκῶς ὁ παμπόνηρος τοῦ Κυρίου περὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐγκωμιαστικῶς ἀποφαινομένου, Καὶ πύλαι ἄδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς, πύλας ἄδου τὰς παντοίας τῶν κολάσεων ιδέας εἰς ἄδην καὶ θάνατον ὠθούσας, καὶ καταγούσας ὀνομάζοντος, ἐξαιτεῖται πάλιν ἀναδῶς τὴν πεῖραν Καὶ δὴ λαβὼν τὴν ἐξουσίαν, ὄργανα λοιπὸν τῆς ἀσεβείας μεστὰ, καὶ αὐτῷ τῇ τοῦ τρόπου παρισυμένους ὡμότητι ἐκλεξάμενος, τούτους καθίστησιν ἡγεμόνας καὶ ἄρχοντας· καὶ δόγμα καθολικῶς δι' ἐκείνων ἐκτίθησιν, τοῦ μὲν Χριστοῦ παύεσθαι τὴν προσκύνησιν, εἰδώλοισι δὲ τὰς θυσίας προσφέρεσθαι, καὶ ἀφειδῶς παντοίαις κολάσεσιν ἀναιρεῖσθαι τοὺς ἀντιλέγοντας. Ἐντεῦθεν ἡλικία πᾶσα, καὶ ἀξία, ἀρρένων τε καὶ θηλύων, χόρτου δίκην ἀσυμπαθῶς κατεθερίζετο τῶν Χριστοῦ τὴν πίστιν μέχρι θανάτου τηρεῖν προαιρουμένων ἄτρωτον, καὶ ἀπαεγχείρητον⁹³.

Καὶ στά δύο κείμενα προσφέρεται σοβαρὴ ἀντιπαγανιστικὴ ἀπολογητικὴ ἐνῶ καὶ οἱ ἀγιολογικοὶ τόποι τοῦ ἐγκλεισμοῦ στὴν φυλακὴ τῶν μαρτύρων μετὰ τὴν πρώτη σειρά βασανιστηρίων τοὺς παρουσιάζουν σημαντικές - καὶ γλωσσικὲς ἀκόμη - ὁμοιότητες.

Ἡ Χριστοφάνεια κατὰ τὴν παραμονὴ τῆς ἀγίας Βαρβάρας στὴν φυλακὴ ἀνακαλεῖ ἀπολύτως στὴν μνήμη μέ τὴν ὁμοιοτήτά της τὴν Χριστοφάνεια ἢ ὁποία περιγράφεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα Ἰωάννη στό μαρτύριο τοῦ ἀγίου Ἀρτεμίου. Ἀκόμη ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο κειμένων καὶ κατὰ τίς διηγήσεις τῆς προσαγωγῆς τῶν μαρτύρων ἐνώπιον τῶν διωκτῶν τοὺς ἀλλὰ καὶ τῆς ἀπόδοσης ἀπὸ τὸν Θεὸ σέ αὐτοὺς μέ φωνὴ πού ἀκούγεται ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἀμέσως μετὰ τὴν τελικὴ πρὶν τὴν θανάτωσή τους προσευχὴ τῆς χάρις τῶν ἱαμάτων τὴν ὁποία οἱ ἴδιοι αἰτήθηκαν ἀπὸ τὸν Θεό.

Οἱ ὁμοιότητες στὴν ἀφηγηματικὴ πλοκὴ καὶ στό γλωσσικὸ ἐπίπεδο μεταξύ τῶν δύο κειμένων εἶναι τόσες καὶ τέτοιες, πού νά δικαιολογοῦν μέ

⁹³ PG 96, 789.

σχετική ασφάλεια τήν ταυτοποίηση τοῦ ἄγνωστου Ἰωάννη συγγραφέα τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μέ τόν διάσημο πολυπράγμονα θεολόγο καί ἅγιο τοῦ 8ου μ.Χ. αἰώνα Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό.

Μία ἰσχυρή ἀντίρρηση στήν ὑπόθεση αὐτή ἀποτελεῖ ἡ κρίση τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ ὡς πρὸς τόν αὐτοκράτορα Κωνστάντιο. Ἡ θετική κρίση περί τοῦ Κωνσταντίου, πού συναντοῦμε στό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου εἶναι ὀλοφάνερα ἀρνητική στό κείμενο τοῦ μεγάλου δογματικοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ *Ἐπιστολή πρὸς τόν βασιλέα Θεόφιλον περί τῶν ἁγίων καί σεπτῶν εἰκόνων* (*Epistula ad Theophilum imperatorem de sanctis et venerandis imaginibus*)¹⁹⁴.

Σέ κάθε περίπτωση τό θέμα προκαλεῖ γιά ἐνδελεχῇ μελλοντική διερεύνηση δεδομένου ὅτι καί ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὡς συγγραφέας δέν θέλησε – πιθανότατα- νά ἀποστεῖ αἰσθητά ἀπό τίς προγενέστερες ἀγιολογικές περί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πηγές σχετικά μέ τόν Κωνστάντιο δεδομένου τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἅγ. Ἀρτέμιος συνδέεται σημαντικά μέ αὐτόν ἐνῶ δέν ἀκολουθεῖ τήν ἴδια τακτική σέ ἄλλα του κείμενα τά ὁποῖα κρίνουν τόν Κωνστάντιο ὅχι στήν σχέση του μέ κάποιον ἅγιο ἀλλά ὡς πρὸς τήν σχέση του μέ τήν ὀρθοδοξία.

Ἀξίζει στό σημεῖο αὐτό νά τονίσουμε ὅτι καί οἱ Βολλανδιστές τείνουν μέσω τῶν παρατηρήσεών τους τίς ὁποῖες ἐνέθεσαν κατά τήν παρουσίαση τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου στή AASS νά ἀποδώσουν τό κείμενο στόν ἅγιο Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό ἐνῶ ὁ Halkin δέν παραλείπει νά σημειώσῃ μέ ἐρωτηματικό τόν πιθανολογούμενο συγγραφέα (*an Damascenus?*) στήν σχετική ἀναφορά τοῦ κειμένου τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου στήν BHG¹⁹⁵.

Ὡς πρὸς τήν χρονολόγηση τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη ἡ πιθανότερη ἐποχή εἶναι ὁ 8ος μ.Χ. αἰώνας. Στήν ἔκδοση τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου μέ βάση ἓνα ἀνώνυμο χειρόγραφο κείμενο τοῦ 7ου μ.Χ. αἰώνα ἀπό τόν Παπαδόπουλο-Κεραμέα¹⁹⁶ τό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη χρονολογεῖται πρό τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ (493-551 ἢ 565 μ.Χ.). Ὁ J. Bidez στήν σχετική εἰσαγωγική του σημείωση γιά τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, τό ὁποῖο περιλαμβάνει στήν κριτική ἔκδοση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Φιλοστοργίου πού δημοσιεύει ἀναφέρει τό στοιχεῖο αὐτό μέ τήν σημείωση ὅτι

¹⁹⁴ PG 95, 345-385· «Καί Κωνστάντιος μὲν, ὁ τὰ σκῆπτρα διαδεξάμενος τῆς βασιλείας τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ὁ τῆς μεγάλης ρίζης σεσαθρωμένος ὄρπαξ, οὐ μέτριον κλόνον καί τάραχον τῆς πατρικῆς κρηπίδος εἰσβαλὼν, πόλεμον τῇ Ἐκκλησίᾳ χεῖρονα τῆς εἰδωλικῆς δεισιδαιμονίας, τῇ τῶν Ἀρειανικῶν φρενῶν φενακιζόμενος ἀπάτη, τοὺς προβόλους καὶ στύλους τῶν Ἐκκλησιῶν κατασεῖσας κατέρραξε.».

¹⁹⁵ BHG τ. I, σ. 64.

¹⁹⁶ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Ἀ., «Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου καί ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καί θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου» στό *Varia Graeca Sacra*, St. Petersburg, 1909.

αυτή ή λεπτομέρεια απαιτεί ειδική περαιτέρω έρευνα και άρνεϊται νά πάρει θέση.

Ή τόσο πρόωπη χρονολόγηση του κειμένου του Ίωάννη πάντως θεωρείται άπίθανη μέ βάση τό γεγονός ότι κανένα μοναδικό στοιχείο του μαρτυρίου αυτού δέν αναφέρεται στην ίδια συλλογή θαυμάτων, ή όποία έπανεκδόθηκε μέ κριτικά σχόλια από τους V. Crisafulli, J. Nesbitt και J. Haldon¹⁹⁷ Ή χρονολόγηση αυτής της άνώνυμης συλλογής των θαυμάτων του άγίου Άρτεμίου στόν 7ο αϊ. ήδη από την πρώτη της έκδοση έπιβεβαιώνεται - έστω και μέ διαφωνία των συντελεστών της - από την δεύτερη έπεξεργασμένη άγγλική έκδοση του 1997. Οί Crisafulli-Nesbitt θεωρούν την συλλογή των θαυμάτων ως ένα ένιαίο κείμενο και τό χρονολογούν μέ βάση την άναφορά του θαύματος άρ. 39 στόν Πατριάρχη Σέργιο ως αίρετικό (καταδικάστηκε από την ΣΤ' Οίκουμενική Σύνοδο του 680) στην άρχή του 660 μ.Χ. ένω ό Haldon, του όποιου μία μελέτη συμπληρώνει την έκδοση θεωρεί μέ βάση έσωτερικές διαφορές στό κείμενο της συλλογής κυρίως στά θαύματα 32, 34, 38 και 41 ότι τό κείμενο ύπέστη μεταγενέστερη έπεξεργασία και προσθήκες ίσως και μετά την Πενθέκτη σύνοδο του 692 μ.Χ.

Σέ κάθε περίπτωση όμως ή χρονολόγηση των θαυμάτων γίνεται στόν 7ο μ.Χ. αϊ. Οί V. Crisafulli, J. Nesbitt και J. Haldon συμφωνούν ως προς τό ότι έχει ό συγγραφέας των θαυμάτων γνώση ενός μαρτυρίου του άγίου Άρτεμίου τό όποιο όμως δέν είναι παρά ή πηγή του μαρτυρίου του Ίωάννη. Όλα τά άναφερόμενα άλλωστε στοιχεία στό περιθώριο της διήγησης των θαυμάτων ήταν ήδη γνωστά στόν συγγραφέα τους και από συναξαριστικά ύπομνήματα.

Μία βοηθητική πηγή για την χρονολόγηση του μαρτυρίου πού τό έντάσσει σέ ένα άρκετά μεγάλο ιστορικό πλαίσιο άποτελεί και ή μελέτη των ίδιων των πληροφοριών του μαρτυρίου. Ως *terminus post quem*, όρίζεται από τό ίδιο τό κείμενο ή μεταφορά των λειψάνων του άγίου Άρτεμίου στόν ναό του άγ. Ίωάννου του Προδρόμου στην Όξεία της Κωνσταντινουπόλεως.

Ό Η. Delehay¹⁹⁸ μās δίνει ως χρόνο μεταφοράς την περίοδο της βασιλείας του Άναστασίου 491-518 μ.Χ. Κατά τον Norman Baynes¹⁹⁹ όμως, κάθε χρονολόγηση μεταξύ του 491 μ.Χ. και του 7ου μ.Χ. αϊώνα είναι πιθανή δεδομένου ότι ό ναός του Προδρόμου, ό όποιος σύμφωνα μέ την άναφορά πού σημειώνεται στά *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*²⁰⁰ μετονομάστηκε μέ την κατάθεση σέ αυτόν των μαρτυρικών λειψάνων μαρτυρείται ότι έως τον 7ο

¹⁹⁷ V. Crisafulli, J. Nesbitt and J. Haldon, *ό.π.*

¹⁹⁸ H. Delehay, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles, 1933, σ. 239.

¹⁹⁹ Norman H. Baynes, «Death of Julian the apostate in a Christian legend», *The Journal of Roman Studies*, Vol. 27, Part I: Papers Presented to Sir Henry Stuart Jones (1937) σ. 22-29.

²⁰⁰ *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, Scriptores Originum Constantinopolitanarum*. Έκδ. Th. Preger. P. I, II. New York: Arno Press, 1975 (Ανατύπωση από την έκδοση της Leipzig, 1901-07), σ. 235.

μ.Χ. αἰ. ἦταν γνωστός μέ τήν ἀρχική του ἀφιέρωση. Ὁ Th. Buttner-Wobst²⁰¹ μέ βάση τήν ἴδια συλλογιστική μέθοδο καταλήγει στήν περίοδο μεταξύ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' (527-565 μ.Χ.) καί τοῦ Βασιλείου τοῦ Α' (867-886 μ.Χ.) ὡς πρός τόν χρόνο συγγραφῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη.

Συμπερασματικά καί μέ βάση τόσο τήν ἀπουσία στοιχείων ἀπό τό ἐκτεταμένο κείμενο τοῦ Ἰωάννη στά θαύματα ὅσο καί τήν μεταφορά τῶν λειψάνων καί τήν μετονομασία τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου σέ ναό τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἡ πιθανότερη ὑπόθεση γιά τήν χρονολόγηση τῆς συγγραφῆς τοῦ μαρτυρίου εἶναι ἡ περίοδος μεταξύ 8ου καί 9ου μ.Χ. αἰ. Ἄν ληφθεῖ ἀκόμη ὑπόψιν τό ὅτι ὁ A. Ehrhard²⁰², καταγράφει στόν Cod. Hieros Sab. 27 ἕνα ἀνώνυμο χειρόγραφο μηνολόγιο Ὀκτωβρίου, τό ὁποῖο μοιάζει νά ἀποτελεῖ μία πρώτη γραφή τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη καί στό ὁποῖο ὁ τελευταῖος συγγραφέας πού ἀναφέρεται εἶναι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας Κρήτης πού πεθαίνει στίς 4 Ἰουλίου 740 μ.Χ. ὁ 8ος μ.Χ. αἰώνας προκύπτει ὡς πιθανότερος χρόνος συγγραφῆς. Αὐτή ἡ χρονολογική σύμπτωση προκάλεσε ἀρχικά ἐκτός τῶν ἄλλων καί ἕνα ἐπιπλέον ἐπιχείρημα γιά τήν ταύτιση ἀπό κάποιους μελετητές²⁰³ τοῦ Ἰωάννη Ρόδου μέ τόν Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό.

δ) Τό Ἀρχαῖο μαρτύριο, «*Altes martyrium*» (BHG 169yz), καί τό ἔργο τοῦ J. Bidez

Στόν J. Bidez ὀφείλουμε τήν δημοσίευση τοῦ παλαιότερου μαρτυρίου²⁰⁴. Ὁ J. Bidez ἐνδιαφερόμενος κυρίως γιά τήν ἔκδοση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Φιλοστοργίου τό ἀναζητεῖ καί ἀφοῦ τό ἐντοπίζει τό χρησιμοποιεῖ γιά τήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ βασικοῦ του στόχου. Δυστυχῶς τό ἔργο τοῦ Φιλοστοργίου δέν διασώθηκε καί οἱ πληροφορίες μας γιά αὐτό ἀντλοῦνται κυρίως ἀπό μία ἐπιτομή του τήν ὁποία δημοσιεύει, ὡς αὐτόνομο ἔργο του, ὁ ἱερός Φώτιος ἀλλά καί ἀπό τήν σύντομη ἀναφορά σέ αὐτό στήν *Μυριόβιβλό* του.

Ὁ Φιλοστόργιος²⁰⁵ γεννημένος περίπου τό 368 μ.Χ. στήν Βορισσό τῆς Καππαδοκίας, στήν ἡλικία τῶν εἴκοσι περίπου ἐτῶν ἐγκαταστάθηκε στήν

²⁰¹ Th. Buttner-Wobst, *Der Tod des Kaisers Julian*, σ. 576 σημ. 40.

²⁰² A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche*, 1, Leipzig 1937, TU 50, 463.

²⁰³ H.G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im byz. Reich*, München 1959, σ. 500.

²⁰⁴ Σχετικά μέ τήν συμπερίληψη τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν ἔκδοση τοῦ F. Winkelmann - J. Bidez, *Philostorgius Kirchengeschichte*, ἀναλυτική παρουσίαση γίνεται στίς σσ. XLIV-LXVIII καί σσ. 356-363.

²⁰⁵ Eckhard Reichert, «Philostorgius», *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Herzberg 1994, τ. 7^{ος}, στήλες 539-540 καί Erwin Preuschen, «Philostorgius», *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, Vol. IX.

Κωνσταντινούπολη όπου πέρασε την υπόλοιπη ζωή του. Ήταν λαϊκός και από τους μελετητές του περιγράφεται ως φανατικός ευνομιανός. Μεταξύ των ετών 425-433 μ.Χ. εξέδωσε μία εκκλησιαστική ιστορία σέ 12 τόμους, στην οποία πραγματεύεται την περίοδο μεταξύ των ετών 300-425 μ.Χ. και πού αποτελεί στην πραγματικότητα μία συνέχεια της ιστορίας του Εύσεβιου αλλά και μία «άπολογία» για τον άρειανισμό του Εύνομίου. Δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για τον υπόλοιπο βίο του. Αυτό πού θεωρείται βέβαιο είναι ή χρήση άρειανικών και ευνομιανικών πηγών και πληροφοριών από την ιστορία του Εύσεβιου.

Για το έργο του Φιλοστοργίου γίνεται αναφορά στο λεξικό του Σουίδα ενώ φαίνεται νά τό γνώριζαν και ό Νικήτας Άκομινάτος και ό Νικηφόρος Κάλλιστος ό Ξανθόπουλος.

Ό J. Bidez ό όποιος πρός τό σκοπό της κριτικής του έκδοσης συγκεντρώνει την χειρόγραφη παράδοση, όδηγεϊται στό κείμενο του Μαρτυρίου του άγίου Άρτεμίου όπως αυτό έκδόθηκε από τόν μοναχό Ίωάννη και ό όποιος στόν πρόλογό του σημειώνει ότι τό συνέθεσε χρησιμοποιώντας ως πηγή του, ανάμεσα στίς άλλες, και ένα άρχαϊο άνώνυμο μαρτύριο κάποιου φιλαλήθη αλλά όλιγογράμματος συγγραφέα:

*Οὐ μέν οὖν οὐδέ αὐτός τις ἦν τῶν περισκεμμένων τέ καί
περί λόγους ἐσπουδακότων, ἀλλ' ἀπλούς τις καί ἀπέριτος
μόνης της ἀληθείας πεφροντικῶς, καί τό λέγειν ὅπως οὖν
στοχαζόμενος: καί κατά τήν παροιμίαν, ἄκρω δακτύλῳ τῆς
ἱερᾶς τῶν λόγων παιδείας ἀψάμενος²⁰⁶*

καί τμήματα της Έκκλησιαστικής ιστορίας του Φιλοστοργίου.

Ό J. Bidez κατέληξε στό συμπέρασμα ότι τό άρχαϊο μαρτύριο, ή έπιτομή του Φωτίου, τό μαρτύριο στην έκδοση του Ίωάννη και ή έρευνα των υπολοίπων πηγών τίς όποιες ό Ίωάννης δηλώνει πώς έλαβε υπόψιν του για την σύνθεση του Μαρτυρίου του άγ. Άρτεμίου (Εύσέβιος, Σωκράτης Σχολαστικός κλπ.) θά αποτελούσαν τό απαραίτητο υλικό στά χέρια του για την κριτική έκδοση και την κατά τό δυνατόν ανασύνθεση της χαμένης Έκκλησιαστικής ιστορίας του Φιλοστοργίου.

Τό μεταφραστικό μαρτύριο τό όποιο βασίζεται στό κείμενο του Ίωάννη τοποθετήθηκε τελευταϊο στην έρευνητική πυραμίδα και ως έκ τούτου χρησιμοποιήθηκε περισσότερο ως επικουρικό μίας διαδικασίας τελικού έλέγχου της ακρίβειας των συμπερασμάτων του ως πρός τά κείμενα των μαρτυριών του άγ. Άρτεμίου και την σχέση τους μέ την ιστορία του Φιλοστοργίου. Η βασική έλλειψη του όμως ήταν τό άρχαϊο μαρτύριο. Ο Bidez

²⁰⁶ Ίωάννη Ύπόμνημα, 1.

θεώρησε ότι βρίσκεται μπροστά σέ αυτό, όταν έπρεσαν στην αντίληψη και άργότερα στην κατοχή του δυό χειρόγραφα, οί πηγές C (C = Cod. Paris, gr. 769, χαρτ., XIII/XIV αϊ., fol. 153-157) και D (D=Cod. Paris, gr. 1468, μεμβρ. XI αϊ. fol. 150 -152) όπως τά όνομάζει τά όποία χρησιμοποίησε και συνέθεσε τό άρχαίο μαρτύριο του άγ. Άρτεμίου (*Altes martyrium*) πού ένέταξε ως παράρτημα (*Anhang III*) στην έκδοση της ιστορίας του Φιλοστοργίου πού πραγματοποιήσε τό 1913 στην Λειψία.²⁰⁷

Τό έργο αυτό έπανεκδόθηκε μέ την προσθήκη άρκετών κριτικών σχολίων και πινάκων και εύρετηρίων από τον F. Winkelmann²⁰⁸ άκόμη δύο φορές έως σήμερα, τό 1972 και τό 1981. Η άφαίρεση του κειμένου αυτού καθώς και των αναφορών - οί όποιες σαφέστατα προέρχονται από τους υπόλοιπους ιστορικούς - από τό κείμενο του Ιωάννη δίνει στον Bidez τά πιθανά άποσπάσματα της εκκλησιαστικής ιστορίας του Φιλοστοργίου τά όποία χρησιμοποιήθηκαν στο Μαρτύριο του άγ. Άρτεμίου από τον Ιωάννη. Τά άποσπάσματα αυτά τά τοποθετεί ένδεικτικά στην έκδοσή του σημειώνοντάς τα μέ άστερίσκους κάτω από τά αντίστοιχα σύντομα ύπομνήματα πού διασώζει ή έπιτομή του Φωτίου και αναγράφει την προέλευσή τους από τό μαρτύριο του άγίου στο πλαϊνό περιθώριο ως *Art. P.* (*Artemii Passio*). Τά παραθέματα αυτά είναι άκριβώς παρμένα από τό κείμενο του Ιωάννη και δέν διαφέρουν ούτε κατ' έλάχιστον από αυτό.

Στην ίδια έκδοση, τμήμα από την άρχή του κειμένου του Ιωάννη, τό όποιο δέν μπορεί νά άντιστοιχισθεί μέ την έπιτομή του Φωτίου, δημοσιεύει ως παράρτημα (*Anhang I*) υπό τον ύπότιτλο *Anfang der Artemii Passio mit Philostorgius Angaben uber Artemius* ο Bidez στίς σελίδες 151-157 της έκδοσής του.

Ο Bidez συγκρίνοντας τό μαρτύριο του Ιωάννη μέ την έπιτομή του Φωτίου και τίς υπόλοιπες πηγές, κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι αυτό άποτελεί σύνθεση του άρχαίου μαρτυρίου (πηγές C και D) ενός χαμένου κειμένου μέ άπολογητικό χαρακτήρα όπως π.χ. τό έργο *Θεοσοφία* του Άριστοκρίτου και ενός άρειανικής προέλευσης χρονικού. Τό κείμενο τό όποιο εικάζει ότι προέρχεται από την χριστιανική άπολογητική και περιέχει τον διάλογο του άγίου Άρτεμίου μέ τον διώκτη του Ιουλιανό δημοσιεύει ο Bidez στο παράρτημα (*Anhang II*) της έκδοσης της ιστορίας του Φιλοστοργίου υπό τον ύπότιτλο *Aus der Artemii Passio Apologie des Christentums gegen Kaiser Julian* στίς σελίδες 158-165.

Τά κατά την κρίση του προερχόμενα από τό Άρειανικό χρονικό τά δημοσιεύει στο παράρτημα (*Anhang VII*) της ιστορίας του υπό τον ύπότιτλο *Fragmente eines arianischen historiographen* στίς σελίδες 202-241. Τά

²⁰⁷ J. Bidez, *Philostorgius Kirchengeschichte*.

²⁰⁸ F. Winkelmann - J. Bidez, *Philostorgius Kirchengeschichte*.

λιγότερο σχετικά με το μαρτύριο του αγίου Ἀρτεμίου αλλά όχι λιγότερο χρήσιμα ως προς την σχέση του Ἰωάννη με αὐτά προερχόμενα από διαφόρους ἐκκλησιαστικούς ιστορικούς καί χρονογράφους δημοσιεύει ὁ Bidez στο παράρτημα (*Anhang IV*) στήν σελίδα 177.

Ἡ ἐργασία αὐτή τοῦ Bidez μᾶς δίνει μία -κατά τό δυνατόν- καλή εἰκόνα τῆς σύνθεσης συνολικά τῆς μαρτυρολογικῆς παράδοσης ὡς πρὸς τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο ἢ ὅποια λιγότερο ἢ περισσότερο ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους μελετητές.

Οἱ Crisafulli καί J. Nesbitt ἀναφερόμενοι στοῦ θέμα αὐτό καί στηριζόμενοι στὸν Bidez καί στὸν Dufourcq²⁰⁹ διατυπώνουν²¹⁰ τὴν ἐξῆς θεωρία ὡς πρὸς τίς πηγές τοῦ μαρτυρίου: Βλέπουν πίσω ἀπὸ τίς ἀρχαιότερες ὑπάρχουσες πηγές τοῦ μαρτυρίου (τίς πηγές C καί D) τὴν ὑπαρξὴ δύο ἄλλων πηγῶν. Τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθαν οἱ C καί D καί τὴν ὀνομάζουν, ἀκολουθώντας τὸν Dufourcq, B. Κατὰ τὸν Dufourcq ἡ πηγὴ B χρονολογεῖται τό ἀργότερο στὸν 5ο μ.Χ. αἰώνα. Αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἀρχέτυπο, τό ὁποῖο ὀνομάζει X, καί τελειώνει τὴν διήγησή του μετὰ τὰ λείψανα τοῦ αγίου νὰ παραμένουν στὴν Ἀντιόχεια.

Οἱ Crisafulli καί J. Nesbitt συμφωνοῦν μετὰ τὴν ἄποψη τοῦ Bidez ὅτι οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν μάρτυρα πού βρίσκονται σὲ ἄλλες πηγές π.χ. Θεοδώρητος, *Πασχάλιο χρονικό* (περί τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων τῶν ἀποστόλων Λουκᾶ καί Ἀνδρέα ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα στὴν Κωνσταντινούπολη), προέρχονται ἀπὸ ἓνα Ἀρειανικὸ χρονικὸ²¹¹. Κατὰ τὴν πιθανότερη ἄποψη ὁ συγγραφέας τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου (πηγὴ X) δὲν ἀγνοεῖ τό Ἀρειανικὸ χρονικὸ ἀλλὰ συνθέτει ἓνα πρωτότυπο μαρτύριο μετὰ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν χαμένη ἀρχικὴ μορφή τοῦ μαρτυρίου προκύπτει καί ἡ πηγὴ B ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται οἱ δημοσιευόμενες ὡς ἀρχαῖο μαρτύριο συντεθειμένες πηγές C καί D ἀπὸ τὸν Bidez καί καταγράφονται ὡς BHG 169yz.

Τὰ συναξαριστικὰ ὑπομνήματα περὶ τοῦ αγίου Ἀρτεμίου²¹² πηγές Ar καί ArD²¹³ τὰ ὁποία δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν Bidez στὴν Ἱστορία τοῦ Φιλοστοργίου ἀπὸ τό περιεχόμενό τους καί παρὰ τίς ἀποκλίσεις τους σὲ κάποιες πληροφορίες π.χ. τὴν παραλαβὴ τοῦ λειψάνου τοῦ αγίου ἀποδίδουν

²⁰⁹ A. Dufourcq, «Gestes d' Artemius», *Etude sur les gesta martyrum romains V*, Paris 1988,

σσ. 183-190.

²¹⁰ V. Crisafulli, J. Nesbitt καί J. Haldon, *ὁ.π.*, σσ. 1-30.

²¹¹ Michael καί Mary Whitby, *Chronicon Paschale*, Liverpool 1989, σ. 33, σημ. 101.

²¹² Winkelmann - J. Bidez, *Philostorgius Kirchengeschichte*, σ. XLVII-XLIX ὅπου ἡ δημοσίευση τῶν *Synaxarium Ter Israelis* ed. Constantinopol. τ. II, σ. 197. Ὁκτωβρίου 10 καί *Synaxarium Gregorii Dserents*, ed. 2 Constantinopol. 1730, σ. 129, Ὁκτωβρίου 19.

²¹³ Βλ. ὑποσημ. 154.

σέ κάποιον Ἄριστο διάκονο καί ὄχι στήν Ἀρίστη) θεωροῦνται ὡς συντομεύσεις²¹⁴ οἱ ὁποῖες ἔλκουν τήν καταγωγή τους ἀπό τό ἀρχαῖο μαρτύριο (πηγές C καί D) καί ἀποτελοῦν ἐπιπλέον πηγές γιά τήν σύνθεση τοῦ Ὑπομνήματος τοῦ Ἰωάννη.

²¹⁴ V. Crisafulli, J. Nesbitt καί J. Haldon, ὁ.π., σ. 5.

Γ. Κριτική θεώρηση τῶν ἱστορικῶν καὶ προσωπογραφικῶν ζητημάτων πού σχετίζονται μέ τά ἀναφερόμενα στά κείμενα τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

Γ1.1 Τά γενικότερα χαρακτηριστικά τῶν μαρτυρίων

Ἡ μελέτη καί σύγκριση τῶν τριῶν μαρτυρίων ἀναδεικνύει ὡς πρὸς τήν σχέση τους ἀλλά καί ὡς πρὸς τό καθένα ξεχωριστά τά παρακάτω γενικά χαρακτηριστικά :

1) Σαφῶς διαπιστώνεται ὡς πρὸς τήν ποσότητα τοῦ κειμένου, ἡ ἔκταση τοῦ μεταφραστικοῦ μαρτυρίου καί τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη σέ ἀντίθεση μέ τήν συντομία τοῦ ἀρχαίου ἀνώνυμου μαρτυρίου. Τό μαρτύριο τοῦ Ἰωάννη ἀποτελεῖ τήν βάση γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ κειμένου τοῦ Μεταφραστή καί ἀπομακρύνεται αἰσθητά ἀπό τό λιτό καί σέ ἔκταση ἀλλά καί σέ πληροφορίες πού συνθέτουν τό ἱστορικό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο συμβαίνουν τά γεγονότα ἀρχαῖο μαρτύριο. Ἡ ἔκταση ἀλλά καί οἱ πληροφορίες τοῦ μεταφραστικοῦ μαρτυρίου βρίσκονται πλησιέστερα στό μαρτύριο τοῦ Ἰωάννη ἀπό τό ὁποῖο ὁ Μεταφραστής ἐξαρτᾶται ἀλλά ἐντούτοις τό μεταφραστικό κείμενο, παρά τήν μεγάλη του σχέση μέ τό κείμενο τοῦ Ἰωάννη, ὑστερεῖ ὡς πρὸς αὐτό στό πλῆθος τῶν πληροφοριῶν τίς ὁποῖες προσφέρει.

Ἀπό τά τρία μαρτύρια ἡ συγκριτική μελέτη ἀποδεικνύει, ὅτι τίς περισσότερες πληροφορίες τόσο ὅσον ἀφορᾷ στό ἱστορικό πλαίσιο ὅσον καί ὡς πρὸς αὐτό καθ' ἑαυτό τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου προσφέρει τό κείμενο τοῦ Ἰωάννη. Τό μεταφραστικό κείμενο ἀνήκει, ὅπως τά περισσότερα πού περιέχονται στό Μηνολόγιο τοῦ Συμεῶνος, στήν κατηγορία ἐκείνη ὅπου τό μεταφραστικό ἐργαστήριο μετέγραψε προφορικά τό ἀρχικό κείμενο πηγή – ἐν προκειμένῳ τό κείμενο τοῦ Ἰωάννη- ἀκολουθώντας τίς γενικές ἀρχές κυρίως στό γλωσσικό ἐπίπεδο τῆς διαδικασίας τῆς μετάφρασης²¹⁵.

Συμπερασματικά, παρά τήν ἰδιαίτερη ἀξία τοῦ ἀρχαίου ἀνώνυμου μαρτυρίου καί τόν σαφῶς ἰδιαίτερο γλωσσικό, συγγραφικό γενικότερα ἀλλά καί αἰσθητικό πλοῦτο τοῦ μεταφραστικοῦ κειμένου, τό μαρτύριο τό ὁποῖο μᾶς παραδίδει ὁ Ἰωάννης μπορεῖ νά χαρακτηριθεῖ ὡς τό πιό ἄρτιο. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι αὐτό ἐπιλέγουν νά μεταφρασθεῖ οἱ ξενόγλωσσοι μελετητές τόσο τοῦ βίου τοῦ ἁγίου ὅσο καί οἱ ἐνασχολούμενοι γενικότερα μέ τήν ἱστορία τῆς περιόδου²¹⁶ ἀπό τόν Μ. Κωνσταντῖνο ἕως καί τούς διαδόχους τοῦ Ἰουλιανοῦ. Φυσικά κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ τήν ἀξία τοῦ ἀρχαίου

²¹⁵ Christian Høgel, ὁ.π., σσ. 91-110 ὅπου παρουσιάζεται ἀναλυτικά ὅλη ἡ μεταφραστική διαδικασία.

²¹⁶ S. Lieu, D. Montserrat, ὁ.π., Στόν τόμο αὐτό περιλαμβάνεται ἡ ἀγγλική μετάφραση τοῦ κειμένου τοῦ Ἰωάννη.

μαρτυρίου τόσο γιατί αποτελεί την παλαιότερη πηγή (ἂν ἐξαιρέσει κανείς τίς ἐλάχιστων γραμμῶν ἀναφορές στά κείμενα παλαιότερων ἱστορικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν πηγῶν ὅπως π.χ. οἱ ἐπιστολές τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τοῦ Ἰουλιανοῦ καί τοῦ Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου) ὡς πρός τόν βίο καί τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀλλά καί ὅσον ἀφορᾷ στήν μοναδική χρησιμότητά του γιά μία ἀνασύνθεση τῆς χαμένης ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Φιλοστοργίου²¹⁷.

2) Καί τά τρία μαρτύρια ἐντάσσονται στήν κατηγορία τῶν ἐπικῶν²¹⁸. Ἡ συγκέντρωση τοῦ ἀνώνυμου συγγραφέα τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου στόν μάρτυρα, ἡ περίληψη σέ αὐτό τῶν χαρακτηριστικῶν στερεοτύπων κοινῶν τόπων π.χ. ἡ ἐνθάρρυνση τοῦ μάρτυρα ἀπό τόν ἴδιο τόν Χριστό στήν φυλακή, οἱ ὕμνοι οἱ ὅποιοι καταγράφονται κατά τήν διάρκεια τῶν βασανιστηρίων ἀλλά καί πρίν τήν τελική θανάτωση τοῦ μάρτυρα, τό θάρρος τό ὁποῖο αὐτός ἐπιδεικνύει κατά τόν διάλογο μέ τόν Ἰουλιανό, μᾶς ἐπιτρέπουν νά κάνουμε ἀσφαλῶς αὐτήν τήν κατάταξη. Στά ὑπόλοιπα δύο μαρτύρια τά χαρακτηριστικά αὐτά πληθαίνουν τόσο ποσοτικά ὅσο καί ποιοτικά, ἰδιαίτερα στήν περίπτωση τοῦ Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος κοσμεῖ τόν μάρτυρα καί μέ τό θεολογικό χάρισμα στούς διαλόγους του μέ τόν διώκτη του ἀλλά καί μέ τό ποιητικό χάρισμα στίς ἐκτενέστερες καί τῶν δυό ἄλλων μαρτυρίων προσευχές του.

Τόν χαρακτηριστικό ἥρωικό χαρακτήρα τοῦ μάρτυρα τόσο στό κείμενο τοῦ Ἰωάννη ὅσο καί στά ἄλλα δύο ἐπιτείνουν οἱ χαρακτηριστικές στά ἐπικά μαρτύρια προσφωνήσεις τοῦ μάρτυρα στόν βασανιστή του αὐτοκράτορα ἀλλά καί τοῦ αὐτοκράτορα πρός τόν μάρτυρα. Ὁ H. Delehaye ἀναφέρεται συγκεκριμένα στά χαρακτηριστικά τῶν ἐπικῶν μαρτυρίων τά ὁποῖα συναντοῦμε καί στό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου:

α) Τίς ὑποσχέσεις ἀλλά καί τίς ἀπειλές ἀπό τόν αὐτοκράτορα στούς μάρτυρες πρίν προχωρήσει στήν τιμωρία τους²¹⁹. Στό μαρτύριο τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου π.χ. Ὁ Ἰουλιανός ὑπόσχεται τό ὕψιστο ἀξίωμα τοῦ ἑπαρχοῦ τῶν πραιτωρίων στόν ἅγιο καί τήν ἀντιβασιλεία ἐάν ἐκεῖνος τόν ὑπακούσει καί θυσιάσει στόν Ἀπόλλωνα:

*Πείσθητι οὖν μοι, Ἀρτέμιε, καί προσελθὼν θῦσον τοῖς θεοῖς,
μάλιστα τῷ Δαφναίῳ Ἀπόλλωνι τῷ ἐμοὶ τριποθήτῳ καί
παναγάστῳ θεῷ, καί τῆς αἰτίας τοῦ αἵματος τοῦ ἐμοῦ
ἀδελφοῦ ἀπολύω σε, τήν τε ἀξίαν μείζονα καί ἐνδοξοτέραν*

²¹⁷ Winkelmann - J. Bidez, *Philostorgius Kirchengeschichte*, σ. 358.

²¹⁸ H. Delehaye, *Les passions des martyrs et les genres litteraires*, Societe des Bollandistes, Bruxelles, 1966², σσ. 171-226.

²¹⁹ Ὁ.π. σ. 186.

*ἐπαναθήσω σοι· ἔπαρχον γὰρ πραιτωρίων σε καταστήσας
καὶ ἀρχιερέα τῶν μεγάλων θεῶν, πατέρα ἐμὸν ὀνομάσω, καὶ
τῆς ἐμῆς βασιλείας τὰ δεύτερα φέροντα, καὶ ἔσῃ μεθ' ἡμῶν
πάντα τὸν χρόνον τῆς ἡμετέρας ζωῆς τε καὶ διαγωγῆς...*²²⁰

καὶ ἄλλου·

*Δεῦρο τοίνυν Ἀρτέμιε, στήθι μεθ' ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων,
καὶ τοῦ Χριστοῦ ἕξαρνος γενόμενος, ἐπὶ τὴν πάτριον καὶ
ἀρχαιοτάτην καὶ πολυχρόνιον Ῥωμαίων τε καὶ Ἑλλήνων
θρησκείαν μετάβηθι, καὶ τῶν παρὰ θεοῖς δεδωρημένων ἡμῖν
ἀγαθῶν συναπόλαυε, τιμῶν μεγίστων τε καὶ ἀξιωματῶν ἐν
μετοχῇ γεγονώς*²²¹.

β) Τὰ προσβλητικά ἢ ὑβριστικά ἐπίθετα τὰ ὅποια ἐξαπολύονται ἐκατέρωθεν κατὰ τὸν διάλογο μαρτύρων – διωκτῶν²²². Στὸ BHG 170 βρίσκουμε μεταξύ ἄλλων·

*ὦ ταλαίπωρον καὶ δυστυχέστατον ἀνθρωπάριον*²²³·
*Ἀνόσιε καὶ τῆς τῶν θεῶν εὐμενείας ἀλλότριε*²²⁴· *Μακάριος ἔφη*
Σὺ εἶ ταλαίπωρος καὶ πάντων ἀνθρώπων ἀθλιώτερος, κύων
*ῥυπαρὲ καὶ ἀκάθαρτε*²²⁵· *Ταῦτα ἀκούσας ὁ Ἰουλιανὸς... Τίς*
*πόθεν οὗτος ὁ ἀλιτήριος*²²⁶· *Ἀρτέμιος γελάσας, μᾶλλον δὲ*
*καταγελάσας αὐτοῦ, λέγει μιὰρὲ καὶ ἀπάνθρωπε...*²²⁷
*Ἀρτέμιος λέγει ἀναίσχυντε κύον...*²²⁸

γ) Οἱ προσευχές τῶν μαρτύρων πρὶν τὸ μαρτύριό τους, οἱ ὁποῖες εἶχαν σκοπὸ νὰ συγκινήσουν τὸν φιλομάρτυρα ἀναγνώστη καὶ πολλές φορές περιέχουν ψαλμικά τμήματα σχετικὰ μὲ τὸ μαρτύριο στὸ ὁποῖο ὑποβάλλονταν²²⁹. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος, ὁ ὁποῖος ἐγκλείεται καὶ συνθλίβεται ἀνάμεσα στὰ τμήματα τοῦ τεράστιου βράχου ποὺ ἔστεκε ἀπέναντι ἀπὸ τὸ θέατρο στὴν Δάφνη τῆς Ἀντιοχείας φαίνεται στὰ κείμενα τῶν μαρτυρίων του

²²⁰ Ἰωάννη Ὑπόμνημα 40.

²²¹ Ὁ.π., 43.

²²² Ὁ.π. σ. 192.

²²³ Ὁ.π., 25.

²²⁴ Ὁ.π., 26.

²²⁵ Ὁ.π., 32.

²²⁶ Ὁ.π., 36.

²²⁷ Ἀρχαῖο μαρτύριο, F. Winkelmann - J. Bidez, *Philostorgius Kirchengeschichte*, σ. 169,5.

²²⁸ Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 173,7-8.

²²⁹ Ὁ.π., σ. 196.

νά προσεύχεται επαναλαμβάνοντας στίχους από τόν 600 καί τόν 390 Ψαλμό²³⁰.

*Αὐτός δέ ἦν ψάλλων ἐν πέτρᾳ ὕψωσας μέ²³¹ καί νῦν
ἰδῶ ὕψωσας κεφαλὴν μου ἐπ' ἐχθρούς μου καί πάλιν ἔστησας
ἐπὶ πέτρᾳ τούς πόδας μου, καί κατεύθυνας τὰ διαβήματά
μου, καί ἐνέβαλες εἰς τό στόμα μου ἄσμα καινόν²³², δέξαι
τοιγαροῦν τό πνεῦμα μου, μονογενές.*

δ) Ἡ ἐνίσχυση τῶν μαρτύρων πολλές φορές ἀπό τόν ἴδιο τόν Χριστό κατά τήν ἀνάπαυλα μεταξύ τῶν φάσεων τῶν μαρτυρίων τους καί τήν παραμονή τους στήν φυλακή μέ τήν χαρακτηριστική φράση *ἴσχυε καί ἀνδρίζου*²³³.

3) Ἡ Γλώσσα τῶν μαρτυρίων ἐξελίσσεται ἀπό τήν λιτή καί ἀδόκιμη ἐν πολλοῖς συγγραφικά γλώσσα τοῦ ἀρχικοῦ ἀνώνυμου ὀλιγογράμματος συγγραφέα στήν πλούσια γλώσσα τοῦ Ἰωάννη ἕως καί τήν λόγια καί χαρακτηριστική, ὡς πρὸς τήν μεταγραφή τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, τοῦ Συμεῶν τοῦ Μεταφραστή.

4) Ἡ θεολογία τῶν μαρτυρίων σέ καμμία περίπτωση δέν προδίδει ἀρειανική ἢ εὐνομιανική προέλευση. Ὡς πρὸς τό τελευταῖο, με δεδομένο πὼς ὁ Φιλοστόργιος ἦταν εὐνομιανός, ξενίζει ἡ ἀναφερόμενη σέ αὐτόν τιμὴ πρὸς τόν μάρτυρα ἐξ αἰτίας τῆς ἀντίθεσης τῶν εὐνομιανῶν γενικότερα στήν τιμὴ τῶν μαρτύρων²³⁴.

Σέ κανένα σημεῖο τῶν κειμένων, δέν ἀφήνεται ὑπόνοια γιὰ ἀρειανισμό τοῦ ἀγίου²³⁵ καί τόσο οἱ περιορισμένες ἀπολογητικές ἀναφορές καί οἱ προσευχές

²³⁰ Ὁ.π., σ. 172,11-14.

²³¹ Ψαλμ. 60, 3.

²³² Ψαλμ. 39, 3-4.

²³³ Ὁ.π. σ. 214 Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 171,6.

²³⁴ Α. Παπαδόπουλος, *Ἀγιολογία Ι, Θέματα γενικά εἰδικά καί ἐορτολογίου*, Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 61 ὅπου περισσότερα γιὰ τήν σχέση τοῦ Εὐνομίου ἀλλὰ καί ἀρειανοφρόνων μέ τούς μάρτυρες καί τὰ ἄγια λείψανα.

²³⁵ Ὡς πρὸς τήν σχέση τοῦ ἀγίου Ἀρτεμίου μέ τόν ἀρειανισμό ἔχουν γραφεῖ πάρα πολλά χωρίς τίποτε ὅμως νά περιλαμβάνεται στά ὑπὸ ἔρευνα κείμενα. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ στενὴ του σχέση μέ τόν Κωνσταντῖο τόν Β', τοῦ ὁποίου ἡ ἀρειανόφιλη πολιτική θεωρεῖται ἱστορικά ἀποδεδειγμένη τὸν καθιστᾷ, ὡς ἡγεμόνα τῆς Αἰγύπτου διώκτη τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἀρείου. Ο Tillemont στό ἔργο του *Memoires*, τ. 7, σσ. 730-733 ἀναφέρεται στήν δώδεκα τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἀπὸ τὸν ἅγ. Ἀρτέμιο ἐνῶ καί ὁ σύγχρονος μελετητὴς τῆς περιόδου τοῦ Ἰουλιανοῦ καί τοῦ Μαρκελλίνου D. Woods στό «The Origin of the Cult of St. Theagenes of Parium» *Greek Orthodox Theological Review* 44 (1999), σσ. 371-417 κατὰ τήν προσπάθειά του νά ὀρίσει τήν σχέση τοῦ Συριακοῦ Μαρτυρολογίου μέ τήν χαμένη του πηγὴ, ἕνα ἀρχαῖο ἐλληνικὸ ἀρειανικὸ μαρτυρολόγιο πρὸς χρῆσιν τῶν ἀρειανοφρόνων τῆς ἐκκλησίας τῆς Νικομήδειας θεωρεῖ, ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀρτεμίου ἀπὸ αὐτὸ καθιστᾷ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀγίου στὶς 20 Ὀκτωβρίου τοῦ 362 μ.Χ. ὡς *terminus ante quam* γιὰ τήν

του αγίου, οι όποιες καταγράφονται στο αρχαίο μαρτύριο όσο και οι έκτενεις διάλογοι απολογητικού χαρακτήρα ανάμεσα στον άγιο Άρτέμιο ή τους μάρτυρες Εὐγένιο και Μακάριο - των οποίων το μαρτύριο συμπεριλαμβάνεται στο κυρίως σῶμα πρώτα του μαρτυρίου του Ἰωάννη και κατόπιν του Μεταφραστή - μέ τον Ἰουλιανό σέ κανένα σημείο δέν μπορούν νά ἐλεγχθοῦν ὡς πρὸς τήν ὀρθοδοξία τους. Ἰδιαίτερα στό κείμενο του Ἰωάννη τονίζεται ἡ προσοχή στίς αἰρετικές ἐπιρροές των πηγών τίς ὁποῖες χρησιμοποίησε ὁ συγγραφέας ἀλλά και ἡ ἀπόσταση (αὐτό τό μεταγράφει και ὁ Μεταφραστής) τόσο του συγγραφέα όσο και του ἴδιου του μάρτυρα ἀπό τόν ἀρειανισμό και τίς παραφυάδες του, κυρίως τούς εὐνομιανούς.

Ἔτσι ἔχουμε : α) Στήν εἰσαγωγή του κειμένου του Ἰωάννη ὅπου ἀπαριθμούνται ὅσοι ἔγραψαν σχετικά μέ τόν ἅγιο νά ἀναφέρονται οἱ Σωκράτης (Σχολαστικός) ὁ τῆς Ναύατος αἵρέσεως και ὁ Φιλοστόργιος ὁ τῆς Εὐνομίου αἵρέσεως. β) Ὁ Ἰωάννης (ἀλλά και ὁ μεταφραστής) στήν ἀρχή του κειμένου του συνεχίζει μέ τήν παράθεση ὡς ἔργου του μισόκαλου διαβόλου τῆς ἐμφάνισης του ἀρειανισμοῦ πού ἔρχεται νά ταραξεί τήν γαλήνη πού ἐπέφερε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος και ἡ θρησκευτική του πολιτική στήν ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλά και εἰσάγει στήν προσευχή του αγίου Ἀρτεμίου πρίν τό μαρτύριό του, αἴτηση γιά τήν ἐπικράτηση τῆς ὀρθοδοξίας κατά του ἀρειανισμοῦ ἐνῶ και τό συνολικό κείμενο του μαρτυρίου του αγίου τελειώνει μέ τήν ἐπάνοδο των ὄρων τῆς Νικαίας σέ ἰσχὺ γιά ὅλη τήν Ἐκκλησία μετά τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου τῆς Λαμψάκου. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ ἀπουσία τόσο τῆς αἴτησης γιά ἥττα του ἀρειανισμοῦ ἀπό τόν ἅγιο πρίν τόν ἀποκεφαλισμό του όσο και των μετά τόν Ἰουλιανό γεγονότων διαδοχῆς του τά ὁποῖα ὁδήγησαν στήν σύνοδο τῆς Λαμψάκου ἀπό τήν μετάφραση του Συμεῶνος. γ) Οἱ διάλογοι τόσο των μαρτύρων Εὐγενίου και Μακαρίου μέ τόν Ἰουλιανό όσο και ἐκεῖνοι του αγίου Ἀρτεμίου μέ τόν τελευταῖο, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἔντονο απολογητικό χαρακτήρα κυρίως ὡς πρὸς τήν σχέση Χριστιανισμοῦ και ἀρχαιοελληνικοῦ παγανισμοῦ, προέρχονται ὅπως εἰπώθηκε παραπάνω ἀπό τό κείμενο μίας χαμένης χριστιανικῆς απολογητικῆς και ἀποτελοῦν θαυμάσιες μαρτυρίες περί των ζητημάτων τά ὁποῖα παρέμεναν κεντρικά ὄχι μόνον κατά τήν περίοδο του Ἰουλιανοῦ και των διαδόχων του ἀλλά ἔως και τήν ἐποχή του Ἰωάννη στους λόγιους τουλάχιστον κύκλους. Κατά τούς διαλόγους αὐτούς, οἱ ὁποῖοι στήν πῶ ἀναπτυγμένη τους μορφή ὑπάρχουν στό κείμενο του Ἰωάννη και ἐλάχιστα συντομότεροι στό μεταφραστικό μαρτύριο ἐνῶ ἀπουσιάζουν ἀπό τό αρχαῖο, δίνεται ἡ εὐκαιρία στον συγγραφέα νά ἐκθέσει ὑψηλῆς θεολογικῆς ἀξίας και ποιότητας ἐπιχειρήματα πού συνοψίζουν μέ ἀκρίβεια

συγγραφή του ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου. Οἱ Βολλανδιστές, ἀφιερώνουν πρίν τήν παράθεση του μαρτυρίου του αγίου Ἀρτεμίου στά AASS, ἀρκετές σελίδες γιά τήν ἀνατροπή αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης. Πρβλ. και Ἱ. Σ. Ράμφορ (πρωτοπρεσβύτερος), ὁ.π., σ. Η-69.

ζητήματα όπως ή Ένσάρκωση του Υιού και Λόγου του Θεού, τό έργο της Θείας Οικονομίας για την σωτηρία των ανθρώπων, τό Θείο Πάθος (μάλιστα μέ έναν τρόπο ό όποιος δέν έπιτρέπει την παρανόηση του γεγονότος και την ανάπτυξη θεοπασχιστικών τάσεων οί όποιες ως επίδραση του Ώριγενισμού και ομάδων μοναχών της Αιγύπτου διαφαίνεται νά έπηρέαζαν και στην έποχή του Ίωάννη αλλά σίγουρα κατά την προγενέστερη έποχή του αρχαίου απολογητικού κειμένου τό όποιο χρησιμοποίησε ό Ίωάννης τόν θεολογικό λόγο). δ) Στην τελική πρίν τό μαρτύριο προσευχή του αγίου Άρτεμίου, έτσι όπως αυτή σώζεται μέ πολλές όμοιότητες και στά τρία κείμενα των μαρτυριών, ή αντιαιρετική χριστολογία δεσπόζει καθώς ή φράση Θεέ έκ Θεού δέν αφήνει κανένα περιθώριο στην περί κτίσματος βασική πεποίθηση της αίρεσης του Άρείου. Φυσικά και στά τρία μαρτύρια ζητήματα όπως ή παρρησία των χριστιανών και ή όμολογία πίστης ένώπιον των ισχυρών του κόσμου μέ βάση τό αποστολικό *πειθαρχεῖν δεῖ θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις*²³⁶, ή διαρκής παρουσία και ένίσχυση του αγίου Πνεύματος στό έργο των πιστών, ή αγιότητα των μαρτύρων, ή τιμή των αγίων λειψάνων, ή αφιέρωση ναών στους αγίους μάρτυρες, ή αντίθεση στην αίρεση και πολλά άλλα τίθενται λιγότερο, έξ αίτίας της συντομίας του, στό αρχαίο μαρτύριο και περισσότερο στά κείμενα του Ίωάννη και του Μεταφραστή.

5. Τά ιστορικά στοιχεία των μαρτυριών ακολουθοῦν τά προλεχθέντα περί της έκτασης και της άρτιότητας των τριών κειμένων.

Η μεγάλη πληθώρα των ιστορικών στοιχείων φανερώνεται στό μαρτύριο του Ίωάννη ένώ κάποια από αυτά χωρίς νά προστίθενται άλλα άπουσιάζουν από τό Μεταφραστικό κείμενο ένώ ό έντοπισμός του ένδιαφέροντος του κειμένου του αρχαίου μαρτυρίου στον μάρτυρα αυτόν καθ'εαυτόν, χωρίς έκτενή ιστορική άνασκόπηση, έχει ως άποτέλεσμα νά μᾶς προσφέρει τό κείμενο αυτό οὔσιαστικές αλλά λίγες ως προς την ποσότητά τους γενικότερου ιστορικού ένδιαφέροντος πληροφορίες.

Τό γεγονός αυτό εάν μελετηθεῖ προσεκτικά δείχνει νά έπηρεάζει οὔσιαστικά τό περιεχόμενο και νά άναδεικνύει διαφορές μεταξύ των τριών κειμένων. Π.χ. στό αρχαίο κείμενο ως προς την αίτία του μαρτυρίου του αγίου μόνη αίτία διαφαίνεται νά εῖναι ή έξ αίτίας χριστιανικής εὐσπλαγχνίας τόλμη του αγίου νά υπερασπισθεῖ ένώπιον του πανίσχυρου αυτοκράτορα τούς κολαζόμενους χριστιανούς ιερείς της Έκκλησίας της Άντιοχείας Εὐγένιο και Μακάριο ένώ στά άλλα δύο κείμενα έκτός του γεγονότος αυτού φαίνεται νά υπεισέρχεται στά αίτια τουλάχιστον της αρχικής όργης του Ίουλιανού άπέναντι στον μάρτυρα και ή «υποτιθέμενη» συμμετοχή του αγίου Άρτεμίου στην έξόντωση του άδελφου του Γάλλου, κατόπιν έντολής του Κωνσταντίου και μέ την έπιμονή του πραιπόσιτου Εὐσεβίου. Τά περί της άνάδειξης του

²³⁶ Πρ. 5,29.

Γάλλου ως Καίσαρα της ανατολής από τον Κωνσταντίο, της σχέσης του με τον αδελφό του Ιουλιανό, του τρόπου που αυτός πολιτεύθηκε αλλά και τα περί της δολοφονίας του όπως εκτείνονται στο ιστορικό τμήμα των κειμένων του Ιωάννη και του Συμεώνος, επιτρέπουν την προσθήκη αυτή στα αίτια του μαρτυρίου του αγίου και βοηθούν τον αναγνώστη στην κατανόησή του, πράγμα που δεν θα μπορούσε να γίνει στο αρχαίο κείμενο από το οποίο απουσιάζει το ιστορικό τμήμα.

Εξχωριστό ενδιαφέρον έχει η αναφορά των δύο μεταγενέστερων μαρτυριών (του Ιωάννη και του Μεταφραστή) στον θάνατο του ισαποστόλου Μ. Κωνσταντίνου, ο οποίος αποδίδεται σε δολοφονία με δηλητήριο που του χορήγησαν οι έτεροθαλείς αδελφοί του, ανάμεσά τους και ο πατέρας του Ιουλιανού Κωνσταντίος, υπόθεση ή οποία δεν γίνεται σε καμμία άλλη (τουλάχιστον από όσες ερευνήθηκαν για την σύνταξη της μελέτης αυτής) σύγχρονη του Μ. Κωνσταντίνου ιστορική πηγή. Η αναφορά αυτή αποδίδεται στον Φιλοστόργιο και την χαμένη του ιστορία από την οποία άντλει στοιχεία ο Ιωάννης για την συγγραφή του κειμένου του.

Τά δυό κείμενα αυτά, πέραν των άλλων, μπορούν να θεωρηθούν ως εξαιρετικά χρήσιμα και ενδιαφέροντα για την μελέτη πλήθους ιστορικών θεμάτων όπως π.χ. της ιστορίας της θρησκευτικής πολιτικής του Μ. Κωνσταντίνου, των γεγονότων της διαδοχής του έως και την μονοκρατορία του Κωνσταντίου, της αποστασίας και ανάρρησης του Ιουλιανού στον αυτοκρατορικό θρόνο και της αντιχριστιανικής του πολιτικής, πτυχών της σύντομης βασιλείας του Ιουλιανού, όπως ή έκστρατεία κατά των Περσών και ο θάνατός του (μόνο στο κείμενο του Ιωάννη), το έδικτό του για την απαγόρευση της διδασκαλίας αρχαίων ελληνικών κειμένων από χριστιανούς δασκάλους, ή απογοήτευσή του κατά την παραμονή του στην Αντιόχεια από την εγκατάλειψη των ειδωλολατρικών ιερών, ή προσπάθειά του να ανοικοδομήσει τον ναό των Ιεροσολύμων, ο χρησμός του μαντείου των Δελφών για την όριστική ήττα της ειδωλολατρίας, ή πολιτική του καίσαρα Γάλλου αδελφού του Ιουλιανού στην Ανατολή και ή εξόντωσή του από τον Κωνσταντίο κ.ά. αλλά και εκκλησιαστικού χαρακτήρα ζητημάτων όπως ο άρειανισμός, ή Σύνοδος της Νικαίας (ο αριθμός των πατέρων που συμμετείχαν σε αυτήν όπως διασώζεται από τον Ρόδιο και τον Μεταφραστή είναι 318), ή απόκλιση του Ιοβιανού του διαδόχου του Ιουλιανού στον ευνομιανισμό και ή σύνοδος της Λαμψάκου επί Ουαλεντινιανού (μόνον στο κείμενο του Ιωάννη), ο θεσμός των διακονισσών στην αρχαία Εκκλησία κλπ.

Γ.2 Τό περιεχόμενο των κειμένων των μαρτυριών

Από τό περιεχόμενο των κειμένων των τριών μαρτυριών πηγάζει τό κύριο ύλικό που μάς είναι γνωστό για τον άγιο Άρτέμιο. Άμέσως μπορούμε νά ποϋμε

ὅτι ἡ στενή σχέση τοῦ κειμένου τοῦ Ἰωάννη μέ τό μεταφραστικό μαρτύριο μᾶς ἐπιτρέπει, πέραν τῶν διαφορῶν πού ἀφοροῦν στήν γλώσσα ἀλλά καί τήν τεχνική τῆς μετάφρασης, νά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ σειρά τῶν ἀφηγούμενων ἀπό τόν Μεταφραστή γεγονότων ἀλλά καί τά ἴδια τά γεγονότα, διατηροῦνται ἀναλοίωτα σέ σχέση μέ τό κείμενο-πηγή τοῦ Μεταφραστή, τοῦ κειμένου τοῦ Ἰωάννη.

Τό κείμενο τοῦ Ἰωάννη ἀπέχοντας μακράν καί ὡς πρός τήν ἔκταση ἀλλά καί ὡς πρός τήν δομή του τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου διαπιστώνουμε πῶς τό περιέχει. Καμμία ἀπό τίς πληροφορίες πού μᾶς παρέχει γιά τόν ἅγιο τό ἀρχαῖο μαρτύριό του δέν ἀπουσιάζει ἢ δέν διαφοροποιεῖται οὐσιωδῶς στό μαρτύριο τοῦ Ἰωάννη καί ἐπίσης καμμία ἀπό τίς πληροφορίες πού ἐντοπίζονται στό μεταφραστικό μαρτύριο δέν ἀπουσιάζει ἢ διαφοροποιεῖται οὐσιωδῶς ἀπό τό κείμενο ἀπό τό ὁποῖο πηγάζει.

Ὡς ἐκ τούτου ὁ χαρακτηρισμός τοῦ κειμένου τοῦ Ἰωάννη ὡς τοῦ πλέον ἀρτίου εἶναι ἀπολύτως δικαιολογημένος. Τό κείμενο τοῦ Ἰωάννη ἀποτελεῖ τήν ἐπιτομή τῶν σωζόμενων μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καί τήν βάση ἐπὶ τῆς ὁποίας μπορεῖ νά ἀναζητηθοῦν τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῶν ἄλλων δύο κειμένων ἀλλά καί νά γίνει ἡ ἱστορική, φιλολογική, θεολογική, ἀγιολογική ἐν τέλει μελέτη τους. Ἡ ἐξέταση κατὰ συνέπειαν τοῦ περιεχομένου τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη μπορεῖ νά ἐπιλεγεῖ ὡς ὁ κορμός γιά τήν φανέρωση τοῦ περιεχομένου καί τῶν ὑπολοίπων.

Τό *BHG* 170, 171 ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ π. Ἰ. Ράμφος, φαίνεται ὅτι ἐκφωνήθηκε ἢ γράφηκε γιά νά ἐκφωνηθεῖ ὡς πανηγυρικός κατὰ τήν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ ἁγίου σέ λειτουργική σύναξη (στόν ναό τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στήν Κων/λη ὅπου βρισκόταν καί τό τίμιο λείψανο τοῦ ἁγίου;) Ἡ μεγάλη του ἔκταση θά ἀποτελοῦσε σίγουρα ἐμπόδιο σέ κάτι τέτοιο ἀλλά μία ἄλλη πιά σύντομη μορφή, πού θά χρησιμοποιοῦσε ὡς βάση τῆς τό συγκεκριμένο κείμενο θά μπορούσε – ἂν δέν ὑπῆρχε – νά δημιουργηθεῖ εὐκολά.

Τό μαρτύριο ἔχει πολλά στοιχεῖα πού θά μπορούσαν νά τό ἐντάξουν καί στήν κατηγορία τῶν ἐγκωμίων ἐνῶ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό του ἀποτελεῖ ἡ ἔνθεση στό κυρίως σῶμα του (μαρτύριο μέσα στό μαρτύριο), δύο ἀκόμη διηγήσεων πού θά μπορούσαν νά ἀντιμετωπισθοῦν (ἔχει γίνει καί γιά πολύ συντομότερα κείμενα π.χ. ἅγιος Βαραδάτος, *BHG* 211) ὡς ἀνεξάρτητα ἀγιολογικά κείμενα. Οἱ διηγήσεις περί τῶν ἁγίων Μακαρίου καί Εὐγενίου ἀλλά καί τοῦ ἁγίου Ἱερομάρτυρα Βαβύλα θά μπορούσαν νά ἔχουν τόν δικό τους ἀριθμό ἀναφορᾶς στήν *BHG*.

Ἡ κεντρική ἀφήγηση πού ἀφορᾶ ἀποκλειστικά στό μαρτύριο τοῦ ἁγίου δέν παραλλάσει σοβαρά μεταξύ τῶν τριῶν μαρτυρίων. Ἀπό τήν σύγκριση τους μποροῦμε νά διαπιστώσουμε ἀνά τμήμα τά ἑξῆς :

Γ.2.1 Τό προοίμιο - πρόλογος

Στό ἀρχαῖο μαρτύριο ἀπό τό ἐπίτιτλο τό ὁποῖο χρησιμοποιεῖ τήν χαρακτηριστική μηνολογική-συναξαριστική ἐπιγραφή

*«Μηνὶ τῷ αὐτῷ κ'. Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου καὶ ἐνδόξου
μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου. Εὐλόγησον»²³⁷*

γίνεται φανερή ἡ λειτουργικὴ χρῆση τήν ὁποία, ὡς πρόθεση τουλάχιστον, εἶχε καὶ ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας, εἶχε τό κείμενό του ἢ κατὰ δεύτερο λόγο μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς κατάλοιπο καὶ ἔνδειξη τῆς προέλευσής του ἀπὸ τό χαμένο ἀρειανικὸ μηνολόγιο γιὰ τό ὁποῖο κάναμε λόγο στὰ περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου ἐνωρίτερα. Ὁ πρόλογος ἀπουσιάζει καὶ τό κείμενο μᾶς φέρνει ἀπ' εὐθείας σέ ἐπαφή μέ τήν βασιλεία τοῦ ἀσεβοῦς Ἰουλιανοῦ καὶ τήν πολιτικὴ του ἀρχικῶς ὑπὲρ τῆς ἀναβίωσης τῆς εἰδωλολατρικῆς θρησκείας μέσω τῆς ἀνακαινοποίησης τῶν ἱερῶν - ναῶν

*ἃ ὁ εὐσεβὴς καὶ πανσεβάσμιος Κωνσταντῖνος ὁ ἐν εὐσεβείᾳ
βασιλεύσας κατέλυσε²³⁸*

καὶ κατόπιν μέ τήν πολιτικὴ του κατὰ τῶν χριστιανῶν καὶ τίς διώξεις πού ἐξαπέλυσε ἐναντίον τους κατὰ τήν πορεία του ἀπὸ τήν Κωνσταντινούπολη πρὸς τήν Ἀντιόχεια. Στό σημεῖο αὐτό θά φθάσουν πολὺ ἀργότερα στὰ κείμενά τους τὰ μαρτύρια τῶν Ἰωάννη καὶ Μεταφραστή ἀφοῦ κάνουν πρῶτα ἐκτενὴ ἀνασκόπηση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἀπὸ τήν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἕως καὶ τήν ἀνάρρηση τοῦ Ἰουλιανοῦ στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο ἀλλὰ καὶ ἕως τίς πρῶτες ἐκκαθαρίσεις τῶν ἀντιπάλων τοῦ ἀποστάτη αὐτοκράτορα, προσώπων, τὰ ὁποῖα σχετίζονταν μέ τό παλαιὸ καθεστῶς τοῦ Κωνσταντίου στήν Κωνσταντινούπολη ἀλλὰ καὶ ἄλλου. Στό κείμενο τοῦ Ἰωάννη ὑπάρχει ὡς ἐπίτιτλο ἡ φράση :

*Ὑπόμνημα τοῦ Ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ
Ἀρτεμίου συλλεγὲν ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Φιλοστοργίου καὶ
ἄλλων τίνων παρὰ Ἰωάννου Μοναχοῦ*

καὶ ἀκολουθεῖ ἐκτενὴς πρόλογος ὁ ὁποῖος ἔχει τήν παρακάτω δομή:

²³⁷ Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 166, 1-4.

²³⁸ Ὁ.π., σ.166, 8.

1) Ἀναγγελία τῆς διήγησης πού θά ἀκολουθήσει·

*Τά τοῦ μεγάλου καί ἐνδόξου μάρτυρος Ἀρτεμίου
διηγεῖσθαι μέλλων ἀνδραγαθήματα καί τήν ἄθλησιν*²³⁹

2) Ἐπίκληση πρὸς τόν ἅγιον Ἀρτέμιο καί τήν Χάρι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τό ὅποιο τόν σκεπάζει ὥστε νά βοηθήσουν τόν συγγραφέα στό δύσκολο ἐγχείρημά του·

*συλλήπτορα μοι γενέσθαι καί τοῦ λόγου καί
συνεπίκουρον*²⁴⁰·

καί αἴτηση τῆς προσευχῆς τῶν ἀκροατῶν του γιά νά τά καταφέρει στήν συγγραφή·

*ἴν' εὖοδόν μοι καί ἀπρόσκοπον γένηται τουτὶ τό
ἐγχείρημα*²⁴¹

3) Ὡς αἰτία τῆς νέας συγγραφῆς, ὁ Ἰωάννης, προβάλλει κατ' ἀρχὴν τίς νέες δυνατότητες τῆς ἐποχῆς του σέ σχέση μέ τήν ἐποχὴ τοῦ ἀρχικοῦ συγγραφέα ἡ ὁποία ἦταν·

*πολλῶν θορύβῳ καί ταραχῇ τῶν τότε πραγμάτων
συνεχομένων*²⁴²

καί στήν συνέχεια τήν μικρὴ ἔκταση τοῦ ἀρχαίου κειμένου τό ὅποιο δέν ἐπέτρεπε τήν προβολή τῶν χαρισμάτων τοῦ μάρτυρα·

²³⁹ Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 1.

²⁴⁰ Ὁ.π.

²⁴¹ Ὁ.π..

²⁴² Ὁ.π. Ἐδῶ ὁ Ἰωάννης ἀναφέρεται στήν ἀδυναμία διάσωσης πολλῶν στοιχείων γιά τοὺς μάρτυρες τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐξ αἰτίας διατάγματος, τό ὅποιο τόν φέρει νά συνέταξε καί μέ τό ὅποιο ἀπαγόρευε τήν καταγραφή τῶν πρακτικῶν τῶν δικῶν τους θέλοντας νά ἐξαλείψει τήν μνήμη τους. Γιά τόν λόγο αὐτό καί ἐπαινεῖ τόν ἀρχαῖο συγγραφέα, τονίζει ὁμως ἀκριβῶς αὐτόν τόν λόγο ὡς ἀνάγκη, γιά τήν συγγραφή νέου ὑπομνήματος,

...ἐπαινετὸς μέντοι τῆς προθυμίας καί τῆς περὶ τὸν μάρτυρα πίστεως, ὅτι καὶ ὅπως οὖν ἐτόλμησεν ἄψασθαι τῆς περὶ τὸ μαρτύριον αὐτοῦ διηγήσεως, μάλιστα τοῦ ἀποστάτου καί ἀσεβοῦς Ἰουλιανοῦ παραγγεῖλαντος τοῖς ἀλίσκομένοις ἐπὶ τὸ τοῦ Χριστοῦ μαρτύριον μῆτε ὑπόμνημα, μῆτε ἄλλην τὴν οἰانوῦν ποιεῖσθαι ἀναγραφὴν, καθὼς οἱ πρότερον βασιλεῖς ἐνομοθέτησαν· Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 2.

*ἵνα μὴ ἐν ὀλίγαις τισὶ συλλαβαῖς τὰ τηλικαῦτα
ἐπηλυγάζωνται τοῦ θεοῦ μάρτυρος πλεονεκτήματα*²⁴³

ἀλλά καί τὴν ἀπλότητα τῆς γραφῆς τοῦ ἀφοῦ δέν προερχόταν ἀπὸ τὴν γραφίδα·

*ἐνὸς τῶν περιεσκεμμένων τε καὶ περὶ λόγους
ἐσπουδακότων, ἀλλὰ ἦταν ἀπλουῖς τις καὶ ἀπέριττος... ἄκρως
δακτύλῳ τῆς ἱερᾶς τῶν λόγων παιδείας ἀψάμενος*²⁴⁴

καὶ ἄρα ὁ μεγαλομάρτυρας δέν τύγχανε τῆς διήγησης ἐνὸς ἐκτενέστερου καὶ λογιότερου κειμένου πού νά ταιριάζει μέ τό ὕψος τῶν ὑπέρ τοῦ Χριστοῦ ἁθλῶν του.

4) Ὁ Ἰωάννης προβάλλει καί τόν ἑαυτό του ὡς ἀδύναμο γιά νά συντάξει ἕνα ἀντάξιο τοῦ μάρτυρα κείμενο ἀλλά ὑποχωρεῖ μπροστά στήν ἐσωτερική του ἀνάγκη ἀλλά καί τὴν ἀνάγκη τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας νά τό κάνει

*Ὡπερ οὖν οὐδὲ αὐτὸς ἐγὼ ἀρκούντως ἔχω καὶ ἱκανῶς
πρὸς τὴν τοῦ λόγου διήγησιν, κἂν ὁ πόθος τοῦ μάρτυρος
καθέλκει καὶ τυραννεῖ μου τὸν λογισμὸν καὶ πρὸς τὸ λέγειν
βιάζεται²⁴⁵...καὶ ὑμῶν προθῆναι ταῖς ἀκοαῖς ὡς φιλοχρίστοις
τε οὔσι καὶ φιλομάρτυσιν...καὶ ὑμῶν κατευφράναι σπεύδων
ταῖς ἀκοᾶς, ἔκ τε τῶν τῆς ἱστορίας διηγημάτων*²⁴⁶

Πέραν τῶν παραπάνω σημείων καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἀναγγελίας τῆς διήγησης, τῆς ἐπίκλησης τοῦ μάρτυρα καὶ τῆς δήλωσης ἐλαχιστότητας τοῦ γράφοντος τά ὅποια ἀποτελοῦν ἀγιολογικούς «τόπους» ἀλλά καί τῶν πληροφοριῶν πού προκύπτουν γιά τό ὀλιγογράμματο τοῦ ἀρχαίου συγγραφέα ἀλλά καί τῆς ἰδιαίτερης θέλησης τοῦ Ἰουλιανοῦ νά ἐξαφανίσει τὴν μνήμη τοῦ μάρτυρα - ἐν ἀντιθέσει μέ τὴν συνήθεια τῶν παλαιότερων Ρωμαίων αὐτοκρατόρων οἱ ὅποιοι ἐδίωξαν χριστιανούς νά κρατοῦν πρακτικά τῶν δικῶν τους - ἕνα ἀκόμη σημεῖο παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στόν πρόλογο τοῦ Ἰωάννη.

Ἀπευθυνόμενος στοὺς ἀκροατές τοῦ ἀφοῦ ὑπάρχουν ἰσχυρές ἐνδείξεις στό κείμενο οἱ ὁποῖες παραπέμπουν σέ πανηγυρική ἐκφώνηση τοῦ μαρτυρίου σέ ναό πιθανόν κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς πανήγυρης τοῦ ἀγίου Ἀρτεμίου·

²⁴³ Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 3.

²⁴⁴ Ὁ.π., 1.

²⁴⁵ Ὁ.π.

²⁴⁶ Ὁ.π., 3.

Τὰ τοῦ μεγάλου καὶ ἐνδόξου μάρτυρος Ἀρτεμίου διηγεῖσθαι μέλλων ἀνδραγαθήματα, καὶ τὴν ἄθλησιν, ὧς ἱερὰ πανήγυρις καὶ θεοσύλλεκτον σύστημα²⁴⁷ ... Ἐγὼ δὲ, ὧς ἱερὰ πανήγυρις, καὶ Χριστοῦ λαὸς θεοσύλλεκτος, ἔθνος ἅγιον καὶ βασιλείον ἱεράτευμα²⁴⁸... οὐκ ᾤήθη ταῦτα τῆς λήθης ἐνθάπαι βυθοῖς, ἀλλ' εἰς τὸ φανερόν ἀγαγεῖν, καὶ ὑμῶν προθῆναι ταῖς ἀκοαῖς ὡς φιλοχρίστοις τε οὔσι καὶ φιλομάρτυσιν²⁴⁹

Και δηλώνοντας τὴν πρόθεσίν του νὰ εὐφράνει τὴν ἀκοή τους μέ τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ μάρτυρα

...ἅμα τε καὶ ὑμῶν κατευφράναι σπεύδων τᾶς ἀκοάς, ἔκ τε τῶν τῆς ἱστορίας διηγημάτων...

τά ἀποκαλεῖ αὐτά *ἀρτίως ἀναφανέντα*²⁵⁰. Ἐδῶ ὑπαινίσσεται τὴν μὴ ἀρτιότητα τῶν γνωστῶν πληροφοριῶν περὶ τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου στὴν ἐποχή του, τουλάχιστον στοῦ εὐρὺ κοινὸ τῶν πιστῶν καὶ προΐδεάζει γιὰ τίς νέες πληροφορίες περὶ τοῦ μάρτυρα πού μέ τό κείμενό του θά προσκομίσει, οἱ ὁποῖες συνελλέγησαν ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀπὸ ἓνα σύνολο πηγῶν τίς ὁποῖες καὶ θά καταγράψει παρακάτω.

Ὅπως τό ἴδιο τό κείμενο ἀποκαλύπτει εἶναι προϊόν ἐπισταμένης ἔρευνας καὶ ἀναζήτησης κατὰ τό δυνατόν ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ ἱκανῶν πηγῶν, οἱ ὁποῖες θά προσέθεταν καὶ στοιχεῖα τοῦ πρό τοῦ μαρτυρίου τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὅπως π.χ. ἡ εὐγενὴς καταγωγή του, ἡ φιλία του μέ τὸν Κωνσταντῖο τὸν Β', ἡ μεταφορά τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων Τιμοθέου, Ἀνδρέα καὶ Λουκᾶ στὴν Κωνσταντινούπολη κ.ἄ. στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δέν ἀναφέρονται στοῦ ἀρχαῖο μαρτύριο.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ κειμένου τοῦ Ἰωάννη στὸν 8ο μ.Χ. αἰ. καὶ ἐνῶ τό λείψανο τοῦ ἁγίου θαυματουργοῦσε διαρκῶς στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου βρισκόταν καὶ ἡ ἔνταση τῆς τιμῆς τοῦ μάρτυρα ἀπὸ τοὺς πιστοὺς κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὰ συμπεριλάβουμε καὶ αὐτά, ὡς ἐπιπρόσθετα κίνητρα αὐτῆς τῆς συστηματικῆς μελέτης γιὰ τὴν παρουσίαση ἐνὸς ἀρτίου βίου καὶ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀπὸ τὸν Ἰωάννη.

Ὁ πρόλογος τοῦ μαρτυρίου τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστή εἶναι χαρακτηριστικὸς γιὰ μία σειρά μαρτυρίων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται σέ

²⁴⁷ Ὁ.π., 1.

²⁴⁸ Ὁ.π., 2.

²⁴⁹ Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 3.

²⁵⁰ Ὁ.π.

παλαιότερους μάρτυρες και περιλαμβάνονται στο μηνολόγιό του²⁵¹. Αποτελείται από μία εξαιρετικά σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας της Έκκλησίας και των προβλημάτων της, κυριώτερο των όποιων κατά την πρώτη εμφάνισή της ήταν οι διωγμοί της, ούτως ώστε να δημιουργηθεί με τον τρόπο αυτό η ιστορική γέφυρα εκείνη που θα οδηγήσει στην εκτενέστερη αναφορά που ακολουθεί στην συνέχεια του κειμένου στην ευεργετική πολιτική του Μ. Κωνσταντίνου και των διαδόχων του έως τον Ίουλιανό.

Γ.2.2 Η ιστορική εισαγωγή έως και την κάθοδο του Ίουλιανού στην Αντιόχεια

Όπως ήδη αναφέρθηκε μία σημαντική διαφορά του αρχαίου μαρτυρίου από τα άλλα δύο είναι τό ότι από αυτό απουσιάζει η ανασκόπηση της ιστορίας από την περίοδο του Μ. Κωνσταντίνου έως και την άφιξη του Ίουλιανού στην Αντιόχεια ενόψει της έκστρατειάς του κατά των Περσών. Τό τμήμα αυτό καλύπτει ένα μεγάλο μέρος του συνολικού κειμένου στα μαρτύρια του Ίωάννη και του Μεταφραστή προσφέροντας ένα πλήθος ιστορικών πληροφοριών, οι οποίες λειτούργησαν προς την κατεύθυνση της επιμήκυνσης του κειμένου του μαρτυρίου ή όποια ήταν δεδηλωμένη πρόθεση του Ίωάννη.

Ο Ίωάννης πρίν την συγγραφή του κειμένου του κάνει προσεκτική έρευνα των ιστορικών πηγών που έχει στην διάθεσή του για να φωτίσει την μορφή του αγίου Άρτεμίου όχι μόνο κατά την στιγμή του μαρτυρίου του αλλά και πρίν από αυτό.

Ξεκινά απαριθμώντας τίς βασικές του πηγές – μία ένότητα ή όποια φυσικά απουσιάζει από την μετάφραση του Συμεώνος αφού ό Μεταφραστής δέν κάνει τό ίδιο αλλά μεταφράζει τό ύπάρχον κείμενο του Ίωάννη - και προχωρεί στην εξιστόριση των γεγονότων μέ την παρακάτω σειρά :

Τό τέλος της ειδωλολατρίας μέ την πολιτική του Μ. Κωνσταντίνου επιφέρει προσωρινό τέλος των προβλημάτων της επί αιώνες διωκόμενης χριστιανικής Έκκλησίας αφού ό μισόκαλος διάβολος δέν άργεί να δημιουργήσει ξανά εντάσεις μέ την εμφάνιση της αίρεσης του Άρείου.

Η σύγκλιση της συνόδου της Νικαίας επιφέρει προσωρινή λύση στο πρόβλημα.

Στό αρχαίο μαρτύριο γίνεται σύντομη αναφορά στην θρησκευτική πολιτική του Μ. Κωνσταντίνου έξ αιτίας της γαλήνης την όποια προσέφερε στην χριστιανική Έκκλησία κυρίως μέ την κατάπαυση των διωγμών έναντίον της αλλά και την εϋνοιά του προς αυτήν μέ ζητούμενο την φανέρωση της μεγάλης αντίθεσης της βασιλείας του μέ την αντίστοιχη του Ίουλιανού. Ο Μ. Κωνσταντίνος του αρχαίου μαρτυρίου του αγίου Άρτεμίου

²⁵¹ Christian Høgel, ό.π., σ. 144, σημ. 29 όπου και η αναφορά στα μαρτύρια μέ ανάλογο πρόλογο.

*ἦν ὁ εὐσεβὴς καὶ πανσεβάσμιος αὐτοκράτορας ὁ ἐν
εὐσεβείᾳ βασιλεύσας·*

ὁ ὁποῖος κατέλυσε τὰ ἱερά τῆς εἰδωλολατρίας ἐν ἀντιθέσει μέ τόν

*πολλῆς ἀσεβείας πεπληρωμένο κατὰ τῆς τῶν χριστιανῶν
εὐσεβοῦς ὁμολογίας*

Ἰουλιανό ὁ ὁποῖος

τὰ βδελύγματα καὶ τοὺς ναοὺς τῶν εἰδώλων
ἀνακαινοποίησε²⁵².

Στό σημεῖο αὐτό ἄξια προσοχῆς εἶναι ἡ πληροφορία πού μᾶς δίνεται γιὰ τὴν «ἀνακαινοποίηση»²⁵³ τῶν εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν ἀπὸ τόν Ἰουλιανό, ἐνέργεια πού κατὰ τοὺς νεώτερους μελετητές του ὑπῆρξε ἀπὸ τίς πρῶτες στίς ὁποῖες προέβη ἀλλὰ καὶ ἡ πληροφόρηση γιὰ τὴν «ἀναίρεσή» τους ἀπὸ τόν Μ. Κωνσταντῖνο κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας του, ἡ ὁποία ἐλέγχεται ὡς ἀνακριβῆς στὴν ἔκταση τουλάχιστον τὴν ὁποία καταλαβαίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν συνάφεια τῶν κειμένων τῶν μαρτυριῶν. Ἐνῶ εἶναι ἀδιαμφισβήτητη ἡ δράση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ συμβολή του στὴν διαμόρφωση τῆς χριστιανικῆς φάσης τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἀσκήθηκε κριτική α) στό ὄραμα τοῦ Σταυροῦ²⁵⁴ κατὰ τὴν ἀναμέτρησή του μέ τόν Μαξέντιο, τοῦ ὁποίου μάρτυρας φέρεται πῶς ἦταν καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος κατὰ τὴν μαρτυρία πού ὁ ἴδιος δίνει κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἀπολογίας του ὑπὲρ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στόν Ἰουλιανό ἀλλὰ καὶ β) ὡς πρὸς τό εὖρος τῆς πολιτικῆς του κατὰ τῆς εἰδωλολατρίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς καταστροφῆς εἰδωλολατρικῶν ναῶν.

²⁵² Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 166, 5-8.

²⁵³ Τὰ πρῶτα ἔδικτα τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀφοροῦσαν ἀκριβῶς σέ αὐτὴν τὴν «ἀνακαινοποίηση» τῶν ἐθνικῶν ἱερῶν μέσω τῆς ἐναρξῆς προσφορᾶς θυσιῶν ἀπὸ τοὺς εἰδωλολάτρες τῶν διάφορων πόλεων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν ἓνα σημαντικό ἀκόμη τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τό β' ἡμισυ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. ἀλλὰ καὶ στὴν ἀμνήστευση ὅσων ὀρθοδόξων χριστιανῶν εἶχαν διωχθεῖ ἀπὸ τό καθεστῶς τοῦ ἀρειανόφιλου Κωνσταντίου τοῦ Β'. Τὰ διατάγματα αὐτά θά πρέπει νά ἐκδόθηκαν ἢ κατὰ τὴν περίοδο τῆς εὐφορίας τοῦ Ἰουλιανοῦ μετὰ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ θανάτου τοῦ Κωνσταντίου ἐνῶ ἀκόμη βρισκόταν στὴν Βαλκανικὴ (Νύσσα τῆς Σερβίας) ἢ τό ἀργότερο κατὰ τίς πρῶτες μέρες τοῦ Ἰουλιανοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος. Πρβλ. καὶ G. W. Bowersock, *Julian the Apostate*, Duckworth, London 1978, σ. 70.

²⁵⁴ Γιὰ τὴν σχετικὴ συζήτηση καὶ τὰ προβλήματα πού τέθηκαν σχετικὰ μέ τό ὄραμα τοῦ Σταυροῦ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀλλὰ καὶ τὴν ἀδιαμφισβήτητη πίστη τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοκράτορα σέ αὐτό περισσότερα στό Α. Μ. Τζόουνς, ὁ.π., σσ. 91-94.

Στήν πραγματικότητα ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἔκλεισε μόνον ὀρισμένους ναούς τῶν εἰδωλολατρῶν, οἱ ὅποιοι ἦσαν κέντρα τόσης διαφθορᾶς τὴν ὁποία καί οἱ εἰδωλολάτρες ἀκόμη δύσκολα ἀνέχονταν²⁵⁵. Ἡ ὀλοκληρωτική ἀπαγόρευση τῆς λατρείας τῶν ἐθνικῶν στοὺς ναοὺς τους ἀλλὰ καί τό γενικό μέ αὐτοκρατορικό διάταγμα κλείσιμο τῶν εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν εἶναι σήμερα γενικά ἀποδεκτό ὅχι ὡς πράξη τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀλλὰ τοῦ γιοῦ καί διαδόχου του Κωνσταντίου τοῦ Β'.

Τό ἀρχαῖο κείμενο ἐπικεντρώνοντας τὴν ἀναφορά του στὰ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου δέν ἀσχολεῖται μέ τὰ περιστατικά τῆς πρό τῆς ἀνάρρησης στὸν θρόνο τοῦ Ἰουλιανοῦ περιόδου ἀλλὰ ἐπιβεβαιώνει - γνωστά σήμερα καί ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν εἰδικῶν μελετητῶν - γεγονότα τῆς πολιτείας του στὸν αὐτοκρατορικό θρόνο ἕως καί τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου. Ἔτσι ὡς πρὸς τὸν Ἰουλιανὸ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τό κείμενό τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου τὰ παρακάτω:

1. Ἡ ἐχθρική στάση τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπέναντι στοὺς χριστιανούς καί οἱ διωγμοὶ του ἐναντίον τῶν χριστιανῶν τῆς Ταρσοῦ καί τῶν Αἰγῶν. Στό κείμενο τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου ἀναφέρεται ἡ πορεία τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἕως τὴν Ἀντιόχεια μέσω τῆς Κιλικίας κατὰ τὴν ὁποία *πολλὰ κακὰ τοῖς χριστιανοῖς ἐνδειξάμενος*· Φθάνει ἐκεῖ διαμέσου τοῦ Κιλικικοῦ ἔθνους, τῆς Ταρσοῦ, τῶν Αἰγῶν καί τοῦ κόλπου τῆς Κιλικίας.

Στό κείμενο διαβάζουμε :

*Βασιλεύοντος Ἰουλιανοῦ, πολλῆς ἀσεβείας καὶ
δυσσεβείας πεπληρωμένου κατὰ τῆς τῶν Χριστιανῶν
εὐσεβοῦς ὁμολογίας²⁵⁶...*
Οὗτος ὁ Ἰουλιανός... κατέβη ἐπὶ τῷ Κιλικῶν ἔθνους... καὶ ἐν

²⁵⁵ Αὐτή ἡ ἀναφορά τοῦ προλόγου τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται ἀπαράλλακτη καί στὰ ἄλλα δύο κείμενα, τοῦ Ἰωάννη καί τό Μεταφραστικό, φαίνεται νά ἀκολουθεῖ τὴν ὑπερβολική ἀναφορά τοῦ Εὐσεβίου, ὡς πρὸς τὴν στάση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀπέναντι στὴν εἰδωλολατρία. Κατὰ τὸν μελετητὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου Α. Μ. Jones, ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτορας «ἀσφαλῶς ἔκλεισε μερικοὺς φημισμένους ναοὺς, τὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῶν Αἰγῶν τῆς Κιλικίας διάσημο γιὰ τίς θαυματουργικὲς ἰάσεις του καθὼς καί τοὺς ναοὺς στὰ Ἄφακα καί στὴν Ἡλιούπολη τῆς Φοινίκης. Αὐτοὶ ἦσαν κέντρα λατρευτικῆς πορνείας καί γιὰ αὐτὸ ἰδιαίτερος ἀποκρουστικοὶ στό χριστιανικὸ αἶσθημα» ἀλλὰ καί σύλησε, κυρίως γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους, ἐθνικὰ τεμένη ὅμως ποτὲ δέν ἀπαγόρευσε ὅπως ἀναφέρει ὁ Εὐσέβιος τὴν ἄσκησι ἀπὸ τοὺς εἰδωλολάτρες τῆς λατρείας τους στοὺς ναοὺς τὴν ὁποία ἀντιθέτως ἐπέτρεψε ἔστω καί μέ δυσφορία, μέ διάταγμα, τοῦ ὁποίου τό περιεχόμενο δημοσιεύει ὁ ἴδιος ὁ Jones. Γιὰ περισσότερα στό Α.Μ. Τζούνες, ὁ.π., σ. 183-197 ἀλλὰ καί στό Ἀρχ. Β. Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἔκδ. Παπαδημητρίου, Ἀθήνα 20007, σσ. 138-149.

²⁵⁶ *Ἀρχαῖο μαρτύριο*, σ. 166, 5-6.

*Ταρσῶ καὶ Αἰγίαις πολλὰ κακὰ τοῖς Χριστιανοῖς ἐνδειξάμενος
ἀνέβη ἐν Ἀντιόχεια βρενθυόμενος κατὰ τῶν Χριστιανῶν*²⁵⁷.

2. Ὁ Ἰουλιανὸς φέρεται ἀπὸ πολλές πηγές νά ἀνοικοδομεῖ εἰδωλολατρικούς ναοὺς κυρίως στήν Ἀνατολή. Κατά τό κείμενο :

*καί τὰ βδελύγματα καί τοὺς ναοὺς τῶν εἰδώλων
ἀνακαινοποιούντος, ᾧ ἦν ὁ εὐσεβὴς καί πανσεβάσμιος
Κωνσταντῖνος, ὁ ἐν εὐσέβεια βασιλεύσας, καταλύσας καί
ἐξαίρων*²⁵⁸

Εἶναι χαρακτηριστικό τό γεγονός ὅτι τό ὄνομά του συνδέεται μέ τήν πρόθεσή του νά ἀνοικοδομήσει τόν Παρθενώνα ἀλλά καί τόν ναό τοῦ Σολομώντα στήν Ἱερουσαλήμ ὡς ἀντίδραση κατὰ τῶν χριστιανῶν. Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιά τό θέμα αὐτό καί σχετική βιβλιογραφία βρίσκουμε στό σχετικό κείμενο μέ τήν ἀνοικοδόμηση τοῦ Παρθενώνα τῆς Alison Frantz.²⁵⁹

3. Ἀναφέρεται ἀπὸ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο, ἀδιευκρίνιστο (μέ βάση τά κείμενα), ἐπεισόδιο στήν Ἡλιούπολη ὅπου ὁ Θεός προστάτευσε τόν Ἰουλιανό :

*νόησον τίς σέ ἐν τῷ καλουμένῳ Ἡλίῳ τῇ πόλει ἐσκέπασε
διὰ τήν ἀνταρσίαν σου οὐχί Χριστός ὁ θεός καί σωτήρ τῶν εἰς
αὐτόν τήν ἐλπίδα κεκτημένων, μακροθυμήσας ἐν τῇ κακίᾳ
σου,*²⁶⁰

4. Ἐπιβεβαιώνεται ἡ τιμή τοῦ Ἰουλιανοῦ στούς ἀρχαίους θεοὺς Ἀπόλλωνα, Δία καί Ἀσκληπιό καί ὁ θαυμασμός του πρὸς τήν εἰδωλολατρική φιλοσοφία ὅταν καλεῖ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο νά συνετισθεῖ γιά νά γλυτώσει ἀπό τίς τιμωρίες στίς ὁποῖες τόν ὑποβάλλει :

*πείσθητι οὖν μοι καί θύσον τῷ Ἀπόλλωνι*²⁶¹ ...*θύσον τῷ Διὶ
καί τῷ Ἀσκληπιῷ*²⁶²...

ἀλλά καί

²⁵⁷ Ὁ.π., σ. 167, 1-5.

²⁵⁸ Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 166, 6-8.

²⁵⁹ Alison Frantz, «Did Julian the Apostate Rebuild the Parthenon?», *American Journal of Archaeology*, τ. 83, No. 4 (Oct., 1979), σσ. 395-401.

²⁶⁰ Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 169, 5-7.

²⁶¹ Ὁ.π., σ. 169, 1.

²⁶² Ὁ.π., σ. 170, 9-10.

σὺ τῇ μωρᾷ σοφία, ἣν λέγεις ἔχειν²⁶³...

Τό τελευταῖο ἀπόσπασμα λέγεται ἀπό τόν μάρτυρα πρὸς τόν Ἰουλιανό σχετικά μέ τόν θαυμασμό του στήν εἰδωλολατρική «σοφία».

5. Ἀπό τό κείμενο τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου γίνεται φανερό τό μέγεθος τοῦ προβλήματος τῆς αὐτοκρατορίας στό Ἀνατολικό της μέτωπο μέ τούς Πέρσες καί ἡ δυσφορία τοῦ λαοῦ τῆς Ἀντιοχείας ἀπό τήν καθυστέρηση τοῦ Ἰουλιανοῦ νά τό ἀντιμετωπίσει. Ὁ λαός στό κείμενο φαίνεται νά τοῦ λέει :

*μὴ ὑποτάξας βαρβάρων τὰ πλήθη μήτε τί καλὸν τῇ πόλει
κατορθώσας²⁶⁴...*

καί ὁ βετεράνος πολεμιστής τοῦ Κωνσταντίου Ἀρτέμιος νά τόν ἐλέγχει ἐν μέσῳ τοῦ μαρτυρίου του :

*τί μαίνει, ἀνόσιε; εἶσας τὰ ἔθνη πολεμεῖν, καί εἰς ἐμέ τόν
δοῦλον τοῦ θεοῦ ἀσχολεῖ²⁶⁵ ;*

Στό ἀρχαῖο μαρτύριο δέν γίνεται ἀναλυτική ἀναφορά στήν πολιτική ἱστορία τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἡ ὁποία καί θά ὀδηγήσει στήν βασιλεία τοῦ Ἰουλιανοῦ. Αὐτό μένει γιά τό μαρτύριο τό ὁποῖο συνέγραψε κατόπιν τῆς μελέτης πολλῶν ἱστορικῶν πηγῶν ὁ Ἰωάννης καί γιά τό μαρτύριο τό ὁποῖο παρήγαγε ἡ μετάφραση τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστή. Ἐκεῖ γίνεται λεπτομερὴς ἀνασκόπηση τῆς πολιτικῆς ἱστορίας ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἕως καί τήν ἀνάρρηση τοῦ Ἰουλιανοῦ στόν αὐτοκρατορικό θρόνο. Στά κείμενα αὐτά τά ἐκτενέστερα τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ὁ Μ. Κωνσταντῖνος παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς :

Εἶναι ἐκεῖνος, ὁ γιὸς τῆς μακαρίας Ἑλένης, ὁ ὁποῖος βάζει ὀριστικό τέλος στήν εἰδωλολατρική αὐτοκρατορία μετὰ τήν μεταστροφή του στόν χριστιανισμό κατόπιν τοῦ ὁράματος τοῦ Σταυροῦ κατὰ τήν ἀναμέτρησή του μέ τόν Μαξέντιο ἐγκαθιδρύοντας μία νέα χριστιανική αὐτοκρατορία.

Στούς χρόνους τῆς βασιλείας του ξεσπᾷ ἡ κρίση πού ἐπιφέρουν στό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας οἱ κακοδοξίες τοῦ Ἀρείου, οἱ ὁποῖες ἀντιμετωπίστηκαν ἐπιτυχῶς ἀπό τήν Α' Οἰκουμενική Σύνοδο τῶν 318 θεοφόρων Πατέρων πού συγκλήθηκε στήν Νίκαια. Ὁ ἀριθμὸς αὐτός πού δίνεται ἀπό τά κείμενα τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου φαίνεται νά

²⁶³ Ὁ.π., σ. 169, 12-13.

²⁶⁴ Ὁ.π., σ. 170, 5-6.

²⁶⁵ Ὁ.π., σ. 172, 3-4.

άνταννακλᾶ τήν παράδοση γιά τήν όποία κάνει λόγο ἤδη ὁ ἅγιος Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων νά θεωροῦνται τόσοι οἱ θεοφόροι Πατέρες τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅσοι καί οἱ οἰκογενεῖς μέ τούς ὁποίους ὁ Ἀβραάμ συνέτριψε τούς ἐχθρούς του²⁶⁶ ὡς φανέρωση τῆς κοινῆς θέλησης τῶν βυζαντινῶν νά προβληθεῖ μέσω τῆς συσχέτισης αὐτῆς ἡ νίκη κατά τοῦ ἀρειανισμοῦ στήν Α' Οἰκουμενική Σύνοδο ὡς προτυπωμένη ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη. Εἶναι γνωστό σήμερα ὅτι ὁ ἀκριβής ἀριθμός τῶν συμμετασχόντων στήν σύνοδο τῆς Νικαίας παραμένει ζητούμενο ἐνῶ κυμαίνεται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν 220 ἐπισκόπων μέ βάση τίς ὑπογραφές στά πρακτικά ἢ τῶν 250 γιά τούς ὁποίους κάνει λόγο ὁ Εὐσέβιος ἕως καί τῶν ἐγγύς τριακοσίων γιά τούς ὁποίους μιλᾷ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος²⁶⁷.

Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος πεθαίνει κατά τήν προετοιμασία του προκειμένου νά ἀντιμετωπίσει τήν περσική ἐπιβουλή στήν Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας ἀπό τήν δολοφονική συνομωσία τῶν ἑτεροθαλῶν ἀδελφῶν του μέ δηλητήριο, ἐνῶ ὁ θάνατός του προμηνύεται ἀπό τήν παρουσία ἑνός ἀστέρα-κομήτη. Ἀνάμεσα στούς δολοφόνους εἶναι καί ὁ πατέρας τοῦ μελλοντικοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ, Κωνσταντῖος. Τήν πληροφορία αὐτή δέν ἐπιλέγει νά συμπεριλάβει στήν μετάφρασή του ὁ Συμεών, πιθανότατα ἐπειδή τήν θεώρησε ἐσφαλμένη παρά τό ὅτι δέν θά ἀποφύγει ἀργότερα κατά τήν συγγραφή τῆς ἀπολογίας τοῦ ἁγίου ἐνώπιον τοῦ Ἰουλιανοῦ νά ἀναφέρει αὐτό τό στοιχεῖο, τό ὁποῖο στό κείμενο τοῦ Μεταφραστή φέρεται νά προσκομίζει πρὸς ὑπεράσπιση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος, ὅταν ὁ Ἰουλιανός ἀναφέρεται στήν ἐξόντωση τῶν ἑτεροθαλῶν ἀδελφῶν τοῦ ἰσαποστόλου (ἀνάμεσα στούς ὁποίους ἦταν καί ὁ πατέρας τοῦ Ἰουλιανοῦ) ἀπό τόν γιό του Κωνσταντῖο τόν Β'.

Σύμφωνα μέ τόν καθ. Ἀπόστολο Καρπόζηλο²⁶⁸ ἡ ἀπόδοση τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου σέ δολοφονία «ἀντικατοπτρίζει τίς προκαταλήψεις καί τίς πολιτικές ἀντιθέσεις τῆς παράταξης τῶν Εὐνομιανῶν» οἱ ὁποῖοι ἤθελαν νά ἀποδώσουν τέτοιον βίαιο θάνατο σέ ἕναν αὐτοκράτορα, πού κατά τήν ἀντίληψή τους ταιρίαζε στήν βίαιη ζωή του. Ὁ ἱστορικός Ζώσιμος στήν

²⁶⁶ Γέν. 14, 14-16· 14 ἀκούσας δὲ Ἀβραμ ὅτι ἠχμαλώτεται Λὼτ ὁ ἀδελφιδοῦς αὐτοῦ, ἠρίθμησε τοὺς ἰδίους οἰκογενεῖς αὐτοῦ, τριακοσίους δέκα καὶ ὀκτώ, καὶ κατεδίωξεν ὀπίσω αὐτῶν ἕως Δάν. 15 καὶ ἐπέπεσεν ἐπ' αὐτοὺς τὴν νύκτα αὐτὸς καὶ οἱ παῖδες αὐτοῦ, καὶ ἐπάταξεν αὐτοὺς καὶ κατεδίωξεν αὐτοὺς ἕως Χοβά, ἣ ἐστὶν ἐν ἀριστερᾷ Δαμασκοῦ.

²⁶⁷ Πρβλ. Ἀρχ. Β. Στεφανίδου, ὁ.π., σ. 176, σημ. 5.

²⁶⁸ Ἀ. Καρπόζηλος, ὁ.π., σσ. 102-104.

ιστορία του αλλά και ο χρονογράφος Μαλάλας αποδίδουν τόν θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου σέ ασθένεια. Ο Φιλοστόργιος – πηγή πιθανώς του Ίωάννη- αλλά και άλλοι ιστορικοί όπως ο Κεδρηνός, ο Ζωναράς και ο Γλυκάς κάνουν λόγο για την δολοφονία του όπως αυτή καταγράφεται και από τόν Ίωάννη στο μαρτύριο του αγίου Άρτεμίου στο απόσπασμα που παρατέθηκε προηγουμένως. Η απουσία της σχετικής πληροφορίας από τό μαρτύριο του Μεταφραστή μάλλον αποδίδεται στην αντίθετη μέ τά περί δολοφονίας του Μ. Κωνσταντίνου άποψη του, όπως έχει ήδη λεχθεί.

Παρά ταύτα ένύπωση προκαλεί ή μή παράλειψη από την άπολογία του αγίου Άρτεμίου στον Ίουλιανό της σχετικής άναφοράς από τόν Συμεών. Η πιθανότερη έρμηνεία του γεγονότος αυτού είναι, αν αποκλείσουμε την άβλεψία κατά την μετάφραση, τό ότι ή μή πίστη του Μεταφραστή στο γεγονός της δολοφονίας του ίσαποστόλου δέν σημαίνει και άναγκαστική του πεποίθηση ότι ο άγιος Άρτέμιος δέν δεχόταν αυτή την έκδοχή για τόν θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου έστω και λανθασμένα ούτως ώστε νά την άναφέρει στον Ίουλιανό. Ο Μεταφραστής άποδεχόμενος τό γεγονός αυτό δέν έπεμβαίνει στην άπολογία του μάρτυρα άφαιρώντας την σχετική άναφορά αλλά κατά την ιστορική άνασκόπηση κάνοντας έτσι φανερή την δική του άρνητική άποψη στα περί δολοφονίας.

Στήν συνέχεια στά κείμενα των Ίωάννη και Συμεώνος, γίνεται έξιστόρηση των γεγονότων της διαδοχής του Μ. Κωνσταντίνου μετά τόν θάνατό του (μοίρασμα της έξουσίας στους γιούς του, συγκρούσεις μεταξύ τους) έως και την μονοκρατορία του Κωνσταντίου του Β΄. Κατόπιν στά κείμενα έχουμε την πρώτη άναφορά στον άγιο Άρτέμιο, ως φίλο του Κωνσταντίου του Β΄, κατ' έντολήν του όποιου μετέφερε τά λείψανα των αγίων Τιμοθέου, Λουκά και Άνδρέα στην Κωνσταντινούπολη. Έξιτορεΐται ή τοποθέτηση του μεγαλύτερου άδελφού του Ίουλιανού Γάλλου από τόν Κωνσταντίο ως Καίσαρα της Άνατολής, ή άδυναμία του νά κυβερνήσει σωστά, ή έντολή για την έξορία του, ή διαδικασία της έξόντωσής του. Στήν διήγηση ο πρωταγωνιστής στην έξόντωση του Γάλλου φαίνεται νά ήταν ο ευνούχος πραιπόσιτος Ευσέβιος, ο όποιος ήταν από τους πρώτους που σκότωσε ο Ίουλιανός όταν ανέβηκε στον θρόνο καθώς ο Κωνσταντίος αν και έδωσε την έντολή για την δολοφονία του Γάλλου άργότερα την άνακάλεσε, μία ανάκληση όμως ή όποία δέν λήφθηκε ύπόψιν από τους έκτελεστές του Γάλλου ποτέ. Άργότερα κατά την παρουσία του αγίου Άρτεμίου ως δικαζόμενου χριστιανού στον Ίουλιανό ο τελευταίος θά κατηγορήσει τόν άγιο ως έναν των έκτελεστών του Γάλλου, κατηγορία την όποία ο άγιος Άρτέμιος θά άρνηθεί κατηγορηματικά.

Κατά την συστηματική ιστορική άνασκόπηση των μαρτυρίων του Ίωάννη και του Συμεώνος στο σημείο που ακολουθεί των προαναφερθέντων άναφέρονται τά περί της άνάρρησης του Ίουλιανού στον άυτοκρατορικό

θρόνο. Ὁ Ἰουλιανός ὁ ὁποῖος εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς ἀπεσταλμένος διοικητής τοῦ αὐτοκράτορα στήν Γαλατία ἀνακηρύσσεται ἀπό τούς στρατιῶτες του αὐτοκράτορας. Ἔχουμε ἀναλυτική ἐξιτόρηση κατόπιν τῶν περιστατικῶν τά ὁποῖα ὁδήγησαν στήν μεταφορά τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων Τιμοθέου, Λουκά καί Ἀνδρέα ἀπό τόν ἅγιο Ἀρτέμιο στήν Κωνσταντινούπολη.

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος μετά τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἀποστολῆς του γιά τήν μεταφορά τῶν λειψάνων τῶν ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη καί κατόπιν αἰτήματος τῶν ἐπισκόπων στόν Αὐτοκράτορα, τοποθετεῖται Δούκας τῆς Αἰγύπτου. Ἀναχωρεῖ γιά τήν Αἴγυπτο ἐνῶ τήν ἴδια στιγμή ἐξελίσσεται ἡ ἀποστασία τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐναντίον τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Β'. Ὁ Κωνσταντῖος πεθαίνει ἀφοῦ βαπτισθεῖ πρῶτα ἀπό τόν ἐπίσκοπο Ἀντιοχείας Εὐζώιο.

Ὁ Ἰουλιανός ὑποκριτικά παρευρίσκεται στήν κηδεία του στήν Κωνσταντινούπολη καί κατόπιν στέφεται ἐπισήμως αὐτοκράτορας.

Οἱ πρῶτες ἐκκαθαρίσεις τῶν ἀντιπάλων του Ἰουλιανοῦ ἀρχίζουν στήν Κωνσταντινούπολη καί ἄλλοῦ. Ἐκτελοῦνται οἱ Εὐσέβιος πραιπόσιτος γιά τήν δολοφονία τοῦ Γάλλου (ἀποκεφαλισμός), Παῦλος ὁ Σπανός (*πυρί παραδέδωται*), Γαυδέντιος στρατηγός τῆς Ἀφρικῆς. Ἡ ἀντιχριστιανική πολιτική τοῦ νέου αὐτοκράτορα ἀρχίζει. Ὁ Ἰουλιανός τοποθετεῖ στήν Ἀντιόχεια ὡς ἑπαρχο τόν θεῖο του Ἰουλιανό, ὁ ὁποῖος καί ξεκινᾷ σοβαρές διώξεις κατά τῶν χριστιανῶν, συλλεῖ ἐκκλησίες κλπ. Περιγράφεται ἡ πορεία τῆς καθόδου τοῦ Ἰουλιανοῦ πρὸς τήν Ἀντιόχεια. Στό πέρασμά του ἀπό διάφορες περιοχές ἐντείνει τίς διώξεις κατά τῆς Ἐκκλησίας.

Στά σημεία πού ἀναφέραμε καί ἀποτελοῦν τήν εἰσαγωγική ἱστορική ἀφήγηση τῶν περιστατικῶν τά ὁποῖα ἀπουσιάζουν ἀπό τό ἀρχαῖο μαρτύριο ὁ Συμεών ὁ Μεταφραστής, ἐκτός τοῦ σημείου τοῦ σχετικοῦ μέ τόν θάνατο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στό ὁποῖο παρεμβαίνει δραστικά ἀφαιρώντας τήν σχετική ἀναφορά περί δολοφονίας του, ἀντιγράφει σχεδόν λέξη πρὸς λέξη τό κείμενο τοῦ Ἰωάννη. Εἶναι σκόπιμο νά παρατεθοῦν ἐδῶ δύο σημεία σέ ἀντιπαραβολή οὕτως ὥστε νά φανεῖ πιό ξεκάθαρα ἡ μεταφραστική παρέμβαση.

Στό πρῶτο τμήμα ὁ μεταφραστής ἀμφισβητώντας προφανῶς τήν ἀλήθεια τοῦ πορίσματος στό ὁποῖο ἀπό τήν χρήση τῶν πηγῶν του κατέληξε ὁ Ἰωάννης (δολοφονία μέ δηλητήριο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου), ἐπεμβαίνει καί παραλείπει τά σχετικά παράγοντας ἓνα «νέο» κείμενο.

Στό δεύτερο κείμενο πού ἀντιπαραθέτουμε καί λήφθηκε ἀπό τυχαῖα ἐνότητα βλέπουμε τήν διατήρηση ὅλων τῶν κύριων δεδομένων τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τοῦ Ἰωάννη ἀπό τόν Μεταφραστή, ὁ ὁποῖος περιορίζεται αὐστηρά στήν χωρίς ἰδιαίτερη σημασία συντόμευση καί μεταγραφή του σύμφωνα μέ τά συνήθη τῆς μεταφραστικῆς διαδικασίας. Τό δεύτερο αὐτό κείμενο ἀναφέρεται στήν περιγραφή τῆς πολιτείας τοῦ Καίσαρα Γάλλου, ἡ ὁποῖα καί δυσaréστησε τόν Κωνσταντῖο μέ ἀποτέλεσμα νά διατάξει τήν ἐξόντωση τοῦ Γάλλου.

Κατά τόν ἴδιο τρόπο ἐργάζεται σέ όλόκληρο τό κείμενο τοῦ Μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου τό ὁποῖο ἐκδίδει στό μηνολόγιό του ὁ Μεταφραστής, πλὴν τῶν ἐλαχίστων (ἤδη ἐπισημάναμε τό πρῶτο) σημείων τά ὁποῖα εἴτε ἀλλάζει νοηματικά εἴτε παραθέτει ἀλλάζοντας τήν σειρά εἴτε (αὐτό εἶναι καί τό συνηθέστερο στό συγκεκριμένο μαρτύριο) συντομεύει ἢ παραλείπει. Τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν μεταφραστική του ἐκδοχή εἶναι ἀπό τά ἐμφανέστερα δείγματα τῆς αἰτίας τῆς «ἀνίας» πολλῶν μελετητῶν μπροστά στό μεταφραστικό ἔργο.

Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 7

ζ. Ὁ γοῦν φιλόχριστος
βασιλεὺς Κωνσταντῖνος εἰς τὸ
πρῶτον καὶ τριακοστὸν ἔτος
προελθὼν τῆς αὐτοῦ βασιλείας,
καὶ τοῦ δευτέρου ἐπιβάς, ἐπειδὴ
ἐπύθετο τοὺς Πέρσας εἰς πόλεμον
ἐπ' αὐτὸν παρασκευαζομένους,
ἄρας ἐκ τῆς ἑαυτοῦ πόλεως, ἄχρι
Νικομηδείας ὤφθη τῶν Βιθυνῶν·

ἐνθα καὶ τελευτᾷ τὸν
βίον

ἐξ ἐπιβουλῆς τῶν ἑαυτοῦ
ἀδελφῶν, φάρμακον αὐτῷ
δηλητήριον ἐκχεαμένων,
αστέρος, ὡς φάσι, κομήτου τὸν
θάνατον αὐτοῦ προμηνύσαντος·

Μεταφραστικό μαρτύριο PG 115,
1161 B-D

Τοῦ τοίνυν μεγάλου καὶ
πρώτου Χριστιανῶν
βασιλέως, εὐσεβῶς τε ἅμα καὶ
καλῶς κατὰ τὸ τριακοστὸν καὶ
δευτερον τῆς ἀρχῆς ἔτος
ὑπὸ τὴν τῶν Βιθυνῶν
ἐπαρχίαν, ἡνίκα τῆς πρὸς
Πέρσας ἐκστρατείας
ἀπήρχετο, τὴν βασιλείαν
ἀποθεμένου, Κωνσταντίνου τε
μετ' αὐτὸν τοῦ παιδός, τὴν
του πατέρος ἀρχὴν
διαδεξαμένου, ἐπεὶ δὲ οὗτος
ἀπαίτισε τὸ χρεῶν,

ὁ του μεγάλου Κωνσταντίνου
ἀδελφιδοῦς Ἰουλιανός, ὃς καὶ
παραβάτης, διὰ τὴν τῆς ἀληθοῦς
ἀθέτησιν πίστεως καὶ πρὸς τὸ
Ἑλληνικὸν σέβας μετάρθεσιν,
δικαίως ἐκλήθη, τυραννικῶς τῶν
σκήπτρων ἐπιλαμβάνεται.

Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 13

ιγ. Ὁ δὲ Γάλλος τοῦ
Καίσαρος ἀμφιασάμενος
ἀλουργίδα, καὶ ἤδη τῶν
πρώτων τῆς βασιλείας
ἀρξάμενος ἐπιβαίνειν, οὐκ
ἔμενεν ἐπὶ τῆς αὐτῆς γνώμης
καὶ πίστεως ἥς πρὸς τὸν
Κωνστάντιον ἐποίησατο,
[ἀλλὰ βαρὺς τις ἦν καὶ
ἀκάθεκτος καὶ τὴν ὀργὴν
ἀπαραίτητος· φρονήματος
γὰρ ἀκαίρου καὶ βουλῆς
ἀνωμάλου δραξάμενος,
ὑπερέβη τοὺς ὅρους, καὶ τὰς
συνθήκας ἐφαύλισεν ἅς πρὸς
τὸν Κωνστάντιον ἐποίησατο],
βασιλικώτερον τῶν
πραγμάτων ἀπτόμενος, καὶ
μετὰ πολλοῦ τοῦ θράσους καὶ
τῆς ἀλαζονείας διαταττόμενος.

Μεταφραστικό μαρτύριο

PG 115, 1165 D

Ὁ δὲ Γάλλος, τὴν του
Καίσαρος ἀμφιασάμενος
ἀλουργίδα, καὶ ἤδη τῶν
πρώτων τῆς βασιλείας
ἀρξάμενος ἐπιβαίνειν βαθμῶν,
οὐκ ἔμενεν ἐπὶ τῆς τοιαύτης
γνώμης καὶ πίστεως, ἥς πρὸς
τὸν Κωνστάντιον ἐποίησατο,

βασιλικώτερον τῶν
πραγμάτων ἀπτόμενος, καὶ
μετὰ πολλοῦ τοῦ θράσους καὶ
τῆς ἀλαζονείας διατασσόμενος·

Τό πλήθος τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν πού παρατίθενται στό κείμενο τοῦ Ἰωάννη καί ἐπαναλαμβάνονται ἀπό τόν Συμεών στήν μετάφρασή του δέν σταματοῦν στήν ἱστορικά συνδεδεμένη εἰσαγωγή τοῦ κειμένου στό κυρίως μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀλλά παρεισάγονται στούς διαλόγους τοῦ μάρτυρα μέ τόν αὐτοκράτορα ἀλλά καί στά περιγραφόμενα σημεῖα ἀνάπαυλας τοῦ ἁγίου ἀνάμεσα στά βασανιστήρια στά ὅποια ὑποβάλλεται.

Αὐτές ὅμως θά τίς ἐξετάσουμε στήν συνέχεια τοῦ κειμένου μας, ὅπου καί ἡ ἀναφορά μας στήν διήγηση τοῦ κυρίως μαρτυρίου τοῦ ἁγίου στήν ὁποία καί αὐτές ἐντάσσονται.

Γ.2.3 Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος μπροστά στόν Ἰουλιανό. Ἡ περιγραφή τῆς ἀπολογίας, τοῦ βασανισμοῦ καί τῆς θανάτωσης τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στά κείμενα τῶν μαρτυρίων του

Ἡ κυρίως διήγηση τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν βασική της δομή δέν παρουσιάζει οὐσιώδεις διαφορές ἀνάμεσα στά τρία σωζόμενα κείμενα ἐκτός τῆς παρεμβολῆς στό κείμενο τοῦ Ἰωάννη καί στό στενά συνδεόμενο μέ αὐτό μεταφραστικό κείμενο ἐκτενῶν διηγήσεων, φαινομενικά

δευτερευούσης σημασίας, για τό μαρτύριο αυτό καθ' έαυτό του άγίου οι όποίες όμως λειτουργούν καθοριστικά στην κατεύθυνση της ανάδειξης έπιπρόσθετων στοιχείων πέραν των όσων περιλαμβάνονται στο άρχαίο μαρτύριο περί :

α) των αίτίων του μαρτυρίου του άγίου. Ή σχετική μέ την δολοφονία του άδελφου του Ίουλιανού καίσαρα της άνατολής Γάλλου κατηγορία κατά του άγίου, ή άθωότητα αλλά και ή ύψηλή χριστιανική «ποιότητα» των διωκόμενων από τον Ίουλιανό πρεσβυτέρων της Έκκλησίας της Άντιοχείας μαρτύρων Εϋγενίου και Μακαρίου (BHG 2126 και BHG 2127) και οι λεπτομέρειες του άδικου βασανισμού τους, γεγονότα τά όποία οδηγούν στην άποφασιστική υπερασπιστική παρέμβαση του άγίου Άρτεμίου.

Οι Εϋγένιος πρεσβύτερος και Μακάριος πρεσβύτερος μάρτυρες, αναφέρονται νά ύφίστανται άπάνθρωπα βασανιστήρια κατά την άφιξη του Άρτεμίου στην Άντιόχεια. Τό θέαμα αυτό, κατά την άφήγηση και των τριών κειμένων των μαρτυρίων, προκάλεσε και την αντίδραση του μεγαλομάρτυρα πού τον όδήγησε στο δικό του μαρτύριο.

Ή φράση ή όποία αναφέρεται στον τόπο έξορίας και μαρτυρίου των μαρτύρων Εϋγενίου και Μακαρίου στο άρχαίο μαρτύριο είναι *έν Αϋγάσι*²⁶⁹ ένω στά μαρτύρια των Ίωάννη και Συμεώνος ή λέξη διορθώνεται σέ *έν Όάσει της Άραβίας*²⁷⁰. Έδω έχουμε προφανώς αντιγραφικό λάθος καθώς όλες οι άλλες πηγές αναφέρονται στην Όαση της Άραβίας. Ό D. Woods²⁷¹ άκολουθώντας τον B. De Gaiffier²⁷² μās δίνει ως τόπο του μαρτυρίου των άγίων την Μαυριτανία.

β) της έκτασης της αντιχριστιανικής πολιτικής αλλά και της άγριότητας του διωγμού κατά των χριστιανών από τον Ίουλιανό· ή κάθοδος του στην Άντιόχεια δέν είναι άπλως ή άναγκαστική στάση του στην περίφημη πόλη ένω όδεύει προς την αντιμετώπιση των άπειλούντων τά νοτιοανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας Περσών αλλά γίνεται ένω αυτός είναι

*θυμομαχών κατά των Χριστιανών και έπαπειλούμενος τό τούτων είς άπαν έξαλείφειν όνομα*²⁷³.

Τόν αντιχριστιανικό χαρακτήρα του Ίουλιανού έπιβεβαιώνουν στο κείμενο άκόμη ή έκτενής περιγραφή των άπάνθρωπων τιμωριών των άγίων

²⁶⁹ Άρχαίο μαρτύριο, σ. 171, 11.

²⁷⁰ Ίωάννη Υπόμνημα, 39.

²⁷¹ D. Woods, «The emperor Julian and the passion of Sergius and Bacchus», *Journal of Early Christian Studies* - Volume 5, Number 3, Fall 1997, σ. 263.

²⁷² B. De Gaiffier, «Les martyrs Eugene et Macaire morts en exile en Mauretanie», *AnBoll* 78, 1970 σσ. 24-40.

²⁷³ Ίωάννη Υπόμνημα, 24.

Εὐγενίου καὶ Μακαρίου ἀλλὰ καὶ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ἡ ἐπίθεσις τοῦ Ἰουλιανοῦ κατὰ τὴν ἐξέτασις τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου κατὰ τῆς πολιτείας τῶν προκατόχων τοῦ χριστιανῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἰδίως τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἡ περιγραφή τῆς θέλησιν τοῦ Ἰουλιανοῦ νὰ ἀναστήσῃ τὴν λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα στό προάστειο τῆς Ἀντιοχείας Δάφνη καὶ ἡ ἀνίερη συμπεριφορά του κατὰ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Βαβύλα (*BHG* 205, 205a, 206) ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν ἱερῶν λειψάνων τὰ ὁποῖα τιμοῦσαν οἱ χριστιανοὶ γενικότερα, στὰ ὁποῖα καὶ ἀπέδωκε τὰ αἷτια τῆς ἀποτυχίας τοῦ ἐγχειρήματός του γιὰ ἀναζωπύρωση τῆς λατρείας τοῦ Δαφναίου Ἀπόλλωνα, ἡ ἀπόπειρα ἀνοικοδόμησις τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων ἡ ὁποία ἀναφέρεται μόνο στό συμπλήρωμα (*additamenta*) τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη (*BHG* 171) κ.ἄ.

Οἱ «συγκακόσχοι» συνεργάτες τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀναφέρονται μετὰ τὴν πρώτη φυλάκιση τοῦ ἁγίου ὡς ἐκεῖνοι μέ τοὺς ὁποίους θὰ συσχεπτόταν ὡς πρὸς τὸ πῶς θὰ τιμωροῦσε τὸν ἅγιο. Δέν ἀναφέρονται τὰ ὀνόματά τους. Κατὰ τὸν 4ο αἰ. στὴν Ἀντιόχεια ἡ αὐτοκρατορική διοίκηση εἶχε τὸν πρῶτο λόγο. Οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες, οἱ *curiales*, σπάνια συμμετεῖχαν στίς ἀποφάσεις. Ἔργο τους εἶχαν μόνον νὰ συντηροῦν τὸν πληθυσμό. Τὴν πραγματικὴ ἐξουσία εἶχαν οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἀντιπρόσωποι στὴν περιοχὴ καὶ κυρίως ὁ *Ἐπαρχος τῶν Πραιτωρίων* τῆς Ἀνατολῆς καὶ οἱ *comes orientis* μαζί μέ τοὺς *consularis Syriae*, οἱ ὁποῖοι ἦταν ὑπεύθυνοι καὶ γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν συνόρων ²⁷⁴.

γ) τῆς ἔνταξης καὶ τοῦ ἱστορούμενου μάρτυρα Ἀρτεμίου, ὡς συνεχιστὴ ἀντάξιου στὴν μεγάλη καὶ ἔνδοξη παράδοσις τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως (ἡ ἔνθεσις τῶν μαρτυρίων τῶν ἁγίων μαρτύρων Εὐγενίου καὶ Μακαρίου ἀλλὰ καὶ τοῦ ἱερομάρτυρα τῆς περιόδου τοῦ Νουμεριανοῦ ἁγίου Βαβύλα)

δ) τῆς ἔμφασις τῆς διαρκοῦς παρουσίας καὶ συμπαράστασις τοῦ Θεοῦ στοὺς διωκόμενους μάρτυρες ἀλλὰ καὶ γενικότερα στοὺς χριστιανούς, μέσω θαυμάτων καὶ ὑπερφυσικῶν σημείων, τὰ ὁποῖα ὁδηγοῦσαν στὴν ἡττα τὸν ἀμετανόητο ὕβριστή τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ Ἰουλιανό. Χριστοφάνεια στὴν φυλακὴ καὶ σίτισις ἀπὸ τὴν χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, θαυματουργικὴ θεραπεία τῶν φρικτῶν πληγῶν πού τοῦ προκαλοῦσαν τὰ σκληρὰ βασανιστήρια, τὸ θαῦμα κατὰ τὴν μεταφορά τῶν ἁγίων λειψάνων τῶν Ἀποστόλων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου στὴν Κωνσταντινούπολι μέ πρωταγωνιστὴ τὸν εὐνοῦχο Ἀνατόλιο, τὸ θαῦμα τῆς πυρπόλησις τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δαφναίου Ἀπόλλωνα κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐκεῖ, τὸ θαῦμα τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνοικοδομούμενου Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων ἀπὸ τὸν Ἰουλιανό, ὁ θάνατος τοῦ Παραβάτη αὐτοκράτορα στὴν μάχη κατὰ τῶν Περσῶν πού κατὰ μία ἐκδοχὴ προῆλθε ἀπὸ βέλος πού στάλθηκε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ - μόνο στὰ *additamenta* τοῦ Ἰωάννη - κ.ἄ.

²⁷⁴ M. A. R. Colledge, «Antioche», *The classical review*, New Ser., Vol. 24, No. 1. (Mar. 1974) σσ. 95-97.

ε) της απολογητικής κατά της ειδωλολατρίας χρήσης του μαρτυρίου, τό οποίο αναδεικνύεται ἄριστο πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτό, μέσω τῶν λεπτομερῶν διαλόγων τοῦ ὑπερασπιστῆ της ειδωλολατρίας Ἰουλιανοῦ καὶ τῶν ἁγίων μαρτύρων Εὐγενίου, Μακαρίου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

Ἐνταγμένες στό τμήμα αὐτό της ἀφήγησης τοῦ κυρίως μαρτυρίου στά δύο μεταγενέστερα μαρτύρια παρουσιάζονται σημαντικότερες πληροφορίες καὶ περιγραφές τόπων καὶ ἱερῶν ὅπως ἡ Δάφνη της Ἀντιοχείας, ὁ ειδωλολατρικός ναός τοῦ Δαφναίου Ἀπόλλωνα, τό ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνα στήν Δάφνη ἀλλά καὶ πλῆθος ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος πληροφορίες σχετικές μέ τήν μεταστροφή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στόν Χριστιανισμό καὶ τήν θρησκευτική πολιτική του, τήν ἐκτέλεση τοῦ γιοῦ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου Καίσαρα Κρίσπου καὶ της συζύγου του Φαύστας, τήν ἐκστρατεία τοῦ Ἰουλιανοῦ κατά τῶν Περσῶν καὶ τά περί της διαδοχῆς του ἕως καὶ τὸν Οὐαλεντινιανό (στά *additamenta* τοῦ Ἰωάννη) κ.ἄ.

Τό σημαντικότερο ὅμως τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῶν κειμένων τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου εἶναι, ἐκτός τῶν βασάνων καὶ της στάσης πού κράτησε ὁ ἅγιος κατά τήν ἄθλησή του καὶ τά ὅποια δέν παρουσιάζουν διαφορές καὶ στά τρία κείμενα καθὼς ὅλα καὶ κυρίως τό ἀρχαιότερο ὑποδηλώνουν μία ἐνιαία κοινὴ προέλευσή τους ἀπὸ κάποια παλαιότερη ἄγνωστη πηγή, τά προσωπογραφικοῦ χαρακτήρα στοιχεῖα, τά ὅποια ἀπουσιάζουν ἀπὸ τό ἀρχαῖο μαρτύριο καὶ συλλέγει καὶ παραθέτει στό κείμενό του πρό της μεταφραστικῆς διαδικασίας τοῦ 10ου αἰώνα ὁ Ἰωάννης μοναχός.

Ἀπὸ τήν μελέτη τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου ἀντλοῦμε καὶ τίς περισσότερες πληροφορίες προκειμένου νά σχηματίσουμε τήν συνεπέστερη ἱστορικά εἰκόνα του.

Γ.2.3.1 Προσωπογραφικά στοιχεῖα περί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου τά ὅποια περιέχονται στίς διηγήσεις τῶν μαρτυρίων του

1α. Ἡ καταγωγή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καὶ ἡ σχέση του μέ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο καὶ τὸν Κωνσταντῖο, ὅπως παρουσιάζεται στά κείμενα

Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης δέν μᾶς εἶναι γνωστή ἡ πατρίδα τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου παρά μόνον ἡ εὐγενική του καταγωγή.

Πατρίδος καὶ γένους αὐτοῦ ἀνάγραφτον μνήμην οὐδεὶς ἡμῖν παραδέδωκεν, πλὴν ὅτι τῶν εὐπατριδῶν καὶ μεγάλων ὑπῆρχεν ὁ τρισμακάριστος²⁷⁵.

²⁷⁵ Ο.π.

Ὁ Ἰουλιανός φέρεται στό κείμενο τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου ἀναφερόμενος σχετικά μέ τά βασανιστήρια στά ὁποῖα ὑπέβαλλε τόν ἅγιο νά ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ἡ εὐγενική του καταγωγή·

ἡνάγκασας μέ ὕβριν σοί ποιῆσαι καί ...ἀτιμᾶσαι σου τό γένος²⁷⁶.

Στό κείμενο τοῦ Ἰωάννη, τό ὁποῖο συμπληρώθηκε ἀπό πλῆθος διαφορετικῶν πηγῶν, ὁ ἅγιος δέν ἀναφέρεται μόνον ὡς εὐγενής ἀλλά ἀναφέρεται πῶς ὁ Εὐσέβιος τόν παρουσιάζει ὡς

έναν τῆς συγκλήτου βουλῆς τυγχάνοντα καί γνώριμον ἔς τὰ βασιλέως ὑπάρχοντα, καί τῆς περὶ τόν Κωνσταντίον τόν αὐτοῦ υἱὸν ἐταιρείας, εἶτ' οὖν φιλίας, σπουδαστήν ἀκριβέστατον²⁷⁷.

γιὰ νά προσθέσει ἀκόμη πῶς

φαίνεται γάρ ὁ Μακάριος μηδὲ πώποτε τῆς πρὸς τόν Κωνσταντίον φιλίας ἀποσπασάμενος²⁷⁸.

καί παρακάτω πῶς ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ἦταν μέ τόν Κωνσταντίο

φίλος ἄριστος, καί τῶν ἐπ' ἀρετῇ καί παιδείᾳ λαμπρυνομένων, καί τῆς Χριστιανῶν πίστεως διάπυρος ἐραστής²⁷⁹.

Ἡ σχέση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μέ τόν Μ. Κωνσταντῖνο προκύπτει πιθανότατα ἀπὸ αὐτὴν τὴν φιλία τοῦ ἁγίου μέ τόν γιό του Κωνσταντίο μέ τόν ὁποῖο κατὰ τά φαινόμενα ἦταν συνομήλικοι. Ἡ φιλία του αὐτὴ τόν καθιστᾷ σέ πολύ μικρὴ ἡλικία ἀκόλουθο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέ πιθανότατο ὑψηλό στρατιωτικὸ ἀξίωμα, τό ὁποῖο ἐρχόταν καί ὡς συνέπεια τῆς καταγωγῆς του ἀπὸ οἰκογένεια εὐγενῶν οἱ ὁποῖοι βρίσκονταν κοντὰ στόν οἰκογενειακό κύκλο τοῦ ἰσαποστόλου. Τὴν εὐγενικὴ φύση ἀλλά καί καταγωγή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ὁ Ἰωάννης ἐπιβεβαιώνει καί ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Φιλοστοργίου

²⁷⁶ Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 168, 9-10.

²⁷⁷ Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 4.

²⁷⁸ Ὁ.π.

²⁷⁹ Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 9.

γιά τόν ἅγιο παρά τήν ὅπως δηλώνει πίστη τοῦ ἱστορικοῦ στά αἰρετικά διδάγματα τοῦ Εὐνομίου ὁ ὁποῖος δέν τιμοῦσε τούς μάρτυρες.

Ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος, κατά τήν μαρτυρία τοῦ Ἰωάννη, ἐνῶ ἀπολογεῖται καί ὑπερασπίζεται τόν Μ. Κωνσταντῖνο ἀπέναντι στόν Ἰουλιανό ὅταν ἐκεῖνος τόν κατηγορεῖ γιά βιαιότητα καί ὑποκριτική πίστη στόν Χριστό δηλώνει, πώς ἦταν παρών στό ὄραμα τοῦ Σταυροῦ στόν οὐρανό (δέν ἐπιβεβαιώνει κατά συνέπεια τό κείμενο τήν μαρτυρία τοῦ Λακτανίου ὁ ὁποῖος κάνει λόγο περί ὄνείρου, ἀλλά ἀκολουθεῖ τόν Εὐσέβιο ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται σέ ὄραμα) μαζί μέ ὅλο τόν στρατό τοῦ μετέπειτα χριστιανοῦ αὐτοκράτορα, κατά τήν περίοδο τῆς προετοιμασίας τῆς ἀναμέτρησής του μέ τόν Μαξέντιο.

Ἀπέκλινε δὲ πρὸς τὸν Χριστὸν, οὐρανόθεν ἐκείνου καλέσαντος, ὅτε τὴν πρὸς Μαξέντιον δριμεῖάν τε καὶ βαρυτάτην διηγωνίσαστο μάχην, δείξας αὐτῷ τὸ τοῦ σταυροῦ σημεῖον μεσοῦσης ἡμέρας, ὑπὲρ τὸν ἥλιον ταῖς αὐγαῖς ἐξαστράπτων, καὶ γράμμασιν ἀστροτύπως ῥωμαϊκοῖς διασημήνας αὐτοῦ τὴν τοῦ πολέμου νίκην· ἡμεῖς τε γὰρ αὐτοὶ τὸ σημεῖον ἐθεασάμεθα τῷ πολέμῳ παρόντες, καὶ τὰ γράμματα ὑπανέγνωμεν· ἀλλὰ καὶ τὸ στρατόπεδον ἅπαν τεθέατο, καὶ πολλοὶ τούτου μάρτυρες ἐν τῷ σῶ στρατοπέδῳ τυγχάνουσιν, εἴ γε ἄρα ἐρωτῆσαι θελήσειας²⁸⁰.

1β) Ἡ σχέση τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου μέ τόν Μ. Κωνσταντῖνο καί ἡ ἡλικία του κατά τόν χρόνο τοῦ μαρτυρίου του. Ἐξέταση ἑνὸς προσωπογραφικοῦ προβλήματος

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, μαρτυρεῖ στήν Δάφνη τῆς Ἀντιοχείας ἐπὶ Ἰουλιανοῦ τό 362 μ.Χ. Ἀπό τό Ὑπόμνημα τοῦ Ἰωάννη πληροφορούμαστε - κατά τήν ἀπολογία τοῦ Ἀρτεμίου ὑπὲρ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ὅταν ὁ Ἰουλιανός ἀναφέρεται κατηγορητικά γιά αὐτόν- πώς ὁ ἅγ. Ἀρτέμιος τόν σεβόταν ὑπερβολικά καί πώς βρισκόταν μαζί του ὅταν ἐκεῖνος εἶδε τό 312 μ.Χ. τό ὄραμα τοῦ Σταυροῦ πρὶν τήν ἀναμέτρησή του μέ τόν Μαξέντιο ἢ ὁποία θά τόν καθιστοῦσε μοναδικό κυρίαρχο στήν Δύση.

Ἄν δεχθοῦμε ὅτι ὁ εὐγενικῆς καταγωγῆς Ἀρτέμιος τοποθετήθηκε νεώτατος στήν στρατιωτική ὑπηρεσία στό πλευρό τοῦ ἰσαπόστολου αὐτοκράτορα, πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι τό 312 μ.Χ. ἦταν ἤδη 17-18 ἐτῶν. Τότε ἡ γέννησή του τοποθετεῖται στό 294-295 μ.Χ. Αὐτό σημαίνει ὅτι κατά τό μαρτύριό του τό 362 μ.Χ. ἦταν ἤδη τουλάχιστον 67 ἐτῶν. Ἐάν φυσικά θεωρηθεῖ ὅτι στό πλευρό τοῦ Μ. Κωνσταντίνου βρέθηκε λίγα χρόνια

²⁸⁰ Ὁ.π., 45.

μεγαλύτερος τότε ή ηλικία του αγίου Άρτεμίου κατά τον χρόνο του μαρτυρίου του αυξάνεται δραματικά.

Μέ δεδομένο ότι από όλες τις πηγές προκύπτει ή φυλία του μέ τον Κωνσταντίο τον Β' αλλά και ή ανάθεση γύρω στο 360 μ.Χ. πού έρχεται στην Αίγυπτο δύσκολων στρατιωτικών αποστολών (σύληση Σεραπείου, αναζήτηση Μ. Άθανασίου) τότε θά πρέπει νά υποθέσουμε την ηλικία του αγίου Άρτεμίου ως κοντινή σέ αυτήν του Κωνσταντίου του Β' ό οποίος πεθαίνει τό 361 μ.Χ. σέ ηλικία 44 έτών (γεννήθηκε τό 317 μ.Χ.).

Άκόμη και αν οι *συσπουδακότες* Άρτέμιος και Κωνσταντίος είχαν κάποια διαφορά στην ηλικία εις βάρος του Άρτεμίου, αυτή δέν πρέπει νά ξεπερνούσε τά 10 χρόνια και συνεπώς ή γέννηση του 45 - 55χρονου κατά τον χρόνο του μαρτυρίου του αγίου Άρτεμίου πρέπει νά υπολογισθεί τό ενωρίτερο στο 307 μ.Χ. Σέ αυτήν την συνεπέστερη προς τά ιστορικά στοιχεία πού συνυπολογίσαμε περίπτωση, της γέννησης δηλαδή του αγίου Άρτεμίου περί τό 307-317 μ.Χ. ή διήγηση του *Υπομνήματος* του Ιωάννη δικαιολογείται μόνον από την θέληση του συγγραφέα του μαρτυρίου ή μίας παλαιότερης πηγής του νά επιβεβαιωθεί μέσω της μαρτυρίας ενός «αυτόπτη» μάρτυρα τό πολυσυζητημένο και διαφορετικό στην περιγραφή του μεταξύ του Λακτανίου και του Εύσεβίου όραμα του Σταυρού. Στην συνάφεια πού προσφέρεται ή μαρτυρία περί συμμετοχής του αγίου Άρτεμίου στην προετοιμασία της μάχης κατά του Μαξεντίου παρατηρούμε ένα έντονο απολογητικό ύφος, συνολικώς περί των έως και σήμερα κατηγοριών κατά του πρώτου χριστιανού αυτοκράτορα Μ. Κωνσταντίνου, τό όποιο ασφαλώς είχε πολλά νά προσφέρει και στον βυζαντινό αναγνώστη του μαρτυρίου του αγ. Άρτεμίου. Ταυτόχρονα, ή σύνδεση του αγ. Άρτεμίου μέ τον Μ. Κωνσταντίνο ισχυροποιούσε την θέση του πρώτου στις ευγνώμονες λόγω των συνεχών θαυματουργιών του τουλάχιστον προς τον δεύτερο χριστιανικές συνειδήσεις. Την διπλή αυτή λειτουργία μίας τέτοιας σύνδεσης, δέν είναι ή μοναδική φορά πού την συναντούμε στην αγιολογική γραμματεία²⁸¹. Είναι χαρακτηριστικό τό γεγονός ότι ή σύνδεση αυτή, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δέν γίνεται από τό αρχαίο μαρτύριο αλλά από τό μεταγενέστερο του Ιωάννη. Ένώ ή παράδοση αυτή για παρουσία του αγίου Άρτεμίου στο πλευρό του Μ. Κωνσταντίνου έπηρέασε όλους τους νεώτερους Συναξαριστές δέν περιλαμβάνεται στις αναφορές για τον άγιο σύγχρονων αξιόπιστων προσωπογραφικού χαρακτήρα μελετών όπως οι: A.H.M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, *The*

²⁸¹ Ό S. Lieu, *Constantine: History, Historiography and Legend*, ed. Routledge, London 1998,

σ. 156 αναφέρει την περίπτωση του μάρτυρα Ευσίγνιου ό οποίος φέρεται νά συνδέεται μέ τον Μ. Κωνσταντίνο μέσω της συμμετοχής του στην περσική έκστρατεία του. Αν αυτό αποτελεί πραγματικότητα, τότε κατά την εποχή του μαρτυρίου του επί Ιουλιανού ό Ευσίγνιος θά πρέπει νά ήταν 100 έτών.

*prosopography of the later Roman Empire*²⁸² , Kazhdan κ. ἄ., *The oxford dictionary of Byzantium*²⁸³ καὶ C. Walter, *The warrior saints in Byzantine Art and Tradition*²⁸⁴ κ. ἄ.

2α. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος καὶ ἡ μεταφορά τῶν λειψάνων τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου στήν Κωνσταντινούπολη

Ἀπό τό κείμενο τοῦ Ἰωάννη²⁸⁵ τόσο στήν ἀρχή τῆς διήγησής του συνοπτικά ὅσο καί στήν συνέχεια ἀναλυτικά, παραθέτοντας τό σχετικό περιστατικό μεταξύ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καί τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Β', δηλώνεται ὅτι ὁ ἅγιος ἦταν αὐτός ὁ ὁποῖος μετέφερε τά λείψανα τῶν ἁγίων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου κατ' ἐντολήν τοῦ Κωνσταντίου στήν Κωνσταντινούπολη γιά νά τοποθετηθοῦν στόν ναό τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ὁ ὁποῖος δέν ἦταν ἓνα ἀπλό θρησκευτικό κέντρο ἀλλά τό σημαντικότερο τῆς ἐποχῆς στήν Κωνσταντινούπολη.

Κατά μία ἄποψη ἡ μεταφορά αὐτή ἔγινε κατά τό 359 μ.Χ.²⁸⁶ καί ἀφοροῦσε μόνον τά λείψανα τῶν ἁγίων Ἀνδρέα καὶ Λουκᾶ, δεδομένου ὅτι ἡ μεταφορά τοῦ ἱεροῦ λειψάνου τοῦ ἁγ. Τιμοθέου ἀπό τήν Ἔφεσο στήν

²⁸² A.H.M. Jones, J. R. Martndale, J. Morris, *The prosopography of the later Roman Empire*, volume I, Cambridge, 1971, σ. 112.

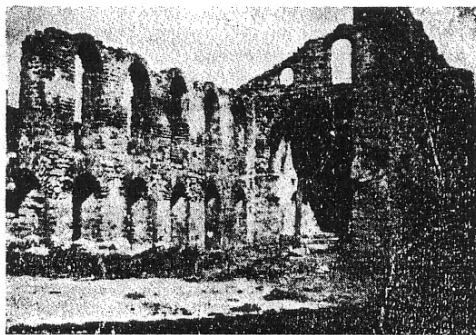
²⁸³ Kazhdan κ.ἄ., *The oxford dictionary of Byzantium*, Volume I, Oxford University Press, 1991, σσ. 194-195.

²⁸⁴ C. Walter, *The warrior saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, 2003, σσ. 191-194.

²⁸⁵ Τήν πλήρη καταγραφή τῶν πηγῶν οἱ ὁποῖες ἀναφέρουν τά περί τῆς μεταφορᾶς τῶν ἁγίων λειψάνων τῶν ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη μαζί μέ ἀρκετές πληροφορίες περί τοῦ ἐκεῖ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων δημοσιεύεται στό Μ. Χ. Ἐνισλείδου, *Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας, τό μαρτύριον τοῦ ἁγίου καί ἡ ἱστορία τῶν ἱερῶν αὐτοῦ λειψάνων ἀπό τά κείμενα*, τ. Α', Ἀθήναι 1975, σσ. 92-116.

²⁸⁶ Τό *Χρονικό* τοῦ Ἱερωνύμου, τά *consularia constantinopolitana* (ὑπατικά χρονικά τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀλλά καί τό *Πασχάλιο χρονικό* μᾶς δίνουν τό 357 μ.Χ. ὡς ἔτος κατά τό ὁποῖο ἔγινε ἡ μεταφορά τῶν ἁγίων λειψάνων τῶν ἀποστόλων Λουκᾶ καί Ἀνδρέου στήν Κωνσταντινούπολη. Μέ τήν ἄποψη αὐτή συμφωνοῦν οἱ περισσότεροι τῶν μελετητῶν ὅπως ἐνδεικτικά ὁ H. Delehay, *Les origines du culte des martyrs*, Brussels, 1912, σ. 66' ὁ G. Downey, «The builder of the original church of the Apostles at Constantinople», *DOP* 6, 1951, σσ. 72-73 κ.ἄ. Ἀπό μία ἄλλη πηγή, τήν *Ἐκκλησιαστική ἱστορία* τοῦ Θεοδώρου Λέκτορος μᾶς δίνεται ὡς ἀκριβέστερος χρόνος ἡ 3η Μαρτίου τοῦ 357 μ.Χ. Ὁ καθηγητής Woods ὁμως, στηριζόμενος περισσότερο στό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη καί κυρίως στό πότε ὁ Κωνσταντῖος ἀνέθεσε τήν ἀποστολή τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων στόν Ἀρτέμιο (μετά τήν ἐκστρατεία τήν ἀνοιξη τοῦ 359 κατά τοῦ Λιμιγάντη καί τήν σύνοδο τῶν ἐπισκόπων στό Ἀρμίνιο τό δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ ἴδιου ἔτους) ὑποστηρίζει τό ἔτος 359 μ.Χ., ὡς ἔτος τῆς μεταφορᾶς καί συγκεκριμένα τό διάστημα τῶν δύο τελευταίων μηνῶν του. D. Woods, *The date of the translation of the relics of ss. Luke and Andrew to Constantinople*, *Vigiliae Christianae* 45 (1991), σσ. 286-292.

Κωνσταντινούπολη φέρεται νά ἔγινε ἀργότερα κατά τήν ἐποχή πού ὁ ἅγιος ἦταν στήν Αἴγυπτο ὡς στρατιωτικός της διοικητής²⁸⁷. Κατά τήν παραμονή του στήν Πάτρα γιά τήν παραλαβή τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἀνδρέα, ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος φέρεται νά μεσολάβησε στόν φίλο του αὐτοκράτορα Κωνσταντίο γιά τήν οἰκοδόμηση ὑδραγωγείου²⁸⁸ ἀπαραίτητου γιά τίς ἀνάγκες τῆς πόλης ἀλλά καί ναοῦ στήν θέση τοῦ ὁποίου ἀργότερα ἰδρύθηκε ὁλόκληρο μοναστικό συγκρότημα, μέ σοβαρότατο κοινωνικό ἔργο, τό ὁποῖο διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στήν ἱστορία τῶν Πατρῶν καί διασώζεται ἕως καί σήμερα στήν θέση περίπου ὅπου βρίσκεται ἡ περίφημη μονή Γηροκομείου.

Εἰκ. 2. Ἐρείπια τοῦ ὑδραγωγείου τό ὁποῖο ἔκτισε κατά τήν παράδοση ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος στήν Πάτρα(πηγή: Σ. Ν. Θωμόπουλου, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν (ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821)*, ἐπιμ. Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, τύποις Χάρ. Καγιάφα, Πάτραι 1950²)

Τά περιστατικά ὅπως τά διηγεῖται ὁ Στ. Θωμόπουλος στήν *Ἱστορία τῶν Πατρῶν* πού συνέγραψε ἔχουν ὡς ἐξῆς²⁸⁹: μετὰ τήν ἐπίμονη αἴτηση τοῦ ἁγ.

²⁸⁷ Ὁ D. Woods διαφωνεῖ μέ τίς κυριώτερες πηγές οἱ ὁποῖες τοποθετοῦν τήν μεταφορά τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγ. Τιμοθέου ἀπό τήν Ἔφεσο στήν Κωνσταντινούπολη τό 356 μ.Χ. ἕναν δηλαδή χρόνο ἐνωρίτερα τῶν λειψάνων τῶν ἁγ. Ἀνδρέα καί Λουκᾶ καί μέ βάση τό *Ὑπόμνημα* τοῦ Ἰωάννη ὑποστηρίζει τόν Ἰούλιο τοῦ 360 μ.Χ. ὡς ὀρθότερη χρονολογία καί ἐνῶ ὁ ἁγ. Ἀρτέμιος βρισκόταν ἤδη στήν Αἴγυπτο. D. Woods, *ὁ.π.*, σ. 290.

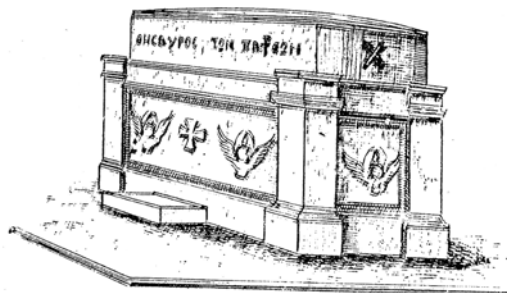
²⁸⁸ Τά περί τῆς κατασκευῆς ἀπό τόν ἅγιο Ἀρτέμιο ὑδραγωγείου ἀλλά καί ναῖσκου στήν Πάτρα, ὡς ἀντάλλαγμα γιά τήν παραλαβή τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα, ὁ κάθ. Τρεμπέλας θεωρεῖ ὡς πολύ νεώτερες παραδόσεις οἱ ὁποῖες ἐπικράτησαν στήν περιοχή ἐνῶ ὁ Στέφ. Θωμόπουλος δημοσιεύει ἀκόμη καί φωτογραφίες τοῦ κτίσματος, ἀποδεχόμενος τήν παράδοση ὡς ἀληθινή. Πρβλ. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας, βίος δράσις καί μαρτύριον αὐτοῦ ἐν Πάτραις*, ἔκδ. ἐπιτροπῆς ἀνεγέρσεως τοῦ νέου ναοῦ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου, ἐν Πάτραις, 1956, σ. 47 καί Σ. Ν. Θωμόπουλου, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν (ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821)*, ἐπιμ. Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, τύποις Χάρ. Καγιάφα, Πάτραι 1950², σσ. 254-255.

²⁸⁹ Σ. Ν. Θωμόπουλου, *ὁ.π.*, σ. 254.

Ἀρτεμίου πρὸς τοὺς χριστιανούς τῶν Πατρῶν νά τοῦ παραδώσουν τὸν ἀνεκτίμητο θησαυρό τους καί ἐκτιμώντας ἐκεῖνοι ὅτι ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ αὐτοκράτορα Ἀρτέμιος θά χρησιμοποιοῦσε κάθε μέσον καί στό τέλος θά τοὺς τὸν ἀποσποῦσε, ἀποφάσισαν τουλάχιστον νά ἐπωφεληθοῦν τῆς εὐκαιρίας καί νά δημιουργήσουν γιὰ τὴν πόλη τους ἓνα σπουδαῖο ἔργο. Τό ὑδραγωγεῖο τό ὁποῖο θά ἔλυνε τό πρόβλημα τῆς ὑδρευσῆς της. Τό ζήτησαν ἀπὸ τὸν ἁγ. Ἀρτέμιο ὁ ὁποῖος ὅπως προαναφέραμε αἰτήθηκε καί ἔλαβε τὴν ἐγκριση τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου καί ἐπέβλεψε προσωπικά τὴν κατασκευὴ τοῦ ἔργου, τό ὁποῖο καί ἄρχισε ἀφοῦ στήθηκαν σκηνές γιὰ τοὺς ἐργάτες στὴν θέση Σαμακιά (Μεσάτις) πάνω ἀπὸ τὸν ναῖσκο τοῦ προφήτη Ἡλίου ὅπου ἀργότερα κτίσθηκε ἡ μονὴ Γηροκομείου.

Ὁ ἅγιος μερίμνησε διωρίζοντας ἐπιστάτες γιὰ τὰ ἔργα ἀλλὰ καί γιὰ τὴν σίτιση τῶν ἐργατῶν. Λέγεται ὅτι στό ἐργοτάξιο σιτίζονταν καί ἀνάπηροι καί γέροντες, οἱ ὁποῖοι ἔρχονταν ἀπὸ ὅλη τὴν γύρω περιοχὴ καί βοηθοῦνταν ἐκεῖ μέ ἐντολὴ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου. Ἀπὸ αὐτό τό γεγονός ὀνομάστηκε ἡ περιοχὴ Γηροκομεῖο. Τό ἔργο περατώθηκε μετὰ ἀπὸ πολὺ καιρὸ λόγω τῆς δυσκολίας τοῦ ἐδάφους τῆς περιοχῆς καί κατόπιν οἱ Πατρινοὶ παρέδωσαν ἀγογγύστως τὰ τεμάχια τῶν ἱερῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἀνδρέα στὸν ἁγ. Ἀρτέμιο, ὁ ὁποῖος μέ πολλές τιμές τὰ μετέφερε στὴν Κωνσταντινούπολη.

Στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου κατὰ τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο καί τὸν Μανουήλ Γεδεών τὰ ἅγια λείψανα μεταφέρθηκαν κατὰ τὴν ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (3 Μαρτίου 357 μ.Χ.) κατὰ τὴν δεύτερη πατριαρχία τοῦ Μακεδονίου τοῦ Α', τό ἅγιο λείψανο τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα τοποθετήθηκε στὸ δεξιὸ μέρος τοῦ ἁγίου βήματος μέσα σέ πολύτιμη θήκη πού ἔφερε τὴν ἐπιγραφὴ «Θησαυρός Πατρῶν» καί καλυπτόταν κατὰ τὸν Λέοντα τὸν Γραμματικὸ ἀπὸ βαρύτιμο βυσσινοβαφές ὑφασμα²⁹⁰

Εἰκ. 3. Ὁ Θησαυρὸς τῶν Πατρῶν (πηγή: Μ. Χ. Ἐνισλείδου, Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας, τό μαρτύριον τοῦ ἁγίου καί ἡ ἱστορία τῶν ἱερῶν αὐτοῦ λειψάνων ἀπὸ τὰ κείμενα, τ. Α', Ἀθήναι 1975)

²⁹⁰ Μ. Χ. Ἐνισλείδου, Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας, τό μαρτύριον τοῦ ἁγίου καί ἡ ἱστορία τῶν ἱερῶν αὐτοῦ λειψάνων ἀπὸ τὰ κείμενα, τ. Α', Ἀθήναι 1975, σ. 115.

Ἡ μεταφορά τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη ὅπως περιγράφεται στά κείμενα τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου

Πιστεύουμε ὅτι ἀξίζει νά παρατεθοῦν ἐδῶ αὐτούσια καί τά δύο ἀποσπάσματα τά ὁποῖα μεταγράφει καί ὁ Μεταφραστής – ἐδῶ παραθέτουμε τό κείμενο τοῦ Ἰωάννη - τά ὁποῖα σώζονται μόνον στά κείμενα τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καί μέ πληρότητα ἀφηγοῦνται ἕνα σημαντικότατο γιά τήν χριστιανική Ἐκκλησία γεγονός στό ὁποῖο πρωταγωνιστεῖ ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος πρό τοῦ μαρτυρίου του. Τό γεγονός αὐτό θεωρεῖται ἀπό τά πλέον σημαντικά στήν ἐκκλησιαστική ἱστορία τοῦ πρώιμου βυζαντινοῦ κράτους καθώς μέ αὐτό συνδέεται ἡ ἀρχή τοῦ κορυφαίου θρησκευτικοῦ καί λατρευτικοῦ κέντρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῆς πρώτης χριστιανικῆς περιόδου, τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων.

Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, τῆς μετακομιδῆς τῶν λειψάνων τῶν ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη καί τῆς κατάθεσής τους στόν ναό τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τονίζεται καί ἀπό σπουδαιότατους μεταγενέστερους βυζαντινούς συγγραφεῖς ὅπως π.χ. ὁ Νικήτας Δαβίδ ὁ Παφλαγών ὁ ὁποῖος τό περιλαμβάνει στά κείμενα τῶν ἐγκωμίων τά ὁποῖα συνέγραψε πρός τιμήν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καί Τιμοθέου.²⁹¹

Ἐξ ὧν καί τάδε τὰ περὶ αὐτοῦ ἀναγέγραπται, ὅτι τὰ πανάγια λείψανα τῶν τοῦ Χριστοῦ ἀποστόλων Ἀνδρέου, Λουκᾶ καί Τιμοθέου, αὐτὸς ἐστὶν ὁ τὴν ἀνακομιδὴν αὐτῶν ὑπὸ Κωνσταντίου ποιήσασθαι κελευσθεὶς²⁹²...

Ὅσον ἀφορᾷ στήν λεπτομερῆ διήγηση, ἡ ὁποία περιλαμβάνεται στό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου περὶ τῆς ἀνάθεσης ἀπὸ τόν Κωνσταντῖο στόν ἅγιο Ἀρτέμιο τῆς ἀποστολῆς τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων τῶν ἀποστόλων ἀλλὰ καί τῆς ἐκτέλεσής της μέ ἐπιτυχία ἀπὸ αὐτόν, ὁ Ἰωάννης (τὴν διήγηση αὐτὴ μεταφράζει καί ὁ Συμεὼν στό δικό του κείμενο), σημειώνει:

²⁹¹ Σ. Α. Πασχαλίδη, Νικήτας Δαβίδ Παφλαγών – Τό πρόσωπο καί τό ἔργο του, Συμβολή στή μελέτη τῆς προσωπογραφίας καί τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας τῆς προμεταφραστικῆς περιόδου, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 156-159· 167-168· 171-177· 303-305 ὅπου γίνεται ἡ περιγραφή τῶν ἐγκωμίων τοῦ Νικήτα Δαβίδ Παφλαγόνος στόν Ἀπόστολο Ἀνδρέα (BHG 100) καί στόν ἅγιο ἀπόστολο Τιμόθεο (BHG 1848n) ἀλλὰ καί ἡ σύνδεση τοῦ Πανηγυρικοῦ τοῦ ἴδιου συγγραφέα μέ τόν ναό τῶν ἁγίων Ἀποστόλων.

²⁹² Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 9.

Ἀκούσας δὲ ταῦτα ὅτι οἱ πέραν τοῦ Ἰστροῦ βάρβαροι μέλλουσιν ἐπιστρατεύειν τῇ τῶν Ῥωμαίων ἀρχῇ, ἀπάρας ἀπὸ τοῦ Σιρμίου πρὸς τὸν Ἰστρον διέβη, καὶ πρὸς αὐτῇ τῇ ὄχθῃ χρόνον οὐκ ὀλίγον ποιήσας, ἐπεὶ τὰ τῶν βαρβάρων ἡρέμει συστήματα, πάλιν ἐπὶ τὴν Θράκην ἤλαυνεν· ἐπεὶ δὲ ἐν Ὀδρυσοῖς ἐτύγχανε γεγωνῶς, ἐνθα πόλιν κτίσας Ἀδριανὸς ὁ βασιλεὺς τὴν ἑαυτοῦ καταλέλοιπε τῷ τόπῳ προσηγορίαν, ἐπύθετο πρὸς τινος τῶν ἐπισκόπων, ὡς τὰ σώματα τῶν τοῦ Χριστοῦ ἀποστόλων Ἀνδρέου καὶ Λουκᾶ, ἐν Ἀχαΐα τεθαμμένα τυγχάνουσιν, Ἀνδρέου μὲν ἐν Πάτραις, Λουκᾶ δὲ ἐν Θήβαις τῆς Βοιωτίας. ὣς οὖν ἤκουσεν ὁ βασιλεὺς ταῦτα Κωνσταντῖος, ἥσθη τε τῷ λόγῳ καὶ ἐπὶ μέγα ἐβόησε, καὶ πρὸς τοὺς παρόντας φησί· Καλέσατέ μοι Ἀρτέμιον. Τοῦ δὲ τάχος παραγεναμένου, Συγχαίρω σοι, ἔφη, ἀνδρῶν ἀπάντων θεοφιλέστατε. Ὁ δὲ πρὸς αὐτόν· Καὶ εἶης μοι κεχαρμένος, ὦ βασιλεῦ, διὰ παντός, καὶ μήποτε σε τῶν ὀχληρῶν τι καταλήψεται. Καὶ ὁ βασιλεὺς· Ζητεῖς δέ τι χαριωδέστερον, ὦ φίλων ἄριστε, τῆς τῶν σωμάτων τῶν τοῦ Χριστοῦ ἀποστόλων εὐρέσεως; Καὶ ὁ μέγας Ἀρτέμιος· Τίς καὶ πόθεν, ὦ δέσποτα, ὁ τοῦτον ἡμῖν τὸν θησαυρὸν φανερώσας τὸ τήμερον; Καὶ ὁ Κωνσταντῖος· Ὁ τῆς Ἀχαΐας ἐπίσκοπος ὁ νῦν ἐφορεύων ἐν Πάτραις· ἀλλ' ἄπιθι, ἀνδρῶν ἄριστε, καὶ τὸ τάχος ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν τούτων ἄνοδον ποιήσον.

ιζ. Ταῦτα παρὰ τοῦ βασιλέως ἀκούσας ὁ μέγας Ἀρτέμιος, ἐπορεύετο τὴν ἐπὶ τοὺς ἀποστόλους ὁδὸν, ἀνακομίσων τὰ τούτων πανάγια λείψανα ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν· ὁ δὲ τὴν ἱστορίαν γράφων, τοιαῦτα περὶ Κωνσταντίου καὶ τοῦ μάρτυρος φάσκει. Λέγεται δὴ περὶ Κωνσταντίου ὅτι οὐ μόνον τὰ πρὸς Θεὸν σπουδαῖός τε καὶ ἐράσμιος ὑπῆρχεν, εἰ καὶ πρὸς τὴν Ἀρειανικὴν ἀπέκλινεν αἵρεσιν, ὑπὸ τοῦ δυσσεβοῦς τε καὶ ἀθεωτάτου Εὐσεβίου τοῦ τῆς Νικομηδείας ἐπισκόπου συνελασθεὶς, ἐπεὶ τά γε ἄλλα μέτριος, καὶ εὐσχημοσύνης ἐς τὰ μάλιστα ἐπιμελούμενος, καὶ σωφροσύνης ἄκρας ἐπειλημμένος περὶ τε τὴν δίκαιαν καὶ τὸν ἄλλον τρόπον· καὶ πλείστην γε τὴν εἰς τὰς ἐκκλησίας ἐποιεῖτο σπουδὴν, μακρῷ τὸν ἑαυτοῦ πατέρα ταῖς περὶ ταῦτα προθυμίαις ὑπερβαλέσθαι φιλοτιμούμενος. Καὶ τὴν τε ἐκκλησίαν ἐδείματο τὴν μεγίστην ἐν τῇ πόλει τοῦ πατρὸς, πλησίον τῆς γερουσίας, κάτωθεν τοῦ ἔργου καὶ ἐκ κρηπίδων ἀρξάμενος· καὶ τὸν τοῦ πατρὸς τάφον τιμῶν, νεῶν ἐξωκοδομήσατο μέγιστον ἐκεῖ θρησκευτήριον· καὶ Ἀνδρέαν τὸν ἀπόστολον ἐκ τῆς Ἀχαΐας μετενεγκὼν, ὡς

προέφην, ἐκεῖ μετέθηκεν· καὶ μὴν καὶ Λουκᾶν τὸν εὐαγγελιστὴν ἐκ τῆς αὐτῆς μετέθηκεν Ἀχαΐας, καὶ Τιμόθεον ἐξ Ἐφέσου τῆς Ἰωνίας.

ιη. Ὁ δὲ ἦν τῶν γε δὴ βελτίστων ἀνθρώπων ὁ τὴν διακομιδὴν τούτων ποιήσασθαι προσταχθεὶς. Καὶ γέρας γε αὐτῷ τῆς λειτουργίας ὁ βασιλεὺς, δεηθέντων τῶν ἐπισκόπων, τὴν τῆς Αἰγύπτου παρέσχεν ἀρχήν. Καὶ ταῦτα μὲν ὁ τὴν ἱστορίαν συνάγων περὶ τοῦ μάρτυρος, συμμαρτυρῶν αὐτῷ, ὅτι καὶ πρὸ τῶν τῆς μαρτυρίας ἀγώνων, πᾶσιν ὑπῆρχεν αἰδέσιμος διὰ τὴν ἀπαστράπτουσαν τοῦ βίου αὐτοῦ ἀρετήν. Περὶ δὲ τοῦ Λουκᾶ καὶ τοιόνδε τι διηγήσατο Ἀνατόλιος ὁ εὐνοῦχος τῶν ἐκ τοῦ βασιλικοῦ κοιτῶνος, αὐτὸς ἐφ' ἑαυτοῦ τὴν τῆς ἀγιοτείας πείραν δεξάμενος. Ἐφασκεν οὖν οὗτος ὁ Ἀνατόλιος φαύλως διακεῖσθαι, καὶ μεῖζον ἤδη τὸ πάθος, ἢ κατὰ τὴν τῶν ἰατρῶν εἶναι τέχνην· τῆς οὖν λάρνακος ἐν ἧ κατακείμενος ἦν ὁ Λουκᾶς ἐπειδὴ προσεπεπλεύκεσαν οἱ ἄγοντες αὐτήν, ἄρτι ἐκ τῆς θαλάσσης ἐπὶ τὸν νεῶν κομιζομένης, αὐτὸς ὑπὸ προθυμίας ὑπελθεῖν καὶ συνδιαβαστάσαι τοῖς φέρουσιν αὐτήν ἐφ' ὅσον αὐτῷ τὰ τῆς δυνάμεως εἶχε, καὶ τότε παραντίκα ἀπαλλαγῆναι τῆς νόσου, καὶ εἰς τὸν ἔπειτα τῆς ζωῆς αὐτοῦ χρόνον παρελκυσθέντα ἐπ' οὐκ ὀλίγων ἐτῶν ἀριθμόν. Τὸν γοῦν τῶν Ἀποστόλων νεῶν Κωνστάντιος ᾠκοδόμησε πρότερον, κἂν ὕστερον Ἰουστινιανὸς ἐπὶ τὸ μεγαλειότερον κατεσκεύασε, καὶ κρείττοσιν ὕλαις ἐπὶ τὸ κοσμιώτερον κατεφαίδρυνε. Καὶ ἔστιν νῦν ὁ νεῶς ἔνθα κεῖται τῶν ἀποστόλων τὰ σώματα, κοινῶ ὀνόματι τῶν Ἀποστόλων ἐπικαλούμενος.

ιβ. Ὁ μὲν οὖν μέγας Ἀρτέμιος ἐπὶ τὴν Αἴγυπτον ἐπορεύετο, τὴν τοῦ δουκὸς ἀξίαν ἀμφιασάμενος· ὁ δὲ Κωνστάντιος ἄρας ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ἐπὶ τῆς Συρίας ἐποιεῖτο ὁδόν, καὶ φθάσας τὴν μεγαλόπολιν Ἀντιόχειαν, αὐτοῦ κατασκηνοῖ, τὸν πρὸς τοὺς Πέρσας ἐτοιμαζόμενος πόλεμον. Αὐτοῦ δὲ χρονοτριβήσαντος ἐν τῇ πόλει καὶ τὸν στρατὸν ἐξαρτύοντος, ἀφίκετο γράμματα πρὸς αὐτὸν δηλοῦντα τὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐπανάστασιν²⁹³.

²⁹³ Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 16-19.

2β. *Ἡ παράδοση τῆς ἱερᾶς Μονῆς Κωνσταμονίτου τοῦ Ἀγ. Ὁρους*

Ἡ ἱερά μονή Κωνσταμονίτου τοῦ Ἀγ. Ὁρους κατά τήν παράδοση φέρεται νά ἰδρύθηκε ἀπό τόν Μ. Κωνσταντῖνο, ὁ ὁποῖος μετά τήν ἀνέγερση τῆς μονῆς Βατοπεδίου καί τοῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου στίς Καρυές ἄρχισε νά οἰκοδομεῖ κι αὐτήν. Ὅμως ἐπειδή δέν πρόλαβε λόγω τῆς κοίμησής του νά ὁλοκληρώσει τό ἔργο του ἀνέλαβε τήν ὁλοκλήρωσή του ὁ γιός του Κώνστας στόν ὁποῖο ὁ ἅγιος εἶχε ἀποδώσει τήν διοίκηση τῶν περιοχῶν τῆς Ἰταλίας, Ἰλλυρικοῦ καί Ἀφρικῆς. Ἡ ἴδια παράδοση μάλιστα ἀναφέρει τήν καταστροφή τῆς μονῆς ἀπό τόν Ἰουλιανό τόν Παραβάτη. Ὁ Γεράσιμος Σμυρνάκης ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὡς πιθανή μία τέτοια ἐκδοχή περί ἰδρύσεως τῆς μονῆς δέν παραλείπει νά ἀναφερθεῖ καί στίς ἄλλες παραδόσεις οἱ ὁποῖες χωρίς νά ἀνάγουν τήν ἵδρυση τῆς μονῆς στόν γιό τοῦ Μ. Κωνσταντίνου Κώνσταντα δικαιολογοῦν τό ὄνομα τῆς μονῆς ἀπό ἄλλον ἡσυχαστή καί ἰδρυτή της, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπό τήν Κασταμονή τῆς Παφλαγονίας ἢ ἀπό κάποιον ἄλλο Κώνσταντα. Ὁ ἴδιος δέν ἀποδέχεται τήν ἄποψη πῶς τό ὄνομα τῆς μονῆς ὀφείλεται στό πλῆθος τῶν καστανιῶν οἱ ὁποῖες ὑπάρχουν στήν περιοχή.²⁹⁴ Πάντως στό ὑπέρθυρο τοῦ νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος εἰκονίζεται στόν τύπο τοῦ κτίτορα (νά προσφέρει τήν μονή στόν Θεό) μαζί μέ τόν ἅγιο Στέφανο τόν Πρωτομάρτυρα τόν προστάτη τῆς μονῆς.

Κατά μία παράδοση τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς Κωνσταμονίτου στό Ἅγιον Ὅρος μέ τήν ὁποία ἔρχεται σέ ἐπαφή καί ὁ σημερινός προσκυνητής κατά τήν στιγμή τῆς ἐκθεσης πρὸς προσκύνηση τήν ὥρα τοῦ ἀποδείπνου τῶν ἁγίων λειψάνων τά ὁποῖα φυλάσσονται ἐκεῖ –ἀνάμεσά τους καί τμήματα λειψάνων τῶν ἁγίων Ἀνδρέα καί Λουκά- ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος σταμάτησε στήν περιοχή ὅπου βρίσκεται σήμερα ἡ μονή κατά τήν διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ του στήν Κωνσταντινούπολη γιά τήν παράδοση τῶν ἁγίων λειψάνων τῶν Λουκά καί Ἀνδρέα καί παρέδωσε αὐτά τά προσφερόμενα καί σήμερα πρὸς προσκύνηση τεμάχια λειψάνων τῶν ἁγίων στούς ἐκεῖ εὐρισκόμενους πρῶτους ἀσκητές. Γιά τόν λόγο αὐτό εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου τοῦ 16ου αἰ. τοποθετημένη σέ σύγχρονο ξύλινο προσκυνητάρι στό κέντρο τοῦ ναοῦ πρὸς τόν βόρειο χορό κοσμεῖ τό καθολικό τῆς μονῆς ἢ ὁποῖα τιμοῦσε ἀνέκαθεν τήν μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὡς πανήγυρη μέ τήν τέλεση ἐόρτιας ἀγρυπνίας. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στήν βιβλιοθήκη τῆς μονῆς σέ αὐτοτελῆ χαρτῶο κώδικα τοῦ 18ου αἰ. φυλάσσεται χειρόγραφη ἀκολουθία πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀγίου Ἀρτεμίου ἐνῶ κατά τήν διάρκεια τῆς πανήγυρης τοῦ ἁγίου δέν ψάλλεται ἡ συνήθης ἀκολουθία πού περιλαμβάνεται στά ἔντυπα μηναῖα ἀλλὰ ἀκολουθία

²⁹⁴ Γ. Σμυρνάκη, *Τό Ἅγιον Ὅρος*, ἔκδ. Πανσέληνος, Καρυές Ἀγίου Ὁρους, 2005 (Φωτογραφική ἀνατύπωση ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ 1903), σ. 683.

ἀπό χειρόγραφο τοῦ 1960, τό ὁποῖο συντέθηκε περιλαμβάνοντας καί ἀκολουθίες ἄλλων τιμώμενων ἐξαιρετικῶς ἀπό τήν μονή ἀγίων ἐκ παλαιῶν χειρογράφων ὅπως σημειώνεται στήν ἀρχή του. Εἰδική ὅμως μνεῖα σέ αὐτά θά κάνουμε στό τμήμα αὐτῆς τῆς μελέτης ὅπου θά ἐξετάσουμε τήν ὑμνολογική παράδοση τοῦ ἀγίου²⁹⁵.

3α. Τό ἀξίωμα τοῦ ἀγίου Ἀρτεμίου ὅπως προκύπτει ἀπό τά κείμενα τῶν μαρτυρίων του

Σέ σημεῖα τῶν κειμένων τοῦ Ἰωάννη καί τοῦ Μεταφραστή ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ἐμφανίζεται νά κατέχει ὄχι μόνον τόν τίτλο τοῦ Δούκα, ὅπως στό ἀρχαῖο μαρτύριο ἀλλά καί τοῦ Αὐγουσταλίου τῆς Αἰγύπτου. Μόνον μέ τόν τίτλο τοῦ Δούκα τῆς Αἰγύπτου ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος καί στά δύο μεταγενέστερα μαρτύρια ἀναφέρεται κατὰ τήν στιγμή τῆς παρουσίας του ἀπό τοὺς συνεργάτες τοῦ Ἰουλιανοῦ σέ ἐκεῖνον, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας ρώτησε γιά τήν ταυτότητα τοῦ αὐτόκλητου ὑπερασπιστῆ τῶν μαρτύρων Εὐγενίου καί Μακαρίου

*Ἡ τάξις ἔφη· Ὁ δοῦξ ἐστίν Ἀλεξανδρείας ὡ δέσποτα*²⁹⁶

καί κατὰ τήν ἀντίδραση τοῦ Ἰουλιανοῦ μετά τόν πρῶτο ἀπολογητικό διάλογό του μέ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο ὁ ὁποῖος ὑπεραμύνθηκε τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καί προσπάθησε νά πείσει τόν Ἰουλιανό γιά τό ὀριστικό τέλος τῆς εἰδωλολατρίας. Τότε ὁ Ἰουλιανός φαίνεται νά λέει :

*δοκῶ σέ, ὦ Ἀρτέμιε, οὐ στρατηγόν ἐν Αἰγύπτῳ παραγενέσθαι, ἀλλά χρησμολόγον τινά*²⁹⁷.

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου εἶναι :

*ὁ μακάριος καί εὐσεβὴς δούκας τῆς Ἀλεξανδρέων πόλεως
ὅς καί διὰ τήν ὀρθήν καί ἀκίβδηλον αὐτοῦ πράξιν ἐπιτροπήν*

²⁹⁵ Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλει ὁ γράφων στοὺς ἱερομονάχους π. Στέφανο καί π. Χαράλαμπο Κωνσταμονίτες γιά τήν πρόθυμη παραχώρηση κάθε δυνατῆς βοήθειας κατὰ τήν ἐπίσκεψή του πρὸς μελέτη καί προσκύνηση στήν μονή. Ὁ π. Χαράλαμπος, ὁ ἕνας ἐκ τῶν δύο μόνων ἱερομονάχων τῆς πολυμελοῦς Κωνσταμονίτικης ἀδελφότητος –παλιός συμφοιτητής στήν Θεολογική Σχολή τῆς Θεσσαλονίκης καί ἀγαπητός φίλος- ἔθεσε ἀσμένως πρὸς μελέτη στήν διάθεσή μας τά σωζόμενα χειρόγραφα. Ἀπὸ τήν θέση αὐτή τόν εὐχαριστοῦμε καί δημοσίως.

²⁹⁶ Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 36.

²⁹⁷ Ὁ. π., 47.

*ἔσχεν ἐπιβαίνειν καὶ ἐν τῇ Συρίᾳ... ὁ καθοσιωμένος τῇ βασιλείᾳ Ἰουλιανοῦ*²⁹⁸

Τὰ μαρτύρια τοῦ Ἰωάννη καὶ τοῦ Μεταφραστή μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος πῆρε τὸν τίτλο τοῦ Δούκα Αἰγύπτου μετὰ τὴν μεταφορὰ τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων ἀποστόλων Ἀνδρέου, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς ἀναγνώριση τῆς προσφορᾶς του καὶ τῆς εὐσέβειάς του, κατὰ παράκλησιν τῶν ἐπισκόπων οἱ ὅποιοι παρευρίσκονταν στὶς τελετές τῆς κατάθεσής τους στὸν ναὸ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων.

*Καὶ γέρας γε αὐτῷ τῆς λειτουργίας ὁ βασιλεὺς, δεηθέντων τῶν ἐπισκόπων, τὴν τῆς Αἰγύπτου παρέσχεν ἀρχήν*²⁹⁹.

Κατὰ τὴν ἐπισήμου ὕφους ὁμῶς ἀνακοίνωση τῆς καταδίκης τοῦ ἁγίου σέ ἀποκεφαλισμό, ὁ Ἰουλιανὸς φέρεται νὰ ἀποκαλεῖ καὶ αὐγουστάλιο τὸν ἅγιο ὅταν εἰσάγει στὸ σκεπτικό της τελικῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασής του περὶ τοῦ Ἀρτεμίου τό ὅτι ἐκεῖνος

*ἀντὶ δουκὸς καὶ αὐγουσταλίου Γαλιλαῖον ἑαυτὸν ὀνόμασε*³⁰⁰.

Ἡ εὐγενικὴ καταγωγή τοῦ ἁγίου ἀλλὰ καὶ τό ὑψηλότατο στρατιωτικὸ του ἀξίωμα τὸν κατέτασσε ἀνάμεσα στοὺς πιὸ πλούσιους ἄνδρες τῆς ἐποχῆς του.

*πλούτῳ πολλῷ περιεόμενος*³⁰¹

ἐνῶ κατὰ τὴν δήλωση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰουλιανοῦ ἦταν

*τοσαύτην σοφίαν κεκτημένος*³⁰².

3β. Τὸ ἀξίωμα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν συνυπολογισμό καὶ ἄλλων ἱστορικῶν δεδομένων καὶ πηγῶν

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου φέρει μόνο τὸν τίτλο τοῦ Δούκα Αἰγύπτου. Τὸν ἴδιο τίτλο καὶ μάλιστα μέ τὴν προσθήκη ex (πρώην) τοῦ ἀποδίδει καὶ ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος. Ἀκόμη ὁ Θεοδώρητος Κύρου

²⁹⁸ Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 167-168, 6-9, 1.

²⁹⁹ Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 18.

³⁰⁰ Ὁ. π., 64.

³⁰¹ Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 172, 2.

³⁰² Ὁ.π.

χρησιμοποιεί τόν ἴδιο τίτλο γιά τόν ἅγιο ὅταν περιγράφει τήν θανάτωσή του στήν *Ιστορία* του.

Τό *Υπόμνημα* τοῦ Ἰωάννη, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, προέρχεται ἀπό τίς πηγές C καί D [ἀπό τούς δύο κώδικες (Parisinus 768 καί Parisinus 1468) οἱ ὅποιοι χρησιμοποιώντας παλαιότερα ἀρχέτυπα βοηθοῦν τόν J. Bidez νά ἐπανακτήσει μία μορφή τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου τό ὁποῖο περιέχει πληροφορίες γιά τόν ἅγιο Ἀρτέμιο προγενέστερες τοῦ 500 μ.Χ.] καί ἀπό τίς Κωνσταντινουπολίτικες διασκευές ἐνός Ἀντιοχειανοῦ μύθου, ὅπως ἀποκαλεῖ ὁ Dufourcq τό Συναξάριο *Ter Israelis* (πηγή Ar) καί τό Ἀρμενικό Συναξάριο τοῦ Γρηγορίου *Dserens* (πηγή ArD). Ἡ πηγή Ar εἶναι αὐτή πού δίνει γιά πρώτη φορά καί τό ἀξίωμα τοῦ Αὐγουστάλιου στόν Δούκα Αἰγύπτου Ἀρτέμιο. Τό *Υπόμνημα* τοῦ Ἰωάννη κατά συνέπεια ὡς προερχόμενο καί ἀπό αὐτήν τήν πηγή προσθέτει στόν ἅγιο Ἀρτέμιο καί αὐτό τό ἀξίωμα. Τό ἀξίωμα αὐτό ἐπαναλαμβάνεται ἀπό τότε σέ ὅλα τά συναξαριστικά ὑπομνήματα. Ὅλες ὁμως οἱ σύγχρονες τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πηγές τόν ἀναφέρουν μόνον ὡς στρατιωτικό διοικητή Αἰγύπτου (Δούκα, *dux*) καί ὄχι καί πολιτικό διοικητή της (*vicarius*) ὁ ὁποῖος δικαιοματικά ἀπό τήν ἐποχή τῆς κατάκτησης τῆς Αἰγύπτου ἀπό τούς Ρωμαίους καί τήν μετατροπή της σέ αὐτοκρατορική ἐπαρχία ὕψιστης σημασίας (σιτοβολῶνας τῆς αὐτοκρατορίας) ἀπολάμβανε τόν τίτλο τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ ἀντιπροσώπου (*Augustalius*) καθὼς μέ αὐτόν τόν τίτλο θά ἀντιλαμβάνονταν καλύτερα τήν ἐξουσία του οἱ ἐθισμένοι στήν ἀρχαιότατη Φαραωνική παράδοση Αἰγύπτιοι.

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ἔρχεται στήν Αἴγυπτο σέ μία ἐποχή πού αὐτή εἶχε χάσει τήν διοικητική αὐτονομία της καί ὑπαγόταν στήν διοίκηση τῆς Ἀνατολῆς - ἀπό τήν ὁποία δέν θά αὐτονομηθεῖ πρίν τό 380-382 μ.Χ., ὅποτε καί θά πάρει ὁ πολιτικός της διοικητής ξανά τόν τίτλο τοῦ Αὐγουστάλιου - καί σέ μία περίοδο πλήρους ἐφαρμογῆς καί στήν Αἴγυπτο τῶν συνεπειῶν τῶν μεταρρυθμίσεων τῶν Διοκλητιανοῦ – Μ. Κωνσταντίνου στήν πολιτική καί στρατιωτική διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν μέ πλήρη διαχωρισμό τῶν δύο ἐξουσιῶν³⁰³. Γιά ὅλο ἄλλωστε τό χρονικό διάστημα ἀπό τόν διωγμό τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἀπό τόν Κωνσταντῖο τόν Β' (355 μ.Χ.) ἀλλά καί πιό πρίν ἔχουμε τά ὀνόματα τῶν πολιτικῶν διοικητῶν τῆς Αἰγύπτου.

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ὡς στρατιωτικός διοικητής βρίσκεται στήν Αἴγυπτο τήν ὁποία πολιτικά διοικεῖ ὁ Φαουστίνος. Ἡ ἐποχή τῆς ἐνιαίας πολιτικῆς καί στρατιωτικῆς ἐξουσίας ὅποτε ὁ διοικητής τῆς Αἰγύπτου θά φέρει τόν τίτλο τοῦ Δούκα καί Αὐγουστάλιου δέν θά ἔρθει πρίν τόν Μ. Θεοδόσιο. Μία ἀπλή γνώση ὁμως τῶν δεδομένων τῆς διοίκησης τῆς Αἰγύπτου μέ βάση τόν

³⁰³ «Egypt had been part of the Diocese of the East till about A.D. 380-382, when it was made a distinct Diocese, and the praefectus Aegypti received the title of Augustalis» B. J. Bury, *A history of the later roman empire*, Macmillan, London, 1889, τόμ. 1, σ. 27.

Θεοδοσιανό Κώδικα αλλά και την πρό του Μ. Κωνσταντίνου κατάσταση θα οδηγούσε στο γενικό συμπέρασμα, τό όποιο δέν ισχύει όμως στην περίπτωση του άγιου Άρτεμίου, ότι κατά την ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο ή Αίγυπτος διοικοϋνταν από ένα και τό αυτό πρόσωπο, τόν Δούκα και Αύγουστάλιο (*Dux et Augustalius*). Αυτό προφανώς ακολούθησε ή άρχαία πηγή του Συναξαριστή του *Ter Israelis* και μετέγραψαν όλοι οί μεταγενέστεροι.

Τό πρόθεμα *ex* (πρώην) Δούκας Αιγύπτου του Άμμιανού για τόν Άρτέμιο ό D. Woods πιστεύει ότι αναφέρεται στο ότι λίγο καιρό πρό του μαρτυρίου του ό Άρτέμιος είχε προαχθεϊ σέ *Magister equitum per Orientis* υπόθεση διόλου άπίθανη, ή όποία όμως χρειάζεται περισσότερα στοιχεία για νά τεκμηριωθεϊ έπαρκώς. Όσον άφορᾷ στόν τίτλο του Πατρικίου, με τόν όποιον ό άγιος Άρτέμιος δηλώνεται σέ άρκετά ύπομνήματα (και ύπονοεΐται σέ αυτό του Ίωάννη) δέν κρίνεται ότι ισχύει, δεδομένου ότι ή θέληση τών αυτοκρατόρων για άποδυνάμωση της έξουσίας τών περιφερειακών διοικητών από τόν Μ. Κωνσταντίνο και μετά δέν επέτρεπε παραδοσιακοί εύγενείς νά τοποθετοϋνται σέ θέσεις διοικητών έπαρχιών αλλά οί θέσεις αυτές προσφέρονταν σέ εύγενείς (*nobles*) δεύτερης τάξης, οί όποιοι προέρχονταν από έπιτυχημένους έμπόρους ή στρατιωτικούς πράγμα τό όποιο πιθανότατα ίσχυσε και στην περίπτωση του άγ. Άρτεμίου.

Συνεπώς θα πρέπει νά ακολουθήσουμε τόν τίτλο πού άποδίδει στόν άγιο τό άρχαίο μαρτύριό του, του Δούκα Αιγύπτου και νά άπορρίψουμε τόν τίτλο του Αύγουσταλίου ακολουθώντας μέ τόν τρόπο αυτό και πολλές άλλες σημερινές άξιόπιστες ιστορικές προσωπογραφικές μελέτες.

4. Η αίτία του μαρτυρίου του άγιου Άρτεμίου κατά τό Άρχαίο μαρτύριο και τό Υπόμνημα του Ίωάννη

Στό άρχαίο μαρτύριο δηλώνεται πώς ό άγιος Άρτέμιος, ό όποιος παρευρισκόμενος κατά τόν καιρό του μαρτυρίου τών άγίων Εϋγενίου και Μακαρίου ως ύψηλόβαθμος άξιωματοϋχος κοντά στόν Ίουλιανό προσήλθε ύπερασπιζόμενος τούς μάρτυρες στόν Αυτόκράτορα και τόν ήλεγξε. Ό έλεγχος αυτός επέφερε την καθαίρεσή του κατόπιν διαταγής του Ίουλιανού·

*έκέλευσεν άποζωσθῆναι αυτόν του άξιώματος*³⁰⁴

και την πολύωρη μαστίγωσή του·

*και τύπτεσθαι ώμοις νεύροις ώς αλλάξαι αυτόν ζυγᾶς τέσσαρας*³⁰⁵.

³⁰⁴ Άρχαίο μαρτύριο, σ. 168, 8.

Ὁ Ἰωάννης (καί ὁ ἐξαρτώμενος ἀπό τό κείμενό του Συμεών) παρά τό γεγονός ὅτι δηλώνει ξεκάθαρα ὡς αἰτία τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου τήν χριστιανική του πίστη, εἰσάγει ὡς ἐπιπρόσθετο αἷτιο τῆς ὀργῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐναντίον του τό γεγονός πῶς θεωροῦσε ὅτι ἐνεργώντας ὡς ὄργανο τοῦ Κωνσταντίου ὁ ἅγιος συμμετεῖχε ἐνεργά στήν ἐκτέλεση τοῦ ἀδελφοῦ του Γάλλου, γεγονός ὅμως τό ὅποιο ὁ ἅγιος ἀμέσως διαφεύδει κατηγορηματικά δηλώνοντας πῶς κατά τό χρονικό διάστημα ἐκεῖνο βρισκόταν στήν Αἴγυπτο ἀλλά καί πῶς πάντα ἔβλεπε μέ ἰδιαίτερη συμπάθεια ἐξ αἰτίας τῆς χριστιανικῆς του πίστεως τόν Γάλλο.

5. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος, ὁ Ἰουλιανός καί οἱ πολῖτες τῆς Ἀντιοχείας

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ἐκτός τῶν στρατιωτικῶν του καθηκόντων, τά ὅποια μέ ἐπιμέλεια ὅπως σημειώθηκε παραπάνω ἄσκησε, τίποτε ποτέ κακό δέν διέπραξε καί ἦταν πιστός χριστιανός καί συμπαθής στούς Ἀντιοχεῖς.

*εὐγενῇ καί ἁγιον ἄνδρα μηδέν ποτέ πονηρόν
διαπραξάμενον*³⁰⁶

(κατά τά λεγόμενα τοῦ δήμου τῆς πόλεως ὁ ὁποῖος ἔσπευσε νά ὑπερασπισθεῖ κατά τό κείμενο τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου τόν ἅγιο κατά τόν βασανισμό του ἀπό τόν Ἰουλιανό).

Ὁ δῆμος τῆς πόλεως (Ἀντιοχείας) ἀναφέρεται νά ἀντιδρᾷ στό μαρτύριο τοῦ ἁγίου ἐλέγχοντας μάλιστα τόν Ἰουλιανό γιά τήν ἐγκατάλειψη τῆς ἀμεσης προτεραιότητος, πού ἦταν ἡ ὑπεράσπιση τῶν πρὸς τήν Περσία συνόρων καί τήν ἐνασχόλησή του μέ τόν βασανισμό ἁγίων ἀνθρώπων. Ἡ Ἀντιόχεια ἦταν ἓνα διαφυλετικό μωσαϊκό ὡς πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς τῆν ἐποχῇ ἐκεῖνη. Μεγαλύτερες ὁμάδες πληθυσμοῦ ἦταν οἱ Ἕλληνες καί οἱ Ἰουδαῖοι. Χαρακτηριστικό τῆς πόλης ἀπὸ τόν 40 ἕως καί τόν 70 μ.Χ. αἰ. ἦταν ἡ ἀντιπαλότητα μεταξύ τους, πού ἐντάθηκε μέ τόν ἐκχριστιανισμό μεγάλων τμημάτων τοῦ ἐλληνικοῦ κυρίως ἀλλά καί συριακοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος κατέστησε τήν πόλη μεγάλο χριστιανικό κέντρο χωρίς ὥστόσο νά πάψει νά ἀποτελεῖ καί μεγάλο εἰδωλολατρικό κέντρο.

Ἡ χριστιανική κοινότητα κατά τήν ἐποχῇ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀποτελοῦσε τήν μεγαλύτερη κοινότητα καί δέν ἀντιμετώπισε φιλικά τόν γενειοφόρο (ἐξ αἰτίας μίας ἰδιόμορφης παγανιστικῆς ἀσκητικότητος τήν ὅποια πρέσβευε) Ἰουλιανό. Οἱ ἴδιοι οἱ Ἀντιοχεῖς θεωροῦσαν ἔνδειξη ἀπολίτιστου ἀνθρώπου τήν γενειάδα, τόν πώγωνα. Ἡ ἀρνητική ὅμως ἀντίδραση τοῦ λαοῦ τῆς

³⁰⁵ Ὁ.π., σ. 168, 8-9.

³⁰⁶ Ὁ.π., σ. 170, 6.

Ἀντιοχείας, πού ἀπό τίς μαρτυρίες πού ἔχουμε ζοῦσε ἀπολαμβάνοντας ἕναν ἰδιαίτερα σχετικό μέ τίς τέχνες καί τά θεάματα ἀλλά καί τίς ὑλικές ἀνέσεις τρόπο ζωῆς εἶναι παρομιώδης ἀπέναντι στόν ἰδιόμορφο ἀσκητισμό τοῦ νεοειδωολάτρη Ἰουλιανοῦ καί ἀναφέρεται ἀπό ὅλους τούς μελετητές τοῦ προσώπου του ὡς ἕνα καθοριστικό γιά αὐτόν γεγονός πού τόν λύπησε πολύ καί ἐπηρέασε τίς μετέπειτα ἀποφάσεις του, ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τοῦ χρόνου ἀλλά καί τῶν προετοιμασιῶν πού ἔκανε γιά τὴν ἀποτυχημένη ἐκστρατεία του ἐναντίον τῶν Περσῶν.

Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ὁ ἀποστάτης ἀπογοητεύθηκε πολύ - ὁ *Μισοπῶγων* ἔργο τό ὁποῖο ἔγραψε γιά νά στηλιτεύσει αὐτὴ τὴν ἀκατανόητη σέ αὐτόν ἀντίδραση τῶν Ἀντιοχέων στό πρόσωπό του μᾶς δείχνει τό μέγεθος αὐτῆς τῆς ἀπογοήτευσης - ἀπὸ τὴν παρουσία του στὴν πόλη τὴν ὁποία ἔβλεπε ὡς ἔδρα τῆς νεοπαγανιστικῆς αὐτοκρατορίας πού φιλοδοξοῦσε νά οἰκοδομήσει. Εἶναι χαρακτηριστικοί οἱ στίχοι (εἰρωνικοί καί πρὸς τούς Ἀντιοχεῖς ἀλλά καί πρὸς τὸν Ἰουλιανό) τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ μας ποιητῆ Κ. Π. Καβάφη, ὁ ὁποῖος – ὅπως καί ἄλλοι ἄλλωστε λογοτέχνες – ἐμπνεύστηκαν ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ τελευταίου ἐθνικοῦ αὐτοκράτορα.

...εἶχαν τὴν ἱκανοποίησι πού ὁ βίος τους
ἦταν ὁ περιλάλητος βίος τῆς Ἀντιοχείας,
ὁ ἐνήδονος, ὁ ἀπόλυτα καλαίσθητος.
Νά τ' ἀρνηθοῦν αὐτά, γιά νά προσέξουν κιόλας τί;
Τέες περί τῶν ψευδῶν θεῶν ἀερολογίες του,
τέες ἀνιαρές περιαιτολογίες·
τὴν παιδαριώδη του θεατροφοβία·
τὴν ἄχαρι σεμνοτυφία του· τὰ γελοία του γένεια...³⁰⁷

6. Τὰ βασανιστήρια καί ἡ θανάτωση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου

Ὁ χρόνος τῶν συμβάντων, δίνεται ἀπὸ τό ἴδιο τό ἀρχαῖο μαρτύριο γενικότερα στὴν ἀρχὴ του, *Βασιλεύοντος Ἰουλιανοῦ* καί πιο συγκεκριμένα στό τέλος του ὅπου μᾶς δίνεται καί ὁ συγκεκριμένος τόπος τῶν συμβάντων

*Ταῦτα ἐπράχθη ἐπὶ Ἰουλιανοῦ ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐν τόπῳ
καλουμένῳ Δάφνη*³⁰⁸.

Σύμφωνα μέ τὸν Ἀμμιανὸ Μαρκελλίνο ὁ Ἰουλιανὸς ἔφθασε στὴν Ἀντιόχεια

³⁰⁷ Κ.Π. Καβάφης, *Ποιήματα 1897-1933*, Ἰκαρος 1984.

³⁰⁸ Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 175, 4-5.

τό χειμώνα τοῦ 362 πρὸς 363 μ.Χ.³⁰⁹ καὶ ἀναχωρεῖ τὸν Μάρτιο τοῦ 363 μ.Χ.³¹⁰ γιὰ τὴν Περσία.

Σχετικὰ μέ τὸν χρόνο τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὑπάρχει διχογνωμία, ἡ ὁποία καταγράφεται εὐκόλα ἀπὸ τὰ σχετικὰ λήμματα καὶ ἄρθρα. Ἡ πιθανότερη ἡμερομηνία ὅμως εἶναι ἡ 20ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 362 μ.Χ. δεδομένων καὶ τῶν πληροφοριῶν οἱ ὁποῖες συγκλίνουν στὴν ἔλευση τοῦ Ἰουλιανοῦ στὴν Ἀντιόχεια τὸν χειμώνα τοῦ 362 μ.Χ. Ὁ Δούκας Ἀρτέμιος εἶναι φυσικὸ νὰ ἀνταποκριθεῖ ἄμεσα στὴν κλήση τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ ἐνίσχυση τῶν στρατευμάτων ἐνόψει τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῶν Περσῶν.

Ἀπὸ τίς πρῶτες ἐνέργειες τοῦ Ἰουλιανοῦ στὴν Ἀντιόχεια, συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴν διήγηση τοῦ μαρτυρίου, ἦταν ἡ δίωξη τῶν Μακαρίου καὶ Εὐγενίου ἱερομονάχων οἱ ὁποῖοι περιέτρεχαν τὴν περιοχὴ κατηχώντας χριστιανούς. Ὁ Ἀρτέμιος δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἄλλη ἐπαφὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπεράσπιση τῶν μαρτύρων ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορα μέ τὸν Ἰουλιανό. Αὐτό

(α)

(β)

Εἰκ. 4α, 4β. Σκηνές ἀπὸ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὅπως αὐτὸ εἰκονογραφεῖται στίς μικρογραφίες τῶν φφ. 90 (α) καὶ 90β' (β) τοῦ χφ. Κώδικα ἀρ. 14 τῆς Ι.Μ. Ἐσφιγμένου.

³⁰⁹ *Ammianus Marcellinus*, ὁ.π., XXII, 10, σσ. 252-257.

³¹⁰ G. W. Bowersock ὁ.π., σ. 108· Ὁ Bowersock. ἀποδίδει στὴν μεγαλομανία τοῦ Ἰουλιανοῦ τὴν ἀτυχὴ ἐκστρατεία του κατὰ τῶν Περσῶν ἐνῶ οἱ συνθῆκες δὲν ἦταν καθόλου εὐνοϊκές γιὰ αὐτήν. Μαζί του φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια ὁ Ἰουλιανὸς ὑπολογίζεται πὼς εἶχε 80-90 χιλιάδες ἄνδρες.

μᾶς βοηθεῖ νά τοποθετήσουμε καί τοῦ Ἀρτεμίου τόν ἐρχομό στήν Ἀντιόχεια στόν χειμῶνα τοῦ 362 μ.Χ. Ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ θέση τήν ὁποία παίρνει ὁ πρωτοπρεσβύτερος Ἰωάννης Ράμφος, ὁ ὁποῖος ἐξηγεῖ τήν διχογνωμία μέ τήν ἀναφορά του στήν ἔναρξη τοῦ ἔτους 363 μ.Χ. τόν Σεπτέμβριο καί ὄχι τόν Ἰανουάριο.³¹¹

Ἡ Ἀντιόχεια καί τό προάστειό της ἡ Δάφνη μᾶς δίνονται ὡς τόποι τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου. Ἡ Ἀντιόχεια ἦταν ἡ μεγάλη πρωτεύουσα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀσίας. «Λίγοι ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦν» ὅπως ἀναφέρεται ἀπό τόν William Alexander Cambell³¹² «ὅτι ἡ ἀρχαία Ἀντιόχεια ἦταν μεγαλύτερη ἀπό τή Ρώμη μαζί μέ τά Αὐρηλιανὰ τεῖχη»

«Σέ ἀντίθεση μέ τήν σύγχρονη κυρίως πόλη -συνεχίζει ὁ Cambell- ἡ ὁποία δέν εἶναι ἀξιοπρόσεκτη, καί σήμερα ἡ ὁμορφιά τῶν προαστίων της, τό θαυμάσιο κλίμα της, τό εὐφορο ἔδαφός της καί ἡ στρατηγική της θέση μᾶς ἐπιτρέπουν νά καταλάβουμε γιατί μία μεγάλη πρωτεύουσα βρισκόταν ἐκεῖ»

Ἡ πόλη χτίστηκε τό 300 π.Χ. ἀπό τόν στρατηγό τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου Σέλευκο καί συναγωνιζόταν σέ ὁμορφιά τήν Κωνσταντινούπολη καί τήν Ἀλεξάνδρεια. Ἦταν προορισμός ἀναψυχῆς προσφέροντας μία δροσερή ἀνάπαυλα ἀπό τίς ἀκραῖες ὑψηλές θερμοκρασίες τῆς γύρω περιοχῆς. Ὁ μῦθος ἀναφέρει, ὅτι ὅταν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος δοκίμασε νερό ἀπό τίς πηγές της εἶπε πῶς ἦταν γλυκύτερο ἀπό τό γάλα τῆς μητέρας του. Ἦταν περίφημη γιά τήν εὐφορη γῆ της καί τίς ὑδάτινες πηγές της. Αὐτός ὁ συνδυασμός τήν εἶχε καταστήσει κέντρο γεωργικῆς παραγωγῆς τό ὁποῖο τροφοδοτοῦσε ὅλη τήν περιοχή. Ἦταν μία πολυάριθμη πόλη, μέ περισσότερους ἀπό μισό ἑκατομμύριο κατοίκους κατά τόν 40 μ.Χ. αἰῶνα καί ἐξαιρετικά ζωντανή καθῶς καθημερινά στούς δρόμους της ἔμποροι, ζητιάνοι, στρατιῶτες, γυναῖκες καί παιδιά, ἐπισκέπτες, δημιουργοῦσαν ἓνα πολύβουο σκηνικό. Ἦταν κέντρο φιλοσόφων καί διανοουμένων. Ἦταν γεμάτη ἐντυπωσιακά ἰδιωτικά καί δημόσια κτίρια. Θαυμάσια περιγραφή της καί πολύτιμες πληροφορίες γιά αὐτήν ἔχουμε ἀπό τόν Λιβάνιο.

Ἡ πόλη καταστράφηκε τόν 6ο μ.Χ. αἰῶνα ἀπό μία συγκυρία ἀτυχῶν περιστατικῶν ὅταν σεισμοί, ἐπιδημίες καί πείνα, τήν κατέστησαν ἀνήμερη νά ἀντιμετωπίσει τίς ἐπιδρομές ἐναντίον της ἀπό τήν Ἀνατολή. Παρέμεινε θαμμένη γιά πολλούς αἰῶνες ἕως ὅτου ξεκίνησαν κατά τήν δεκαετία τοῦ 1930 ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές ἐκεῖ.³¹³

³¹¹ π. Ἰωάννης Σ. Ράμφος (πρωτοπρεσβύτερος), ὁ.π., σ. Η-72.

³¹² A. W. Cambell, Excavations at Antioch-on-the-Orontes, *American Journal of Archaeology*, Vol. 38, No 2, (Apr.-Jun 1934), 201-206.

³¹³ Γιά τήν Ἀντιόχεια (τήν ἐπὶ τοῦ Ὁρόντου) ἀρκετές πληροφορίες παρέχονται στό ἄρθρο τοῦ Γερ. Ι. Κονιδάρη στήν Θ.Η.Ε. τ. Β', σσ. 877-908 καί στά ἀντίστοιχα λεπτομερέστερα ἄρθρα τῆς Μ.Ε.Ε. τ. Δ', ὅπου στό πρῶτο τμήμα τους (σσ. 889-895) ἐξετάζεται ἡ γενική

Ἡ Δάφνη ἦταν προάστιο τῆς Ἀντιοχείας, τό ὁποῖο ἀπεῖχε ἀπό αὐτήν περίπου 40 στάδια νοτιοδυτικά σύμφωνα μέ τόν Στράβωνα. Ἡ περιοχή ἦταν θαυμαστής φυσικῆς ὁμορφιᾶς καί ἐκεῖ βρισκόταν τό ἄλσος καί ὁ ναός τοῦ Ἀπόλλωνα. Ἀνάγεται στήν ἐποχή τῶν Σελευκιδῶν, οἱ ὁποῖοι τήν χρησιμοποιοῦσαν σάν τόπο ἀναψυχῆς. Ὁ χῶρος ἦταν ἄσυλο γιά τοὺς καταζητούμενους. Ἡ παρακμή της συνέπεσε μέ τήν παρακμή τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνα κατά τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουλιανοῦ. Καί σήμερα εἶναι κατάφυτη περιοχή ἀλλά τίποτα δέν θυμίζει τήν παλιά της δόξα.³¹⁴

ἱστορία τῆς πόλης ἐνῶ στό δεύτερο (σο. 895-905) γραμμένο ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν Χρυσόστομο (Παπαδόπουλο) ἡ ἐκκλησιαστική της ἱστορία.

³¹⁴ Γιά τήν Δάφνη τῆς Ἀντιοχείας πρβλ. λήμμα «Δάφνη» στήν *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τ. 20, ἔκδ. Πάπυρος 1984, σο. 8-9· Ὁ Σωζομενός στήν ἱστορία του P.G. 67, 1273 A-D, μέ ἀφορμή τήν διαμονή τοῦ Ἰουλιανοῦ στήν Δάφνη, μᾶς δίνει τήν πιό πιστή περιγραφή τοῦ προαστείου αὐτοῦ τῆς Ἀντιοχείας ὡς ἐξῆς:

Δάφνη, τὸ ἐπίσημον τῆς Ἀντιοχείας προάστειον, κομᾷ μὲν ἄλσει κυπαρίσσων πολλῶν, ποικίλλεται δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις φυτοῖς ἀναμίξ ταῖς κυπαρίσσοις. ὑπὸ δὲ τοῖς δένδροισιν ἀμοιβαδὸν τῶν ὥρων εὐώδη καὶ παντοδαπὰ εἶδη ἀνθέων ἡ γῆ φέρει. ὀροφὴ δέ τις μᾶλλον ἢ σκιὰ πανταχῇ τὸν χῶρον περικείται, τῇ πυκνότητι τῶν κλάδων καὶ τῶν φύλλων μὴ συγχωροῦσα τὴν ἀκτῖνα τῷ ἐδάφει ἐμβάλλειν· ἡδὺς τε καὶ λῖαν ἐπέραστός ἐστιν ἀφθονία τε καὶ κάλλι υἰδάτων καὶ ὥρων εὐκрасία καὶ προσηνῶν ἀνέμων πνοαῖς. ἐνταῦθα δὲ παῖδες Ἑλλήνων μυθεύουσι Δάφνην τὴν Λάδωνος τοῦ ποταμοῦ ἐξ Ἀρκαδίας φεύγουσαν Ἀπόλλω τὸν ἐραστὴν εἰς ὁμώνυμον αὐτῇ φυτὸν μεταβαλεῖν, τὸν δὲ μηδὲ οὕτως ἀπαλλαγέντα τοῦ πάθους στεφανωθῆναι τοῖς κλάδοις τῆς ἐρωμένης καὶ δένδρον οὖσαν περιπιτῆσθαι καὶ τῇ προσεδρεῖα τὰ μάλιστα τιμῆσαι τὸ χωρίον εἴπερ τι ἄλλο κεχαρισμένον αὐτῷ. τοιοῦτόν δὲ ὄντι τῷ προαστείῳ τῇ Δάφνι ἐπιβάνειν τοῖς ἐπικέσιν αἰσχρὸν ἐνομίζετο. ἢ τε γὰρ θεοὺς καὶ ἡ φύσιν τοῦ χωρίου πρὸς ῥαστώνην ἐπιτηδεῖα καὶ ἡ ὑπόθεσις τοῦ μύθου ἐρωτικὴ τις οὖσα, μικρᾶς λαβομένη ἀφορμῆς διπλοῦν ἀπετέλει τὸ πάθος τοῖς διεφθαρμένοις νέοις. εἰς παραίτησιν γὰρ προῖσχύμενοι τὰ μυθευόμενα χαλεπῶς ἐξεκαίοντο καὶ ἀνέδην εἰς ἀκολάστους πράξεις ἐχώρουν, οὐ σωφρονεῖν δυνάμενοι οὔτε σώφρονας κατὰ ταῦτὸν ὁρᾶν ἀνεχόμενοι. ᾧ γὰρ ἡ διατριβὴ ἐκτὸς ἐρωμένης ἐν Δάφνι ἐτύγχανεν, ἡλθιός τε καὶ ἄχαρις ἐδόκει καὶ ὥσπερ τι ἄγος ἢ ἀποτρόπαιος φευκτός ἦν. καὶ ἄλλως δὲ σεβασμῖος καὶ περὶ πολλοῦ τοῖς Ἑλληνισταῖς ὁ χῶρος οὗτος ἐτύγχανεν· ἦν γὰρ ἐνθάδε Δαφναίου Ἀπόλλωνος περικαλλὲς ἄγαλμα καὶ νεὸς μεγαλοφυῶς τε καὶ φιλοτίμως ἐξεργασμένος, ὃν λόγος οἰκοδομῆσαι Σέλευκον τὸν Ἀντιόχου πατέρα, ᾧ ἐπώνυμός ἐστιν ἡ Ἀντιοχείαν πόλις. ἐπιστεύετο δὲ παρὰ τοῖς τάδε πρεσβεύουσι ῥεῖν αὐτόθι καὶ ὕδωρ μαντικὸν ἀπὸ Κασταλίας τῆς πηγῆς, ὁμοίως τῆς ἐν Δελφοῖς ἐνεργείας τε καὶ προσηγορίας λαχούσης. ἀμέλει τοι καὶ Ἀδριανῷ ἔτι ἰδιωτεύοντι τὰ περὶ τῆς βασιλείας αὐχοῦσιν ἐνθάδε προμηνυθῆναι. φασὶ γὰρ αὐτὸν φύλλον δάφνης ἐμβάψαντα τῇ πηγῇ ἀρύσασθαι τὴν τῶν ἐσομένων γνῶσιν ἐγγράφως ἐπὶ τοῦ φύλλου δηλωθεῖσαν. παρελθόντα δὲ εἰς τὴν ἡγεμονίαν καταχῶσαι τὴν πηγὴν, ὥστε μὴ ἐξεῖναι καὶ ἄλλοις προμανθάνειν τὸ μέλλον.

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος στό ἀρχαῖο μαρτύριο μαστιγώθηκε βάνουσα, δέχθηκε ὑποσχέση νά προαχθεῖ σέ ἑπαρχο τῶν πραιτωρίων ἂν θυσιάσει στά εἰδῶλα, ἀπειλήθηκε μέ ἀποκεφαλισμό ἂν ἐπιμένει στήν χριστιανική του πίστη, σύρθηκε πάνω σέ σιδερένιο ξέστρο μέ τήν πλάτη του·

*τριβόλοις σιδηροῖς τὸν νῶτον αὐτοῦ τυπτόμενον
ξέεσθα³¹⁵,*

διαπέρασαν τά φρύδια του μέ σιδερένια ἐλάσματα·

τάς τέ ὀφρύας αὐτοῦ ὀγκίνοις διαπείρεσθα³¹⁶,

καί κεντήθηκε μέ σοῦβλες πυρωμένες στά πλευρά του·

*τάς δέ πλευρᾶς αὐτοῦ ὀβελίσκοις πεπυρωμένοις
περονηθῆναι³¹⁷.*

Ἡ ἐμμονή τοῦ ἁγίου στήν πίστη του στόν Χριστό ἐπιφέρει τήν φυλάκισή του καί τό φρικτότερο τῶν μαρτυρίων στό ὁποῖο ὑποβλήθηκε. Τόν ἐγκλεισμό του ἀνάμεσα στά δύο τεράστια τμήματα ἐνός βράχου. Οἱ λατόμοι καί λιθοξόοι οἱ ὁποῖοι σχίζουν τόν βράχο στά δύο τμήματά του, γιά νά τοποθετηθεῖ ὁ μάρτυρας ἀνάμεσά τους εἶναι ἀνώνυμοι.

Ὁ ἅγιος ἀκόμη καί ἐκεῖ ἦν ψάλλων³¹⁸ καί παρά τήν συνθλιβή τῶν ὀστέων του καί τήν ἔξοδο τῶν ματιῶν του ἀπό τήν θέση τους λόγω τῆς ἰσχυρῆς πίεσης πού δέχτηκε ἀνάμεσα στόν βράχο, βγήκε ζωντανός καί ἀντί νά ἀρνηθεῖ τήν πίστη του προκάλεσε τόν βασανιστή του αὐτοκράτορα νά τόν ὑποβάλλει σέ ὅποιο μαρτύριο ἐπινοήσει. Μετά κι ἀπό τό φρικτό αὐτό μαρτύριο ὁ Ἰουλιανός βλέποντας τήν σταθερότητα τῆς πίστεως τοῦ ἁγίου, ἡττημένος καί ὄχι νικητής, διέταξε τόν ἀποκεφαλισμό του.

Ὡς πρός τήν σειρά τῶν βασάνων στά ὁποῖα ὑποβλήθηκε ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ὁ Ἰωάννης στό κείμενό του ἀντιγράφει τόν συγγραφέα τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου χωρίς νά προσθέτει ἢ νά ἀφαιρεῖ τίποτε τό οὐσιώδες. Ἐξαιρετικά ἐκτεταμένοι σέ σχέση μέ τό ἀρχαῖο μαρτύριο παρουσιάζονται οἱ διάλογοι τοῦ μάρτυρα μέ τόν Ἰουλιανό οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ὅπως ἔχει κατ' ἐπανάληψιν λεχθεῖ ὑψηλά δείγματα ἀντιειδωλογατρικῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς ἐνῶ ἔχουν κατὰ πολύ ἐκταθεῖ καί οἱ προσευχές τοῦ ἁγίου οἱ ὁποῖες ἔγιναν α) ὅταν

³¹⁵ Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 170, 2.

³¹⁶ Ὁ.π., σ. 170, 3.

³¹⁷ Ὁ.π., σ. 170, 3-4.

³¹⁸ Ὁ.π., σ. 172, 11.

ὁ ἅγιος ἐβάδιζε πρὸς τὴν φυλακὴ μαζί μέ τούς ἁγίους Μακάριο καί Εὐγένιο (ἀπουσιάζει ἡ προσευχή αὐτῇ ἀπό τό ἀρχαῖο μαρτύριο) β) ὅταν βρισκόταν μέσα στόν βράχο καί γ) πρό τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ του.

Στά θαυμαστά πού συνέβησαν στόν ἅγιο Ἀρτέμιο κατά τό μαρτύριό του ὁ Ἰωάννης προσθέτει τὴν ἐνθάρρυνση καί τὴν σίτιση τοῦ ἁγίου ἀπό τόν Χριστό στήν φυλακὴ καί τόν «τόπο» τῶν ἐπικῶν μαρτυρίων, τὴν θαυματουργικὴ ἴαση τῶν πληγῶν τοῦ ἁγίου οἱ ὁποῖες εἶχαν προκληθεῖ κατά τόν βασανισμό του. Καμμία πληροφορία δέν ἔχουμε γιὰ τὴν φυλακὴ, τόν ἀναφερόμενο σκοτεινὸ τόπο, τὴν φρουρά τοῦ κεκλιμένου ἢ γιὰ τὴν θέση «βασιλική» .

Ἐπὶ τῆς βασιλικῆς³¹⁹,

στήν ὁποία προκαθίσας ὁ Ἰουλιανὸς διέταξε τὴν τοποθέτηση τοῦ ἁγίου ἀνάμεσα στόν κομμένο βράχο. Ἀκόμη στό μαρτύριο τοῦ Ἰωάννη σημαντικός ἀγιολογικὸς «τόπος» τῶν ἐπικῶν μαρτυρίων πού σχετίζεται μέ τὴν ἔμφαση στόν ἥρωισμό τοῦ μάρτυρα κατά τόν βασανισμό του ἀλλὰ καί μέ τὴν ἐνίσχυση πού αὐτὸς ἐλάμβανε ἀπὸ τόν Θεὸ εἶναι τό ὅτι ὑπέμενε ἀγόγγυστα αὐτὴν τὴν σειρά τῶν φρικτῶν μαρτυρίων, ὡς νὰ συνέβαιναν σέ ἄλλον·

Καὶ ἦν ἰδεῖν ξένην τινὰ καὶ οὐκ ἀνθρωπίνην ὑπομονήν· οὐ γὰρ στεναγμός, οὐ φωνή, οὐ σκυλμός, οὐκ ἄλλο τι τῶν ὅσα πάσχουσιν ἄνθρωποι βασάνοις ἐξεταζόμενοι, παρ' αὐτοῦ ἀνεπέμπετο· ἀλλ' ἄτρεπτός τις καὶ ἀναλλοίωτος τῷ προσώπῳ κατεφαίνετο. Ἡ γῆ δὲ τοῦ αἵματος ἐπεπλήρωτο, καὶ ὁ μάρτυς ὡς ἄλλου πάσχοντος ἐγνωρίζετο³²⁰.

Ὡς πρὸς τόν τόπο καί τόν χρόνο τῆς ἄθλησης τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἔχουμε σαφεῖς ἀναφορές καί στά μαρτύρια τοῦ Ἰωάννη καί τοῦ Μεταφραστή, μέ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δέν διαφοροποιοῦνται σέ σχέση μέ τὰ ἀναφερόμενα στό ἀρχαῖο μαρτύριο.

Ἡ ὀρθόδοξη ἀκλόνητη παρά τὰ φρικτὰ βασανιστήρια στά ὁποῖα ὑποβλήθηκε πίστη τοῦ ἁγίου γίνεται ὀλοφάνερη καί ἀπὸ τὴν τελικὴ πρό τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ του προσευχή στόν Χριστό, ὁ ὁποῖος ὁμολογεῖται ὡς·

Θεὸς ἐκ Θεοῦ, μόνος ἐκ μόνου, βασιλεὺς ἐκ βασιλέως ὁ ἐν οὐρανοῖς ὢν ἐκ δεξιῶν τοῦ αὐτὸν γεννήσαντος θεοῦ πατρὸς

³¹⁹ Ὁ.π., σ. 171, 15-16.

³²⁰ Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 37.

*καὶ ἐπὶ γῆς πολιτευσάμενος διὰ τὴν πάντων ἡμῶν
σωτηρίαν*³²¹.

Ἡ ἀγιότητα τοῦ Ἀρτεμίου διακηρύσσεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστό

σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ·

ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται νὰ ἐνθαρρύνει τὸν μάρτυρα στὴν φυλακὴ

*ἀνδρίζου καὶ ἰσχυε*³²²...

καὶ τοῦ δίνει τό χάρισμα τῶν ἱαμάτων καθὼς βαδίζει πρὸς τό μαρτύριο.

*Εἰσηκούσθη σου ἡ δέησις καὶ ἡ χάρις τῶν ἱαμάτων
δεδώρηται σοι*³²³.

Αὐτό τό περιστατικό μαζί μέ τὴν σίτισή του κατὰ τό διάστημα τῆς φυλάκισής του, ἡ ὁποία ἀποκτᾷ πιο δραματικό χαρακτήρα καθὼς ὁ Ἰουλιανός δίνει ἐντολή νὰ μὴν παρέχεται τροφή στὸν μάρτυρα

*τροφὴν αὐτῷ ἀπέστειλεν ὁ Χριστός*³²⁴

εἶναι κοινός τόπος πολλῶν μαρτυρίων. Τό πραγματικό γεγονός τῆς ἀπὸ Θεοῦ ἐνίσχυσης τίς φρικτὲς ὥρες τοῦ μαρτυρίου ἀποκτᾷ μέ τὸν τρόπο αὐτό καὶ ἕναν πιο «χειροπιαστό» ἀφηγηματικό χαρακτήρα.

Ἡ ἡμέρα καὶ ὁ τρόπος θανάτωσης τοῦ ἁγίου μᾶς δίνεται σαφῶς ἀπὸ τό ἀρχαῖο μαρτύριο·

*καὶ ἐκρούσθη ὁ μακάριος τῷ ξίφει μηνὶ Ὀκτωβρίῳ κ'*³²⁵

καθὼς καὶ ἡ τύχη τοῦ λειψάνου του τό ὁποῖο ἀφοῦ τοποθετήθηκε σέ μολυβένια θήκη ἀπὸ τὴν διάκονο Ἀρίστη, ἡ ὁποία ζήτησε καὶ πῆρε τὴν ἄδεια ἀπὸ τὸν Ἰουλιανό νὰ τό παραλάβει, στάλθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη μέ σκοπὸ νὰ οἰκοδομήσει ἐκεῖ ἡ ἴδια ἡ Ἀρίστη ναὸ πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου πρᾶγμα ὅμως πού τελικῶς δέν ἔγινε.

³²¹ Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 173, 11-13.

³²² Ὁ.π, σ. 171, 6.

³²³ Ὁ.π, σ. 174, 2.

³²⁴ Ὁ.π, σ. 171, 5.

³²⁵ Ὁ.π, σ. 174, 6-7.

Στό μεταφραστικό μαρτύριο δέν ἔχουμε ἐπιπρόσθετα στοιχεῖα σέ σχέση μέ τήν προσωπογραφία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἐνῶ καί στά ἤδη γνωστά στοιχεῖα ἀπό τά προηγούμενα χρονολογικά δύο ἄλλα μαρτύρια δέν μποροῦν νά παρατηρηθοῦν ἀξιόλογες ἀλλοιώσεις. Στά πλαίσια τῆς μεταφραστικῆς μεθόδου ἐξελληνίζονται οἱ λατινικοὶ ὅροι-τίτλοι πού περιέχονται στά ἄλλα μαρτύρια ἐνῶ συντομεύονται συχνά οἱ περιγραφές κυρίως τῶν ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος ἐμβόλιμων στό μαρτύριο παραγράφων.

Ἀξίζει νά ἐπισημανθεῖ ἡ ἀπουσία ἀπό τό μεταφραστικό σέ σχέση μέ τό μαρτύριο τοῦ Ἰωάννη ἡ αἴτηση πρὸς τόν Θεό τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου γιά ἥττα τῆς ἀρειανικῆς αἵρεσης καί ἐπικράτηση τῆς ὀρθοδοξίας ἡ ὁποία ἐντάσσεται στήν τελική προσευχή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πρὸ τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ του ὅπως τήν παρουσιάζει - συνθέτει ὁ Ἰωάννης.

Ἀκόμη στό μεταφραστικό μαρτύριο δέν ὑπάρχουν τά ἐπιπρόσθετα (*additamenta*) τοῦ BHG 171 τά ὁποῖα ἀναφέρονται στήν ἀνοικοδόμηση τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων ἀπό τόν Ἰουλιανό, τά περί τῆς τύχης τῆς περσικῆς ἐκστρατείας του καί τοῦ θανάτου του ἀλλά καί τά περί τῆς διαδοχῆς του ἕως καί τόν Οὐαλεντινιανό. Οἱ συντμήσεις αὐτές, κυρίως τῶν ἱστορικῶν ἀναφορῶν σέ σχέση μέ τό ἔργο τοῦ Ἰωάννη, δέν ἔχουν νά κάνουν σέ τίποτα μέ τήν ἱστορική ἀξιοπιστία τῶν πληροφοριῶν ἀλλά προφανῶς μέ τήν ἴδια τήν φύση καί πρόθεση τῆς δημιουργίας ἐνός μεταφραστικοῦ μηνολογίου, τό ὁποῖο δέν εἶχε στίς προθέσεις του νά ἀφαιρέσει ἀσφαλῶς τήν ἱστορικότητα ἀπό τοὺς βίους καί τά μαρτύρια τά ὁποῖα θά περιελάμβανε ἀλλά οὔτε καί νά ἀλλοιώσει τόν κατ' ἀρχὴν συναξαριστικό χαρακτήρα τους μετατρέποντάς τον σέ ἱστορικό.

Γ.2.4 Οἱ ἐπίλογοι τῶν μαρτυρίων

Τά κείμενα τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὁλοκληρώνονται μέ τήν τύχη τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου. Στό ἀρχαῖο μαρτύριο

*γυνὴ τις εὐσεβὴς καὶ φοβουμένη τὸν θεόν*³²⁶,

ἡ διάκονος Ἀρίστη ζήτησε ἀπὸ τόν Ἰουλιανό καί παρέλαβε τό λείψανο τοῦ ἁγίου τό ὁποῖο ἀφοῦ τό περιποιήθηκε

*σμυρνίσασα καὶ πολυτίμοις μύροις καὶ θυμιάμασι
διαφόροις ἐωδιάσασα*³²⁷,

³²⁶ Ὁ.π., σ. 174, 9.

³²⁷ Ὁ.π., σ. 174, 11-12.

τοποθέτησε σέ μολυβένια θήκη ή όποία σωζόταν τουλάχιστον έως τήν έποχή πού γράφτηκε τό κείμενο·

όπερ καί σώζεται μέχρι του παρόντος

καί τό απέστειλε στήν Κωνσταντινούπολη όπου είχε τήν πρόθεση ή ίδια νά οίκοδομήσει

*οίκον άξιον τών λειψάνων του όσιωτάτου μάρτυρος
Άρτεμίου, προς τό έπιτελεισθαι σύναξιν εις τιμήν του άγίου
μάρτυρος³²⁸.*

Τό κείμενο κλείνει μέ τήν σημείωση ότι βασιλεύων ήταν ό *Κύριος ήμών
Ίησοϋς Χριστός*

ώ ή δόξα καί τό κράτος εις τούς αίώνας τών αίώνων³²⁹.

Αυτή ή δοξολογική κατακλείδα μέ τήν προσθήκη τής λέξης *άμήν* σέ συνδυασμό καί μέ τό επίτιτλο του προοιμίου κάνει ακόμη πιο φανερό τόν συναξαριστικό μηνολογικό χαρακτήρα του κειμένου του άρχαίου μαρτυρίου.

Ο έπίλογος του κειμένου του Ίωάννη είναι πανομοιότυπος μέ τόν έπίλογο του άνώνυμου συγγραφέα του άρχαίου μαρτυρίου, μέ τήν άφαίρεση μόνον τής αναφοράς στό ύλικό από τό όποιο ήταν κατασκευασμένη ή γλωσσοκόμος τήν όποία χρησιμοποίησε ή διάκονος Άρίστη καί του ότι αυτή σωζόταν μέχρι τήν έποχή τής συγγραφής του μαρτυρίου.

Αυτό καταδεικνύει κατά τήν γνώμη μας καί τήν πρόθεση του Ίωάννη νά δώσει στήν Έκκλησία ένα κείμενο, τό όποιο νά είναι προσαρμοσμένο στήν πραγματικότητα τής έποχής του κατά τήν όποία ή μολυβένια γλωσσοκόμος στήν όποία ή Άρίστη κατέθεσε τό τίμιο λείψανο του άγίου Άρτεμίου δέν ύπήρχε, πιθανότατα γιατί είχε αντικατασταθεί μέ άλλη πολυτιμότερου κατά τούς μέσους βυζαντινούς χρόνους ύλικού δεδομένης τής τιμής πού απέδιδαν στόν θαυματουργό μεγαλομάρτυρα άγιο Άρτέμιο οί πολίτες τής Κωνσταντινουπόλεως καί ή όποία βρισκόταν τοποθετημένη στόν ναό του Προδρόμου στήν Όξεία, όπως θά αναφέρουμε αναλυτικότερα στό περί τής τιμής του άγίου κεφάλαιο στήν συνέχεια.

Η διάκονος³³⁰ Άρίστη είναι ή *εύσεβής καί φοβουμένη τόν Θεόν* γυναίκα πού ζητεί από τόν Ίουλιανό καί παραλαμβάνει τό άγιο σωμα του

³²⁸ Ό.π, σ. 175, 1-3.

³²⁹ Ό.π, σ. 175, 5-6.

μάρτυρα καί ἀφοῦ τό περιποιηθεῖ τό τοποθετεῖ σέ μολυβένια γλωσσοκόμο μέ σκοπό νά τό ἀποστείλει στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου θέλει νά κτίσει ναό ἀντάξιο τοῦ μάρτυρα. Τό περιστατικό αὐτό ἀποτελεῖ τήν συνήθη ἀκροτελεύτια ἐξέλιξη τῆς διήγησης (τόπος) σέ μία σειρά ἐπικῶν μαρτυρίων ὅπου συνήθως μία εὐσεβῆς γυναίκα παραλαμβάνει τά ἅγια λείψανα. Στά ἀρχαῖα συναξάρια τά ὁποῖα δημοσιεύει ὁ J. Bidez ἡ διακόνισσα Ἀρίστη ἀναφέρεται ὡς διάκονος Ἄριστος³³¹. Ὡς πρός τήν τύχη τῶν ἁγίων λειψάνων τῶν μαρτύρων καί τῶν περί τῆς περιποίησης τῶν νεκρῶν τό τέλος τοῦ μαρτυρίου μᾶς πληροφορεῖ γιά τόν καθαρισμό καί ἀρωματισμό μέ πολύτιμα ἀρώματα τοῦ ἁγίου λειψάνου ἀπό τήν διακόνισσα Ἀρίστη καί τήν τοποθέτησή του σέ μολυβένιο φέρετρο (γλωσσοκόμο). Δέν ἀναφέρεται ταφή. Αὐτό μᾶς παραπέμπει στήν διατήρηση τῶν νεκρῶν σωμάτων τῶν μαρτύρων ἄταφων ἀπό κάποιους χριστιανούς ὡς ὑπερβολή εὐσεβείας, πράξη συνηθισμένη καί προβληματική ὡς ἓνα σημεῖο, ἡ ὁποία καταδικάζεται ἀπό τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας³³².

Ἡ Κωνσταντινούπολη ἀναφέρεται στό μαρτύριο ὡς ὁ τόπος μεταφοῶς τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου μέ τήν προσθήκη *ἐν ἐπισήμῳ τόπῳ*³³³. Ὁ οἶκος πρός τιμήν τοῦ μάρτυρος στόν ὁποῖο τελικά τοποθετήθηκαν τά ἅγια λείψανα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό τό μαρτύριο τοῦ Ἰωάννη εἶναι ὁ ναός τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στή θέση «Ὁξεία», ὁ ὁποῖος μετά τήν μεταφορά τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τά *Πάτρια*

³³⁰ Ἐκτός τοῦ κλασσικοῦ ἔργου τοῦ καθ. Ε. Θεοδώρου, *Ἡρώιδες τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης: διακόνισσαι διά τῶν αἰώνων*, Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι, 1949 καί τοῦ ἄρθρου τοῦ ἴδιου «Ὁ θεσμός τῶν διακονισσῶν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ καί ἡ δυνατότης ἀναβιώσεως αὐτοῦ», *Θεολογία*, τόμος 62, τεῦχος 4, Ἀθήναι, 1991, σσ. 622 κ.ἐξ. γιά τόν θεσμό τῶν διακονισσῶν στήν Ἐκκλησία ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τά σχετικά κείμενα πού περιέχονται στίς διδακτορικές διατριβές τοῦ π. Κ. Γιοκαρίνη, *Τό πρόβλημα τῆς Ἱερωσύνης τῶν γυναικῶν στό πλαίσιο τῆς οἰκουμενικῆς κίνησης*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Σχολή Θεολογική. Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη, 1993, σσ. 219-220 καί τῆς νοσηλεύτριας Λ. Κουρκούτα, *Ἡ νοσηλευτική στό βυζάντιο*, Ἐθνικό καί Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Σχολή Ἐπιστημῶν Ὑγείας. Τμήμα Νοσηλευτικῆς, Ἀθήνα, 1993, σσ. 87-94· τό κείμενο τοῦ Παναγιώτη Μελικίδη στήν ἔκδοση *Παρέμβαση* τῆς Ἱ. Μ. Ναυπάκτου καί ἁγίου Βλασίου τεύχ. 74, Μάρτιος 2002 καθώς καί ἡ ὁμιλία τοῦ καθ. Εὐάγγελου Θεοδώρου στήν Ἀκαδημία θεολογικῶν σπουδῶν τῆς Ἱ.Μ. Δημητριάδος καί Ἀλμυροῦ τόν Φεβρουάριο τοῦ 2003 μέ θέμα «Οἱ Διακόνισσες στήν Ἐκκλησία» ἀλλά καί τό Εὐαγγέλιον Θεοδώρου, «Ἡ συμμετοχή τῶν διακονισσῶν εἰς τήν ἐνοριακήν ζωήν» *Ἑνορία*, ἔτος 10 ἀρ. 10-12, Ὀκτώβριος-Νοέμβριος 1946 σσ. 126-128 καί 159-160.

³³¹ F. Winkelmann - J. Bidez, *Philostorgius Kirchengeschichte*, σ. XLVII-XLIX ὅπου ἡ δημοσίευση τῶν *Synaxarium Ter Israelis* ed. Constantinopol. τ. II, σ. 197, Ὀκτωβρίου 10 καί *Synaxarium Gregorii Dserents*, ed. 2 Constantinopol. 1730, σ. 129 Ὀκτωβρίου 19.

³³² πρβλ. Π. Β. Πάσχος, *Ἅγιοι οἱ φίλοι τοῦ Θεοῦ – Εἰσαγωγή στήν Ἀγιολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀρμός 1996³, σσ. 36.

³³³ *Ἀρχαῖο μαρτύριο*, σ. 175, 1.

μετονομάσθηκε σέ ναό τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.³³⁴ Ἀναλυτική περιγραφή τοῦ ναοῦ μέ βάση τό κείμενο τῶν θαυμάτων γίνεται ἀπό τούς V. Crisafulli, J. Nesbitt καί J. Haldon³³⁵. Τήν πρώτη περιγραφή τοῦ ναοῦ ἔκανε ὁ Norman H. Baynes τό 1911³³⁶ βασιζόμενος στό κείμενο τοῦ Ἀ. Παπαδόπουλου-Κεραμέως. Ἀκόμη ὡς συμβολή στήν ἔρευνα γύρω ἀπό τόν ἀργότερα μετονομασθέντα σέ ναό τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ναό τοῦ Προδρόμου ὁ Cyril Mango³³⁷ ἔχει δημοσιεύσει μία ἐργασία σχετική μέ τό τέμπλο του.

Μία ἐπιπλέον διαφορά τοῦ ἐπιλόγου τοῦ Ἰωάννη μέ τό ἀρχαῖο μαρτύριο βρίσκεται στό ὅτι ὁ Ἰωάννης μαζί μέ τόν Ἰουλιανό, στόν ὁποῖο προσφέρει καί τό ἐπίθετο Παραβάτης, ἀναφέρει τά ὀνόματα καί τοῦ ἀνθυπάτου Δουλκιτίου καί τοῦ ὑπάρχου Σαλουστίου. Ὁ Ἰωάννης ἀκόμη προσθέτει καί ἕνα ἱστορικό ἐπιπλέον τμήμα στό μαρτύριο τοῦ ἁγίου (*additamenta*) στό ὁποῖο παρουσιάζει τήν ἱστορική συνέχεια τῶν γεγονότων μετά τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου, τήν περσική ἐκστρατεία τοῦ Ἰουλιανοῦ ἕως καί τόν θάνατό του ἀλλά καί τήν ἱστορία τῶν διαδόχων του Ἰοβιανοῦ, Οὐάλη καί Οὐαλεντινιανού ἐντοπίζοντας τό ἐνδιαφέρον του στήν θρησκευτική πολιτική τῶν δύο πρώτων, ἡ ὁποία ἦταν προβληματική καθὼς ἦσαν συμπαθεῖς πρὸς τόν ἀρειανισμό ἐνῶ ὁ Οὐαλεντινιανός ἐπιφέρει τήν ὀριστική -κατά τό κείμενο- νίκη τῶν ὀρθοδόξων μέ τήν σύνοδο τῆς Λαμψάκου στήν ὁποία ὅπως ἀναφέρει τό κείμενο οἱ συναχθέντες πατέρες

*παραθέντες τήν πίστιν Λουκιανοῦ τοῦ μάρτυρος,
ἀνεθεμάτισαν μέν τό ἀνόμοιον, ὑπογράψαντες τῇ πίστει τῇ
προεκτεθείσῃ ὑπὸ τῶν ἁγίων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, καί εἰς
πάσας τὰς Ἐκκλησίας διεπέμψαντο*³³⁸.

Ὁ Συμεών στό δικό του κείμενο, μεταφράζει τόν ἐπίλογο τῶν δύο παλαιότερων μαρτυρίων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου συμπληρώνοντας ὅτι ἡ διάκονος Ἀρίστη δέν μπόρεσε τελικῶς νά ἐκπληρώσει τήν ἐπιθυμία της γιά τήν ἀνέγερση ναοῦ πρὸς τιμήν τοῦ ἁγίου καί τά ἅγια λείψανα παρέμειναν στόν ναό τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου

*θησαυρός ὥσπερ ἀδαπάνητος συντηρούμενα εἰς δόξαν Χριστοῦ*³³⁹.

³³⁴ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, ὁ.π., σ. 235.

³³⁵ V. Crisafulli, J. Nesbitt and J. Haldon, ὁ.π., σσ. 8-19.

³³⁶ N. H. Baynes, Topographica Constantinopolitana, *The Journal of Hellenic Studies*, τ. 31, 1911, σσ. 266-268.

³³⁷ C. Mango, On the History of the Templon and the Martyrion of St. Artemios at Constantinople, *Zograf* τ.10 (1979) σσ. 40-53 ἀναδημοσιευμένο καί στό C. Mango, *Studies on Constantinople* [Collected Studies Series 394], Aldershot 1993, study xv.

³³⁸ Ἰωάννη Ὑπόμνημα, 70.

³³⁹ PG 115, 1212 A.

Γ.3 Η ιδιαίτερη αξία του αρχαίου μαρτυρίου

Άπαλλαγμένο από την πληθώρα των πολλαπλώς πολύτιμων ιστορικών στοιχείων τά όποια συνεισάγονται στά κείμενα των μαρτυρίων του αγίου Άρτεμίου τά γραμμένα από τούς Ίωάννη καί Συμεών, τό αρχαίο μαρτύριο έπικεντρώνει την προσοχή του στό γεγονός έκεينو τό όποιο καθιστά τόν άνώτατο στρατιωτικό άξιωματούχο της πρώιμης χριστιανικής περιόδου της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας Άρτέμιο μάρτυρα του Χριστού.

Άκολουθώντας την δομή του ό αναγνώστης αποκτά μία κατά τό δυνατόν άξιόπιστη καί πλήρη εικόνα περί του μαρτυρίου του αγίου, ή όποία δέν διανθίζεται ούτε από ιστορικά στοιχεία τά όποια συνεισφέρουν στην διαμόρφωση μίας εικόνας του πρό του μαρτυρίου του ιστορικού βίου του αγίου ούτε από αξιόλογους αλλά άμφισβητήσιμους μακρούς διαλόγους, οί όποιοι ίκανοποιούν όπωςδήποτε μία χριστιανική άπολογητική κατά της ειδωλολατρίας χρήσιμη στους φιλόχριστους αναγνώστες του μαρτυρίου του αγίου αλλά καί τονίζουν τόν έπικό χαρακτήρα του κειμένου καί την ήρωική στάση του μάρτυρα καθιστώντας έτσι τό κείμενο περισσότερο ένδιαφέρον ως ανάγνωσμα αλλά όπωςδήποτε «βαραίνουν» ύπερβολικά την - όχι κατ' ανάγκην απέχουσα καί πολύ - ιστορική αλήθεια.

Γιά τόν λόγο αυτό σέ αυτήν την περί των μαρτυρίων ένότητα πιστεύουμε, ότι ή παράθεση της βασικής δομής του λιτού αρχαιότερου μαρτυρίου θά πρέπει νά προτιμηθεί των άλλων δυό μαρτυρίων καί νά ακολουθήσει.

Γ.3.1 Η Δομή του αρχαιότερου μαρτυρίου του αγίου Άρτεμίου (*BHG 169yz*)

Άκολουθία των συμβάντων

Κατά την βασιλεία του ό Ίουλιανός άνοικοδομεί τούς ειδωλολατρικούς ναούς καί άντιμετωπίζει έχθρικά τούς χριστιανούς.

Ο Ίουλιανός διά μέσου της Κιλικίας φθάνει στην Άντιόχεια. Κατά τό πέρασμά του από ένδιάμεσους σταθμούς (Ταρσός, Αίγές) έκδηλώνει μέ διάφορους τρόπους την έχθρότητά του προς τούς χριστιανούς.

Στην Άντιόχεια συλλαμβάνει καί βασανίζει τούς πρεσβυτέρους Εϋγένιο καί Μακάριο.

Ο Άρτέμιος μεταβαίνει στην Συρία για νά παραστεί στον αυτοκράτορα κατά τό καθήκον του.

Έλέγχει τόν Ίουλιανό άποκαλώντας τόν *σημείο* προς τό όποιο οί στρεφόμενοι άναδεικνύονται εργάτες του διαβόλου. Τόν συγκρίνει μέ τόν Ίώβ, τόν όποιο ό Θεός παραχώρησε στην έξουσία του διαβόλου για νά τόν δοκιμάσει για την πίστη του.

Άκολουθεί ή όργή του Ίουλιανού καί ή πρώτη φάση του μαρτυρίου του

αγίου. Καθαιρείται από τό άξίωμα του καί μαστιγώνεται τόσο όσο νά έξαντληθούν από τήν κούραση τέσσερα ζευγάρια μαστιγωτών.

Ο Ίουλιανός έπικαλεΐται τήν άσέβεια του Άρτεμίου για τό μαρτύριο πού προηγήθηκε, τό όποιο καί τονίζει ότι είναι προσβλητικό για έναν άνδρα ευγενικής καταγωγής καί τέτοιου αξιώματος σαν τον Άρτέμιο καί τον καλεΐ νά θυσιάσει στον Απόλλωνα ύποσχόμενος νά τον τιμήσει μέ τό άξίωμα του έπαρχου των πραιτωρίων καί απειλώντας τον ότι σέ άλλη περίπτωση θά τον αποκεφαλίσει.

Ο Άρτέμιος του ύπενθυμίζει ότι ο Χριστός στο παρελθόν προστάτεψε καί τον ίδιο στην Ήλιούπολη όταν επαναστάτησε, καί τον καλεΐ νά μετανοήσει καί άφοϋ σταματήσει νά καταδιώκει τούς Χριστιανούς νά άπαρνηθεί τήν άνόητη είδωλολατρική «σοφία» στην όποία προσκολλήθηκε καί νά επανέλθει στην πίστη του Χριστού ό όποιος είναι δημιουργός καί Κύριος του θαυμαστού σύμπαντος.

Η άπάντηση του Ίουλιανού είναι ή δεύτερη φάση του μαρτυρίου του αγίου. Τά πλευρά του διαπερνώνται από πυρακτωμένες σοϋβλες, τά φρύδια του κατακαίονται από πυρακτωμένες άκρες βελών καί σύρεται πάνω σέ σιδερένια τριβόλια πού του ξεσκίζουν τίς σάρκες.

Ο λαός πού παρακολουθεί τό μαρτύριο άγανακτεΐ καί έλέγχει τον Ίουλιανό για τήν άδυναμία του νά αντιμετώπισει τούς έχθρους της αυτοκρατορίας καί αναλώνεται στο νά βασανίζει σκληρά καί παράνομα άθώους άγίους άνδρες.

Ο Ίουλιανός ύποκύπτοντας στο αίτημα του λαού σταματά τό μαρτύριο καί καλεΐ τον μάρτυρα νά θυσιάσει στον Δία καί τον Άσκληπιό.

Ο Άρτέμιος επαναλαμβάνει ότι δέν πρόκειται νά ύποκύψει στην βία καί νά θυσιάσει σέ κωφά καί άλαλα είδωλα καί ότι μόνον τον άληθινό έπουράνιο Θεό σέβεται καί λατρεύει.

Ο Ίουλιανός διατάζει νά έγκλεισθεί ό άγιος στην φυλακή χωρίς ψωμί καί νερό για δεκαπέντε ήμέρες μέχρι νά αποφασίσει τον τρόπο της θανάτωσής του. Μέ τούς συνεργάτες του αποφασίζουν ό άγιος νά αποκεφαλισθεί.

Στην φυλακή ό άγιος Άρτέμιος τρέφεται από τον ίδιο τον Χριστό, ό όποιος του αποστέλλει τροφή καί τον ένθαρρύνει διαβεβαιώνοντάς τον για τον στέφανο μέ τον όποιο θά τον τιμήσει καί τον παράδεισο πού τον περιμένει.

Ο Ίουλιανός έξορίζει τούς άγίους Εϋγένιο καί Μακάριο στην Όαση της Άραβίας όπου σέ σαράντα ήμέρες πεθαίνουν. Στον τόπο του μαρτυρίου τους, πού ήταν άνδρος, θαυματουργικά ανέβλυσε νερό.

Επανεξέταση του Άρτεμίου από τον Ίουλιανό μετά την δεκαπενθήμερη φυλάκιση. Προτροπή νά έγκαταλείψει τήν «άνόητη» πίστη του στον Χριστό καί όριστική άρνηση του αγίου, ό όποιος του δηλώνει ότι μπορεί νά τον κάνει ότι θέλει αλλά αυτός πάντα θά λατρεύει τον άληθινό Θεό καί όχι τά είδωλα.

Ο Ίουλιανός διατάζει τό τελευταίο καί πιό όδυνηρό μαρτύριο του αγίου

πιστεύοντας ότι μέ αυτό θά τόν σκοτώσει. Δίνει έντολή σέ λιθοξόους νά σχίσουν έναν βράχο στά δυό καί άφοϋ τοποθετήσουν τόν μάρτυρα στην μέση νά επανατοποθετήσουν τό δεύτερο άποκομμένο τμήμα. Όλοι πίστεψαν ότι πέθανε ένω αυτός, παρότι ή πίεση τοϋ βράχου ήταν άφόρητη καί τά μάτια του μάτωσαν καί από τήν υπερβολική πίεση βγήκαν από τήν θέση τους, δέν σταμάτησε νά ύμνει καί νά ψάλλει τόν Θεό του.

Όταν ό αυτοκράτορας θεώρησε ότι ό μάρτυρας δέν ζει πιά διέταξε νά ανοίξουν οι λατόμοι τόν βράχο καί τότε ό άγιος βγήκε έξακολουθώντας τήν ψαλμωδία του. Ό Ίουλιανός βλέποντάς τον τόν οϊκτίρει για τά βγαλμένα του μάτια καί τήν ταλαιπωρημένη από τά βασανιστήρια όψη του καί τόν καλεί για ύστατη φορά νά θυσιάσει για νά άποφύγει τήν κόλαση τών θεών. Ό Άρτέμιος τοϋ δηλώνει ότι αυτός θά λάβει τόν στέφανο τοϋ μαρτυρίου καί εκείνος πού θά παραδοθεί στην κόλαση θά είναι ό άσεβής αυτοκράτορας.

Δίνεται ή έντολή για τόν άποκεφαλισμό τοϋ άγίου καί ακολουθεί ή τελευταία του προσευχή ένω οδηγούνταν στον τόπο τής θυσίας του, μέ τήν όποία παρακαλεί τόν Χριστό νά δεχθεί τήν ψυχή του καί νά τήν αναπαύσει μαζί μέ τίς ψυχές τών άγίων οι όποιοι τόν ύπηρέτησαν. Οϋράνια φωνή τόν διαβεβαιώνει για τήν άποδοχή τής προσευχής του καί τοϋ χαρίζει τήν δύναμη τών ιαμάτων. Τόν ένισχύει στην πορεία του προς τό μαρτύριο καί τοϋ άπονέμει ως βραβείο τήν σωτηρία καί τήν άγιότητα.

Ό άποκεφαλισμός τοϋ άγίου.

Ή Διακόνισσα Άρίστη ζητεί καί παραλαμβάνει τό άγιο λείψανό του, τό όποιο άφοϋ τό περιποιείται καί τό τοποθετεί σέ μολυβένιο φέρετρο τό άποστέλλει στην Κωνσταντινούπολη για νά κτισθεί ναός καί νά επιτελεϊται λειτουργία προς τιμήν του.

Δίνεται ό τόπος (Δάφνη τής Άντιόχειας) καί ό χρόνος (έπί Ίουλιανού) τοϋ μαρτυρίου.

Γ.3.2 Θεολογούμενα ζητήματα πού ξεχωρίζουν στό άρχαίο μαρτύριο

1. Ή άναγνώριση τοϋ Θεοϋ ως πηγής κάθε καλοϋ για τόν άνθρωπο καί ή Θεία προέλευση τής έξουσίας.

*γίνωσκε, βασιλεϋ, τόν δωρησάμενον σοι τό βασίλειον εί γέ
έκ τοϋ θεοϋ σοι έδόθη*³⁴⁰

2. Ή δοκιμασία τών ανθρώπων γίνεται μέ βάση τήν στάση τους άπέναντι σέ ένα αντίθεο σημείο καί στίς δοκιμασίες. Ό Άρτέμιος ύπενθυμίζει στον Ίουλιανό τήν περίπτωση τοϋ Ίώβ καί τοϋ λέει ότι καί αυτός μέ τήν κακία του,

³⁴⁰ Άρχαίο μαρτύριο, σ. 168, 2-3.

ἢ ὅποια κατά παραχώρηση τοῦ Θεοῦ ἐπετρέπη νά κατοικήσει σέ αὐτόν θά γίνει αἷτιος σωτηρίας καί ἀπώλειας πολλῶν, οἱ ὅποιοι θά τόν ἀκολουθήσουν ἢ θά τόν ἀρνηθοῦν. Ἐδῶ ἔχουμε μία ἐνδιαφέρουσα αἰτιολόγηση καί σωτηριολογική προσέγγιση τῶν διωγμῶν συνολικά. Οἱ διωγμοί καί τό κακό γενικότερα στόν κόσμον, ὡς ἄρνηση τοῦ Χριστοῦ, γίνονται σημεῖο σωτηρίας καί δόξας γιά τήν Ἐκκλησία καί τούς πιστούς.

*σέ καθ ἡμῶν ἐξητήσατο ὁ Σατανᾶς, ἵνα τοὺς ὁμοίους σοί, τοὺς πειθομένους σοὶ ἐξ ἀπροσεξίας ἐργάτας ἑαυτῷ ὁ ἐνοικῶν ἐν σοὶ διάβολος ἀναδείξει*³⁴¹.

3. Ἡ μακροθυμία καί ἀνοχή τοῦ Θεοῦ καί ὁ παιδαγωγικός της χαρακτήρας καί ὁ Θεός ὡς αἷτιος τῶν πάντων. Ἡ σύγκριση γίνεται μέ τήν παγανιστική «μωρία» καί τήν σκληρότητα τῶν ἀλάλων καί κωφῶν ὅπως θά ἀναφερθεῖ παρακάτω εἰδώλων. Στόχος εἶναι νά καταδειχθεῖ στόν Ἰουλιανό, ὁ ὁποῖος φημιζόταν γιά τήν μελέτη καί τόν θαυμασμό τῶν ἀρχαίων σοφῶν ἢ πίστη του ὡς ἀνοησία. Εἶναι θαυμάσια ἡ ἀποστροφή στό σημεῖο αὐτό τοῦ μιμητῆ τοῦ Σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ μάρτυρα Ἀρτεμίου μπροστά στόν ἀρχαιολάτρη Ἰουλιανό.

*Χριστός ὁ θεός καί σωτὴρ τῶν εἰς αὐτόν τὴν ἐλπίδα κεκτημένων, μακροθυμήσας ἐν τῇ κακίᾳ σου μωρὲ καὶ τυφλῇ, νῆψον καὶ γνώθι οὐρανοῦ μέγεθος, ὅτι οὐ καιροὶς καὶ χρόνοι ἐδημιουργήθη, ἀλλ' ἐν μία καιροῦ ροπή ὡς δέρρις ἐξηπλωται. Τάρταρος φρίσσει βλέμματι Χριστοῦ· τρέμει φοβερὰ θάλασσα, ἄνωθεν μαστιζομένη τῇ καταιγίδι καὶ ἐκ βυθοῦ κινουμένη, τοὺς ὄρους καὶ τὴν ἀπόφασιν τοῦ γράμματος ἀναγινώσκουσα, οὐ πλεονεκτεῖ τὴν χέρσον. Καὶ σὺ τῇ μωρᾷ σοφία, ἣν λέγεις ἔχειν, ἀτιμάζεις τὸν θεὸν τὸν πάντων ποιητὴν, τοὺς ἀγίους κολάζων*³⁴².

4. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστός ἐνθαρρύνει τούς μάρτυρες καί κατοχυρώνει στήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας τήν τιμὴ τους χωρὶς χρεία ἄλλων ὅποιων σημείων πέραν τοῦ μαρτυρίου τους³⁴³. Ἡ θεολογικὴ τεκμηρίωση ἐδῶ καί δεδομένου τοῦ γεγονότος ὅτι δέν πρόκειται γιά ἀγγελοφάνεια ἀλλὰ γιά Χριστοφάνεια γίνεται μέσω ἀγιογραφικῶν χωρίων.

³⁴¹ Ὁ.π., σ. 168, 4-6.

³⁴² Ὁ.π., σ. 169, 6-13.

³⁴³ Ἀ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., σ.75.

*ἀνδρίζου καὶ ἴσχυε κατὰ τοῦ διαβόλου σὺ γὰρ
ὠμολόγησας με ἐπὶ τῆς γῆς ἐνώπιον βασιλέων καὶ τυράννων,
καγὼ σέ στεφανώσω ἐνώπιον τῶν ἀγγέλων μου. Θάρσει οὖν
σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ*³⁴⁴.

Αὐτό γίνεται κτῆμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐσχατολογικὴ προσδοκία. Ἡ ἀντοχή στοῦ μαρτύριο ἀποδεικνύεται καὶ στὴν διήγηση αὐτοῦ τοῦ μαρτυρίου ὡς σαφὴς ἐσχατολογικὸς τόπος.

*ἐπινόει ἄλλα οἷα θέλεις βασανιστήρια, ἵνα στεφανωθῶ*³⁴⁵

5. Στό μαρτύριο τοῦ Ἰωάννη ἀλλὰ καὶ τοῦ Μεταφραστῆ ἔχουμε εὐθεία ἀπολογητικὴ κατὰ τῶν εἰδωλολατρικῶν πλανῶν τίς ὁποῖες ἐκθειάζει ὁ Ἰουλιανός. Ὡς ἀφορμὴ δίνονται οἱ διάλογοι ἀρχικά τῶν μαρτύρων Μακαρίου καὶ Εὐγενίου μέ τόν Ἰουλιανό καὶ στὴν συνέχεια μέ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο. Τὰ θέματα πού θίγονται (Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, Ἐνανθρώπιση, μετεμψύχωση, σχέση τοῦ Ἰησοῦ μέ τόν Ἑρμῆ τόν Τρισμέγιστο κλπ.) προσέφεραν σίγουρα - ἰδιαίτερα μετὰ τὴν μεταφραστικὴ μεταγραφή τους καὶ δεδομένης τῆς διάδοσης καὶ δημοφιλίας τῶν μεταφραστικῶν βίων- θαυμαστὴ λαϊκὴ ἀπολογητικὴ κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο ἔναντι τῶν παγανιστικῶν πειρασμῶν τοῦ λαοῦ.

Γ.4 Συμπληρωματικές πηγές γιὰ τὸν βίο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου. Ἡ μεγάλη κρίση τοῦ ἀρειανισμοῦ. Ἡ σχέση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μέ τοὺς ἀρειανόφρονες καὶ ἡ ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ αὐτοῦς

Οἱ βίοι τοῦ ἁγίου Παχωμίου καὶ οἱ Ἐπιστολές τοῦ Μ. Ἀθανασίου ὡς ἁγιολογικὲς πηγές γιὰ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο. Σύγχρονη καὶ μεταγενέστερη κριτικὴ σέ βάρος τοῦ ἁγίου: οἱ περιπτώσεις τῶν Μαρκελλίνου, Tillemont, Γίββωνα καὶ Γεδεών.

Ἡ στενὴ σχέση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μέ τὸν ἐπικρατήσαντα τελικῶς διάδοχο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου αὐτοκράτορα Κωνσταντῖο καὶ ἡ φιλικὴ στάση τοῦ δευτέρου ἀπὸ ἑνα χρονικὸ σημεῖο καὶ μετὰ πρὸς τὴν αἵρεση τοῦ Ἀρείου ἐπέτρεψαν νά συνδεθεῖ καὶ ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ἀπὸ πολλοὺς μελετητές μέ τὸν ἀρειανισμό.

Ἡ πρώτη σοβαρὴ τέτοια ἀπόπειρα σύνδεσης ἔγινε ἀπὸ τὸν ἱανσενίτη ἐκκλησιαστικὸ ἱστορικὸ Sebastien le nain de Tillemont (1637-1698) στοῦ

³⁴⁴ Λκ. 23,43.

³⁴⁵ Ἀρχαῖο μαρτύριο, σ. 173, 8.

σημαντικό 16τομο έργο του *Memoires pour servir à l'histoire ecclesiastique des six premiers siecles* (Μνημόνια για την εκκλησιαστική ιστορία των έξι πρώτων αιώνων). Έκεί ο πολυμαθής γάλλος ευγενής αναφερόμενος στον άγιο Άρτέμιο τόν παρουσιάζει ως άρειανόφιλο σκληρό στρατιωτικό διοικητή της Αίγύπτου, του οποίου η θανάτωση από τόν Ίουλιανό δέν είχε καμμία σχέση μέ την χριστιανική του ευσέβεια αλλά μέ την έγκληματική του αντιειδωλολατρική πολιτική (στά πλαίσια της γενικότερης αντιπαγανιστικής πολιτικής του Κωνσταντίου) καί την συμμετοχή του στην δολοφονία κατ' έντολήν του Κωνσταντίου του αδελφού του Ίουλιανού Καίσαρα της Άνατολής Γάλλου. Ο Tillemont για την ένίσχυση της πεποίθησής του αυτής χρησιμοποιεί την έμπλοκή του αγίου Άρτεμίου στην δίωξη του Μ. Άθανασίου από τόν Κωνσταντίο ένω συνδέει τόν άγιο Άρτέμιο μέ τόν αίρετικό έπίσκοπο Άλεξανδρείας Γεώργιο τόν Καππαδόκη. Την ίδια ακριβώς στάση απέναντι στον άγιο υίοθετεί καί ο «πολύς» E. Gibbon (Γίββων) του οποίου τό έργο στηρίζεται στά πορίσματα του Tillemont³⁴⁶.

Η ύψηλότετη θέση των δύο αυτών κορυφαίων ιστορικών καί η άπουσία ειδικής μελέτης του θέματος άποτελεί κατά την γνώμη μας, μαζί μέ μία προβληματική περί αγιότητας θεολογία την αίτία για την όποία καί μία μεγάλη ομάδα νεώτερων ιστορικών -ανάμεσα στους όποιους διακρίνεται καί η μορφή του σπουδαίου έλληνα Μανουήλ Γεδεών- υιοθέτησε την άποψη αυτή.

Ξεφεύγοντας των προθέσεων μας η υπεράσπιση του αγίου αλλά μάλλον την χάρη του αίτούμενοι προς τιμήν καί μόνο της αγιολογίας ως έν έπιγνώσει ευσεβοϋς έπιστήμης όφείλουμε νά αναφερθοϋμε κι έμεϊς στο σημαντικό αυτό ζήτημα.

Τά περί της σχέσης των αγιολογικών κειμένων καί της ιστορίας ως κατά τό δυνατόν άξιόπιστης θεώρησης των παρελθόντων έχουν κατά κόρον έξεταστεί σέ σπουδαιότατα έργα παλαιότερα από σπουδαίους αγιολόγους καί ιστορικούς καί άκόμη καί σήμερα ευκαίρως-άκαίρως γράφονται καί λέγονται πολλά. Τά όρια του μύθου καί της ιστορίας, συχνά δυσδιάκριτα, άποτελούν τό ζητούμενο κάθε αγιολογικής μελέτης δεδομένου ότι στην χορεία των αγίων του Θεοϋ οϋδείς είναι άναγκαϊο από τους άνθρώπους νά θεωρηθεϊ άναιτίως ότι έντάσσεται αλλά καί ότι άποκλείεται.

Στήν περίπτωση του αγίου Άρτεμίου νομίζουμε ότι έχει την άξία του νά αναφερθοϋν τά δεδομένα εκείνα πού έχουμε στην διάθεσή μας ώστε νά μείνουμε τουλάχιστον απέναντι στην ιστορική μέθοδο συνεπείς δεδομένου του ότι ύποφώσκει άκόμη καί σέ άνθρώπους των καλύτερων προθέσεων

³⁴⁶ Για την σχέση Γίββωνος καί Tillemont αλλά καί για τό έργο του Tillemont είναι ιδιαίτερος διαφωτιστικό τό άρθρο του D. P. Jordan, «LeNain de Tillemont: Gibbon's "Sure-footed Mule"» *Church History*, Vol. 39, No. 4 (Dec., 1970), σσ. 483-502

σύγχυση, ή όποία τούς άναγκάζει είτε νά άποσιωπούν καί νά άποφεύγουν νά άναφερθούν στην ύποτιθέμενη σχέση του άγίου μέ τόν άρειανισμό ή άκόμη καί νά διατυπώνουν άνιστόρητες καί προβληματικές εΐκασίες³⁴⁷.

Τά περί άρειανισμού του άγίου Άρτεμίου άντιμετώπισαν οί Βολλανδιστές κατά την δημοσίευση του BHG 170, 171 στά AASS³⁴⁸, έπικεντρώνοντας την έπιχειρηματολογία τους στην άνασκευή των άπόψεων τίς όποίες είχε άναπτύξει ό Tillemont έλάχιστο χρόνο μετά την άναθεώρηση του Ρωμαϊκού Μαρτυρολογίου καί την είσαγωγή σέ αυτό του άγίου Άρτεμίου από τόν Ρωμαιοκαθολικό καρδινάλιο καί σπουδαιότατο ιστορικό Βαρόνιο (1586).

Ό Tillemont καί οί διάδοχοί του στηρίχθηκαν στην άντιμετώπιση του άγίου από τον σύγχρονό του ιστορικό Άμμιανό Μαρκελλίνο. Αύτός στό έργο του *Res Gestae* άναφερόμενος στόν άγιο Άρτέμιο άναφέρει περιγράφοντας την έκτέλεση από τόν όργισμένο είδωλολατρικό όχλο της Άλεξάνδρειας του άρειανόφιλου έπισκόπου Γεωργίου του Καππαδόκη:

(2) *Tunc et Artemius, ex duce Ægypti, Alexandrinis urgentibus, atrocium criminum mole, supplicio capitali multatus est...* (3) *Cumque tempus interstetisset exiguum, Alexandrini Artemii conperto interitu, quem verebantur, ne cum potestate reversus - id enim minatus est - multos læderet ut offensus, iram in Georgium verterunt episcopum, vipereis, ut ita dixerim, morsibus ab eo saepius appetiti...* (8) *Ecce autem repente perlato lætabili nuntio indicante exstinctum Artemium, plebs omnis elata gaudio insperato, vocibus horrendis infrendens Georgium petit raptumque diversis mulcandi generibus proterens et conculcans divaricatis pedibus interfecit*³⁴⁹.

[(2) Κατόπιν καί ό Άρτέμιος, ό πρώην Δούκας της Αιγύπτου, κατηγορούμενος από τούς Άλεξανδρινούς γιά πολλές βιαιότητες (έναντίον τους) τιμωρήθηκε μέ την δι' άποκεφαλισμού ποινή...(3) Δέν πέρασε πολύς

³⁴⁷ Πρβλ. D. Woods, «The Origin of the Cult of St. Theagenes of Parium» *Greek Orthodox Theological Review* 44 (1999), σσ. 371-417 σημ. 7' στόν όρθόδοξο χώρο μπροστά στό πρόβλημα διατυπώθηκε «δειλά» ή θεωρία περί ύπαρξης δύο «Άρτεμίων», του άρειανόφρονα καί του όρθοδόξου. Τήν άποψη διατύπωσε ό π. Ίωάννης Ράμφος στό κείμενο του λήμματος γιά τόν άγιο στην ΘΗΕ τ. Β' τό όποιο καί ύπογράφει. Δέν την άνέφερε όμως στό κείμενό του τό σχετικό μέ τόν άγιο Άρτέμιο τό όποιο δημοσιεύθηκε στην Έκκλησία τ. ΚΕ' (1948) σσ. 328-330 καί έπανεκδόθηκε στό Ράμφος Ί. Σ. (πρωτοπρεσβύτερος), ό.π. Τήν ύπαρξη δύο «Άρτεμίων» άπορρίπτει κατηγορηματικά ό Bidez. Πρβλ. F. Winkelmann - J. Bidez, *Philostorgius Kirchengeschichte*, σσ. LVIII.

³⁴⁸ AASS, Octobris, τ.VIII, σ. 847-850 «Adversus argumenta Tillemontiii vindicatur sanctitas S. Artemii ex Martyrologis et variis scriptoribus».

³⁴⁹ *Ammianus Marcellinus*, ό.π., XXII. 11, 2-3' 8, σσ. 256-262.

καιρός από τότε πού οί κάτοικοι τῆς Ἀλεξανδρείας πληροφορήθηκαν τόν θάνατο τοῦ Ἀρτεμίου, τόν ὁποῖον φοβοῦνταν πολύ μήπως καί ἐπέστρεφε στήν Ἀλεξανδρεία μέ τήν ἐξουσία του ἀναβαθμισμένη, ὅπως τούς εἶχε ἀπειλήσει, καί ἔκανε σέ πολλούς κακό ἐξ αἰτίας ὧν εἶχε ὑποστεί ἀπό τίς κατηγορίες τους ὅταν ἔστρεψαν τήν ὀργή τους ἐναντίον τοῦ ἐπισκόπου Γεωργίου ὁ ὁποῖος τούς εἶχε κάνει συχνά νά αἰσθανθοῦν, τρόπον τοῦ λέγειν, τά φαρμακερά του δόντια...(8) Καί νά μέ τόν ἐρχομό τῶν εὐχάριστων νέων τῆς θανάτωσης τοῦ Ἀρτεμίου ὅλος ὁ πονεμένος λαός, παρακινημένος ἀπό αὐτήν τήν ἀνέλπιστη χαρά ἀκονίζοντας τά δόντια του καί ἐκστομίζοντας φοβερές κραυγές κινήθηκε πρὸς τόν Γεώργιο καί τόν συνέλαβε, τόν κακοποίησε μέ πολλούς τρόπους καί τόν ποδοπάτησε, κατόπιν τόν ἔσυρε στό χῶμα τραβώντας τον ἔως διαμελισμοῦ καί τόν σκότωσε.]

Ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τό κείμενό του ὁ Ἀμμιανός συνδέει τήν ἐκτέλεση τοῦ Γεωργίου μέ τήν διαφαινόμενη ἀναβίωση καί ἐπικράτηση τῆς εἰδωλολατρίας στήν Ἀλεξανδρεία, μέ τίς ἐκκαθαρίσεις πού ἔκανε ὁ Ἰουλιανός καί εἰδικά μέ τήν ἐκτέλεση τοῦ πρώην στρατιωτικοῦ διοικητή τῆς Ἀρτεμίου. Χρονικά κατά τόν Ἀμμιανό ἡ ἐκτέλεση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου προηγεῖται ἐκείνης τοῦ Γεωργίου τοῦ Καππαδόκη καί ὀφείλεται στίς κατηγορίες τίς ὁποῖες προσεκόμισε στόν Ἰουλιανό ἐναντίον του ὁ λαός τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἀκόμη φέρεται κατά τήν ἐποχή τῆς θανάτωσης του νά εἶναι πρώην Δούκας Αἰγύπτου. Ὁ ἐξαρτημένος ἀπό τόν Ἰουλιανό ὡς πρὸς τό περιεχόμενο τῶν γραπτῶν του ἀλλά γενικότερα ἀποδεκτός γιά τήν ἀξιοπιστία του ἱστορικός Ἀμμιανός Μαρκελλίνος ἀποδεικνύεται ἐδῶ ἐκ προθέσεως ἀνακριβής στήν προσπάθεια σύνδεσης τοῦ Ἀρτεμίου μέ τόν Ἀρειανόφιλο ἐπίσκοπο Γεώργιο. Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Γεωργίου προηγεῖται κατά περίπου ἕναν χρόνο (Δεκέμβριος 361 μ.Χ.) τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀρτεμίου (Ὀκτώβριος 362 μ.Χ.)³⁵⁰. Ὁ Ἀμμιανός

³⁵⁰ Αὐτό τό γεγονός, σήμερα ἀδιαμφισβήτητο, ἀποτελεῖ ἕνα ἀρχικό σημεῖο ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα τῆς κριτικῆς πού δέχονται ὅσοι μέ πρῶτο τόν Γίββωνα ὑποστηρίζουν τήν «ἀπόλυτη» ἱστορική ἀντικειμενικότητα τοῦ Ἀμμιανού, ἰδιαίτερα στήν ἀντιμετώπιση τοῦ χριστιανισμοῦ καί τῶν χριστιανῶν τοῦ καιροῦ του ὅπως π.χ. ὁ E.D. Hunt, «Christians and Christianity in Ammianus Marcellinus», *Classical Quarterly* 35(i) 1985, σσ. 186-200 καί ὁ John Matthew, *The Roman Empire of Ammianus*, The Johnes Hopkins University Press, 1989. Στήν ἐκτενὴ βιβλιοκρισία του ὑπὸ τόν τίτλο «Ammianus Marcellinus and his world» γιά τό βιβλίό τοῦ Matthew ὁ T. D. Barnes ἐπισημαίνει τόν μύθο πού κρύβεται πίσω ἀπὸ τήν θρησκευτικὴ ἀντικειμενικότητα τοῦ Ἀμμιανού, ὁ ὁποῖος ἀνάμεσα στά ἄλλα ὑπηρετεῖ ἔντεχνα τό εἰδωλό του Ἰουλιανό ἀποσιωπώντας τό πλῆθος τῶν χριστιανῶν μαρτύρων ἐπὶ τῆς δυναστείας του ἢ παραλλάσσοντας τήν ἱστορικὴ ἀλήθεια σέ ἄλλα γεγονότα πού παρουσιάζει ὅπως π.χ. τήν ἐκτέλεση τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου, ὁ ὁποῖος ἐπειδὴ ἦταν ἐπιφανὴς ἔπρεπε νά παρουσιασθεῖ ὡς νά τιμωρεῖται δικαίως γιά τήν ἐγκληματικὴ του δράση κατὰ τοῦ λαοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας συνδεόμενος σκοπίμως μέ τόν λαομίσητο Γεώργιο. Ἡ ἀντίδραση τοῦ Ἀμμιανού κατὰ τῶν χριστιανῶν μαρτύρων ἦταν τέτοια πού οὔτε κατ' ὄνομα δέν δέχεται νά τούς ἀναφέρει, ὅπως στήν περίπτωση τῆς μεταφορᾶς τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγ. μάρτυρα Βαβύλα ἀπὸ τήν εἴσοδο τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφναίου Ἀπόλλωνα ὅπου ἀναφέρεται ἀπλῶς σέ μεταφορὰ νεκρῶν

υπηρετώντας τήν αντιχριστιανική του προκατάληψη και θέλοντας νά ἐξαφανίσει τήν μνήμη καί τιμή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου τόν συνδέει μέ μακρόχρονη φιλία μέ τόν Γεώργιο (τοῦ ὁποίου ἡ βία καί ἀντιχριστιανική, πέραν τοῦ ἀρειανισμοῦ του, μνήμη εἶναι πανθομολογούμενη ἀπό τούς ἱστορικούς τῆς ἐποχῆς) ἐνῶ ἀποσιωπᾷ τό γεγονός ὅτι Δούκας Αἰγύπτου ὁ Ἀρτέμιος τοποθετεῖται ἀπό τόν Κωνσταντῖο τόν Β' ἕνα χρόνο πρίν τό μαρτύριό του (περίπου τό 360 μ.Χ.) καί σχεδόν κατά τήν ἐποχή τῆς δολοφονίας τοῦ Γεωργίου.

Συμπερασματικῶς θά λέγαμε ὅτι ἰδιαίτερα στά περί ἀρειανισμοῦ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὁ Ἀμμιανός ἀποτελεῖ τήν τελευταία καί πλέον προβληματική πηγή στήν ὁποία θά μπορούσε νά στηρίξει κάποιος μία τέτοια πεποίθηση καθῶς δέν εὐσταθεῖ τουλάχιστον ἡ μακρόχρονη σχέση μεταξύ τοῦ ἀρειανόφιλου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας Γεωργίου τοῦ Καππαδόκη καί ἁγίου Ἀρτεμίου. Σίγουρα ὅμως ἡ ἀλήθεια αὐτή δέν ἐπηρέασε τήν κρίση τοῦ Γίββωνα περί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου³⁵¹ ὅταν αὐτός πραγματευόμενος τά γεγονότα τῆς περιόδου ἐπικαλεῖται τό πρότυπό του στήν ἱστορική μέθοδο Tillemont, ὁ ὁποῖος μέ τήν σειρά του ἀντέγραψε τήν παραχαραγμένη ἱστορική «ἀλήθεια» τοῦ Ἀμμιανοῦ.

Γ.4.1 Ἡ σχέση ἁγ. Ἀρτεμίου καί Μ. Ἀθανασίου

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος δέν ὑπῆρξε δογματικός θεολόγος οὔτε τιμᾶται ὡς τέτοιος ἀπό τήν Ἐκκλησία. Ὑπῆρξε πιστός χριστιανός, ὁ ὁποῖος ὑπηρετήσε τήν πίστη του μέ συνέπεια καί ἀπλότητα καί ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα μαρτύρησε ὑπέρ τοῦ Χριστοῦ καί Θεοῦ του ὅπως χιλιάδες γνήσιες χριστιανικές ψυχές.

θαμμένων στήν περιοχή τοῦ ναοῦ (*circumhumata corpora*) ἀποφεύγοντας ἐπιμελῶς νά κάνει λόγο γιά μάρτυρα. Μέ τήν ἄποψη τοῦ T. D. Barnes περί ἀντιχριστιανικῆς πρόθεσης καί προσπάθειας τοῦ Ἀμμιανοῦ γιά ἀποφυγή τῆς τιμῆς ἀπό τούς χριστιανούς τοῦ Ἀρτεμίου ὡς μάρτυρα συντάσσεται καί ὁ D. Woods, «The Final Commission of Artemius the Former Dux Aegypti», *Byzantine and Modern Greek Studies* 23 (1999), σσ. 2-24.

³⁵¹ Τό ἀκριβές σημεῖο ἀξίζει νά παρατεθεῖ γιά νά φανεῖ ἡ διπλή ἐξάρτηση τοῦ Γίββωνα ἀπό τόν Ἀμμιανό ὡς πρὸς τήν κρίση πού διατυπώνει περί τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου στό κύριο σῶμα τοῦ κειμένου του: «Some months after the tribunal of Chalcedon had been dissolved, the praetorian vicegerent of Africa, the notary Gaudentius, and Artemius, duke of Egypt, were executed at Antioch. Artemius had reigned the cruel and corrupt tyrant of a great province;» ἀλλά καί ἀπό τόν Tillemont τοῦ ὁποίου τίς ἀπόψεις ταυτίζει μέ τήν ἐκκλησιαστική ἱστορία στήν ὑποσημείωσή του τήν σχετική μέ τά προηγούμενα : «For the guilt and punishment of Artemius, see Julian (Epist. x. p. 379) and Ammianus (A6., and Vales. ad loc.). The merit of Artemius, who demolished temples, and was put to death by an apostate, has tempted the Greek and Latin churches to honour him as a martyr. But, as ecclesiastical history attests that he was not only a tyrant, but an Arian, it is not altogether easy to justify this indiscreet promotion. Tillemont, *Mém. Ecclés.* tom. VII. p.1319.».

Gibbon E, Ὁ.π., τ. 4^{ος}, σσ. 35-36

Ἡ μακρόχρονη φιλία του καί ἡ πίστη του στήν αὐτοκρατορική οἰκογένεια τῶν Φλαβίων προβάλλει ἀπό ὅλα τὰ σωζόμενα σχετικά μέ τόν βίο καί τό μαρτύριό του ἔγγραφα καί προφορικές παραδόσεις. Θά ἦταν ἄστοχο νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι δέν ἀκολούθησε ὡς πιστός στρατιώτης καί δέν προσπάθησε νά ἐφαρμόσει τήν πολιτική τῶν ἐκάστοτε αὐτοκρατόρων ὑπό τήν ἡγεσία τῶν ὁποίων ὑπηρετήσε. Ὅπως ἓνα πλῆθος ἄλλων ἀληθινῶν χριστιανῶν θά ὑπέμενε καί τήν βασιλεία τοῦ θύτη του αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ ἂν αὐτός δέν προκαλοῦσε μπροστά του τήν πίστη του.

Στήν δίνη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα καί τῶν δογματικῶν του προκλήσεων, συχνά οἱ τοποθετήσεις ἰδιαίτερα μή ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν διαμορφώνονταν ἀπό συγκυριακά γεγονότα. Οἱ μεγάλες ἐκκλησιαστικές μορφές τῆς ἐποχῆς ἀνέβαιναν στά ὕψη τῆς ἀποδοχῆς ἢ κατέβαιναν στά βάραθρα τῆς ἀπόρριψης ἡμέρα μέ τήν ἡμέρα. Ἡ πιο χαρακτηριστική τέτοια προσωπικότητα εἶναι αὐτή τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου. Κατέχοντας τήν πρώτη τῇ τάξῃ κατά τήν περίοδο ἐκείνη ἐκκλησιαστικά ἐπισκοπή τῆς νέας χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας βρισκόταν διαδοχικά ἀπό τόν θρίαμβο στήν ἐξορία. Εἶναι γνωστό ὅτι ἀπό τὰ 45 χρόνια τῆς ἀρχιερατείας του, τὰ 10 τὰ πέρασε στήν ἐξορία καί τὰ ὑπόλοιπα «ἐν συνεχεῖ περισπασμῶ»³⁵²

Ἡ σχέση τοῦ Ἀθανασίου μέ τήν ἐκάστοτε πολιτική ἐξουσία κατά τήν διάρκεια τῆς ζωῆς καί δράσης του ὄχι μόνον ἐξ αἰτίας τῆς δογματικῆς του τοποθέτησης ἀπέναντι στήν σχέση τοῦ Πατρός Θεοῦ μέ τόν Υἱό καί Λόγο Του ἀλλά καί ποικίλων ἄλλων παραμέτρων³⁵³ τῆς ἰσχυρῆς παρουσίας του ὑπῆρξε ἐξαιρετικά ταραχώδης. Ἐξησε ἐξόριστος ἀπό τόν Μ. Κωνσταντῖνο στήν Γαλατία σέ διαρκή ἀντιπαράθεση καί διωγμό ἀπό τόν Κωνσταντῖνο τόν Β'³⁵⁴, σέ ἐξορία κατά τήν σύντομη περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουλιανοῦ, σέ ἐξορία ἀπό τόν ἀρειανόφρονα αὐτοκράτορα Οὐάλη καί εἶδε τόν ἀρχιερατικό του θρόνο νά καταλαμβάνεται δύο φορές ἀπό ἄλλους, τούς ἀρειανόφρονες ἐπισκόπους Γρηγόριο καί Γεώργιο τούς Καππαδόκες.

Κατά τήν διάρκεια τῆς τρίτης κατά σειράν ἐξορίας του (δεύτερης ἐπί Κωνσταντίου τοῦ Β') ἡ ὁποία ξεκίνησε τό 356 μ.Χ μέ τήν βίαιη εἰσβολή τοῦ Δούκα Συριανοῦ στήν Ἐκκλησία ὅπου λειτουργοῦσε ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος στήν

³⁵² Π. Χρήστου, *Ἐκκλησιαστική Γραμματολογία*, τ.Α', σ. 163.

³⁵³ Ἀρκετά διαφωτιστικό, ὡς πρὸς τούς μή δογματικούς λόγους γιά τούς ὁποίους ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἀντιμετωπιζόταν ἀρνητικά ἀπό τήν ἐκάστοτε πολιτική ἐξουσία τῆς ἐποχῆς του, παραμένει τό ἄρθρο τοῦ E. R. Jr. Hardy, «National Elements in the Career of St. Athanasius», *Church History*, Vol.2, No. 4 (Dec., 1933), σσ. 187-196.

³⁵⁴ Γιά τήν ἰδιαίτερα προβληματική σχέση Μ. Ἀθανασίου καί Κωνσταντίου τοῦ Β', ἡ ὁποία καί καταλαμβάνει τήν μεγαλύτερη χρονικά περίοδο τῆς ἀρχιερατείας τοῦ ἁγίου στήν Ἀλεξάνδρεια, πέραν τῶν πληροφοριῶν πού ἀντλοῦμε ἀπό τούς μεγάλους ἱστορικούς τῆς ἐποχῆς ἀλλά καί τόν ἴδιο τόν Μ. Ἀθανάσιο στά κείμενά του πού διαθέτουμε, ἐξαιρετική εἶναι καί ἡ εἰδική μελέτη τοῦ T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius: theology and politics in the Constantinian empire*, Harvard University Press, 1993.

Ἀλεξάνδρεια καί τήν φυγή του ἐντοπίζουμε καί τήν σχέση τοῦ μεγάλου δογματικοῦ θεολόγου μέ τόν Δούκα Αἰγύπτου καί μετέπειτα μάρτυρα τοῦ Χριστοῦ ἅγιο Ἀρτέμιο. Στό σημεῖο αὐτό σημαντικό ρόλο παίζουν οἱ διασωθεῖσες γραπτές πηγές καί ἡ προσεκτική χρονολόγηση τῶν διαφόρων γεγονότων.

Ἀπό τά κείμενα τοῦ ἴδιου τοῦ Μ. Ἀθανασίου διαπιστώνουμε ὅτι ἡ κρίση ξεκινᾷ μέ τήν ἥττα τοῦ Μαγνεντίου τό 353 μ.Χ. ἀπό τόν Κωνσταντίο καί τήν ἔναρξη τῆς ἀπόλυτης μονοκρατορίας τοῦ δευτέρου. Ἡ θέληση τοῦ Κωνσταντίου νά ἐνώσει ὑπό τήν ἀρειανική πίστη τήν διχασμένη Ἐκκλησία στήν Ἀνατολή προκαλεῖ τήν ἀντίδραση τοῦ Μ. Ἀθανασίου, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται νά ἐγκαταλείπει τόν θρόνο του καί νά μεταβεῖ στήν Ἰταλία (μετά ἀπό πρόσκληση τοῦ αὐτοκράτορα) φοβούμενος ὅτι θά τόν καταλάβουν ἀρειανόφιλοι. Ὁ Κωνσταντίος τό 355 μ.Χ. ἐντέλλεται τήν σύλληψη τοῦ Ἀθανασίου καί τόν Φεβρουάριο τοῦ 356 μ.Χ. ἡ στρατιωτική ἡγεσία τῆς Αἰγύπτου (Δούκας ὁ Συριανός) ξεκινᾷ τίς διώξεις ἐναντίον του. Μέχρι τόν Ἰούνιο τοῦ 356 μ.Χ. ὅποτε καί ἀποχωρεῖ ὁ τότε *Praefectus Augustalis*, ὁ Μάξιμος ὁ Πρεσβύτερος Νικαίας καί τήν θέση του καταλαμβάνει ὁ Καταφρόνιος, ὅλες οἱ ἐκκλησίες στήν Ἀλεξάνδρεια εἶχαν παραδοθεῖ στούς ἀρειανόφιλους. Ἀπό τόν Μάρτιο περίπου τοῦ 356 μ.Χ. τήν στρατιωτική διοίκηση τῆς Αἰγύπτου ἀναλαμβάνει ὁ διάδοχος τοῦ Δούκα Συριανοῦ Δούκας Σεβαστιανός, ὁ ὁποῖος θά παραμείνει στήν θέση αὐτή μέχρι περίπου τήν ἀρχή τοῦ 359 μ.Χ. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος χρησιμοποιώντας βαρεῖς χαρακτηρισμούς γιά τούς πρωταγωνιστές τῶν γεγονότων Δοῦκες Συριανό καί Σεβαστιανό ἀναφέρεται στά τραγικά περιστατικά.

Συριανοῦ τοίνυν ἐπαγγειλαμένου, συνήγοντο πάντες ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις μετὰ χαρᾶς καί ἀμεριμνίας. Ἀλλά μετὰ εἴκοσι καί τρεῖς ἡμέρας τῆς ἐπαγγελίας ἐπέρχεται μετὰ στρατιωτῶν τῇ ἐκκλησίᾳ, καί ἡμεῖς μέν ἠύχόμεθα συνήθως· οὕτω γάρ ἐωράκασιν οἱ εἰσελθόντες, ἐπειδὴ παννυχίς ἦν ἐσομένης συνάξεως. Τοιαῦτα δὲ γέγονε τῇ νυκτὶ ἐκείνῃ, οἷα ἤθελον καί ἐπηγγέλλοντο πρὶν γενέσθαι οἱ Ἀρειανοί· αὐτοὺς γὰρ ἔχων μεθ' ἐαυτοῦ ἦλθεν ὁ στρατηλάτης καὶ αὐτοὶ ἦσαν οἱ ἑξαρχοὶ καὶ σύμβουλοι τῆς τοιαύτης ἐφόδου...³⁵⁵

...Τοσοῦτος γὰρ ἐλέγετο διωγμὸς ἐκεῖ, ὥς, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ εὐχομένων τῶν ἀδελφῶν ἐν τῷ Πάσχα καὶ ταῖς Κυριακαῖς ἐν ἐρήμῳ τόπῳ πλησίον τοῦ κοιμητηρίου, τὸν στρατηλάτην μετὰ πλήθους στρατιωτῶν πλεῖον τρισχιλίων, ὅπλα καὶ ξίφη γυμνὰ καὶ βέλη φερόντων, ἐπελθεῖν κατὰ τῶν Χριστιανῶν,

³⁵⁵ PG 25, 625C-D.

καὶ λοιπὸν τοιαῦτα γενέσθαι οἷα ἂν γένοιτο ἐκ τοιαύτης ἐπιδρομῆς, κατὰ γυναικῶν καὶ παίδων οὐδὲν πλέον ποιούντων ἢ εὐχομένων τῷ Θεῷ. Διηγείσθαι δὲ αὐτὰ νῦν ἴσως ἀπρεπὲς μὴ ἄρα καὶ μόνον τούτων ἢ μνήμη δάκρυα πᾶσι κινήσῃ. Καὶ γὰρ τοσαύτη ἦν ἡ ὠμότης, ὥς παρθένους μὲν γυμνοῦσθαι, τῶν δὲ ἀποθανόντων ἐκ τῶν πληγῶν μηδὲ τὰ σώματα παραυτὰ δοθῆναι εἰς ταφήν, ἀλλ' ἐξω ρίπτεσθαι τοῖς κυσίν ἕως μετὰ πολλῆς ζημίας κεκρυμμένως κλέψωσιν οἱ οἰκεῖοι τὰ τῶν ιδίων σώματα, καὶ πολὺς κάματος γένηται τοῦ μηδένα γνῶναι περὶ τούτων...³⁵⁶

...ποῖον γὰρ οἶκον οὐκ ἐπόρθησαν; ποίαν οἰκίαν προφάσει τοῦ ἐρευνᾶν οὐ διήρπασαν; ποῖον κῆπον οὐ κατεπάτησαν καὶ τάφον οὐκ ἐπήνοιξαν; πρόφασιν μὲν ὥς Ἀθανάσιον ἐπιζητοῦντες προβαλλόμενοι, τὸ δ' ὅλον ἦν αὐτοῖς σπουδαζόμενον διαρπάζειν καὶ σκυλεύειν τοὺς ἀπαντῶντας. πόσων ἐπεσφραγίσθησαν οἶκοι; πόσων τὰ ἐν ταῖς ξενίαις ἐκδεδώκασι τοῖς ὑπουργοῦσιν αὐτοῖς στρατιώταις; τίς τούτων ἀπείρατος τῆς κακίας γέγονε; τίς τούτοις ἀπαντήσας οὐκ ἐκρύβη κατὰ τὴν ἀγοράν; τίς διὰ τούτους οὐ καταλείψας τὴν οἰκίαν ἐπὶ τῆς ἐρημίας διῆγε τὴν νύκτα; τίς τούτων χάριν φυλάξαι τὰ ἴδια σπεύδων οὐκ ἀπώλεσε τὰ πλεῖστα; Τίς ἄπειρος θαλάττης οὐ μᾶλλον εἴλετο ταύτην καὶ τῶν ταύτης κινδύνων πείραν λαβεῖν ἢ τούτους ὁρᾶν ἀπειλοῦντας; πολλοὶ καὶ οἴκους μετῆλθον καὶ μετέστησαν ἀπὸ λαύρας εἰς λαῦραν καὶ ἀπὸ τῆς πόλεως εἰς τὰ προάστεια. πόσοι τε ζημίας πόσας ὑπέστησαν καὶ μὴ ἔχοντες ἐδανείσαντο παρ' ἐτέρων, ἵνα μόνον τὰς ἐπιβουλάς τούτων ἐκφύγῃσι; Πᾶσι γὰρ φοβεροὺς ἑαυτοὺς ἐδείκνυν καὶ πρὸς πάντας ηλαζονεύοντο, βασιλέα πᾶσιν ονομάζοντες καὶ ἀπειλοῦντες μὲν τὸν ἐκείνου φόβον, ἔχοντες δὲ ὑπουργοὺς εἰς τὴν πονηρίαν τὸν δοῦκα Σεβαστιανόν, Μανιχαῖον ὄντα καὶ ἀσελγῆ νεώτερον, καὶ τὸν ἔπαρχον καὶ τὸν κόμητα καὶ ὑποκριτὴν τὸν καθολικόν. πολλὰς γοῦν παρθένους καταγνούσας αὐτῶν τῆς ἀσεβείας καὶ τὴν ἀλήθειαν ἐπιγνούσας κατήνεγκαν ἀπὸ τῶν οἰκιῶν καὶ ἄλλας περιπατούσας ὕβριζον καὶ ἐποίουν ὑπὸ τῶν παρ' αὐτοῖς νεωτέρων γυμνοῦσθαι τὰς κεφαλὰς αὐτῶν· καὶ γυναιξὶ δὲ ταῖς παρ' αὐτῶν δεδώκασι ἐξουσίαν ὑβρίζειν ἢν θέλουσι. καὶ αἱ μὲν σεμναὶ καὶ πισταὶ γυναῖκες ἐξέκλινον καὶ παρεχώρουν ἐκείναις τὴν ὁδόν, αἱ δὲ ὥσπερ μαινάδες καὶ

³⁵⁶ PG 25, 620C-D.

ἐρινύες περιερχόμεναι συμφορὰν ἡγοῦντο τὸ μὴ εὐρίσκειν ἀδικεῖν καὶ τὴν ἡμέραν ἐκείνην μετὰ λύπης διῆγον, ἐν ᾗ μὴ ἠδύναντο κακοποιεῖν. καὶ ὅλως οὕτως ἦσαν πᾶσιν ἄγριοι καὶ πικροὶ ὥστε δημίους φονευτὰς ἀθεμίτους φιλοπράγμονας κακούργους καὶ πάντα μᾶλλον αὐτοὺς ἢ Χριστιανούς παρὰ πάντων καλεῖσθαι³⁵⁷... καὶ τοῦτο ἐγίγνετο μὲν διὰ Δυναμίου τινὸς στρατιώτου, φίλον δὲ ἦν τοῦτο Σεβαστιανῶ· παρὰ Μανιχαίοις γὰρ ἔλεος οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ καὶ ἐχθρόν ἐστι παρ' αὐτοῖς τὸ ἐλεεῖν πέννητα³⁵⁸...

Τό διάστημα μεταξύ 357 μ.Χ καὶ τέλους τοῦ 359 μ.Χ. ἀμφισβητεῖται ἐάν ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος εἶχε ἤδη κατασταθεῖ Δούκας Αἰγύπτου δεδομένου ὅτι ἀρκετοὶ μελετητές θεωροῦν πιθανές τίς παραπάνω χρονολογίες γιὰ τὴν μεταφορά τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων Ἀνδρέα καὶ Λουκᾶ στὴν Κωνσταντινούπολη γεγονός πού εἶναι *terminus post quam* γιὰ τὴν προαγωγή τοῦ ἁγίου σέ Δούκα. Σέ κάθε περίπτωση ἕως τό τέλος Δεκεμβρίου τοῦ 358 μ.Χ. ὁ Σεβαστιανός εἶναι αὐτός ὁ ὁποῖος κατέχει τό ἀξίωμα τοῦ Δούκα Αἰγύπτου. Ἡ σύνδεση ὡς ἐκ τούτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μέ τίς ἀκραῖες βιαιότητες τῆς περιόδου 356-358 ἐναντίον τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ ὁμοουσίου στήν Ἀλεξάνδρεια καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου εἶναι ἀδύνατη. Ὁ ἰδιαίτερα σαφής καὶ συγκεκριμένος, ὡς πρὸς τόν ρόλο προσώπων στήν περίοδο τῆς ἀρειανικῆς κρίσης στήν Ἀλεξάνδρεια ἀλλά καὶ ἄλλοῦ ἅγιος Ἀθανάσιος, σέ κανένα του κείμενο δέν περιλαμβάνει τόν ἅγιο Ἀρτέμιο στοὺς διώκτες του.

Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει ὅτι ὁ Δούκας Αἰγύπτου τό 360 μ.Χ. Ἀρτέμιος δέν ἐφάρμοσε τὴν αὐτοκρατορική πολιτική ἐναντίον τοῦ Ἀθανασίου. Ὁ αὐτοκράτορας, ὁ ὁποῖος ἀνέθεσε τὴν ἀποστολή τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων τῶν Ἀποστόλων τοῦ Χριστοῦ σέ αὐτόν καὶ τὰ τοποθέτησε στὸν νεόδμητο ναὸ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη ἂν μία φορά γιὰ τοὺς ὑπηκόους του στήν ἱστορική συγκυρία τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. ἦταν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, γιὰ τόν παιδικό φίλο καὶ συνεργάτη του Ἀρτέμιο ἦταν τό λιγότερο εὐσεβέστατος.

Τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν τὴν σκληρὴ ἐφαρμογὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς ἐναντίον τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου καὶ τῶν ὁπαδῶν τοῦ ὁμοουσίου στήν Αἴγυπτο ἀπὸ τόν Δούκα Ἀρτέμιο εἶναι δύο.

Τό πρῶτο εἶναι ἕνας πίνακας (*index*) τοῦ σύντομου χρονικοῦ (*Chronicon breuius*) τό ὁποῖο δημοσιεύεται μαζί μέ τίς Ἑόρτιες ἐπιστολές τοῦ Μ. Ἀθανασίου στήν *Πατρολογία* τοῦ Migne ὑπὸ τόν τίτλο *Epistolae festalis*

³⁵⁷ PG 25, 764 A-D.

³⁵⁸ PG 25, 768 A-B.

Domini sancti Athanasii cum chronico braevio όπου ο Δούκας Ἀρτέμιος φέρεται νά ἀναζητεῖ τόν Μ. Ἀθανάσιο σέ ἕνα πιθανό κρυψύγετό του στήν Ἀλεξάνδρεια κακομεταχειριζόμενος τήν παρθένο Εὐδαιμόνιδα στήν ὁποία τό κατάλυμα αὐτό ἀνῆκε.

Καί τό δεύτερο τεκμήριο πού διασώζεται ἕως σήμερα καί ἀναφέρεται σέ ἕνα του σημεῖο στούς διωγμούς τούς ὁποίους ὑπέστησαν οἱ ὀρθόδοξοι τῆς Αἰγύπτου ἀπό τούς ἀρειανόφιλους περιλαμβάνοντας καί τόν ἅγιο Ἀρτέμιο στούς διώκτες τούς εἶναι ἡ ἐπιστολή τοῦ ἐπισκόπου Ἀμμωνα στόν Θεόφιλο (BHG 1397-1398) Ἀλεξανδρείας, μέ θέμα τήν πνευματική σχέση τοῦ ἱδρυτῆ τῆς μονῆς τοῦ Ταβεννησίου ἁγίου Παχωμίου μέ τόν ὅσιο Θεόδωρο τόν ἀγαπημένο του μαθητή.

Αὐτές εἶναι καί οἱ μοναδικές ἀναφορές πού ἔχουμε γιά βίαιη συμπεριφορά τοῦ Δούκα Ἀρτέμιου κατά τήν περίοδο τῆς στρατιωτικῆς του ὑπηρεσίας ἐπὶ Κωνσταντίου στήν Αἴγυπτο. Ἀξίζει νά ἀναφερθοῦμε στά δύο κείμενα ἀναλυτικότερα ξεκινώντας ἀπό τήν παράθεση τοῦ πρώτου.

XXXII. (359-60.) [Hoc anno...] (360) Dominica Paschatis erat die xxviii Pharmuthi, ix Kal. Maii, Junae xxi, epacta xviii, deorum vi, indictione iii, in decimo consulatu Constantii Augusti et tertio Juliani Caesaris, [...gubernante Faustiano Chalcedonensi Ægypti præfecto. Hic præfectus una cum Artemio duce ingressi domunculam cecllulamque, ut ibi Athanasium episcopum conquirerent, acriter torserunt Eudemonem virginem monialem. Quamobrem ne hoc quidem anno epistolam scripsit (Athanasius)]³⁵⁹

[Ἐκεῖνο τόν χρόνο ... Ἐπαρχος τῆς Αἰγύπτου ἦταν ὁ κυβερνήτης Φαουστίνος ὁ Χαλκηδόνιος. Ὁ Ἐπαρχος (Φαουστίνος) καί ὁ Δούκας Ἀρτέμιος εἰσέβαλαν στό σπίτι καί στό μικρό κελλί τῆς παρθένου Εὐδαιμόνιδας σέ ἀναζήτηση τοῦ ἐπισκόπου Ἀθανασίου καί τήν βασάνισαν σκληρά. Γιά αὐτό τό γεγονός δέν γράφηκε ἐκείνη τή χρονιά ἐπιστολή (ἀπό τόν Ἀθανάσιο)]

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος φθάνει στήν Ἀλεξάνδρεια μεταξύ τοῦ τέλους τοῦ 359 καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 360. Οἱ βιαιότητες τῆς ἐποχῆς τῶν προκατόχων του Δουκῶν Συριανοῦ καί Σεβαστιανοῦ – ἰδιαίτερα τοῦ δευτέρου – ἔχουν δημιουργήσει μία ἔντονη ἀντίδραση τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀπέναντι στούς ἀντιπροσώπους τῆς ἀρειανόφιλης ἐξουσίας τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Β' μέ ἐπίκεντρο τόν διωγμό τοῦ Μ. Ἀθανασίου. Δέκτης τοῦ ἀντίκτυπου

³⁵⁹ PG 26, 1357 B-C.

αὐτῆς τῆς ἀντίδρασης ἀλλὰ καί κληρονόμος αὐτῆς τῆς βίαιης πολιτικῆς εἶναι φυσικό νά γίνει ὁ νέος Δούκας Ἀρτέμιος. Εἶναι χαρακτηριστικό τό ἀπόσπασμα ὡς πρὸς τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἀντιπάλου τοῦ Κωνσταντίου ἐπισκόπου Ἀθανασίου ἐκείνη τὴν πρώτη περίοδο τῆς παρουσίας τοῦ Ἀρτεμίου στὴν Αἴγυπτο δεδομένης καί τῆς παρουσίας στὴν πολιτική ἡγεσία τῆς Αἰγύπτου τοῦ ἐπάρχου Φαουστίνου, ὁ ὁποῖος σέ συνεργασία μέ τόν προκάτοχο τοῦ Ἀρτεμίου Δούκα Σεβαστιανό εἶχαν προβεῖ σέ σειρά βιαιοτήτων κατὰ τῶν ὀρθοδόξων τῆς περιοχῆς.

Στὶς βιαιότητες αὐτές ἀναφέρεται καί τό δεύτερο ἀπόσπασμα πού ἔχουμε στὴν διάθεσή μας στό ὁποῖο ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος περιλαμβάνεται (μαζί μέ τόν Συριανό καί τόν Σεβαστιανό) στούς βιαιοπραγήσαντες κατὰ ἐπισκόπων καί παρθένων. Στό κείμενο τό

*πολλῶν τε ἐν τῷ ξέεσθαι ἀποθνησκόντων, καί τῶν ἀπὸ τῆς
δύσεως ἀγίων ἐπισκόπων ἐξορισθέντων καί ὅλως
ἀνεκδιηγῆτων κακῶν*

δέν συνδέεται μέ τό προηγούμενο:

καί ὑπὸ Ἀρτεμίου τοῦ διαδεξαμένου Σεβαστιανόν,
ἀλλὰ μέ τά ἀκολουθοῦντα:

ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν γινομένων

μέ βάση τά ἰσχύοντα ὡς πρὸς τὴν χρήση τοῦ ἐγκλιτικοῦ τέ :

«Ἐγκλιτικό μόριο = καί, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τό λατινικόν *que*, ὅπως
τό καί ἀντιστοιχεῖ πρὸς τό *et* ὡς ἂν μετὰ τό τέ ἀκολουθεῖ ἕτερον
τέ ἢ καί, δημιουργεῖται αὐτομάτως ἡ ἔννοια τοῦ ἀμφοτέρω (-αι,
α)». ³⁶⁰

Στὴν πραγματικότητα δηλαδή καί ὁ Ἄμμων στὴν ἐπιστολή του ἀναφέρεται στά ἤδη γνωστά ἐπεισόδια τῆς περιόδου τοῦ 355-360 μ.Χ. στὴν Αἴγυπτο ἀλλὰ καί ἄλλου (*πολλῶν τε ἐν τῷ ξέεσθαι ἀποθνησκόντων, καί τῶν ἀπὸ τῆς δύσεως ἀγίων ἐπισκόπων ἐξορισθέντων καί ὅλως ἀνεκδιηγῆτων κακῶν ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν γινομένων*) γράφοντας ὅσα μετέφερε ὁ ἡγούμενος τοῦ Ταβερνησίου ὁσιος Θεόδωρος στὸν Θεόφιλο Ἀλεξανδρείας.

*Καὶ μετὰ μῆνας ἕξ, τοῦ μακαρίου πάπα-Ἀθανασίου ὑπὸ
τῶν Ἀρειανῶν ἐν ταῖς ἡμέραις Κωνσταντίου διωχθέντος, καί
τῶν ἀγίων μοναχῶν τότε κατὰ τὴν Αἴγυπτον καί
Ἀλεξάνδρειαν καί τῶν ἀειπαρθένων καί τῶν σπουδαίων
λαϊκῶν πολλὰ κακὰ παθόντων καί πληγαῖς ἀναιρουμένων,
τῶν τε ἐπισκόπων τῆς Αἰγύπτου ἐξοριζομένων ὑπὸ
Σεβαστιανοῦ τοῦ αἰγυπτιακοῦ δουκός, τοῦ διαδεξαμένου*

³⁶⁰ Ἰ. Σταματάκου, *Λεξικόν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης*, Βιβλιοπρομηθευτική, Ἀθήνα, 2002 σ. 975

Συριανόν, τὸν πολλὰς ἀειπαρθένους ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Θεωνὰ τοῦ ἐπισκόπου βέλεσιν φονεύσαντα, καὶ ὑπὸ Ἀρτεμίου τοῦ διαδεξαμένου Σεβαστιανόν, πολλῶν τε ἐν τῷ ξέεσθαι ἀποθνησκόντων, καὶ τῶν ἀπὸ τῆς δύσεως ἁγίων ἐπισκόπων ἐξορισθέντων καὶ ὅλως ἀνεκδιηγῆτων κακῶν ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν γινομένων – εἶχον γὰρ ἕξαρχον τὸν ὠμότατον Γεώργιον, - τοῖς περὶ τὸν ἅγιον Πιῶρ καὶ Παμβῶ καὶ τοῖς λοιποῖς πρεσβυτέροις τοῖς ἐν τῷ ὄρει τῆς Νιτρίας ἀπήγγελλον ἅπερ ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ Θεόδωρος εἰπὼν ἦν περὶ τοῦ διωγμοῦ τούτου, ὅτιπερ καὶ χαλεπὸς ἔσται καὶ παύσεται ποτε³⁶¹.

Συνεπῶς, δὲν μπορούμε παρά νά δεχτοῦμε τήν ἀντίθεση στήν πράξη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου κατά τήν κρίσιμη ἐκείνη περίοδο μέ τούς ὁπαδούς τῆς ἀντιαυτοκρατορικῆς πολιτικῆς κατά τοῦ δόγματος τῆς Νικαίας. Ὅμως ἀπό ὅτι συνέβη στήν συνέχεια διαπιστώνουμε πῶς ἀκόμη καί ἡ συμμετοχή τοῦ ἁγίου σέ διώξεις κατά τῶν ὀρθοδόξων κατά τόν χρόνο ἐκεῖνο λειτούργησαν ὡς ἐφαλτήριο πρὸς τήν μετάνοια τό μαρτύριο καί τήν ἀγιότητα, γεγονός, τό ὁποῖο ὀφείλεται σαφῶς στό ὅτι

α) οὐδέποτε ὁ ἅγιος ἀποδέχθηκε τίς ἀρειανικές πεποιθήσεις (μᾶλλον ὡς στρατιωτικός ὑποβάθμιζε τήν σπουδαιότητα τῶν δογματικῶν ἀντιθέσεων, ὅπως τό ἔκανε ἐξ αἰτίας τῆς ἀγνοίας του πλῆθος εὐσεβῶν χριστιανῶν τῆς ἐποχῆς του)

β) στήν ἀληθινή καί βαθειά θεοσέβειά του
ἀλλά καί

γ) στήν ποιμαντική σοφία τοῦ Μ. Ἀθανασίου.

Τό γεγονός αὐτό, πού ἀποσιωπᾶται συχνά ἀπό τούς μελετητές, ἀξίζει τῆς ἰδιαίτερης προσοχῆς μας καί ἀποτελεῖ σταθμό στήν ἐξέλιξη τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου. Χαρακτηρίζοντας τό ὡς μεταστροφή τό παραθέτουμε.

Τήν περίοδο κατά τήν ὁποία ὁ Δούκας Ἀρτέμιος τίθεται ἐπικεφαλῆς τῆς ἐφαρμογῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς γιά ἀνεύρεση καί σύλληψη τοῦ Μ. Ἀθανασίου οἱ μοναχοί μέ τούς ὁποίους ὁ Μ. Ἀθανάσιος συνδέεται καί κυρίως οἱ Ταβεννησιῶτες φαίνεται πῶς εἶχαν παραλάβει τήν παρακάτω ἐπιστολή ἀπό τόν ἐπίσκοπό τους.

*Τοῖς τὸν μονήρη βίον ἀσκοῦσι, καὶ ἐν πίστει Θεοῦ ἰδρυμένοις,
ἀγαπητοῖς καὶ ποθεινοτάτοις ἀδελφοῖς ἐν Κυρίῳ χαίρειν.*

³⁶¹ F. Halkin, Epistula Ammonis episcopi, Sancti Pachomii vitæ graecæ, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1932, §31, σσ. 117-118.

Εὐχαριστῶ μὲν τῷ Κυρίῳ, τῷ δόντι ὑμῖν εἰς αὐτὸν πιστεῦσαι, ἵνα μετὰ τῶν ἁγίων καὶ ὑμεῖς ἔχητε τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον· ἐπειδὴ δέ εἰσὶ τινες οἱ τὰ Ἀρείου φρονοῦντες, περιερχόμενοι τὰ μοναστήρια, δι' οὐδὲν ἄλλο εἰ μὴ ἵνα, ὡς πρὸς ὑμᾶς ἐλθόντες καὶ ἀφ' ἡμῶν ὑποστρέφοντες, τοὺς ἀκεραίους ἐξαπατῶσι· τινὲς δέ εἰσιν οἱ διαβεβαιοῦντες μὲν τὰ Ἀρείου μὴ φρονεῖν, συγκαταβαίνοντες δὲ, καὶ μετ' αὐτῶν εὐχόμενοι ἐπὶ τὸ αὐτό· ἀναγκαίως, παρακελευόντων τινῶν εἰλικρινεστάτων ἀδελφῶν, πρὸς ὑμᾶς γράφειν ἐσπούδασα, ἵνα τὴν εὐσεβῆ πίστιν, ἣν ἡ τοῦ Θεοῦ χάρις ἐν ὑμῖν ἐργάζεται, ἀκεραίως καὶ ἀδόλως φυλάττοντες, οὐ μὴ πρόφασιν δῶτε σκανδάλου τοῖς ἀδελφοῖς. Ὅταν γάρ τινες ὑμᾶς τοὺς ἐν Χριστῷ πιστοὺς θεωρήσαντες μετ' αὐτῶν συνερχομένους καὶ κοινωνοῦντας, πάντως ὑπονοήσαντες ἀδιάφορον εἶναι τὸ τοιοῦτον, εἰς τὸν τῆς ἀσεβείας ἐμπεσοῦνται βόρβορον. Ἴν' οὖν μὴ τοῦτο γένηται, θελήσατε, ἀγαπητοὶ, τοὺς μὲν φανερώς φρονοῦντας τὰ τῆς ἀσεβείας ἀποστρέφειν, τοὺς δὲ νομίζοντας τὰ Ἀρείου μὴ φρονεῖν, κοινωνοῦντας δὲ μετὰ τῶν ἀσεβῶν φυλάττεσθαι· καὶ μάλιστα ὧν τὸ φρόνημα ἀποστρεφόμεθα, τούτους ἀπὸ τῆς κοινωνίας προσήκει φεύγειν. Εἰ δέ τις προσποιεῖται μὲν ὁμολογεῖν ὀρθὴν πίστιν, φαίνεται δὲ κοινωνῶν ἐκείνοις, τὸν τοιοῦτον προτρέψασθε ἀπέχεσθαι τῆς τοιαύτης συνηθείας· καὶ ἐὰν μὲν ἐπαγγέλληται, ἔχετε τὸν τοιοῦτον ὡς ἀδελφόν· ἐὰν δὲ φιλονείκως ἐπιμένῃ, τὸν τοιοῦτον παραιτεῖσθε. Οὕτω γὰρ διατελοῦντες καθαρὰν τὴν πίστιν διατηρήσετε· κάκεῖνοι βλέποντες ὑμᾶς ὠφεληθήσονται, φοβηθέντες μὴ ἄρα ὡς ἀσεβεῖς καὶ τὰ ἐκείνων φρονοῦντες νομισθῶσιν³⁶².

Ἔχουμε τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἂν κατανοηθεῖ σὲ σχέση μετὰ παρακάτω τὰ ὁποῖα διαβάζουμε σὲ κείμενα τῶν βίων τοῦ ἁγίου Παχωμίου ἀποτελεῖ σοβαρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν πραγματικὴ σχέση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μετὰ τὴν αἵρεση τοῦ Ἀρείου.

Ἀποδεικνύει :

1. Ὅτι ὁ πιστὸς φίλος καὶ ἀνώτατος ἀξιωματικὸς τοῦ ἀρειανόφιλου αὐτοκράτορα Κωνσταντίου τοῦ Β' δὲν δήλωνε ποτέ ὅτι ἦταν πιστὸς τῶν ἀρειανικῶν δογμάτων καὶ ὅτι αὐτό τό γνώριζε σαφῶς ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὁ ὁποῖος παρακολουθώντας τίς ἐνέργειες τοῦ διώκτη του δὲν μπορεῖ παρά νὰ γνώριζε τὴν εὐσέβεια τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πού πρό ὀλίγου καιροῦ μέ

³⁶² PG 26, 1188 A-C.

προθυμία ανέλαβε καί ἐκτέλεσε τήν μεταφορά τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος φωτογραφίζεται ἀπό τήν φράση τοῦ Μ. Ἀθανασίου πρὸς τοὺς μοναχοὺς

*τινὲς δέ εἰσιν οἱ διαβεβαιοῦντες μὲν τὰ Ἀρείου μὴ φρονεῖν,
συγκαταβαίνοντες δέ, καὶ μετ' αὐτῶν εὐχόμενοι ἐπὶ τὸ αὐτό.*

2. Ὅτι ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος σαφῶς συναναστρεφόταν τήν περίοδο ἐκείνη μέ τοὺς ἀρειανόφιλους ἀλλὰ ὑποτιμοῦσε τήν σημασία αὐτῆς τῆς συναναστροφῆς.

3. Πῶς ἡ πνευματική ὀξυδέρκεια καί ἀγιότητα τοῦ Μ. Ἀθανασίου σέ συνδυασμό μέ τήν εὐσέβεια καί χριστιανική γνησιότητα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν σωτηρία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ὁ ὁποῖος μέ τήν ὑπακοή τῶν μοναχῶν στήν ποιμαντική ἐντολή τοῦ πνευματικοῦ τους πατέρα γιά τό πῶς νά τοῦ συμπεριφερθοῦν δεδομένης τῆς σχέσης του μέ τοὺς αἵρετικούς, ἀντέδρασε ὅπως ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἤλπιζε.

*Εἰ δέ τις προσποιεῖται μὲν ὁμολογεῖν ὀρθήν πίστιν,
φαίνεται δέ κοινωνῶν ἐκείνοις, τὸν τοιοῦτον προτρέψασθε
ἀπέχεσθαι τῆς τοιαύτης συνηθείας· καὶ ἐὰν μὲν ἐπαγγέλληται,
ἔχετε τὸν τοιοῦτον ὡς ἀδελφόν· ἐὰν δέ φιλονείκως ἐπιμένῃ,
τὸν τοιοῦτον παραιτεῖσθε. Οὕτω γὰρ διατελοῦντες καθαρὰν
τὴν πίστιν διατηρήσετε· κάκεῖνοι βλέποντες ὑμᾶς
ὠφεληθήσονται, φοβηθέντες μὴ ἄρα ὡς ἀσεβεῖς καὶ τὰ ἐκείνων
φρονοῦντες νομισθῶσιν.*

Μέ συνειδητοποίηση τῆς σοβαρότητας τοῦ θέματος καί ἔμπρακτη μετάνοια.

Ὁ Θεός καί ἡ μεσιτία τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἐνήργησαν πρὸς τήν ἀποκάλυψη στὸν ἅγιο Ἀρτέμιο κατὰ τήν παραμονή καί ἐγκοίμησή του στό καθολικό τοῦ Ταβεννησίου ὅταν βρέθηκε σέ αὐτό σέ ἀναζήτησι τοῦ Μ. Ἀθανασίου συνοδευόμενος ἀπὸ ἀρειανόφρονες, τῆς ὀρθῆς στάσης τήν ὁποία θά ἔπρεπε νά κρατήσῃ στό μέλλον ἀπέναντι στοὺς ἀρειανόφιλους καί τὸν προετοίμασαν γιά τήν ὑπεράσπιση τῶν ἁγίων κληρικῶν Εὐγενίου καί Μακαρίου ὅταν ἐκεῖνοι θά διώκονταν ἀπὸ τὸν Ἰουλιανό, πράξη πού τήν ἔνοιωσε ὡς ἀληθινὸ χριστιανικὸ χρέος καί τὸν ὁδήγησε στό δικό του μαρτύριο.

Οἱ Ταβεννησιῶτες ὑπακούοντας στὸν ἐπίσκοπό τους Μ. Ἀθανάσιο, ἀρνήθηκαν βλέποντας ὅτι ὁ Ἀρτέμιος εἶχε μαζί του ἀρειανούς νά συμπροσευχηθοῦν μαζί του. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος τότε παρέμεινε μόνος στό καθολικό του Ταβεννησίου καί προσευχόμενος, ἔχοντας κρατήσῃ ἔξω ἀπὸ τό

μοναστήρι τούς συνοδούς του στρατιώτες καί ἀρειανόφρονες κληρικούς, ἀποκοιμήθηκε. Ξύπνησε ἀργότερα, ἔμβορος καί κάθιδρος, μέ αἱμορροῦσα τήν μύτη του, ἔχοντας δεῖ ἕνα ἄγνωστο σέ μᾶς ὄραμα.

Τό μόνο στοιχεῖο πού ἔχουμε γιά αὐτό καί τήν Θεϊκή του προέλευση ἀλλά καί τήν σημασία του γιά τήν μελλοντική στάση του ἀπέναντι στούς ἀρειανόφρονες εἶναι ἡ ἴδια ἡ φράση τοῦ ἁγίου·

Τῷ ὁράματί μοι γενομένῳ, μόλις ἐλέω θεοῦ τὸν θάνατον ἐξέφυγον.

Ἀξίζει νά παραθέσουμε στό σημεῖο αὐτό τίς διηγήσεις ἀπό τά κείμενα τῶν βίων τοῦ ἁγίου Παχωμίου (Vita prima BHG 1396 καί Vita tertia BHG 1400c) τίς σχετικές μέ τήν ἐπίσκεψη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στό Ταβεννήσιο αὐτούσιες.

Περὶ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καὶ ὅπως τοῖς Ἀρειανοῖς ἐπὶ Κωνσταντίου συνηγωνίζετο δούξ ὢν Ἀλεξανδρείας.

Καὶ ἐγένετο μετὰ ταῦτα ζητουμένου τοῦ ἁγίου ἐπισκόπου Ἀθανασίου ὑπὸ Κωνσταντίου τοῦ βασιλέως ἐξ ἐπιβουλῆς τῶν ἐχθρῶν τοῦ Χριστοῦ Ἀρειανῶν, ἐξουσίαν λαβὼν τις στρατηλάτης ὀνόματι Ἀρτέμιος ηρεύνησεν πανταχοῦ δι' αὐτόν. Καὶ φήμης διαδοθείσης· «Μη ἀρα ἐστὶν παρὰ τοῖς μοναχοῖς τοῖς Ταβεννησιώταις κρυβόμενος; Ἀγαπᾷ γὰρ αὐτούς,» ἀνέπλευσεν ὁ δούξ ἐπὶ τούτῳ. Καὶ ἀναπλέοντος αὐτοῦ, κατὰ συντυχίαν ἦν καὶ αὐτὸς ἀββᾶς Θεόδωρος καταπλέων ἐπισκέψασθαι τὰς μονὰς τῶν ἀδελφῶν περὶ τὴν Ἑρμούπολιν. Καὶ αὐτοῦ ἐγγίσαντος τῆς ἀνωτέρας μονῆς, Καίριον λεγομένης βλέπει ἀναπλέοντα τὸν δούκα· καὶ συνήκεν παρὰ Κυρίου τὸ μέλλον γίνεσθαι, καὶ ἐδήλωσεν τοῖς ἀδελφοῖς· καὶ θελησάντων τῶν ἀδελφῶν ἀνακάμψαι καὶ προλαβεῖν αὐτόν μὴ ταραξῇ τοὺς ἀδελφούς ἐν Παβαῦ, λέγει αὐτοῖς ὁ ἀββᾶς Θεόδωρος· «Δι' ὃν ἤλθομεν τοσοῦτον διάστημα ἐπισκέψασθαι τοὺς δούλους αὐτοῦ, ἱκανὸς ἐστὶ καὶ τοῦτο διοικῆσαι χωρὶς λύπης.»

Καὶ ταῦτα εἰπὼν ἀπῆλθεν εἰς τὰς μονὰς. Ἐλθὼν δὲ Ἀρτέμιος, εἰς τὴν μονήν, ἐκέλευσεν νυκτὸς τὸ στρατόπεδον περιτηρήσαι τὴν μονήν ὥσπερ ἐν πολέμῳ καθωπλισμένους· καὶ εἰς τὴν μονήν ἣν καθήμενος αὐτὸς ἔξω τῆς συνάξεως μετὰ πραιποσίτων· τοξόται ἔνθεν καὶ ἔνθεν παρεστώτες αὐτῷ. Καὶ βλέποντες οἱ ἀδελφοὶ ἐφοβήθησαν. Ἦν δέ τις ἅγιος ὁ προειρημένος Πεκύσιος παραθαρύνων τοὺς ἀδελφούς μὴ

δειλιάν ἐν κυρίῳ. Καὶ δι' ἐρμηνέως ἐξετάζει ὁ δούξ· «Ποῦ ἐστὶν ὁ πατὴρ ὑμῶν;» Ἀποκρίνεται ὁ ἀββᾶς Πεκύσιος λέγων· «Ἀπῆλθεν εἰς τὰς μονάς.» Καὶ λέγει· «Ὁ μετ' αὐτόν που ἐστίν;» Δεικνύουσιν αὐτῷ τὸν ἀββᾶν Ψαρφεῖν τὸν οἰκονόμον τὸν μέγαν. Καὶ λέγει αὐτῷ κατ' ἰδίαν· «Ἐπειδὴ πρόσταγμα ἔχω βασιλικὸν κατὰ Ἀθανασίου τοῦ ἐπισκόπου καὶ λέγεται παρ' ὑμῖν εἶναι.» Ἀποκρίνεται αὐτῷ ὁ ἀββᾶς Ψάρφιος λέγων· «Αὐτὸς μὲν πατὴρ ἡμῶν ἐστίν. Οὐδέπω δε εἶδον αὐτοῦ πρόσωπον. Ὅμως δε ἰδοὺ ἡ μονή.» Καὶ μετὰ τὸ ἐρευνῆσαι καὶ μὴ εὑρεῖν αὐτόν, λέγει αὐτοῖς ἐν τῇ συνάξει· «Δεῦτε εὕξασθε ὑπὲρ ἐμοῦ.» Καὶ λεγόντων αὐτῶν· «Οὐ δυνάμεθα διὰ τὸ ἔχειν ἡμᾶς ἐντολήν παρὰ τοῦ πατρὸς ἡμῶν μετ' ουδενὸς εὕξασθαι συναιρομένου Ἀρειανοῖς» -ἔβλεπον γάρ τινα τῶν Ἀρειανῶν ὡς ἐπίσκοπον μετὰ τοῦ δουκός-, καὶ λοιπὸν ἐξελθόντων αὐτῶν, ἤρξατο μόνος. Καὶ κοιμωμένου αὐτοῦ ἐν τῇ συνάξει ἡμέρας, ἠγέρθη αἰμορροῶν τὴν ῥῖνα· καὶ ταρασσόμενος—οὐκ ἤδειμεν δὲ ἀσφαλῶς τί γέγονεν αὐτῷ—ἀλλ' ἦν ἔμφοβος λέγων· «Τω ὁράματί μοι γενομένῳ, μόλις ἐλέω θεοῦ τὸν θάνατον ἐξέφυγον.» Καὶ οὕτως ἀνεχώρησεν. Ὁ δὲ ἀββᾶς Θεόδωρος ἀνελθὼν ἤκουσε ταῦτα καὶ ἐδόξασε τὸν θεόν³⁶³.

καὶ ἀκόμη·

Καὶ ἐγένετο μετὰ ταῦτα ζητουμένου τοῦ ἀγίου ἐπισκόπου Ἀθανασίου ὑπὸ Κωνσταντίου τοῦ Βασιλέως ἐξ ἐπιβουλῆς τῶν ἐχθρῶν τοῦ Χριστοῦ Ἀρειανῶν — ἠρεύνησε γὰρ πανταχοῦ περὶ αὐτοῦ — καὶ φήμης διαδοθείσης· «Μὴ ἄρᾳ ἐστὶ παρὰ τοῖς μοναχοῖς τοῖς Ταβεννησιώταις κρυπτόμενος, ὡς ἀγαπῶν αὐτούς;» ἀνέπλευσεν ὁ δούξ ἐπὶ τοῦτο. Καὶ ἀναπλέοντος αὐτοῦ, κατὰ συγκυρίαν ἦν καὶ αὐτὸς ὁ ἀββᾶς Θεόδωρος καταπλέων ἐπισκέψασθαι τὰς μονὰς τῶν ἀδελφῶν περὶ τὴν Ἑρμούπολιν. Καὶ αὐτοῦ ἐγγίσαντος τῆς ἀνωτέρας μονῆς τῆς λεγομένης Καιῶρ, βλέπει ἀναπλέοντα τὸν δοῦκα· καὶ συνῆκε παρὰ Κυρίου τὸ μέλλον γενέσθαι καὶ ἐδήλωσε τοῖς ἀδελφοῖς. Καὶ θελησάντων τῶν ἀδελφῶν ἀνακάμψαι καὶ προλαβεῖν τὸν δοῦκα, ἵνα μὴ ταραῖξῃ τοὺς ἀδελφούς ἐν Παβῳ, λέγει αὐτοῖς ὁ ἀββᾶς Θεόδωρος· «Δι' ὃ ἤλθομεν τοσοῦτον διάστημα ἐπισκέψασθαι τοὺς δούλους τοῦ Θεοῦ, καλὸν ἐστὶ καὶ τοῦτο διοικῆσαι χωρὶς λύπης.» Καὶ

³⁶³ F. Halkin, *Sancti Pachomii, vita prima* §§ 137-138, σσ. 86-87.

ταῦτα εἰπὼν ἀπῆλθεν εἰς τὰς μονάς. Ἐλθὼν δε Ἀρτέμιος ο
 δούξ εἰς τὴν μονήν ἐκέλευσε νυκτός τὸ στρατόπεδον
 περιτηρῆσαι τὴν μονήν. Αὐτὸς δὲ ἔξω τῆς συνάξεως ἦν
 καθήμενος μετὰ τῶν πραιποσίτων, ἔνθεν κάκειθεν τοξόται
 παρεστῶτες αὐτῷ καὶ βλέποντες. Οἱ ἀδελφοὶ δὲ ἐφοβήθησαν.
 Ὁ δὲ προρρηθεὶς Πεκύσιος, ἅγιος ὢν, παρεθάρρυνε τοὺς
 ἀδελφούς μὴ δειλιάν ἐν Κυρίῳ. Ὁ δὲ δούξ δι' ἐρμηνέως ἐξετάζει
 τοὺς ἀδελφούς· «Ποῦ ἐστὶν ὁ πατήρ ὑμῶν;» Ἀποκρίνεται ὁ
 ἀββᾶς Πεκύσιος λέγων· «Εἰς τὰς μονάς.» Καὶ ὁ δούξ· «Καὶ ὁ
 μετ' αὐτὸν ποῦ ἐστι;» Δεικνύουσιν αὐτῷ τὸν ἀββᾶν Ψαρφὶν
 τὸν μέγαν οἰκονόμον. Καὶ λέγει αὐτῷ ὁ δούξ κατ' ἰδίαν·
 «Ἐπειδὴ πρόσταξιν ἔχω βασιλικὴν κατὰ Ἀθανασίου τοῦ
 ἐπισκόπου καὶ λέγεται παρ' ὑμῖν εἶναι.» Ἀπεκρίθη αὐτῷ ὁ
 ἀββᾶς Ψάρφιος λέγων· «Αὐτὸς μὲν πατήρ ἡμῶν ἐστὶν,
 οὐδέποτε δὲ εἶδον αὐτοῦ πρόσωπον. Ὅμως οὖν ἰδοὺ ἡ μονή
 καὶ ἐρευνῆσαι.» Μετὰ οὖν τὸ ἐρευνῆσαι καὶ μὴ εὑρεῖν αὐτόν,
 λέγει αὐτοῖς ἐν τῇ συνάξει· «Δεῦτε, εὗξασθε ὑπὲρ ἐμοῦ.» Εἶπαν
 δὲ αὐτῷ· «Οὐ δυνάμεθα, διὰ τὸ ἔχειν ἡμᾶς ἐντολήν παρὰ τοῦ
 πατρὸς ἡμῶν μετ' οὐδενὸς εὗξασθαι συναιρομένου Ἀρειανοῖς.»
 Ἔβλεπον γάρ τινα τῶν Ἀρειανῶν ὡς ἐπίσκοπον μετὰ τοῦ
 δουκός. Καὶ λοιπὸν ἐξελθόντων αὐτῶν, ηὔξατο μόνος. Καὶ
 κοιμωμένου αὐτοῦ ἐν τῇ συνάξει ἡμέρας, ἀνέστη αἰμορροῶν
 τὴν ρῖνα καὶ ταρασσόμενος· οὐκ ᾔδει μέντοι ἀσφαλῶς τί
 γέγονεν αὐτῷ, ἀλλ' ἦν ἔμφοβος λέγων· «Τῷ ὁράματί μοι τῷ
 γενομένῳ μόλις ἐλέω Θεοῦ ἐξέφυγον τὸν θάνατον.» Καὶ
 οὕτως ἀνεχώρησεν. Ὁ δὲ ἀββᾶς Θεόδωρος ἀνελθὼν καὶ
 ἀκούσας ταῦτα, ἐδόξασε τὸν Θεόν³⁶⁴.

Ὁ ἰανσενίτης Tillemont δὲν μποροῦσε νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἀγιότητα ὡς
 προϊόν τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπινου βίου ἀπὸ τὴν ἀτέλεια στὴν ἐν Χριστῷ
 ὁλοκλήρωση. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος μαζί μέ ἕναν ἀπειράριθμο χορὸ ἀγίων
 προσέκρουσαν στίς ἰανσενίτικες προϋποθέσεις ἀγιότητος, οἱ ὁποῖες στὴν
 οὐσία τοὺς ἀπέρριπταν τὴν ἀρχὴ τῆς μετάνοιας ὡς ὁδοῦ πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ
 σωτηρίᾳ καὶ ἀγιότητα καὶ ἔτυχαν τῆς καταδίκης, ὡς αἰρετικές, τῆς
 ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας στὸν χῶρο τῆς ὁποίας ἀναπτύχθηκαν
 ἀκολουθώντας τὴν τύχη μίας μακρᾶς σειρᾶς ἀνάλογων τάσεων οἱ ὁποῖες
 ἐμφανίσθηκαν στοὺς κόλπους τῆς ἀρχαίας ἐνιαίας χριστιανικῆς Ἐκκλησίας
 ὅπως π.χ. οἱ ἐνθουσιαστικές μοναχικές τάσεις (Εὐσταθιανοί) καὶ οἱ
 Ναυατιανοί. Ὁ Gibbon στηριζόμενος σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν «ἀλάνθαστη»

³⁶⁴ F. Halkin, *Sancti Pachomii, vita tertia* §§ 189-190, σσ. 391-392.

πηγή του, τόν ιανσενίτη Tillemont, αναπαράγει τήν περί αίρέσεως άποφή του περί του άγίου Άρτεμίου καί δημιουργεί μία όλόκληρη σχολή ιστορικῶν πού θά τόν αντιγράψουν.

Όταν ὁ Καρδινάλιος Βαρόνιος προσέθεσε τόν άγιο Άρτέμιο στήν άναθεωρημένη έκδοση τοῦ ρωμαϊκοῦ μαρτυρολογίου, τό ἔργο του άντιμετωπίσθηκε ὡς άπαραίτητο καί σπουδαῖο ἐξ αἰτίας άκριβῶς τῆς ιστορικῆς μεθόδου τήν ὁποία υἱοθέτησε κατά τήν ἐργασία του. Καί οἱ Βολλανδιστές, τῶν ὁποίων τό ἔργο διαπερνᾷ ἡ ἴδια ιστορική μέθοδος, ἐπιλέγουν νά ὑπερασπισθοῦν τόν άγιο Άρτέμιο ἀπέναντι στήν ἄρνηση τῆς αἰγιότητάς του ἀπό τόν Tillemont.

Ένα τῶν κυριώτερων ἐπιχειρημάτων τους ὑπέρ τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ άγίου Άρτεμίου άποτελεῖ καί ἡ τιμή του ἀπό πολύ νωρίς στά πλαίσια τῆς Άνατολικῆς Έκκλησίας. Όσο κι ἂν ἄλλα ἐπιχειρήματα μοιάζουν συνεπέστερα πρὸς τήν ιστορική μέθοδο, τό γεγονός αὐτό, ἡ ἄμεση δηλαδή τιμή τοῦ μάρτυρα Άρτεμίου ἀπό τήν Έκκλησία άποτελεῖ τό ιστορικότερο ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς ὀρθοδοξίας του. Ὁ άγιος μαρτυρεῖ ὑπέρ Χριστοῦ τόν Ὀκτώβριο τοῦ 362 μ.Χ. (β' μισό 4ου μ.Χ. αἰ.) καί στήν Κωνσταντινούπολη ἡ μνήμη του ἀρχίζει νά τιμᾶται συγχρόνως μέ τήν μεταφορά τῶν ἱερῶν λειψάνων του ἐκεῖ (στον ναό τοῦ Προδρόμου στήν Ὁξεία) τήν ὁποία ὁ H. Delehayε τοποθετεῖ ἀνάμεσα στά τέλη τοῦ 5ου καί τίς ἀρχές τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνα κατά τήν περίοδο δηλαδή τοῦ αὐτοκράτορα Άναστασίου. Εἶναι ἐλάχιστο χρονικό διάστημα γιά νά ἐξαληφθεῖ ἀπό τήν ἀδιάψευστη συλλογική μνήμη τῆς συνείδησης τῆς Έκκλησίας ἡ εἰκόνα ἑνός αἱρετικοῦ διώκτη τῶν ὀρθοδόξων καί νά μεταβληθεῖ αὐτός σέ θαυματουργό μεγαλομάρτυρα.

Γ.5 Τά βυζαντινά συναξαριστικά ὑπομνήματα

α) *Ὁ Συναξαριστής τῆς Κωνσταντινουπόλεως.*

Ἡ σπουδαία αὐτή συλλογή πού ἡ σύνθεσή της χρονολογεῖται μεταξύ τῶν μέσων τοῦ Ι' καί τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΑ' αἰῶνα³⁶⁵ καί ἐκδόθηκε ἀπό τόν H. Delehayε ὡς Propylaeum στά AASS Novembris τό 1902 περιλαμβάνει τόν άγιο Άρτέμιο στούς Άγίους τοῦ Ὀκτωβρίου ἀναφέροντας γιά αὐτόν τά παρακάτω:

Μηνί τῶ αὐτῶ κ'.

Ἀθλησις τοῦ άγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου. Οὗτος ἦν ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου, δούξ καί αὐγουστάλιος γεγονώς Ἀλεξανδρείας καί πατρίκιος

³⁶⁵ Π. Β. Πάσχος, Ἅγιοι..., σ. 186.

διαπρέψας ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου βασιλέως. Ἀκούσας δὲ Ἰουλιανὸν ἐν Ἀντιοχείᾳ τοὺς χριστιανούς τιμωρούμενον, παρεγένετο πρὸς αὐτὸν αὐτόκλητος τὴν παρανομίαν αὐτοῦ διελέγχων· τύπτεται οὖν παρ' αὐτοῦ βουνεύροις καὶ τριβόλοις ὀξέσι κατὰ τοῦ νώτου ξέεται· καὶ ὀγκίνοις τὰς πλευράς καὶ τὰ βλέφαρα διαπείρεται· καὶ ὑπὸ λιθοξόων πέτρας διαιρεθείσης, μέσον ἐμβάλλεται καὶ τῆς πέτρας ἐκατέρων τῶν μερῶν ἐπ' αὐτὸν συμπεσόντων ἀποληφθεὶς ἔνδοθεν τὴν ἀφόρητον τιμωρίαν ὑφίσταται, ἐκπεσόντων αὐτοῦ τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν ἐγκάτων ἐκ τῆς κατὰ φύσιν ἰδρύσεως κάτω συνελαθέντων. Εἴτα τὴν διὰ ξίφους δέχεται τελευτήν, πολλῶν θαυμάτων ἐπιδείξεις καὶ ἐνεργείας καθ' ἐκάστην ποιῶν. Ἀνεκομίσθη δὲ τὸ τίμιον αὐτοῦ λείψανον παρὰ τινος διακόνου τοῦνομα Ἀρίστης, καὶ κατετέθη εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἀγίου προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ Ὁρείᾳ, ἐν ᾧ καὶ ἡ σύναξις αὐτοῦ ἐπιτελεῖται³⁶⁶.

β) Τό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου τοῦ Β'

Στό περίφημο μηνολόγιο πού συντάχθηκε ἀπὸ ἀνθρώπους τοῦ παλατιοῦ κατόπιν ἐντολῆς τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου τοῦ Β' (976-1025 μ.Χ.) καὶ τό ὅποιο στόν σωζόμενο «κατακοσμημένο μέ πολύχρωμες μικρογραφίες καὶ εἰκόνες»³⁶⁷ κώδικα Vaticanus Graecus 1613 μᾶς δίνει καὶ τὴν ἀρχαιότερη παράσταση τοῦ ἀγίου Ἀρτεμίου ὑπάρχει ἡ ἐξῆς σημείωση:

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἄθλησις τοῦ ἀγίου μάρτυρος Ἀρτεμίου τοῦ θαυματουργοῦ.

Ἀρτέμιος ὁ πολὺαθλος ὑπῆρχεν, ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου, δούξ Ἀλεξανδρείας τῆς Αἰγύπτου· ἐν τοῖς πατρικίοις διαπρέψας ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου βασιλέως· ἀκούσας δὲ ὅτι Ἰουλιανὸς ἐν Ἀντιοχείᾳ τιμωρεῖ τοὺς χριστιανούς, παρεγένετο πρὸς αὐτόν, τὴν παρανομίαν αὐτοῦ διελέγχων. Τύπτεται οὖν παρ' αὐτοῦ βουνεύροις· καὶ τριβόλοις ὀξέσι τὰ ψύα ξέεται· καὶ ὀγκίνοις τὰς πλευράς καὶ τὰ βλέφαρα κατακεντεῖται. Καὶ ὑπὸ λιθοξόων πέτρας διακοπείσης μέσον ἐμβάλεται. Καὶ τῶν δύο μερῶν συναρμοσθέντων, συγκρατηθεὶς ἔνδον τὴν ἀφόρητον ὑπέστη τιμωρίαν· ἐκβληθέντων αὐτοῦ τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ

³⁶⁶ *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ἔκδ. H. Delehay, Bruxellis 1902 (Réimpression anastatique 1985), σσ. 151-153.

³⁶⁷ Π. Β. Πάσχος, Ἁγιοι..., σ. 187.

τῶν ἐντέρων κάτω συνελαθέντων. Ἐπεὶ δέ, μετὰ τοσαύτας τιμωρίας, οὐκ ἐπέισθη τοῖς λόγοις τοῦ τυράννου, τὴν διὰ ξίφους δέχεται τελευτήν. Τὸ δὲ ἅγιον αὐτοῦ λείψανον ἀνεκομίσθη ἐν Κωνσταντινουπόλει, παρέχον ἰάματα τοῖς πιστῶς αὐτῷ προσερχομένοις³⁶⁸.

γ) Οἱ «πηγές» Ar καὶ ArD

Ὡς «πηγές» Ar καὶ ArD τοῦ κειμένου τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πού συνέταξε ὁ Ἰωάννης (Ὑπόμνημα) ἐπικράτησε νὰ θεωροῦνται παραδόξως ἐκ πρώτης ὄψεως δυό ἀρκετὰ μεταγενέστερά του ἀρμενικά συναξαριστικά ὑπομνήματα. Ὡς Ar τό ὑπόμνημα ἀπὸ τό συναξάριο Ter Israelis (*Synaxarium Ter Israelis*) καὶ ὡς ArD τό ὑπόμνημα τοῦ συναξαριστῆ πού συνέγραψε ὁ Γρηγόριος Dserents (*Synaxarium Gregorii Dserents*). Ἡ ὀνομασία Ar(ian) καὶ Ar(ian)D δόθηκε ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι οἱ πληροφορίες πού διασώζονται στὰ κείμενά τους θεωρεῖται πὼς προέρχονται ἀπὸ τὴν χαμένη Ἀρειανικὴ πηγὴ, τό χαμένο Ἀρειανικὸ Μαρτυρολόγιο γιὰ τό ὁποῖο ἔχει γίνει ἤδη ἀρκετὰ λόγος παραπάνω στό κείμενό μας (βλ. σ. 71 κ.ἄ.). Ὡς ἐκ τούτου τὰ συναξαριστικά ὑπομνήματα αὐτά ἂν καὶ μεταγενέστερα τοῦ μαρτυρίου πού συνέγραψε ὁ Ἰωάννης μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς πρόδρομοι τοῦ τελευταίου γιατί κατὰ τούς μελετητές τους ἀντανακλοῦν ἕναν ἀρχαῖο Ἀντιοχειανό ἀρειανικῆς κατὰ πάσα πιθανότητα προέλευσης μύθο. Γιὰ τόν λόγο αὐτό στό κείμενό μας ἀναγράφονται ὅπως ἐπικράτησε ὡς πηγές Ar καὶ ArD καὶ ἀντιμετωπίζονται ὡς νὰ διασώζουν ἀρχαιότερες πληροφορίες γιὰ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο τίς ὁποῖες ὁ Ἰωάννης χρησιμοποίησε γιὰ τὴν συγγραφὴ τοῦ Ὑπομνήματος του. Ἐδῶ παραθέτουμε τὰ δυό κείμενα στίς λατινικὲς μεταφράσεις τους μέ βάση τὴν ἔκδοση τῶν F. Winkelman καὶ J. Bidez.

γ1) *Synaxarium Ter Israelis*, ed. Constantinopol t. II, p. 197. Octobr. 20.

In diebus Juliani apostatæ imperatoris, exstitit sanctus Artemius; (qui) patricii munere dignatus fuerat a Constanti[a]no magno imperatore, proba canitie consenuerat, dux et augustalis multo tempore fuerat atque in fide pioque Dei amore nutritus fuerat et educatus. Porro cum de Iuliano rege apostata audivisset eum Antiochiam in urbem magnam venisse et in christianos sævire, illuc se contulit et sanctus Artemius. Conspicatus autem inter cruciatus sanctos martyres

³⁶⁸ *Menologium Basilianum* (iussu Basilii Imperatoris descriptum), pars 1, mensis Octobris, dies 20, P.G. 117-117C-D.

Eugenium et Macarium presbyteros, audacter accessit ad regem eique contumeliose impietatem et perfidiam eius exprobravit. Qui furore percitus, velut canis rabidus, sanctum Artemium nudatum bubulis nervis verberari iussit, donec fessis lictoribus alii successerunt. Et acutis stimulis (sanctum) pupugerunt, latera eius dilaniaverunt, eumque incarcerationem coniecerunt. Angelus autem Domini, in visione se ostendens ei, confirmavit eum. Verum Iulianus sanctos martyres Eugenium et Macarium sævis tormentis cruciavit eosque eiecit in terram Augasion, ibique bona confessione in Christo consummati sunt die XI sahmi (mensis), octobris XX. Sanctum vero Artemium coram tribunali constituerunt eumque interrogarunt num Christum negaret. Ille vero in regem conviciatus est. Rex (igitur) mandatum dedit latomis; hi vero lapidem prægrandem diffiderunt sanctumque illuc coniecerunt. Qui velut in prelo constringebatur et ex vehementi compressione oculi eius exsiluerunt. Sanctus autem orabat (his) verbis: Sustinendo sustinui Doiminum [= υπομένων υπέμεινα τον Κύριον (Psal.39,2)] et respexit me. Et extemplo caput beati (virī) gladio præciderunt, die octobris XX. Diaconus autem quidam Aristus (nomine) assumptum corpus venerandum sancti Artemii martyris suavis oleis et unguentis inunxit, puns linteis involvit, in plumbeo sarcophago posuit, atque Constantinopolim misit. Illud magna cum pompa in ecclesia sancti Iohannis Baptistae condiderunt, in loco qui dicitur Oxia. Et hactenus multa mirandaque prodigia sancti reliquiis perficiuntur³⁶⁹.

γ2) *Synaxarium Gregorii Dserents, ed. 2 Constantinopol. 1730, p. 129. Octobr. 19.*

Hodie passio sancti Artermii (armenisch stets Artemès). Annis apostatæ Iuliani, qui christianos torquebat Antiochiae in urbe magna, sanctus Artemius ad regem se contulit, et audacter in eum invectus est. Quapropter rex ira percitus veluti rabidus canis, eum tamdiu nervis bubulis caedi iussit, donec fessis lictoribus alii successerunt. Deinde suspensum eius corpus ungulis acutis dilaniarunt; postea in carcerem eum coniecerunt, ieiunumque diebus XVII reliquerunt. Angelus vero

³⁶⁹ F. Wilkenmann, ὁ.π., σ. XLVII-XLVIII.

Domini, se ostendens ei in carcere, illum cibavit, opnia corporis eius vulnera curavit, eumque confirmans a tormentorum eius doloribus solabatur. Verum sanctos presbyteros Eugenium et Macarium iussu Iuliani apostatæ valide cruciaverunt et in terram Agasion expulerunt, ubi bona confessione in Christo consummate sunt. Et post XVII dies sanctum Artemium eductum coram tnibunali constituerunt, eumque urgebant ut Christum negaret. Ille vero magna voce loquens Christo Deo benedicebat atque regi palam. conviciabatur. Et post multos cruciatus, mandavit rex latomis ut lapidem prægrandem diffinderent, sanctumque Artemium illuc collocarent. Qui velut in prelo constringebatur et ex vehementi compressione ambo eius oculi exsiluerunt. Ille vero psalmos canens dicebat: Sustinendo sustinui Dominum, et ille me exaudivit (clamantem) ex angustia mea. Deinde sancti caput præciderunt. Et ante consummationem suam Deum rogavit sanctus Artemius ut gratiam daret nomini ossibusque suis ut qui sua intercessione Deum precarentur, salutem invenirent ab omnibus doloribus, præsertim ab herniis. Et homo quidam, diaconus, Aristus nomine, sancti Artemii assumptum corpus reverenter in sarcophago inclusit atque Constantinopolim misit; ubi in ecclesia sancti Iohannis Praecursoris (illud) deposuerunt et ad hunc usque diem multa mirabiliaque signa sancti reliquiis efficiuntur. Die quodam, iuvenes aliqui mente pueriles ingressi in ecclesiam sancti, multos herniosos circum sancti tu mulum stratos viderunt, et coeperunt illos illudere atque irridere. Illico qui prostrati erant, convaluerunt, qui vero illuserant, herniosi redierunt in domum suam. Deinde pænitentia ducti ad sepulchrum sancti adierunt atque multis gemitibus et suspiriis, votis et sacrificiis aegre salutem suam impetrarunt, ad laudem Christi et sancti martyris eius Artemii. Hic diebus Constantini, ab eo fuerat honoratus duxque creatus erat; et bona canitie consenuerat, eruditusque fuerat in fide orthodoxa. Is sanctos martyres Eugenium et Macarium presbyteros in tormentis conspexerat et propter eos accessit ad Apostatam eique exprobravit malitiam eius. Et eorum martyrium adeptus est sanctus Artemius et consummatus est die octobris XIX. Christo autem gloria in sæcula, amen³⁷⁰.

³⁷⁰ F. Wilkenmann, ὁ.π., σ. XLVII-XLIX.

δ) Τό Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο.

Ἀναφορά στον ἅγιο Ἀρτέμιο καί τό μαρτύριό του γίνεται γιά πρώτη φορά στό Μαρτυρολόγιο τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας πού προέκυψε μετά τήν ἐπεξεργασία καί ἀναθεώρησή του ἀπό τόν Καρδινάλιο καί ἱστορικό Καίσαρα Βαρόνιο (1538-1607) τό 1589 κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Πάπα Γρηγορίου τοῦ XIII.

Ὁ ἅγιος δέν περιλαμβάνεται στό ἀρχαῖο Ρωμαϊκό μαρτυρολόγιο (μέσα 4ου μ.Χ. αἰ.) *Depositio Martyrum*. Παρά τήν κριτική πού δέχτηκε ἀπό τόν Tillemont καί ἄλλους ἡ ἐγγραφή τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου στό νέο Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο καί τίς ἀλλεπάλληλες μεταγενέστερες τοῦ Βαρονίου ἀναθεωρήσεις πού αὐτό ὑπέστη ἡ περί τοῦ ἁγίου ἀναφορά παραμένει ὡς σήμερα. Ὁ Καίσαρ Βαρόνιος εἰσήγαγε τήν μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στό Ρωμαϊκό Μαρτυρολόγιο ἀκολουθώντας τήν παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἡ ὁποία αἰῶνες πρὶν τιμοῦσε τόν μάρτυρα.

Ἡ ἀναφορά ὅπως ὑπάρχει στήν ἔκδοση τοῦ H. Delehaye³⁷¹ ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Antiochiæ sancti Artemii, Ducis Augustalis, qui, sub Constantino Magno præclaris militiæ honoribus functus, a Juliano Apostata, quem sævitæ in Christianos arguerat, fustibus cædi, aliisque tormentis affligi, ac demum capite truncari jubetur.

[Στήν Ἀντιόχεια (μαρτύρησε) ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος, αὐτοκρατορικός ἀξιωματοῦχος πού ὑπηρέτησε σέ ὑψηλές θέσεις στόν στρατό ὑπό τόν Μεγάλο Κωνσταντῖνο. Ὁ Ἰουλιανός ὁ Παραβάτης ὅμως, τόν ὁποῖο (ὁ ἅγιος) ἐπιτίμησε γιά τήν βιαιότητά του κατά τῶν χριστιανῶν διέταξε νά ραβδισθεῖ καί νά ὑπομείνει ἄλλα βασανιστήρια καί τελικῶς νά ἀποκεφαλισθεῖ.]

Γ.6 Τά μεταβυζαντινά καί νεώτερα συναξαριστικά ὑπομνήματα

α) Ὁ Παράδεισος τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου

Ὁ Ἀγάπιος Λάνδος στόν *Παράδεισο* μεταφέρει – μεταφράζει τό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου τό ὁποῖο ἐξέδωσε ὁ Μεταφραστής στό μηνολόγιό του. Ξεκινᾷ ἀπό ἓνα μικρό πρόλογο στηριγμένο στό εὐαγγελικό

³⁷¹ *Propylæum ad Acta Sanctorum Decembris*. Martyrologium romanum ad formiam editionis typicæ, ἔκδ. H. Delehaye, Bruxellis 1940, σ. 464.

*καὶ μὴ φοβεῖσθε ἀπὸ τῶν ἀποκτεννόντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ
ψυχὴν μὴ δυναμένων ἀποκτεῖναι· φοβήθητε δὲ μᾶλλον τὸν
δυνάμενον καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα ἀπολέσαι ἐν γεέννῃ³⁷²*

ὁ ὁποῖος σκοπὸ ἔχει νὰ ὑμνήσει τοὺς μάρτυρες ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ
δείξει ὅτι ἀπλοί ἀλλὰ καὶ σπουδαῖοι ἄνθρωποι *Μεγιστάνοι καὶ Ἀρχοντες,
Ἡγεμόνες καὶ Αὐγουστάλιοι*³⁷³ (ἀναφέρεται στό ἀξίωμα τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου)
χωρὶς νὰ σκεφθοῦν τὴν παρά τῶν ἀνθρώπων δόξα ἀλλὰ καὶ τὸν πλοῦτο τους
υπέμειναν μέ χαρά τό μαρτύριο,

*διὰ νὰ κληρονομήσουσιν τὰ ἀεὶ διαμένοντα*³⁷⁴

Ὡς δεύτερο σκοπὸ αὐτό τό προοίμιο - παραίνεση τοῦ Ἀγαπίου ἔχει νὰ
καλέσει τοὺς ἀναγνώστες του νὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσι τοῦ βίου τοῦ
ἁγίου. Ὁ Λάνδος συνδέει περισσότερο ἀπὸ ὅποιονδήποτε τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο
μέ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, δηλώνοντας ὅτι ὁ τελευταῖος ἦταν ἐκεῖνος πού τὸν
κατέστησε - ἐχειροτόνησεν *Δούκα καὶ Αὐγουστάλιον πάσης Αἰγύπτου*³⁷⁵. Ὁ
Ἀγάπιος ὁλοκληρώνει τὴν διήγησι τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μέ τὴν
κατάθεσι τοῦ λειψάνου του στὸν ναὸ τοῦ Προδρόμου στὴν
Κωνσταντινούπολι καὶ δὲν ἐπισυνάπτει διήγησι θαυμάτων.

Τό ἔργο τοῦ Ἀγαπίου, χωρὶς νὰ παραλάσσει σημαντικά ἀπὸ τό πρότυπὸ
του κείμενο τοῦ Μεταφραστή, ἔχει οὕτως ἢ ἄλλως ἰδιαίτερι ἀξία ἐξ αἰτίας
τοῦ ἰδιαίτερου γλαφυροῦ δημώδους ἰδιώματος τοῦ συγγραφέα του, τοῦ
ὁποίου τό ἔργο ἂν καὶ γιὰ χρόνια ὑποτιμημένο εἶναι ὅμως ἀξιολογότατο.

β) Ὁ Συναξαριστὴς τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη

Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης στὸν *Συναξαριστὴ* του περιλαμβάνει
παραφρασμένο τό ὑπόμνημα τοῦ Συναξαριστὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως,
ὅπου ὁ ἅγιος φέρεται νὰ ἦταν Δούκας καὶ Αὐγουστάλιος Αἰγύπτου. Πρὸς
χάριν τῶν ἀναγνωστῶν του ὁ ἅγιος Νικόδημος παρέχει καὶ τὴν παρακάτω
ἐνδιαφέρουσα ἐρμηνεία τῆς λέξεως αὐγουστάλιος:

³⁷² Μτ. 10, 28.

³⁷³ Ἀγαπίου μοναχοῦ, *Βιβλίον καλούμενον Παράδεισος ἐκ τῶν λόγων τοῦ ὁσίου καὶ
θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστοῦ μεταφρασθέν παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ
του Κρητός*, ἔκδ. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 148.

³⁷⁴ Ὁ.π.

³⁷⁵ Ὁ.π.

ἔγινε δούξ καὶ αὐγουστάλιος, ἥτοι μικρὸς αὐγουστος τῆς Ἀλεξανδρείας³⁷⁶.

Ὁ ἅγιος Νικόδημος ἀποδίδει τὴν ἐξουσία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στὸν Μ. Κωνσταντῖνο προσθέτοντας ὅτι ὁ ἴδιος τοῦ εἶχε ἀποδώσει καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Πατρικίου³⁷⁷. Παρά τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Συναξαριστῆ τῆς Κωνσταντινουπόλεως περὶ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μοιάζει καταπληκτικά μὲ ἐκεῖνο τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου, ὁ ἅγιος Νικόδημος ἐπιλέγει νὰ στηρίξει τὴν δική του ἀναφορά στὸ πρῶτο, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει καὶ τὴν μεταφορά τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου ἀπὸ τὴν διάκονο Ἀρίστη στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν κατάθεσή του στὸν ναὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

Μετά τὴν σύντομη ἀναφορά του στὰ βιογραφικά τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ὁ ἅγιος Νικόδημος μεταφέρει στὸν ἀναγνώστη του τὴν θαυματουργικὴ παράδοση περὶ τοῦ ἁγίου ἐνσωματώνοντας στὸ συναξαριστικὸ τοῦ ὑπόμνημα καὶ 6 θαύματα τοῦ ἁγίου³⁷⁸ ἐνῶ γιὰ τὸν κατὰ πλάτος βίον του παραπέμπει τοὺς ἀναγνώστες του στὴν παράφραση τοῦ κειμένου τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστῆ τὴν ὁποία ἐξέδωσε στὴν συλλογὴ του ὑπὸ τὸν τίτλο *Παράδεισος* ὁ Ἀγάπιος Λάνδος.

Γ.7 Νεώτεροι Συναξαριστές

α) *Οἱ δύο ἐκδόσεις τοῦ Συναξαριστῆ τοῦ Κωνσταντίνου Χρ. Δουκάκη*

Ὁ Κωνσταντῖνος Χρ. Δουκάκης ἐκδίδει τὸ 1894 τὸν *Μέγα Συναξαριστῆ* του ὑπὸ τὸν πλήρη τίτλο *Μέγας Συναξαριστῆς πάντων τῶν ἁγίων ἥτοι τοπάζιον (Χρυσόπρασος) τοῦ νοητοῦ παραδείσου βιβλίου ψυχωφελέστατον ὑπὸ Κωνσταντ. Χρ. Δουκάκη (Προσκυνητοῦ) ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῶν Ἀ. Κολλαράκη καὶ Ν. Τριανταφύλλου ἐκ χειρογράφων μεθ' ὅσης πλείστης ἐπιμελείας ἐπεξεργασθεῖς καὶ εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν παραφρασθεῖς καὶ διαιρεθεῖς κατὰ χρονολογικὴν τάξιν καὶ εἰς τέσσαρα μέρη*. Ὁ Μέγας Συναξαριστῆς αὐτὸς ἀναθεωρήθηκε καὶ ἐπανεκδόθηκε τὸ 1949 σὲ δωδεκάτομη πλέον μορφή ἀπὸ τίς Ὁρθόδοξες χριστιανικὲς ἐκδόσεις ὑπὸ τὸν ἀπλούστερο τίτλο *Μέγας Συναξαριστῆς Κωνσταντίνου Χρ. Δουκάκη*.

³⁷⁶ Ἁγίου Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Συναξαριστῆς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τ. Α', Ὁρθόδοξος Κυψέλη, Θεσσαλονίκη 1981⁵, σ. 389.

³⁷⁷ Ὁ.π.

³⁷⁸ Ὁ.π., σσ. 390-393 Ὅτι ἀφηγήσεις τῶν θαυμάτων αὐτῶν ἀποτελοῦν σοβαρὰ ἀλλοιωμένους ἐκδοχὰς τῶν θαυμάτων ἀρ. 1, 2, 3, 4, 26 καὶ 17 τὰ ὁποῖα περιέχονται στὴν συλλογὴ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

Στήν πρώτη έκδοση τοῦ 1894 ὁ Δουκάκης χρησιμοποιεῖ ὡς κύρια πηγή του τό κείμενο τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου ἀπό τόν *Παράδεισο*, προτάσσοντας καί τήν παραίνεσή του πρὸς τοὺς ἀναγνώστες νά ὠφεληθοῦν ἀπὸ τήν ἀνάγνωση τοῦ βίου τοῦ ἁγίου. Στό τέλος τοῦ ἀναλυτικοῦ μαρτυρίου, τό ὁποῖο περιλαμβάνει στήν πρώτη έκδοση τοῦ *Συναξαριστή* του ὁ Δουκάκης ἐπισυνάπτει τό σύνολο τῶν θαυμάτων πού δημοσιεύονται στό τέλος τῆς ἀναφορᾶς στὸν ἅγιο Ἀρτέμιο ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη στὸν δικό του *Συναξαριστή*.

Ἡ πρώτη έκδοση τοῦ *Συναξαριστή* τοῦ Δουκάκη εἶναι καί ἡ μόνη ἡ ὁποία ὁλοκληρώνει τήν ἀναφορά της στὸν ἅγιο Ἀρτέμιο μέ τήν προσθήκη ἑνὸς ἀκόμη κειμένου (σσ. 288-295), ἑνὸς ἀνώνυμου ἐγκωμίου στὸν ἅγιο ὑπὸ τὸν πλήρη τίτλο *Λόγος ἐγκωμιαστικός εἰς τὸν ἔνδοξον μεγαλομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Ἀρτέμιον τὸν θαυματουργόν* ὁ ὁποῖος φέρει τήν σημείωση τοῦ ἐκδότη στό τέλος του

Ἐκ χειρογράφου τοῦ ἁγίου Ὁρους Ἀθω· σταλέντος ὑπὸ Χατζῆ Εὐθυμίου Ἀνδρικοπούλου Μοναχ. Προτροπῇ καὶ παρακινήσει τοῦ ἰδίου ἐτυπώθη. (Ἀρχή, Εὐλόγησον πάτερ, Μέγας ἐστάθη εἰς τὴν ἀνδρίαν ἐκεῖνος ὁ Ἀχιλεὺς καὶ ἦτον θαυμαστὸν πράγμα εἰς αὐτόν... Τέλος, ὅπως γένηται καὶ ἡμῖν βοηθὸς καὶ ἀντιλήπτωρ εἰς πάντα πειρασμὸν ἐπερχόμενον ἡμῖν ἐξ ἐχθρῶν ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων, καὶ ἄξιοι ἀναδειχθῶμεν ἐργᾶται τῆς ἀρετῆς, καὶ ἐν μετανοίᾳ εὐαρεστήσωμεν Χριστῷ τῷ Σωτήρι ἡμῶν· ὡς ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν.)

Ἡ δεύτερη έκδοση τοῦ 1949 παραλείπει τό προοίμιο τοῦ Ἀγαπίου καί τό ἐγκώμιο, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονταν στήν πρώτη έκδοση ἐνῶ καί ἀπὸ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου παραλείπει τό τελευταῖο. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τό τελευταῖο αὐτό θαῦμα εἶναι καί τό μόνο τό ὁποῖο διηγεῖται μία κάπως ἰδιαίτερη περίπτωση ὅπου ὁ ἅγιος θεραπεύει τήν κήλη ἑνὸς εὐσεβοῦς ἀλλὰ τήν δημιουργεῖ σέ ἕναν ἀσεβή ὑγιή ράπτη.

Τέτοιου περιεχομένου διηγήσεις, οἱ ὁποῖες προσφέρονται μέ μία ιδιότυπη εὐθυμη, διασκεδαστική καὶ εἰρωνική διάθεση (*humor*) ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τῆς συλλογῆς τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ὅπως θά ἀναφέρουμε στό σχετικό μέ αὐτήν κεφάλαιο, ὑπάρχουν πολλές καί μέ τὸν τρόπο πού γίνονται οὔτε τήν ἀξία τοῦ θαυματουργοῦ ἁγίου μειώνουν οὔτε τήν ἀσθένεια ὑποτιμοῦν καί ὅπωςδήποτε οὔτε τοὺς πρωταγωνιστές τους ἐκθέτουν.

Δυσκολευόμαστε νά δεχθοῦμε – χωρὶς ὅμως νά τό ἀποκλείουμε – ὅτι μία υπερβάουσα εὐσεβιστική διάθεση, ἡ ὁποία ἐπικρατοῦσε κατὰ τήν περίοδο

τῆς ἔκδοσης (1949) λογόκρινε τό συγκεκριμένο θαῦμα καί τό ἀφαίρεσε ἀπό τήν ἔκδοση αὐτή καί ὑποθέτουμε ὅτι πρακτικοί ἐκδοτικοί λόγοι ἐπέβαλαν τήν περικοπή.

β) Ὁ Μέγας Συναξαριστής τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τοῦ Βίκτωρος Ματθαίου

Ὁ Συναξαριστής τοῦ Βίκτωρος στήν πρώτη του ἔκδοση, πού ἔγινε ἀναλώμασι καί ἐπιμελείᾳ τοῦ ἰδίου τό 1950, περιλαμβάνει σύμφωνα καί μέ τήν ὑποσημείωση πού τοποθετεῖται κάτω ἀπό τήν σελίδα ὅπου ἀρχίζει τό κείμενο τό ἀφιερωμένο στόν ἅγιο Ἀρτέμιο (σ. 338) ἀναλυτική ἀφήγηση τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πού συντέθηκε μέ πρότυπό της καί αὐτή τόν Παράδεισο τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου. Ὅμως ἡ σαφής ἐπιρροή καί τοῦ κειμένου τοῦ ἁγίου Νικοδήμου διακρίνεται τόσο στήν ἀρχή (χαρακτηριστική ἡ ἐξήγηση τῆς λέξης αὐγουστάλιος ὡς μικρός αὐγουστος) ἀλλά καί στό τέλος τοῦ κειμένου, ὅπου προστίθενται ὅλα τά θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πού συνόδευαν τό κείμενο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου. Ὁ Βίκτωρ ἀκόμη στήν ἀρχή τοῦ συναξαρίου του ἐπιλέγει νά παραθέσει καί ὑμνολογικά στοιχεῖα γιά τόν ἅγιο δημοσιεύοντας τό ἀπολυτίκιο, τό κοντάκιο ἀλλά καί τό μεγαλυνάριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

γ) Οἱ βίοι τῶν ἁγίων τοῦ Μιχαήλ Ἱ. Γαλανοῦ

Τό κείμενο γιά τόν ἅγιο Ἀρτέμιο πού περιέλαβε στούς Βίους τῶν ἁγίων του μηνολογίου τῆς ὀρθοδόξου ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας ὁ Μεγάλος Ρήτορας τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας καί διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος Μιχαήλ Ἱ. Γαλανός εἶναι σύντομο, πρωτότυπο καί ἀποφεύγει νά παραθέσει ἀρκετά σημαντικά σημεῖα τοῦ βίου τοῦ ἁγίου. Ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στήν εὐσέβεια τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου συνδέει τόν ἅγιο μέ τόν Μ. Κωνσταντῖνο, ἀναφέροντας πῶς αὐτός τόν κατέστησε διοικητή πάσης Αἰγύπτου. Λανθασμένα, ἀναφέρει τό ὄνομα τοῦ ἑνός τῶν διωκόμενων ἱερέων ἀπό τόν Ἰουλιανό στήν Ἀντιόχεια (τουλάχιστον στήν Γ' ἔκδοση πού μελετήσαμε ἐμεῖς) ὡς Εὐμενίου ἀντί Εὐγενίου ἐνῶ τήν ἀντοχή τοῦ ἁγίου στήν ἀσιτία τῆς φυλακῆς στήν ὁποία καταδικάστηκε ἀπό τόν Ἰουλιανό ἀποδίδει ὄχι σέ ἀπό Θεοῦ σίτιση, ὅπως στά κείμενα τῶν μαρτυρίων τοῦ ἁγίου ἀναφέρεται ρητῶς, ἀλλά στήν δική του καρτερία. Ὁ Γαλανός ὁλοκληρώνει τό κείμενό του μέ τόν ἀποκεφαλισμό τοῦ ἁγίου.

δ) Ὁ Νέος Συναξαριστής τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὑπὸ Μακαρίου Σιμωνοπετρίτου

Στό κείμενο τοῦ Ἱερομονάχου Μακαρίου Σιμωνοπετρίτου (Διασκευή ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ Γαβριήλ Νικολάου Πεντζίκη) *Νέος Συναξαριστής τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἔκδ. Ἰνδικτος, Ἀθῆναι 2004, τ. Β', σσ. 231-235, ἀκολουθεῖται ἡ διήγηση τοῦ *Παραδείσου* τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου καί τό κείμενο ὁλοκληρώνεται μέ τήν θαυματουργία τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν Κωνσταντινούπολη χωρίς ὅμως νά ἀναφέρονται θαύματα.

Ὁ ἅγιος συνδέεται μέ τόν Μ. Κωνσταντῖνο καί σέ αὐτό τό συναξάρι, ὅπως στόν *Παράδεισο* μέ τήν ἀναφορά πῶς ἔζησε στούς χρόνους τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος τόν ἐτίμησε μέ τόν τίτλο τοῦ Πατρικίου καί τόν κατέστησε αὐγουστάλιο (λανθασμένα σέ παρένθεση μᾶς δίνεται ἡ ἐρμηνεία τῆς λέξης ὡς στρατιωτικοῦ διοικητοῦ) Ἀλεξανδρείας καί πάσης Αἰγύπτου.

ε) Τό Ἀγιολόγιον τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδη

Τό μικρό ὑπόμνημα³⁷⁹ στό Ἀγιολόγιον τοῦ μητροπολίτη Σωφρονίου Εὐστρατιάδη ἀποτελεῖ μεταγραφή τοῦ σχετικοῦ μέ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο σημειώματος τοῦ Συναξαριστή τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Γ.8 Ἐνα νέο συναξάρι τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μέ βάση τίς ἱστορικές πηγές

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος γεννήθηκε πιθανότατα μεταξύ τῶν ἐτῶν 307-317 μ.Χ. Ἡ καταγωγή του ἀπό οἰκογένεια διακεκριμένη κατά τήν ἐποχή του καί φιλική στό περιβάλλον τοῦ Μ. Κωνσταντίνου φανερώνεται ἀπό τά κείμενα τῶν μαρτυρίων του καί ὅταν ἀναφέρονται σέ αὐτήν «... *τήν τε ἄνωθεν αὐτοῦ καί ἐκ προγόνων οὕσαν εὐγένειαν...*», «*πατρίδος καί γένους αὐτοῦ ἀνάγραπτον μνήμην οὐδεῖς ἡμῖν παρέδωκεν, πλήν ὅτι τῶν εὐπατριδῶν καί μεγάλων ὑπῆρχεν ὁ τρισμακάριστος*» ἀλλά καί κατά τήν περιγραφή τοῦ μαρτυρίου του ὅταν ὁ Ἰουλιανός προσπαθεῖ νά τόν πείσει νά ἐγκαταλείψει τόν Χριστό καί νά θυσιάσει στά εἰδωλα «*διὰ τήν προπέτειάν σου κατηνάγκασας με ἀτιμᾶσαι τό γένος σου καί τήν προσοῦσαν σε περιφάνειαν ἐνυβρίσαι...*».

Ὁ ἅγιος ἦταν ἄνθρωπος μέ ἀνώτερη παιδεία – πιθανότατα συμμαθητής τοῦ γιοῦ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καί μετέπειτα αὐτοκράτορα Κωνσταντίου τοῦ Β' - ἐξαιρετικό ἥθος καί θερμή πίστη στόν ἀληθινό Θεό «*τῶν ἐπ' ἀρετήν καί παιδείαν λαμπρυνομένων καί τῆς χριστιανῶν*

³⁷⁹ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης (Μητροπ. πρ. Λεοντοπόλεως), Ἀγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, 1995², σ. 59.

πίστεως διάπυρος έραστής... ». Η θρυλούμενη καί αναφερόμενη από πολλούς σχέση του αγίου με τον Μ. Κωνσταντίνο, όπως παρουσιάζεται από τό κείμενο του μαρτυρίου του τό γραμμένο από τον Ίωάννη φαίνεται πώς περιορίζεται στην σχέση του ίσαποστόλου με τούς γονείς του καί τήν έμπιστοσύνη πού έδειξε σέ αυτούς έπιτρέποντας στον νεαρό Άρτέμιο νά σχετισθεί φιλικά καί νά μεγαλώσει με τον γιό του Κωνσταντίνο. Η ύψηλή κοινωνική καί οικονομική θέση των γονέων του αγίου του επέτρεψε νά τύχει παιδείας από κοινούς σπουδαίους δασκάλους της εποχής του μαζί με τον νεαρό Κωνσταντίνο.

Ο ιστορικός Ευσέβιος (σύμφωνα με τό κείμενο του μαρτυρίου του Ίωάννη) σέ αναφορά του πού δέν μπορεί νά έντοπισθεί σήμερα τον παρουσιάζει ως μέλος της συγκλήτου καί συνεργάτη του Μ. Κωνσταντίνου, υπόθεση όμως ή όποία μάλλον άφορᾶ στον πατέρα του. Η παρουσία του αγίου κοντά στον ίσαπόστολο άγιο καί ᾶρα ή πληροφορία ότι έγινε αυτόπτης μάρτυρας του δράματος του Σταυρού κατά τήν προετοιμασία της μάχης του κατά του Μαξεντίου *«ήμεϊς τέ γάρ αύτοί τό σημείον έθεασάμεθα τῷ πολέμῳ παρόντες...»* όπως ό ίδιος μαρτυρεῖ στον Ίουλιανό, πρέπει νά θεωρηθεί ως άνακριβής καί πιθανόν αναφέρεται στην γνώση ή ίσως καί θέα του δράματος του Σταυρού, ό όποιος έμφανίσθηκε στον ούρανό των Ίεροσολύμων κατά τήν μαρτυρία του μετέπειτα έπισκόπου Ίεροσολύμων αγίου Κυρίλλου (7 Μαΐου 346 μ.Χ.).

Συνδεόταν με δυνατή φιλία από παιδί με τον γιό του Μ. Κωνσταντίνου Κωνσταντίνο. Ο συγγραφέας του μαρτυρίου του Ίωάννης αναφερόμενος σέ αυτήν τήν φιλία του αγίου με τον Κωνσταντίνο τον χαρακτηρίζει ως *«έταιρείας, είτ' οὖν φιλίας σπουδαστήν άκριβέστατον... φίλον άριστο...»* καί μάλιστα υποστηρίζει ότι *«μηδέ πώποτε της προς τον Κωνσταντίον φιλίας άποσπασάμενος...»* Μεγαλώνοντας στό πλάι του Κωνσταντίου αλλά καί έξ αίτίας της εύγενικής του καταγωγής φαίνεται ότι από πολύ νεαρή ήλικία τιμήθηκε από τον Μ. Κωνσταντίνο με ύψηλότατο στρατιωτικό άξίωμα καί συμμετείχε, ως νεαρός άξιωματικός, στα διάφορα σοβαρά περιστατικά πού συνέβαιναν καί στα όποια στό πλευρό του πατέρα του Μ. Κωνσταντίνου παρευρίσκονταν καί ό νεαρός Κωνσταντίος. Μετά τον θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου πιθανότατα συνέχισε ανεβαίνοντας γρήγορα τήν στρατιωτική ιεραρχία καί θά πρέπει νά τον αναζητήσουμε δίπλα στον παιδικό φίλο του καί αυτοκράτορα πλέον Κωνσταντίνο ως έναν των πλέον έμπιστων συνεργατών του.

Η σχέση του με τήν χριστιανική πίστη -όπως προκύπτει από τά κείμενα πού σώζονται για αυτόν- ήταν ένα από τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά πού ό άξιωματικός Άρτέμιος διέθετε. Έξ αίτίας της φιλίας του μαζί του αλλά καί της βαθειάς χριστιανικής πίστης καί στρατιωτικής ικανότητας του αγίου, ό Κωνσταντίος του ανέθεσε νά αναλάβει τήν μεταφορά στην

Κωνσταντινούπολη τῶν ἁγίων λειψάνων τῶν ἀποστόλων Λουκᾶ, Τιμοθέου καί Ἀνδρέα ἀπό τήν Θήβα, Ἐφεσο καί Πάτρα ἀντίστοιχα ὅταν πληροφορήθηκε πού βρίσκονταν αὐτά κατά τήν παρουσία του μαζί μέ τόν ἔμπιστο ὑπασπιστή τοῦ Ἀρτέμιο στήν Ἀνδριανούπολη ἀπό τόν ἐπίσκοπο Ἀχαΐας Πλούταρχο, ὁ ὁποῖος ἐπέστρεφε ἀπό τήν σύνοδο τῆς Σαρδικῆς (344 μ.Χ) στήν ὁποία εἶχε συμμετάσχει. Ὁ ἅγιος μέ χαρά (εἶναι χαρακτηριστική ἡ ἀντίδρασή του ὅπως διασώζεται στό κείμενο τοῦ μαρτυρίου του ἀπό τόν Ἰωάννη) ἀνέλαβε τήν ἀποστολή αὐτή κατά τό 356 ἢ 357 μ.Χ. καί τά ἅγια λείψανα μετά τήν μεταφορά τους τοποθετήθηκαν στόν ναό τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, τόν ὁποῖο εἶχε ἀρχίσει νά οἰκοδομεῖ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος λίγα χρόνια νωρίτερα.

Στόν 6ο οἶκο τῶν *Κατ' ἀλφάβητον κδ' οἶκων εἰς τόν ἅγιον μεγαλομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Ἀρτέμιον*, οἱ ὁποῖοι συντάχθηκαν ἐν *Κατουνακίοις Ἀγ. Ὁρους, Μαρτίου 10' 1915* ἀπό ἀγιορείτη λαϊκό ὑμνογράφο καί συμπεριλαμβάνονται στήν ἔκδοση παρακλητικοῦ κανόνα πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου πού φυλάσσεται στό κελλί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν σκήτη τῆς Ἀγίας Ἄννας στό Ἅγιον Ὅρος καί τόν ὁποῖο πρόσφατα ἐξέδωσε ὁ γέροντας τοῦ κελλιοῦ π. Δανιήλ, ὁ ἅγιος φέρεται νά συμμετεῖχε στήν ἀναζήτηση καί ἀνεύρεση τοῦ Τιμίου καί Ζωοποιοῦ Σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ ἀπό τήν ἁγία ἰσαπόστολο Ἑλένη.

Ζῆλον ἔνθεονσχόντα, σέ Ἀρτέμει μάκαρ, μαθοῦσα ἡ Ἀγία Ἑλένη, εἰς ἀνεύρεσιν τῇ τοῦ σταυροῦ, συμπεριέλαβεν ὁπαδὸς πρὸθυμον, ὡς γνωμοδοτοῦσι τινὲς ὅθεν συμπράττων ἀνεβόας Ἀλληλουία³⁸⁰

Δυστυχῶς σέ καμμία ἄλλη πηγὴ δέν ἀναφέρεται τό περιστατικό αὐτό, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ σοβαρότητα δέν μπορεῖ παρά νά ἀντανακλᾷ ἕως τήν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἐν λόγῳ κανόνα (18ος μ.Χ. αἰ.) ἀρχαιότερη ἀγιορειτικὴ παράδοση. Ἐάν τό γεγονός αὐτό ἀληθεύει, τότε ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ ὡς πρὸς τήν γέννησή του ἐλάχιστα πρὸ τοῦ 307 μ.Χ. (χρονολογία πιθανή ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω) καί νά συνόδευσε τήν ἁγ. Ἑλένη ὡς νεαρός ἀξιωματικός (326 μ.Χ.) στήν περιοδεία της.

Στήν ἴδια ἀκολουθία ἀναφέρεται καί ἡ πληροφορία πὺς ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος συναντήθηκε καί ἄκουσε τίς διδασχές τοῦ μεγάλου διδασκάλου τῆς ἐρήμου ἁγίου Ἀντωνίου.

Συγκεκριμένα στά *Χαῖρε* μετά τόν 9ο οἶκο διαβάζουμε:

³⁸⁰ *Κανὼν Παρακλητικός καὶ χαιρετισμοὶ εἰς τόν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Ἀρτέμιον*, ἐκδ. Δανιήλ μοναχοῦ, Ἅγιον Ὅρος 2005, σ. 25.

*Χαῖρε ὅτι πρὸς Ἀντώνιον σύ προσῆλθες τὸν κλεινόν,
Χαῖρε ὅτι τούτου ἤκουσας εὐλαβῶς τῶν διδαχῶν*³⁸¹

Μετά τὴν μεταφορά τῶν ἀγίων λειψάνων τῶν ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐξ αἰτίας τῆς γενικότερης φήμης του ὡς πιστοῦ καὶ ἠθικοῦ ἀξιωματικοῦ, ὁ Κωνστάντιος μετὰ καὶ τὴν παρακίνηση ἐκκλησιαστικῶν φίλων τοῦ Ἀρτεμίου τοῦ προσέφερε τὸ ὑψηλότερο ἀξίωμα τοῦ Δούκα (ἀνώτατου στρατιωτικοῦ διοικητῆ) τῆς σημαντικότητας γιὰ τὴν αὐτοκρατορία κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη ἐπαρχίας τῆς Αἰγύπτου.

Στά κείμενα τῶν μαρτυρίων τοῦ ἀγίου καὶ τὰ συναξαριστικά ὑπομνήματα πού ἔχουμε στὴν διάθεσή μας, ὁ ἅγιος φέρεται νὰ κατέχει ἐκτός τοῦ ἀξιώματος τοῦ Δούκα καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ πολιτικοῦ διοικητῆ καὶ αὐτοκρατορικοῦ ἀντιπροσώπου (αὐγουστάλιου) στὴν Αἴγυπτο. Αὐτὸ προφανῶς ὀφείλεται σὲ μία προγενέστερη ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερη τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀρτεμίου πραγματικότητα τὴν ὁποία ἀκολούθησαν οἱ συγγραφεῖς τῶν κειμένων γιὰ τὴν περιοχή τῆς Αἰγύπτου, ὅπου ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐξουσία ἀνῆκε στὸ ἴδιο καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπο, πράγμα ὅμως πού δὲν ἴσχυε τὴν συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμή πού ὁ ἅγιος βρέθηκε στὴν Αἴγυπτο ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν διοικητικῶν καὶ στρατιωτικῶν μεταρρυθμίσεων τῶν Διοκλητιανοῦ καὶ Μ. Κωνσταντίνου οἱ ὁποῖες διέκριναν τίς δύο ἐξουσίες καὶ τίς προσέφεραν σὲ δύο διαφορετικὰ πρόσωπα.

Ἔτσι ὁ Δούκας ἀλλὰ ὄχι καὶ Αὐγουστάλιος Αἰγύπτου ἅγιος Ἀρτέμιος ὑπηρέτησε μὲ ἀφοσίωση τὴν αὐτοκρατορία καὶ τὸν φίλο του Κωνστάντιο στὴν Αἴγυπτο ὅπου ἔφτασε τὸ 360 μ.Χ. ἀκολουθώντας τὴν πορεία του ἀκόμη καὶ ἔως τὴν ἀρειανόφιλη πολιτικὴ του.

Ἀπὸ πολλοὺς μελετητές φέρεται ὡς ὑπερβάλλον στὸν ζῆλο του κατὰ τῶν εἰδωλολατρῶν καὶ τῶν εἰδωλολατρικῶν ναῶν στὴν Αἴγυπτο, (κατὰ μία ἐπιστολὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ του παραβάτη σύλησε τὸ Σεράπειο τὸ ὁποῖο καταστράφηκε ὀριστικά ἐπὶ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας– μία τακτικὴ πού καὶ οἱ ἐθνικοὶ αὐτοκράτορες ἐφάρμοσαν ἀλλὰ καὶ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος κυρίως γιὰ τὴν συγκέντρωση χρημάτων γιὰ τίς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ καὶ μετὰ πολλαπλασιάστηκε ἐξ αἰτίας τῆς στρατιωτικῆς μεταρρύθμισης-) ἀλλὰ καὶ κατὰ ἀντιπάλων τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου πράγμα πού ἔγινε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Μ. Ἀθανασίου δεδομένου ὅτι ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ὑπῆρξε Δούκας Αἰγύπτου κατὰ τὴν τρίτη περίοδο ἐξορίας τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἀπὸ τὸν Κωνστάντιο.

Ὁ ἀρειανισμὸς ἢ ἡμιαρειανισμὸς τοῦ Ἀρτεμίου τὴν περίοδο ἐκείνη δὲν ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ κείμενα, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὴν συναναστροφή του μὲ ἀρειανόφρονες, καθὼς τουλάχιστον μία ἀπὸ τίς σημαντικότερες πηγές γιὰ τὸ

³⁸¹ Ὁ.π., σ. 26.

θέμα, ὁ ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸς ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῶν γραπτῶν τοῦ ἱστορικοῦ Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνου ἀποδεικνύεται ἀνακριβής. Σημαντικὰ στοιχεῖα ὡς πρὸς τὴν ἀποσύνδεση τοῦ ἁγίου ἀπὸ τὴν κατηγορίαν γιὰ Ἀρειανισμό τὴν ὁποία κυρίως τοῦ ἀπήυθηνε ὁ ἱανσενίτης ἱστορικός Tillemont παρουσιάζουν οἱ Βολλανδιστές στὴν εἰσαγωγή τὴν ὁποία προτάσσουν στὴν ἔκδοση τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου στὰ *Acta Sanctorum* ³⁸².

Ἀλλὰ καὶ στὸ σχετικὸ σημεῖο τῆς δικῆς μας μελέτης ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ ἴδιου τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἀλλὰ καὶ τῶν βίων τοῦ ἁγίου Παχωμίου στὰ ὁποία ἀναφέρονται τὰ περιστατικὰ τῆς ἀναζήτησης τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἀπὸ τὸν Δούκα Ἀρτέμιο προκύπτει ὅτι οὐδέποτε ἡ ὑπηρεσία τοῦ Ἀρτεμίου ὑπὸ τὸν ἀρειανόφρονα, ἀπὸ ἓνα ἱστορικὸ σημεῖο καὶ ὕστερα Κωνσταντῖο τὸν Β', δὲν ἔκανε τὸν ἅγιο νὰ ἀπαρνηθεῖ τὴν ὀρθοδοξίαν τοῦ ἅν καὶ κάτι τέτοιο θὰ ἦταν καὶ φυσικὸ καὶ ἀναμενόμενο ἂν κάποιος ἀναλογισθεῖ τὴν σχέση τῶν δυὸ ἀνδρῶν ἀλλὰ καὶ τὴν εἰκόνα πού εἶχαν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου γιὰ τὸν χριστιανὸ (ἀνεξαρτήτως δόγματος) αὐτοκράτορα. Τὸν ἀντιμετώπιζαν ὡς εἰκόνα τοῦ Θεοῦ στὴν γῆ.

Πράγματι ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος μέ συνέπεια ἐφάρμοσε τὴν ἐντολή τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ ἀναζήτηση καὶ σύλληψη τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, χωρὶς νὰ ἀποφύγει κάποτε νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ βία πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτό, ποτέ ὅμως δὲν ὁμολόγησε ἀρειανικά φρονήματα καὶ μάλιστα ἐν ἀντιθέσει μέ αὐτὸ φαίνεται κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῆς τῆς ἀναζήτησης σὲ ἐπίσκεψή του στὴν μονὴ τοῦ ἁγίου Παχωμίου, τὸ γνωστὸ Ταβεννήσιο, νὰ δέχθηκε θεῖο ὄραμα τὸ ὁποῖο τὸν ἔκανε νὰ συνειδητοποιήσει ὅχι μόνον τὸ ὅτι δὲν πρέπει κάποιος νὰ ὁμολογεῖ ἀρειανισμό ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ συναναστρέφεται μέ ἀρειανόφρονες. Τὸ καθοριστικὸ γιὰ τὴν μετέπειτα δράση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου αὐτὸ «ἐνύπνιο» τὸν προετοίμασε γιὰ τὴν κορυφαία στιγμή τοῦ μαρτυρίου του καὶ διέκοψε κάθε σχέση του μέ τοὺς ἀρειανόφρονες. Ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν μαρτυρίων πάντως τόσο στὴν περιγραφή ἀλλὰ καὶ στὴν θεολογία τοὺς πούθενά δὲν προκύπτει σχέση τοῦ Ἀρτεμίου μέ τὴν αἵρεση τοῦ Ἀρείου ἐκτὸς τῆς φιλικῆς σχέσης του μέ τὸν Κωνσταντῖο.

Μετά τὸν θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου καὶ μέ τὴν κάθοδο τοῦ Ἰουλιανοῦ στὴν Ἀντιόχεια τὴν περίοδο τῆς προετοιμασίας τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῶν Περσῶν τὸν χειμῶνα τοῦ 362 μ.Χ ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος καλεῖται στὴν Ἀντιόχεια γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸν νέο αὐτοκράτορα. Ἐκεῖ, γίνεται μάρτυρας τῆς δίωξης τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπέναντι στοὺς Ἱερομονάχους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας ἁγίους μάρτυρες Εὐγένιο καὶ Μακάριο, οἱ ὁποῖοι ἀσκοῦσαν ἱεραποστολικὸ ἔργο στὴν περιοχὴ. Ἡ ἀντίδραση τοῦ Ἀρτεμίου μπροστὰ στὰ μαρτύρια τῶν ἀνθρώπων τοῦ Θεοῦ ὑπῆρξε ἄμεση.

³⁸² AASS. Oct. τ. VIII (1853), σσ. 847-850.

Ὁ Ἰουλιανὸς τὸν συλλαμβάνει καὶ τὸν βασανίζει ἔχοντας βεβαίως ὑπόψιν του καὶ τὴν συμπεριφορὰ τοῦ Ἀρτεμίου ἀπέναντι στοὺς εἰδωλολάτρες ἀλλὰ καὶ προσάπτοντάς του κατηγορία - τὴν ὁποία ἀργότερα ὁ ἴδιος ἀνακάλεσε - γιὰ συμμετοχὴ στὸν φόνο τοῦ ἀδελφοῦ του Καίσαρα τῆς Ἀνατολῆς Γάλλου πού εἶχε ἐκτελεσθεῖ λίγα χρόνια νωρίτερα κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Κωνσταντίου.

Ὁ ἅγιος, σταθερά ἐμμένοντας στὴν χριστιανικὴ του πίστη ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τίς ἐπίμονες ἀπειλές ἀλλὰ καὶ ὑποσχέσεις τοῦ εἰδωλολάτρη αὐτοκράτορα διώκτη του γιὰ νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ἀγάπη του στὸν Θεάνθρωπο Ἰησοῦ καὶ νὰ θυσιάσει στὰ εἰδωλα βασανίσθηκε μέ μαστίγωση, σῦρθηκε πάνω σέ κοφτερές αἰχμές (τριβόλους), τοῦ διαπέρασαν τὸ σῶμα μέ πυρακτωμένες σοῦβλες, φυλακίσθηκε, τοποθετήθηκε τὸ σῶμα του ἀνάμεσα στὰ δύο κομμένα τμήματα ἐνὸς τεράστιου βράχου καὶ τέλος ἀποκεφαλίσθηκε. Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν φυλακὴ ἐνθαρρύνθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστὸ καὶ τράφηκε μέ τὴν Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Πρὶν τὸν ἀποκεφαλισμὸ του, ὁ ὁποῖος ἔγινε στίς 20 Ὀκτωβρίου τοῦ 362 μ.Χ. τοῦ δόθηκε ἀπὸ τὸν Θεὸ ἡ Χάρις τῶν ἱαμάτων.

Ἡ ἥρωικὴ στάση τοῦ ἁγίου κατὰ τίς διάφορες στιγμές τῶν φρικτῶν μαρτυριῶν του, στοῦ ὁποῖο μέ χαρὰ ὁδηγήθηκε χωρὶς νὰ ὑπολογίζει τὴν ὑψηλότετη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ του θέση τὸν κατατάσσει στοὺς κορυφαίους μεγαλομάρτυρες τῆς Ἐκκλησίας μας.

Τὰ λείψανά του μεταφέρθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου καὶ τοποθετήθηκαν στὸν ναὸ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, πού γρήγορα ἔγινε πηγὴ θαυμάτων καὶ τόπος συγκέντρωσης πονεμένων ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι ἤλπιζαν καὶ λάμβαναν θεραπεία. Τὰ περισσότερα σωζόμενα καὶ καταγεγραμμένα θαύματα τοῦ ἁγίου τὸν συσχετίζουν μέ τὴν θεραπεία σοβαρῶν παθήσεων τῶν γεννητικῶν ὀργάνων καὶ ἰδιαίτερα τῆς κήλης.

Ἡ ἀνώνυμη συλλογὴ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πού σώζεται σήμερα, ἀποτελεῖ μία πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὴν θαυματουργία ἀλλὰ καὶ τὴν μεγάλη τιμὴ πού ἀπέδιδαν στὸν ἅγιο οἱ βυζαντινοὶ ἐνῶ ταυτόχρονα ἀποτελεῖ ἓνα σπουδαιότατο γραπτὸ ἱστορικὸ μνημεῖο γιὰ τὴν θρησκευτικὴ, κοινωνικὴ, πολιτικὴ καὶ καθημερινή ζωὴ στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 7ου μ.Χ. αἰ.

Ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία (καὶ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ μετὰ τὴν ἔνταξη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στὸ Ρωμαϊκὸ μαρτυρολόγιο ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Βαρόνιο κατὰ τὸν 16ο μ.Χ. αἰ.) τιμᾷ τὴν μνήμη του ὡς μεγαλομάρτυρα καὶ θαυματουργοῦ στίς 20 Ὀκτωβρίου καὶ πρὸς τιμὴν του ἔχουν συνταχθεῖ πολλὰ ἀξιολογώτατα ὑμνογραφικὰ κείμενα ὅλων τῶν εἰδῶν (πλήρεις ἀκολουθίες, κανόνες, παρακλητικοὶ κανόνες κλπ.).

Ναοὶ ἐπ' ὀνόματί του ὑπάρχουν σέ ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ἰδιαίτερα στὴν νησιωτικὴ Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ στὸ Ἅγιον Ὄρος βρίσκονται ἐγκατεστημένα καὶ λειτουργοῦν πολλὰ κελλιά τὰ ὁποῖα φέρουν τὸ ὄνομά του.

Δ. Ἡ τιμή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου κατὰ τὴν βυζαντινὴ καὶ μεταγενέστερη περίοδο

Δ.1.1. Ἡ συλλογὴ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου

Ἐν ἀντιθέσει μέ τὴν δυσκολία πού παρουσιάζει ἡ συγκέντρωση πληροφοριῶν γιὰ τὸν ἱστορικό βίο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ἡ συγκέντρωση τοῦ ὑλικοῦ τὸ ὁποῖο μᾶς διαφωτίζει ὡς πρὸς τὴν θέση πού κατεῖχε ὁ ἅγιος στὶς συνειδήσεις τῶν πιστῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο εἶναι σχετικῶς εὐχερέστερη. Αὐτὸ ὀφείλεται πρωταρχικά στὴν παρουσία ἑνὸς σπουδαιότατου κειμένου γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουμε ἤδη κάνει λόγο ἀλλὰ ἐδῶ θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸ προσεγγίσουμε διεξοδικά. Τὴν ἀνώνυμη συλλογὴ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πού μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τὸν 7ο μ.Χ. αἰῶνα καὶ εἶχε τὴν τύχη νὰ γνωρίσει δυὸ ἀξιολογότατες ἐκδόσεις ἕως σήμερα. Τὴν ἔκδοση πού ἔκανε ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς στὴν Πετροῦπολη τὸ 1909 καὶ τὴν ἔκδοση - μέ ἀγγλικὴ μετάφραση εἰσαγωγή καὶ σχόλια - πού ἔγινε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν (1997) ἀπὸ τὸν ἐκδοτικό οἶκο Brill. Τὸ σύνολο σχεδόν τῶν πληροφοριῶν πού ἔχουμε σχετικά μέ τὴν τιμὴ τοῦ ἁγίου κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο μᾶς παραδίδεται ἀπὸ αὐτὸ τὸ κείμενο.

Ὁ πρῶτος πού ἀσχολήθηκε σοβαρά μέ τὴν τιμὴ τοῦ ἁγίου κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο ἦταν ὁ γερμανὸς Paul Maas (1880–1964) τοῦ ὁποῖου τὸ 1920 δημοσιεύθηκε ὀλιγοσέλιδο σχετικὸ ἄρθρο στὸ *Byzantinisch Neugriechische Jahrbucher*³⁸³ τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε καὶ τὸ κείμενο τῆς εἰσηγήσεως πού εἶχε κάνει σὲ ἐπιστημονικὸ συμπόσιο δυὸ χρόνια νωρίτερα (1918) στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ ὁποῖο ὁργανώθηκε μέ ἀφορμὴ τὴν εὕρεση μίας ἀνάγλυφης εἰκόνας τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στὴν ἀρμενικὴ Ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὴν περιοχὴ Balat (πρωτύτερα γνωστὴ ὡς περιοχὴ τῶν Βλαχερνῶν) ἀπὸ τὸν περίφημο συμπατριώτη τοῦ ἀρχαιολόγο K. Lehmann.

Ἡ δημοσίευση τῆς ἀνάγλυφης αὐτῆς εἰκόνας ἀπὸ τὸν Lehmann ἔγινε λίγες σελίδες μετὰ στὸ ἴδιο περιοδικό³⁸⁴. Τὸ δημοσίευμα τοῦ Maas θεωρεῖται θεμελιῶδες ὡς πρὸς τὴν μελέτη τῆς τιμῆς τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου. Ἐκεῖ ὁ πρωτοπόρος βυζαντινολόγος χρησιμοποιώντας τὸ ἀντίτυπο τῶν θαυμάτων τῆς ἔκδοσης τοῦ Παπαδόπουλου – Κεραμέα πού τοῦ διέθεσε κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Μανουὴλ Γεδεών καὶ ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ τὰ *Πάτρια* καὶ τὸν *Συναξαριστὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, κάνει λόγο γιὰ τὴν μεγάλη τιμὴ μέ τὴν ὁποία περιέβαλλαν οἱ βυζαντινοὶ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο, τιμὴ πού ὁ ἴδιος ὁ μελετητὴς τὴν τοποθετεῖ νὰ ἐμφανίζεται ἀμέσως

³⁸³ P. Maas., «Artemioskult in Konstantinopel», *BNJ* 1 (1920), σσ. 377-80.

³⁸⁴ K. Lehmann, «Ein Reliefbild des heiligen Artemios in Konstantinopel», *BNJ* 1 (1920), σσ. 381-384.

μετά τήν μεταφορά τῶν λειψάνων τοῦ μεγαλομάρτυρα στήν Κωνσταντινούπολη καί τήν τοποθέτησή τους στόν ναό τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καί Βαπτιστοῦ ἐν τῇ Ὁξείᾳ.

Εἰκ. 5. Ἡ ἀνάγλυφη εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πού βρέθηκε ἀπό τόν K. Lehmann στήν ἄρμενική Ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στήν περιοχή Balat.

Ὁ Maas στό κείμενό του παρουσιάζει σχετικά ἀναλυτικά τόν τόπο τῆς τιμῆς τοῦ ἁγίου στήν Κωνσταντινούπολη χρησιμοποιώντας γιά τόν σκοπό αὐτό τίς περιγραφές τοῦ κειμένου τῶν θαυμάτων. Ἀρκετά νωρίτερα, τό 1911, ὁ Ἕλληνας λαογράφος Σωκράτης Κουγέας εἶχε δημοσιεύσει τά λαογραφικά

δεδομένα της συλλογής των θαυμάτων στο περιοδικό Λαογραφία³⁸⁵. Ήδη από την πρώτη του δημοσίευση το κείμενο των θαυμάτων είχε δείξει την σπουδαιότητά του ως πολύτιμου εργαλείου στα χέρια διαφόρων ενδιαφερομένων έπιστημόνων, οι οποίοι αναλόγως των ενδιαφερόντων τους μπορούσαν να το χρησιμοποιήσουν. Το γεγονός αυτό – της ποικιλίας των πληροφοριών που μπορεί να προσφέρει σε πολλές και διαφορετικές περιοχές του έπιστητού ή συλλογή των θαυμάτων του αγίου Άρτεμίου – ήδη έπισημαίνει ο H. Delehay, όταν το 1925 δημοσιεύει στα *Analecta Bollandiana* τα κείμενά του τα αφιερωμένα στις συλλογές των θαυμάτων των αγίων από την πρώτη περίοδο της Έκκλησίας έως τον 7ο μ.Χ. αιώνα³⁸⁶. Έκτός του Κουγέα άλλωστε, ο οποίος άντλησε λαογραφικά στοιχεία από την συλλογή και ο Baynes είχε βοηθηθεί και στηριχθεί πολύ στην συλλογή των θαυμάτων του αγίου Άρτεμίου στην τοπογραφικού ενδιαφέροντος μελέτη του για την Κωνσταντινούπολη που δημοσίευσε το 1911³⁸⁷.

Η πρώτη εκείνη έκδοση της συλλογής των θαυμάτων του αγίου από τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα προσέφερε το ύλικό για μελέτη σε ένα πλήθος έπιστημόνων, οι οποίοι δημοσίευσαν πολλές μελέτες χρησιμοποιώντας τις πληροφορίες που τους παρείχε αλλά δεν έπαψε να είναι κυρίως λόγω της γλώσσας –ή όποια ήταν ή πρωτότυπη έλληνική του άνωνυμου συγγραφέα- προσπελάσιμη μόνον από πολύ ειδικούς και κατάλληλα εκπαιδευμένους μελετητές. Έως το 1997 όποτε η ομάδα των Crisafulli, Nesbitt και Haldon προσέφεραν την άγγλόφωνη έκδοση της συλλογής με παράλληλη δημοσίευση και του έλληνικού πρωτοτύπου του Παπαδόπουλου- Κεραμέα, σχόλια και συμπληρωματικά κείμενα. Την μετάφραση ανέλαβε ο Virgil S. Crisafulli και την έκδοση ο έκδοτικός οίκος Brill.

Από τότε, όπως συχνά συμβαίνει ιδιαίτερα στο χώρο των κλασσικών σπουδών, το ενδιαφέρον και λιγότερο ειδικών μελετητών για την συλλογή αναζωπυρώθηκε και ένας νέος κύκλος δημοσιευμάτων στον διεθνή έπιστημονικό χώρο ξεκίνησε. Μέ όχημα την άγγλική της μετάφραση ή συλλογή των θαυμάτων του αγίου Άρτεμίου έφτασε και σε φοιτητές προπτυχιακού έπιπέδου παγκοσμίως αλλά και σε κάθε ενδιαφερόμενο.

³⁸⁵ M. Κουγέας, *Λαογραφία* τ. III, 1911, σσ. 277-95.

³⁸⁶ H. Delehay, « Les recueils antiques de miracles de saints» *AnBoll.*, 43. (1925), σσ. 5-85, και σσ. 305-325.

³⁸⁷ N. M. Baynes, «Topographica constantinopolitana», *Journal of Hellenic Studies* 31, 1911, σσ. 266-268.

Δ.1.2 Οί συλλογές θαυμάτων τῶν ἁγίων

Ὁ H. Delehay, ἀντιμετωπίζει τίς συλλογές θαυμάτων τῶν ἁγίων ὡς πολύ ξεχωριστά κείμενα, πολύ πρῶιμα συντεθειμένα καί εὐρέως διαδεδομένα ἀνάμεσα στούς ἀναγνώστες ὅλων τῶν αἰώνων, ἀπό τήν ἐποχή τῆς σύνθεσής τους καί κατόπιν, τά ὅποια τό λιγότερο πού ἔχουν νά μᾶς προσφέρουν εἶναι ἡ γνώση τοῦ πῶς οἱ σύγχρονοι τῶν συγγραφέων τῶν συλλογῶν ἀντιμετώπιζαν τό ἱερό. Θεωρεῖ τίς συλλογές εἰδικό ἀγιολογικό κλάδο, ὁ ὁποῖος μᾶς παραδίδεται κυρίως στήν ἐλληνική καί τήν λατινική γλῶσσα καί χωρίζει τούς θαυματουργούς ἁγίους σέ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι θαυματουργοῦσαν ἐν ζωῇ καί θαύματά τους ἤδη περιλαμβάνονταν στά κείμενα τῶν βίων τους π.χ. (ἀναφερόμαστε μόνον στίς ἐλληνόγλωσσες συλλογές) τήν ἀπόκρυφη διήγηση τῶν πράξεων τῶν ἀποστόλων, τόν βίο τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου, τῶν ἐρημιτῶν τῆς Αἰγύπτου, τοῦ ἁγ. Πολυκάρπου, τοῦ ἁγ. Ἰλαρίωνος κ.ἄ. καί σέ ἐκείνους τῶν ὁποίων τό θαυματουργικό ἔργο ἄρχισε μετά τόν θάνατό τους. Στήν δεύτερη αὕτη κατηγορία κυρίως ἔχουμε εἰδικά κείμενα συλλογές θαυμάτων, ὅπως καί στήν περίπτωση τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου.

Περίφημες ἄλλες - ὁ Delehay ἀνεβάζει τόν ἀριθμό τους σέ ἐννιά ἕως τόν 70 μ.Χ. αἰώνα - εἶναι οἱ συλλογές τῶν θαυμάτων τῶν ἁγίων οἱ ὁποῖοι ἐπιτελοῦν κυρίως θεραπείες ἀσθενῶν, ὅπως τῶν ἁγίων Κύρου καί Ἰωάννη, Κοσμᾶ καί Δαμιανοῦ, ἁγίου Θεράποντα καί ἁγίου Ἀρτεμίου, στούς ὁποίους κανεῖς θά μπορούσε νά προσθέσει καί τοῦ προφήτη Ἡσαΐα ἀλλά καί ἐκείνων τῶν ἁγίων τῶν ὁποίων τό θαυματουργικό ἔργο δέν εἶναι μόνον θεραπευτικό νόσων ἀλλά εὐρύτερο, ὅπως τῆς ἁγίας Θέκλας, τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τοῦ ἁγίου Μηνᾶ καί τοῦ ἁγίου Θεοδώρου³⁸⁸. Σπουδαία ἀκόμη, ἂν καί δέν ἐξετάζεται στό ἔργο τοῦ Delehay, εἶναι ἡ συλλογή τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀλλά καί τῶν ἁγίων Γεωργίου καί Τρύφωνος.

Ἐκτός τοῦ κειμένου τοῦ Delehay, πλούσια βιβλιογραφία προσφέρεται καί ἕνα τῶν πλέον ἐνδιαφερόντων θεμάτων ὅπως εἶναι ὁ σκοπός γιά τόν ὁποῖο γράφτηκαν οἱ κατά καιρούς συλλογές θαυμάτων θίγεται στό κείμενο τοῦ V. Deroche «Pourquoi écrivait-on des recueils de miracles ?»³⁸⁹. Ὡς πρὸς τόν σκοπό γιά τόν ὁποῖο γράφτηκαν οἱ συλλογές τῶν θαυμάτων τῶν ἁγίων, ἡ Susan A. Boyd στό κείμενό της τό σχετικό μέ τόν πνευματικό μέντορα τοῦ ἁγίου Παντελεήμονα ἅγιο Ἑρμόλαο «*Ex - voto therapy*», ἀποδίδει στήν συνεισφορά τοῦ Cyrill Mango, τίς ἀπόψεις πού λίγο πολύ ἐξέφρασε καί ὁ Deroche στό ἄρθρο του. Ἐκτός τῆς πίστεως τῶν συγγραφέων τους οἱ ὁποῖοι

³⁸⁸ H. Delehay, ὁ.π., σ. 5-7.

³⁸⁹ V. Deroche, «Pourquoi écrivait-on des recueils de miracles ? L'exemple des miracles de saint Artémios», στο *Les saints et leur sanctuaire à byzance, texts, images et monuments*, (publié par Jolivet-Lévy C., Kaplan M., Sodini J-P.) *Byzantina Sorbonensia* 11, Publications de la Sorbonne, 1993.

συχνά είχαν οι ίδιοι δεχθεί την θαυματουργική ευεργεσία του αγίου, τά θαύματα του οποίου συλλέγουν και παρουσιάζουν, οι θαυματουργικές συλλογές στο βυζάντιο εντάσσονται και στα πλαίσια ενός συναγωνισμού των συνδεομένων με τον κάθε άγιο ομάδων πιστών, αλλά και σε μία πολιτική προβολής του αγίου στον πιστό λαό, ο οποίος θα συνέρρεε στους ναούς τους, με αποτέλεσμα και την οικονομική ενίσχυση των ναών αυτών³⁹⁰.

Οι διηγήσεις των θαυμάτων των θεραπευτών αγίων διαφέρουν σημαντικά ως λογοτεχνικές συνθέσεις από εκείνες των γενικότερα θαυματουργών αγίων. Ός προς τους συγγραφείς τους, μπορεί να θεωρηθεί ως κανόνας τό ότι ήταν άνθρωποι ανώτερης παιδείας αλλά και πίστης και συχνά προσωπικά συνδεδεμένοι με τον άγιο του οποίου τά θαύματα παρουσιάζουν. Πολλοί από αυτούς – όπως δυστυχώς δέν συμβαίνει με τον συγγραφέα των θαυμάτων του άγ. Άρτεμίου ο οποίος είναι άγνωστος – μάς είναι γνωστοί, όπως για παράδειγμα ο Σωφρόνιος Ίεροσολύμων, συγγραφέας της συλλογής των θαυμάτων των αγίων Κοσμά και Δαμιανού.

Κοινό χαρακτηριστικό όλων των συλλογών θαυμάτων είναι τό ότι διασώζουν κατά τίς διηγήσεις των θαυμάτων στίς σελίδες τους σπουδαίο υλικό, τίς περισσότερες φορές ιστορικό, γιά πολλά και αξιόλογα γεγονότα της έποχής του συγγραφέα τους ή του χρόνου κάποιου περιγραφόμενου θαύματος. Έκτός της συλλογής των θαυμάτων του αγίου Άρτεμίου, πού ή χρήση της σε αυτήν την κατεύθυνση θά φανεί έπαρκώς πιστεύουμε κατά την έν συνεχεία αναλυτική παρουσίασή της, χαρακτηριστική είναι ή χρήση ως ιστορικής πηγής γιά την πόλη της Θεσσαλονίκης και των περιπετειών της κατά την έποχή των σλαβικών έπιδρομών, της συλλογής των θαυμάτων του άγ. Δημητρίου.

Δ.1.3 Τό κείμενο της συλλογής των θαυμάτων του άγ. Άρτεμίου

Ό Παπαδόπουλος-Κεραμεύς εξέδωσε την συλλογή των θαυμάτων του αγίου Άρτεμίου χρησιμοποιώντας τρία χειρόγραφα. Τό χφ. αρ. 1468 της Έθνικής βιβλιοθήκης του Παρισιού, τό χφ. αρ. 27 του αγίου Σάββα και τό χφ. αρ. 42 της Μεσσίνας³⁹¹. Στα χειρόγραφα αυτά, ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, πρόσθεσε και τό κείμενο μίας κριτικής έκδοσης παλαιοσλαβικών μηναιών, τά όποία είχε έπεξεργασθεί και εκδόσει ή αρχαιογραφική έπιτροπή της Πετρούπολης. Ό χαρακτήρας της σύνθεσης όμως, π.χ. ή παρουσία θαυμάτων πού λείπουν από τό κύριο σώμα των χειρογράφων πού κυρίως

³⁹⁰ S. A. Boyd, «Ex -Voto therapy, A note on a copper plaque with St. Hermolaos» στο *ΑΕΤΟΣ Studies in honour of Cyrill Mango presented to him on April 14, 1998* (ed. Ševčenko I. And Hutter I.), B.G.Teubner, Stuttgart und Leipzig, 1998, σ. 15.

³⁹¹ H. Delehay, *ό.π.*, σ. 33.

χρησιμοποιήθηκαν,³⁹² δυσχεραίνει τόν ακριβή έντοπισμό τών πηγών καί τήν παράθεση μέ ακρίβεια τής χειρόγραφης παράδοσης.

α) *Ο χρόνος τής συγγραφής του κειμένου*

Ός πρός τόν χρόνο συγγραφής του κύριου τμήματος τής συλλογής οι μέχρι τώρα μελετητές της συμφωνούν πώς πρόκειται για τό β' ήμισυ του 7ου μ.Χ.³⁹³ αιώνα καί συγκεκριμένα για τό διάστημα μεταξύ τών έτών 658-668 μ.Χ.³⁹⁴, έποχή του θανάτου του Κωνσταντος του Β'. Η χρονολόγηση αυτή προκύπτει από τίς ήμερομηνίες πού μάς προσφέρει τό ίδιο τό κείμενο. Συγκεκριμένα, αναφέρονται θεραπείες άσθενών οι όποιες συνέβησαν επί Ήρακλείου καί ό άνώνυμος συγγραφέας σημειώνει, πώς οι άνθρωποι αυτοί ήσαν ακόμη στην ζωή. Στο θαύμα άρ. 23 διαβάζουμε πώς αυτό «τῇ νῦν παρελθούση τεσσαρεσκαίδεκάτῃ γέγονεν έπινεμήσει έτους πεντεκαίδεκάτου τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου υίου μέν Κωνσταντίνου, έγγόνου δέ Ήρακλείου», ένω στο άρ. 41 πώς συνέβει «*τῷ όκτωκαιδεκάτῳ έτει τῆς βασιλείας του θεοστηρίκτου ήμῶν δεσπότου Κωνσταντίνου υίου μέν Κωνσταντίνου, έγγόνου δέ Ήρακλείου, μηνί όκτωβρίῳ Τετάρτῃ*» χρονολογίες πού δηλώνουν τό 658³⁹⁵. Από τήν άπουσία όποιασδήποτε αναφοράς στα θαύματα του διαδόχου του Κωνσταντα του Β', Κωνσταντίνου του Δ', συμπεραίνουμε πώς ή συλλογή γράφτηκε ανάμεσα στα έτη 658 – 668 μ.Χ. έως δηλαδή καί τόν θάνατο του Κωνσταντα του Β'.

Τό κείμενο τών θαυμάτων από τήν άρχή διαπιστώθηκε πώς δέν άποτελοῦσε ένα ένιαίο γραπτό στο σύνολό του, αλλά μία σύνθεση, ή όποία έγινε σταδιακά καί σημεία της μπορούν νά χρονολογηθούν πολύ μεταγενέστερα του κυρίως σώματος τής συλλογής. Τό κυριώτερο σημείο πού υποψιάζει πρός τήν κατεύθυνση αυτή τούς έρευνητές είναι ή αναφορά του θαύματος άρ. 39, τό όποιο μιλώντας για τόν Πατριάρχη Σέργιο, ό όποιος καταδικάστηκε από τήν 6η Οικουμενική σύνοδο του 680 μ.Χ., αναφέρει τόν χαρακτηρισμό άσεβής. Αυτό από τούς Crisafulli καί Nesbitt άντιμετωπίστηκε ως μετατροπή του «*εύσεβής*» από τό χέρι μεταγενέστερου άντιγραφέα - ό όποιος είχε υπόψιν του τήν καταδίκη του Σεργίου - ένω όδηγεϊ τόν Haldon στο συμπληρωματικό δοκίμιο στην ίδια έκδοση τών θαυμάτων του 1997 νά συμπεράνει, πώς τμήματα τής συλλογής, όπως αυτό ή άλλα, στα όποια

³⁹² Ό Delehay, ό.π. σ. 33, έπισημαίνει ότι τό 6ο θαύμα άπουσιάζει από τήν κυρίως συλλογή τών χειρογράφων.

³⁹³ Crisafulli, «Translator's Preface», στο V. Crisafulli, J. Nesbitt, and J. Haldon, *The Miracles...*, σ. Xvi.

³⁹⁴ Nesbitt, «Introduction», στο V. Crisafulli, J. Nesbitt, and J. Haldon, *The Miracles ...*, σ. 6.

³⁹⁵ Nesbitt, ό.π., σ. 7 αλλά 359 μ.Χ. κατά τον H. Delehay, ό.π., σ. 33-34.

διακρίνει έναν πολεμικό κατά των Ιουδαίων χαρακτήρα, γράφτηκαν και έπιουνάφθηκαν αρκετά μεταγενέστερα στο κύριο σώμα της συλλογής, ίσως και μετά την Πενθέκτη σύνοδο του 692 μ.Χ.³⁹⁶

β) Ο συγγραφέας της συλλογής³⁹⁷

1. Ως προς τον ανώνυμο συγγραφέα της συλλογής των θαυμάτων του αγίου Άρτεμίου συμπεραίνουμε αρκετά πράγματα μελετώντας το κείμενό του.
2. Οί περισσότεροι μελετητές, συγκλίνουν στην θεωρία του ενός και μόνου³⁹⁸ ανώνυμου συγγραφέα, συγχρόνου του αυτοκράτορα Κώνσταντα του Β' (641-668 μ.Χ.), ό όποιος γράφει την διήγηση των θαυμάτων του αγίου Άρτεμίου μετά τό 656 μ.Χ.
3. Ο συγγραφέας, ήταν όπωσδήποτε στενά συνδεδεμένος μέ τον τόπο της τιμής του αγίου, τον ναό του αγίου Ίωάννη του Προδρόμου στην Όξειά³⁹⁹. Ο Haldon εικάζει, πώς ήταν έκ των θεραπευτών, οί όποιοι ύπηρετούσαν στό παρακείμενο νοσοκομείο του Χριστοδότη⁴⁰⁰ και συνδεόταν προσωπικά, μέ οργανωτικές πλευρές της λειτουργίας του ναού ως θαυματουργικού ίαματικού κέντρου αλλά και μέ την καθημερινή φροντίδα για την διάδοση και όργάνωση έκδηλώσεων τιμής προς τον άγιο, συμπεριλαμβανομένων και των οίκονομικών παραμέτρων⁴⁰¹.

³⁹⁶ Haldon, «Supplementary essay, The miracles of Artemios and contemporary Attitudes: Context and Significance», στο V. Crisafulli, J. Nesbitt, and J. Haldon, *The Miracles ...*, σ. 34.

³⁹⁷ Την πληρέστερη παρουσίαση του θέματος, τόσο όσο άφορά τίς βιβλιογραφικές άναφορές αλλά και τίς προτάσεις για την ταυτότητα του συγγραφέα της συλλογής, κάνει πραγματευόμενος τά θαύματα άρ. 18 και άρ. 22 ό καθηγητής Στέφανος Εύθυμιάδης, στό S. Efthymiades, «A Day and Ten Months in the life of a Lonely Bachelor: The Other Byzantium in Miracula S. Artemii 18 and 22», *DOP* 58, 2004.

³⁹⁸ A. P. Kazhdan και L. F. Sherry, «Anonymous miracles of St. Artemios», στό *AETOS Studies in honour of Cyrill Mango presented to him on April 14, 1998* (ed. I. Ševčenko And I. Hutter), B.G.Teubner, Stuttgart und Leipzig, 1998, σ. 201 · V. Déroche, *ό.π.*, σ. 97 · Nesbitt, σ. 8 · Ο Haldon, *ό.π.*, σ. 34-35, χωρίς νά ύποθέτει περισσότερους του ενός συγγραφείς πιστεύει, πώς ή άρχική σύνθεση της συλλογής όλοκληρώνεται μέ τό θαύμα άρ. 31 και πώς ή συνέχεια (θαύματα άρ. 32-45) όφείλεται σέ κάποιον(-ους) μεταγενέστερο τελικό έπιμελητή (redactor), ό όποιος δίνει την τελική του μορφή στό κείμενο των θαυμάτων μεταξύ του τέλους του 7ου και έως τον 9ο μ.Χ. αιώνα.

³⁹⁹ Ο πρώτος που έκανε αυτή την διαπίστωση ήταν ό Σ. Κουγέας, πρβλ. S. Efthymiades, *ό.π.*, σ. 21, ύποσ. 86.

⁴⁰⁰ Αυτό ύποστηρίζει και ό J. Grosdidier de Matons, «Les Miracula Sancti Artemii: Note sur quelques questions du vocabulaire» στο *Mémorial André-Jean Festugière. Antiquité paienne et chrétienne*, ed. E. Lucchesi και H.D. Saffrey, Geneva 1984.

⁴⁰¹ Haldon, *ό.π.*, σ. 35.

4. Ὁ συγγραφέας εἶχε προσωπική γνώση πολλῶν ἐκ τῶν θαυμάτων τὰ ὅποια περιγράφει καί ἴσως σέ κάποια ἀπό αὐτά, πρωταγωνιστεῖ ὁ ἴδιος⁴⁰². Ὁ Nesbitt ὑποστηρίζει⁴⁰³ πῶς ὅπως συνέβαινε μέ τόν ναό τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καί Δαμιανοῦ, ἔτσι καί στόν ναό τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, κατά τήν διάρκεια τῆς παννυχίδας τοῦ Σαββάτου, προσέρχονταν διάφοροι πιστοί θεραπευμένοι παλαιότερα ἀπό τήν θαυματουργική ἐνέργεια τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου. Ὁ συγγραφέας τῶν θαυμάτων κατέγραφε τότε αὐτές τίς μαρτυρίες τους, οἱ ὁποῖες ἀργότερα ἔγιναν οἱ πηγές γιά τήν συγγραφή τῆς συλλογῆς τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου. Συχνά γνωρίζει καί ἀναφέρει τό ὄνομα, τό ἐπάγγελμα, τήν ἡλικία καί τίς συγκεκριμένες ἐκδηλώσεις τῆς νόσου τῶν ἀνθρώπων τῶν ὁποίων τήν θαυματουργική θεραπεία διηγεῖται.
5. Ὡς πρός τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, εἶχε ὑπόψιν του πληροφορίες πού προέρχονταν ἀπό τίς πηγές Ar καί ArD (δηλαδή τίς Κωνσταντινουπολίτικες ἀναθεωρήσεις τοῦ Ἀντιοχειανοῦ θρύλου κατά τόν Dufourcq), οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν κατά κάποιο τρόπο περιλήψεις τῶν πληροφοριῶν πού παρέχονται στίς πηγές C καί D, δηλαδή στά κείμενα τῶν δύο χειρογράφων (Parisinus 769 = C) καί (Parisinus 1468 = D) τὰ ὅποια χρησιμοποίησε ὁ Bidez γιά τήν ἀνασύνθεση τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου τοῦ ἁγίου. Ὁ συγγραφέας τῶν θαυμάτων εἶχε γνώση κυρίως τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο μαρτύρησε ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος κατά τήν περίοδο τοῦ Ἰουλιανοῦ (θαῦμα ἀρ. 32), τοῦ χρόνου τοῦ μαρτυρίου του (θαῦμα ἀρ. 36 καί 40 τὰ ὅποια ἀναφέρονται στήν πανήγυρη τοῦ ἁγίου στόν ναό τοῦ Προδρόμου τήν 20ῃ Ὀκτωβρίου), τήν ἀπόδοση ἀπό τόν Θεό τῆς χάριτος τῶν ἱαμάτων κατόπιν τῆς αἵτησης τοῦ ἁγίου (θαῦμα ἀρ. 33) καί τοῦ τίτλου τοῦ ἁγίου, ὡς Δούκα καί αὐγουσταλίου Αἰγύπτου (θαύματα ἀρ. 16 καί 17)⁴⁰⁴.
6. Ἦταν Κωνσταντινουπολίτης ἢ κάτοικος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπί πολλά χρόνια⁴⁰⁵ καί βαθύς γνώστης, τόσο τῶν τοπογραφικῶν δεδομένων τῆς πόλης ὅσο καί τοῦ πολιτισμοῦ, τῶν ἐνδιαφερόντων καί συνηθειῶν τῶν κατοίκων της. Αὐτό τό γεγονός, τό ὁποῖο εἶναι φανερό σέ κάθε σημεῖο τοῦ κειμένου του, καθιστᾷ τήν συλλογή μία σπουδαιότατη τοπογραφική ἀλλά καί κοινωνικοπολιτική πηγή γιά τήν μελέτη τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατά τόν 7ο μ.Χ. αἰῶνα, ἐποχῆς κατά τήν ὅποια ἡ ἀνατολική αὐτοκρατορία ἐξελισσόταν κοινωνικά καί

⁴⁰² Τήν λίαν ἐνδιαφέρουσα αὐτή παρατήρηση, κάνει ὁ Σ. Εὐθυμιάδης, ἐπικαλούμενος καί τήν παράδοση τῆς βυζαντινῆς ἀγιολογίας, νά καλύπτεται ὁ συγγραφέας κειμένων, πίσω ἀπό πρωταγωνιστές του· S. Efthymiades, ὁ.π., σ. 23-25.

⁴⁰³ Nesbitt, ὁ.π., σ. 27.

⁴⁰⁴ Nesbitt, ὁ.π., σ. 6.

⁴⁰⁵ A. P. Kazhdan καί L. F. Sherry, ὁ.π., σ. 200.

πολιτικά, καθώς ἐνῶ ἦταν ἀκόμη ἰσχυρή, συρρικνωνόταν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἰσχυρῆς παρουσίας τῶν ἀράβων⁴⁰⁶. Τὰ θαύματα ἀντικατοπτρίζουν αὐτές τίς ἰδεολογικές καὶ κοινωνικοπολιτικές ἀλλαγές πού σημειώνονταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μπροστὰ στὴν ἰσλαμικὴ ἀπειλή, ἀλλὰ παράλληλα ἐξέφραζαν καὶ τὰ ἴδια, ὅπως παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν συγγραφέα τους, ἐρμηνεῖες ἀλλὰ καὶ ἐλπίδα «θεραπείας» τῶν αἰτίων, ὄχι μόνον τῆς σωματικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνικοπολιτικῆς «νόσου», πρὸς τοὺς ἀναγνώστες καὶ πιστοὺς ἢ καὶ ἀσεβεῖς ἀκόμα Κωνσταντινοπολίτες τῆς ἐποχῆς⁴⁰⁷. Ἦταν ἄνθρωπος μέ εὐρεία παιδεία, σύνθετος καὶ μέ πολλές ἀναζητήσεις, ὁ ὁποῖος μετέφερε δεδομένα τῆς πραγματικῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ τῶν δυσκολιῶν τῆς μέσῳ τῶν θαυμάτων, σέ λογοτεχνικὴ μορφή⁴⁰⁸. Τό ἔργο του προάγει τὴν πίστη στὸν ἅγιο ἀλλὰ καὶ παράγεται ἀπὸ τὴν πίστη του σ' αὐτόν. Γνωρίζει πολλές λεπτομέρειες γιὰ αὐτὰ πού περιγράφει καὶ ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ σέ ἱατρικές πρακτικές πού ἐφαρμόζονταν στὰ νοσοκομεῖα τῆς ἐποχῆς του. Αὐτό μποροῦσε νὰ συμβαίνει ἀκόμη κι ἂν εἶχε τὴν ιδιότητα τοῦ κληρικοῦ – ἂν καὶ κανένα σημεῖο τῶν θαυμάτων δὲν μᾶς ὀδηγεῖ σέ ἓνα τέτοιο συμπέρασμα- μιά καὶ πολλές φορές στό ιδιότυπο σύστημα ὑγείας τῆς ἐποχῆς του, ἡ διοίκηση τῶν νοσηλευτικῶν ἱδρυμάτων ἀνετίθετο σέ ἱερωμένους, οἱ ὁποῖοι παράλληλα μποροῦσαν νὰ εἶναι καὶ γιατροί.

γ) *Ἡ λογοτεχνικὴ ἀξία τῆς συλλογῆς τῶν θαυμάτων*

Ἡ ἀπλότητα τοῦ κειμένου τῶν θαυμάτων ὀδήγησε τὸν Crisafulli ἐφαρμόζοντας τὰ κριτήρια πού εἶχε καθορίσει ὁ Ševčenko⁴⁰⁹ νὰ κατατάξει τὴν συλλογὴ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στό μέσο (σέ μερικά τμήματά της) πρὸς χαμηλό λογοτεχνικὸ εἶδος. Ὡς μεταφραστὴς τοῦ κειμένου στὴν ἀγγλική ὁ Crisafulli διαπιστώνει στὴν Συλλογὴ πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ χαμηλοῦ εἶδους.

⁴⁰⁶ Ὅπως δὴ ποτε χωρὶς αὐτό νὰ ἀποτελεῖ πρόθεση τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος τό παραμικρὸ ἐνδιαφέρον δὲν φαίνεται πὼς εἶχε γιὰ τέτοιου εἶδους ζητήματα. Αὐτό τό γεγονός, πού σωστά κατὰ τὴν γνώμη μας ἐντοπίζει καὶ καταγράφει ὁ Στέφανος Εὐθυμιάδης ὁ.π., σσ. 25-26 δὲν ἀποκλείει τὴν προσέγγιση τοῦ Haldon πὼς τό κείμενο ἔχει κι αὐτὴν τὴν «λειτουργία».

⁴⁰⁷ Περισσότερα στό συμπληρωματικὸ κείμενο τοῦ Haldon, στὴν ἀγγλόφωνη ἔκδοση τῶν θαυμάτων ὁ Haldon, ὁ.π., σσ. 35-56 .

⁴⁰⁸ S. Efthymiades, ὁ.π., σ. 25.

⁴⁰⁹ Τὰ κριτήρια αὐτὰ ὅπως τὰ παραθέτει ὁ Crisafulli, ὁ.π., xv - xvi εἶναι: ἀσύνηθες λεξιλόγιο, πολλές φορές χρῆση μὴ ἐλληνικῶν ἐξελληνισμένων ὅμως λέξεων, μὴ ἄττικὴ διάλεκτος, ἁγιογραφικὲς παραπομπές περισσότερο παρμένες ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ τό Ψαλτήριον.

Θεωρούμε άδικη αυτήν τήν ένταξη τής συλλογής στό χαμηλό λογοτεχνικό είδος καί τασσόμαστε μέ τήν άποψη τοῦ Στ. Εὐθυμιάδη, ό όποίος δηλώνει έχοντας προηγουμένως μιλήσει γιά άναλογίες στό ὕφος καί τή δομή τών δυό διαφορετικῶν έργων : «Έξ αίτίας τής πιστῆς άναπαράστασης τής πραγματικότητας καί τής απλότητας τής ίστορίας, κανείς δέν θά άρνούνταν τήν συμπερίληψη τοῦ Κλέφτη τών ποδηλάτων τοῦ Βιττόριο Ντέ Σίκα στό έργα τέχνης»⁴¹⁰.

δ) Τό περιεχόμενο τής Συλλογής

Ἡ Συλλογή τών θαυμάτων τοῦ άγίου Ἀρτεμίου φέρει τόν τίτλο «*Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ άγίου καί ένδόξου μεγαλομάρτυρος καί θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου*». Περιλαμβάνει διηγήσεις 45 θαυμάτων καί άπό νωρίς έπισημάνθηκε ότι αυτά μποροῦν νά χωρισθοῦν σέ δυό τουλάχιστον διαφορετικά τμήματα μέ βάση τά κείμενά τους. Ἡδη τό 1911 ό Κουγέας⁴¹¹ διέκρινε τά θαύματα άρ. 1-17, τίς άφηγήσεις τών όποίων χαρακτηρίζει συντομία καί άπουσία λεπτομερειῶν άπό τά ὑπόλοιπα (άρ. 18-45) τών όποίων οί άφηγήσεις εἶναι περισσότερο έκτεταμένες μέ πλῆθος διαλόγων καί πληροφοριῶν ποικίλου χαρακτήρα.

Ἡ διάκριση αυτή τοῦ Κουγέα όμως δέν ισχύει άπολύτως καθός ὅπως διαπιστώνεται άπό τήν μελέτη τών θαυμάτων τά άρ. 17 καί άρ. 15 δέν εἶναι οὔτε σύντομα ως πρός τήν διήγησή τους οὔτε στεροῦνται πληροφοριῶν ένῶ τό άρ. 19 πού έντάσσεται στήν δεύτερη ομάδα θαυμάτων έχει ὅλα τά στοιχεῖα πού θά μπορούσαν νά τό έντάξουν στήν πρώτη⁴¹². Τό θαῦμα άρ. 17 τελειώνει στό ιεροσολυμιτικό χειρόγραφο μέ μία δοξολογική κατακλείδα, ή όποία κατά τόν Delehay⁴¹³ δέν άποτελεῖ παρά τήν ένδειξη ενός ήμιτελοῦς άντιγράφου. Τό κυριώτερο κατά συνέπεια στοιχεῖο διαίρεσης εἶναι ή έκταση καί οί πληροφορίες τών δυό ομάδων θαυμάτων ὅπως ἤδη έπισημάνθηκε.

Ο Deroche υίοθετεῖ τόν χωρισμό τοῦ J. Grosdidier de Matons σέ άρ.1-16 καί άρ.17-45. περιλαμβάνοντας τό θαῦμα άρ. 17 στό λεπτομερῆ στίς διηγήσεις τους θαύματα τοῦ β' μέρους. Ο Haldon πιστεύει ότι ή συλλογή στήν άρχική της μορφή ὁλοκληρώνεται στό θαῦμα άρ. 31 καί θεωρεῖ τά θαύματα άρ. 32 έως 45 ως μεταγενέστερες προσθήκες⁴¹⁴.

⁴¹⁰ S. Efthymiades, *ὁ.π.*, σ. 25 «For all its faithful representation of reality and its simple story, no one would refuse to consider De Sica's *Labri di biciclette* a work of art.»

Ἐπιτηδευμένα δημῶδες άλλα πού σέ πολλά του σημεία δείχνει τήν ρητορική ικανότητα τοῦ συγγραφέα του θεωροῦν τό κείμενο καί οί A. P. Kazhdan καί L. F. Sherry, *ὁ.π.*, σσ. 208-209 .

⁴¹¹ Κουγέας *ὁ.π.*, 277-295· Delehay, *ὁ.π.*, σ. 33.

⁴¹² S. Efthymiades, *ὁ.π.*, σ. 22.

⁴¹³ Delehay, *ὁ.π.*, σ. 33.

⁴¹⁴ Πρβλ. ὕποσ. 397.

Τέλος μέ κριτήριο τήν ἔκταση τῶν κειμένων τους οἱ Kazhdan P. A. καί Sherry F. L. τά χωρίζουν σέ 1-16 (τά σύντομα), 17-41 (τά πλέον ἐκτεταμένα) καί 42-45 (τά μέτριας ἔκτασης ἐπιλογικά) ἀναγνωρίζοντας στόν συγγραφέα τους - ἐν ἀντιθέσει μέ ἄλλους οἱ ὅποιοι πιστεύουν ὅτι ἐκεῖνος συνθέτει τό κείμενό του χωρίς νά ἔχει στόν νοῦ του κάποια σειρά - μία συγγραφική σκοπιμότητα καί σύνδεση τῶν διηγήσεων πού ἐν τέλει δημιουργοῦν ἕνα σχετικά ὁμοιογενές κείμενο μέ πρόλογο, κυρίως ἀφήγηση καί ἐπίλογο⁴¹⁵.

Ὁ Crisafulli ὑποστηρίζει πῶς ἡ πρώτη ὁμάδα θαυμάτων (ἡ σύντομη), περιλαμβάνει θαύματα τά ὅποια ὁ συγγραφέας ἄκουσε νά διηγοῦνται ἄλλοι ἐνῶ ἡ δεύτερη θαύματα τῶν ὁποίων ὁ ἴδιος εἶχε προσωπική γνώση. Ἐνα χαρακτηριστικό τῶν διηγήσεων τῶν θαυμάτων εἶναι ἡ παρουσία διαλόγων. Τό μόνο θαῦμα πού δέν περιέχει διάλογο εἶναι τό θαῦμα ἀρ. 13.

ε) *Οἱ θεραπείες*⁴¹⁶

Ἡ θαυματουργική θεραπεία τῶν ἀσθενῶν στόν ναό τοῦ Προδρόμου γινόταν ὅπως ἤδη ἀναφέραμε παραπάνω μέ ἔνταξη τῶν ἀσθενῶν στήν διαδικασία τῆς ἐγκοίμησης (*incubation*) ὅπως γινόταν καί στούς ναούς τῶν ἁγίων Κοσμά καί Δαμιανοῦ καί Κύρου καί Ἰωάννη.

Ὡς *ἐγκοίμηση* ὀρίζεται ἡ παραμονή κατά τήν διάρκεια τῆς νύκτας σέ ἕνα ἱερό, εἰδωλολατρικό ἢ χριστιανικό, μέ σκοπό τήν ἐμφάνιση τοῦ ἁγίου ἢ τοῦ Θεοῦ κατά τήν διάρκεια τῆς περισσότερες φορές ἑνός ὄνείρου, ὁ ὁποῖος θά θεραπεύσει τόν ἐγκοιμώμενο ἀσθενή ἀπό τήν σωματική ἢ ψυχική ἀσθένειά του. Εἶναι πανάρχαια πρακτική, συννυπάρχοντας σχεδόν μέ τήν ἔννοια τῆς θρησκείας καί ὀφείλεται στό ὅτι ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στόν ἄνθρωπο μέ σκοπό νά τοῦ ἀποκαλύψει πράγματα (*ἐνοραματική μαντεία*) ἀλλά καί νά τόν θεραπεύσει θεωρήθηκε ἀπό τά ἀρχαία χρόνια πῶς εἶχε φυσικό της τόπο τά ὄνειρα.

Τῆς εἰδωλολατρικῆς ἐγκοίμησης εἶτε πρὸς τόν σκοπό τῆς θαυματουργικῆς ἀποκάλυψης τοῦ μέλλοντος εἶτε γιά θεραπεία προηγοῦνταν εἰδική

⁴¹⁵ A. P. Kazhdan καί L. F. Sherry, *ὁ.π.*, σ. 204.

⁴¹⁶ Τίς περισσότερες γενικές πληροφορίες γιά τίς ἐγκοιμήσεις ἀντλήσαμε ἀπό τό σχετικό λήμμα «*incubation*» τοῦ *O.D.B.*, τ. Β, σ. 992 ἀλλά καί ἀπὸ τὴν *M.E.E.*, λήμμα «ἐγκοιμήσεις», τ. Θ, σ. 680-681. Κλασσικό ὅμως πάνω στό θέμα παραμένει τό ἔργο τοῦ Natalio Fernandez Marcos, μέ τό ὅποιο πραγματοποίησε τήν κριτική ἔκδοση τῆς *Διήγησης τῶν θαυμάτων τῶν ἁγίων Κύρου καί Ἰωάννου τῶν σοφῶν Ἀναργύρων* τοῦ Σωφρονίου μοναχοῦ τοῦ Σοφιστοῦ (Ἱεροσολύμων). Ἐκεῖ ὁ Fernandez, πρὸ τοῦ κειμένου τῆς *Διήγησης* στό εἰσαγωγικό Α' μέρος (σελ. XI-228) δημοσιεύει ἐκτενὴ μελέτη πάνω στίς χριστιανικὲς ἐγκοιμήσεις γενικά (*Capitulo III, La incubatio cristiana*, σ. 23-32) ἀλλά καί εἰδικά γιά τίς ἐγκοιμήσεις στό ἱερό της Μενοῦτης (*Capitulo IV, La incubation en el templo de Menute*, σ. 33-59) · N. Marcos Fernández, *Los thaumata de Sofronio: Contribucion al studio de la incubatio cristiana*, Instituto «Antonio de Nebrija», Madrid, 1975.

προετοιμασία. Νηστεία, άγνεία, άγρυπνία, τελετουργική κάθαρση κλπ. Θυσίαζαν κάποιο ζώο και κοιμώνταν επάνω στο δέρμα του, έβαζαν φύλλα δάφνης γύρω από το κεφάλι τους και έλεγαν ειδικές προσευχές. Οι χριστιανικές «έγκοιμήσεις» διαφέρουν στο σημείο αυτό από τις αντίστοιχες των αρχαιοελληνικών άσκληπιείων όπως π.χ. της Έπιδαύρου, δεδομένου του ότι δεν απαιτούσαν ειδικό τυπικό προετοιμασίας για την είσοδο στον ναό.

Έκτός των άσκληπιείων περίφημα αρχαιοελληνικά ιερά όπου γίνονταν μαντικές ή θεραπευτικές έγκοιμήσεις ήταν του Άμφιαράου στον Όρωπό και του Τροφωνίου κοντά στην Λειβαδιά. Στά ειδωλολατρικά ιερά υπήρχαν ειδικά ύπνωτήρια, «έγκοιμητήρια», ενώ στους χριστιανικούς ναούς χρησιμοποιούνταν συνήθως τά κλίτη τους. Οι ειδωλολατρικές έγκοιμήσεις επιβίωσαν έως και τον 5ο μ.Χ. αιώνα τουλάχιστον. Ο Μ. Κωνσταντίνος απαγόρευσε τις έγκοιμήσεις στο ιερό του Άσκληπιού στις Αίγες της Κιλικίας αλλά το Άσκληπιείο της Έπιδαύρου αναφέρεται ότι λειτουργούσε έως το 354 τουλάχιστον ενώ στον ναό της Ίσιδας στην Μενούτη της Αιγύπτου ή πρακτική των έγκοιμήσεων συνεχιζόταν έως τον 5ο μ.Χ. αιώνα. Στο μεγάλο ιερό του Άσκληπιού στην Αθήνα δεν σταμάτησαν καθ' όλη την βυζαντινή περίοδο αλλά άλλαξαν χαρακτήρα με την μετατροπή του ιερού κατά το δεύτερο ήμισυ του 5ου μ.Χ. αιώνα σε ναό του άγ. Άνδρέα.

Κατά τον 6ο μ.Χ. αιώνα οι έγκοιμήσεις ήταν δημοφιλείς, όπως μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε οι σωζόμενες θαυματουργικές συλλογές της περιόδου και ιδιαίτερα εκείνη των άγ. Άναργύρων Κοσμᾶ και Δαμιανού. Φαίνεται ότι αναπτύχθηκαν και ως αντίδραση στις ύψηλές άμοιβές των ίατρων της εποχής. Άνάμεσα στους ναούς που γίνονταν έγκοιμήσεις κατά τον 7ο μ.Χ. αιώνα συγκαταλέγονται οι ναοί της άγ. Ίσιδώρας στην Χίο, του αγίου Θεράποντα στην Κωνσταντινούπολη και βεβαίως του άγ. Ίωάννη του Προδρόμου (άγ. Άρτεμίου) επίσης στην Κωνσταντινούπολη. Αναφέρονται θαύματα μέσω της πρακτικής των έγκοιμήσεων καθ' όλη την βυζαντινή περίοδο.

Η πρακτική αυτή επιβίωσε έως την νεώτερη εποχή και τουλάχιστον περιστασιακά στην ελληνική ύπαιθρο συνεχίζεται έως και σήμερα. Το απόσπασμα από το *Αμάρτημα της μητρός μου* του Γ. Βιζυηνού είναι πασίγνωστο και παρουσιάζει ανάγλυφα την λαϊκή πίστη στην θαυματουργική δύναμη των έγκοιμήσεων, τουλάχιστον των ανθρώπων των αρχών του 20ου αιώνα.

*«Όταν εξηντλήθησαν πλέον όλα τὰ μέσα, και όλα τὰ ιατρικά
έδοκιμάσθησαν, τότε προσήλθομεν εις τὸ ἔσχατον καταφύγιον
εις παρομοίας περιστάσεις.*

*Ἡ μήτηρ μου ἐσήκωσε τὸ μαραμένον κοράσιον εἰς τὴν
ἀγκάλην της καὶ τὸ ἔφερεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ἐγὼ καὶ ὁ
μεγαλύτερός μου ἀδελφὸς ἐφορτώθημεν τὰ στρώματα καὶ*

ἠκολουθήσαμεν κατόπιν. Καὶ ἐκεῖ, ἐπὶ τῶν καθύγρων καὶ ψυχρῶν πλακῶν, πρὸ τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας, ἐστρώσαμεν καὶ ἐπλαγιάσαμεν τὸ γλυκύτερον ἀντικείμενον τῶν μεριμνῶν μας, τὴν μίαν καὶ μόνην μας ἀδελφὴν!

Ὅλος ὁ κόσμος τὸ ἔλεγεν ὅτι εἶχεν ἐξωτικόν. Ἡ μήτηρ μου δὲν ἀμφέβαλλε πλέον περὶ τούτου, καὶ αὐτὴ ἡ πάσχουσα ἤρχισε νὰ τὸ ἐννοῇ.

Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ μεῖνῃ σαράντα ἡμερονύκτια ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας, πρὸ τοῦ ἁγίου βήματος, ἐνώπιον τῆς Μητρὸς τοῦ Σωτήρος, ἐμπεπιστευμένη εἰς μόνον τὸ ἔλεος καὶ τοὺς οἰκτιρμούς αὐτῶν, ἵνα σωθῇ ἀπὸ τὸ σατανικὸν πάθος, τὸ ὁποῖον ἐμφωλεύσαν ἤλεθε τόσον ἀμειλίκτως τὸ τρυφερὸν τῆς ζωῆς αὐτῆς δένδρον.

Σαράντα ἡμερονύκτια. Διότι μέχρι τοσούτου εἴμπορεῖ νὰ ἀντισταθῇ ἡ τρομερὰ ἰσχυρογνωμοσύνη τῶν δαιμονίων εἰς τὸν ἀόρατον πόλεμον μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς θείας χάριτος.

Μετὰ τὴν διορίαν ταύτην τὸ κακὸν ἡττάται καὶ ὑποχωρεῖ κατησχυμένον. Καὶ δὲν λέγουσι διηγήσεις, καθ' ἃς οἱ πάσχοντες αἰσθάνονται ἐν τῷ ὁργανισμῷ των τοὺς τρομεροὺς σφαδασμούς τῆς τελευταίας μάχης, καὶ βλέπουν τὸν ἐχθρὸν αὐτῶν φεύγοντα ἐν παραδόξῳ σχήματι, πρὸ πάντων, καθ' ἣν στιγμὴν διαβαίνουν τὰ ἅγια, ἢ ἐκφωνεῖται τὸ “Μετὰ φόβου”.

Ευτυχεῖς αὐτοὶ, ἐὰν ἔχωσι τότε ἀρκετὰς δυνάμεις ν' ἀνθῶσιν εἰς τοὺς κλονισμούς τοῦ ἀγῶνος. Οἱ ἀδύνατοι συντρίβονται ὑπὸ τὸ μέγεθος τοῦ ἐν αὐτοῖς τελουμένου θαύματος. Ἀλλὰ δὲν μετανοοῦσι διὰ τοῦτο. Διότι ἂν χάνουν τὴν ζωὴν, τουλάχιστον κερδαίνουν τὸ πολυτιμότερον. Σώζουν τὴν ψυχὴν των...»⁴¹⁷

Κατὰ τὸ βράδυ τοῦ Σαββάτου ἐπιτρεπόταν σὲ ἓναν ἀριθμὸ ἀσθενῶν νὰ κοιμηθοῦν στὸν χῶρο τῆς κρύπτης ὅπου φυλάσσονταν τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου, γεγονός πού ἀποτελοῦσε γιὰ αὐτοὺς μεγάλη εὐλογία καὶ ἐνίσχυε τίς ἐλπίδες τους γιὰ θεραπείαν⁴¹⁸. Ἡ κρύπτη μὲ τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου βρισκόταν ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ φυλασσόταν ἀπὸ φρουρό καὶ κάποιος χρησιμοποιοῦσε τίς δύο σκάλες ἀριστερά καὶ δεξιά τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ γιὰ τὴν κάθοδο καὶ τὴν ἀνοδο ἀπὸ τὸν ναὸ στὴν κρύπτη. Οἱ ἀσθενεῖς κοιμοῦνταν

⁴¹⁷ Γεώργιος Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, (ἐπιμέλεια: Π. Μουλλάς), Ἀθήνα, Ἑστία, 1996.

⁴¹⁸ R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, première partie le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, t. III les églises et les monastères, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1953, σ. 434.

σέ στρώματα τά όποία τοποθετοῦσαν στόν χώρο τοῦ βόρειου κλίτους ἐνῶ γιά τίς γυναῖκες μᾶλλον χρησιμοποιοῦνταν εἰδικός χώρος κοντά στό κατηγουμενεῖον πρὸς τὴν μεριά τοῦ νάρθηκα.

Ἡ ταυτότητα τῶν θεραπευθέντων τούς όποίους ἀναφέρουν τά θαύματα ποικίλει. Ἄνδρες οἱ περισσότεροί ἀλλά καί γυναῖκες ὅλων τῶν ἡλικιῶν, ἀπό τὴν Κωνσταντινούπολη συνήθως ἀλλά μερικές φορές καί ἀπό μακριά. Τίς περισσότερες φορές ἔφταναν στόν ναό συνοδευόμενοι. Χαρακτηριστικό εἶναι πὼς ὑπάρχουν διηγήσεις γιά θεραπεία ἀρρώστου, χωρίς αὐτός νά πάει καν στόν ναό τοῦ ἁγίου (θαῦμα ἀρ. 4).

Ἡ συνήθης διαδικασία ὅπως περιγράφεται στό κείμενο (θαύματα ἀρ. 3, 4, 23, 33)

Τὰ ἔθῃ· «ἀπῆλθεν εἰς τὸν λεχθέντα αὐτῇ ναὸν καὶ ποιήσασα τὰ ἔθῃ...»⁴¹⁹

πού ἀκολουθοῦσαν οἱ ἀσθενεῖς ἢ οἱ συνοδοί τους ἦταν νά προσφέρουν ὡς ἀφιέρωμα ἓνα καντήλι μέ λάδι καί κρασί⁴²⁰, τό όποιο θά κρατοῦσαν ἀναμμένο ὅσον καιρό θά βρίσκονταν στόν ναό καί μέ τά ὑπολείμματα του θά σταύρωναν τά πονεμένα σημεῖα τοῦ σώματός τους ὅταν θά ἔφευγαν. Ἡ περιγραφή τοῦ θαύματος ἀρ. 4 εἶναι σαφέστατη:

Καὶ ἐλθὼν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Προδρόμου ποιεῖ τὴν κανδήλαν κατὰ τὴν κρατοῦσαν συνήθειαν οἶνω καὶ ἐλαίῳ ἐπ' ὀνόματι τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, καὶ τοῦτο μὲν ἔπραττεν ὅσον χρόνῳ ἐνταύθα ἦν ἐνδῆμων ἀπαρλείπτως, ἐν δὲ τῷ μέλλει ἀποπλεῖν, τὸ ἀπόκαυμα τῆς κανδήλης εἰς ἄγγος βαλὼν ὑελοῦν εἰς ἀφρικὴν ἀπεκόμισεν, εἴτα τῆς εὐλογίας ἀλείψαι ὀρμήσας τὸν υἱόν, ὁρᾷ αὐτὸν ὑγιῇ...⁴²¹

Στά θαύματα ἀκόμη τονίζεται ἡ χρήση τῆς κηρωτῆς, μίας θεραπευτικῆς ἀλοιφῆς, ἡ όποία διανέμονταν στους παρευρισκόμενους στήν ἀκολουθία τῆς Παννυχίδας τοῦ Σαββάτου πρὸς Κυριακή κατὰ τὴν προσκύνηση ἀπό μέρους τους τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Αὐτή ἡ ἀλοιφή ἀποτελοῦνταν ἀπό ἓνα μείγμα κериоῦ καί λαδιοῦ ἀπό τά καντήλια τά όποία ἦταν τοποθετημένα στόν χώρο ὅπου βρίσκονταν τά ἱερά λείψανα τοῦ ἁγίου. Ὁ Delehayе ἀναφέρει καί ξύδι καί ἀλάτι στά συστατικά τοῦ μείγματος⁴²². Τό μείγμα αὐτό χρησίμευε ὡς

⁴¹⁹ Θαῦμα ἀρ. 12.

⁴²⁰ Τό κρασί προφανῶς χρησίμευε ἀντί νεροῦ στό καντήλι.

⁴²¹ Θαῦμα 4, 5-11 ὁ.σ. 84.

⁴²² Delehayе, ὁ.π., σ. 36.

θεραπευτική αλοιφή αλλά καμιά φορά οί πιστοί ἔτρωγαν καί μία μικρή ποσότητά του, ὅπως στό θαῦμα ἀρ. 33 τό ὁποῖο ἀναφέρει:

*Εὐθύς σὺν τῷ λόγῳ τοῦ ἁγίου διυπνίσθη, ἦν δὲ ἡ ὥρα λοιπὸν τοῦ πληρωθῆναι τὰ μεσονυκτικά καὶ ὁ καιρὸς τοῦ δίδοσθαι τὴν ἁγίαν κηρωτὴν τῇ προσκυνήσει τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, ἡγέρθη οὖν εὐθέως τῇ χαρᾷ τῆς ὀπτασίας, καὶ τῆς ἐπαγγελίας τοῦ θεοτιμήτου ἁγίου Ἀρτεμίου συνωθούσης με. Ἐξήγειρα δὲ καὶ τοὺς μετ' ἐμοῦ ἀνακειμένους, καὶ προσκυνήσαντες τὸν τίμιον σταυρὸν καὶ λαβόντες ἀμφότεροι τῆς ἁγίας κηρωτῆς ἥλειψα τὸ ἴδιόν μου στῆθος καὶ ἔφαγον ἐξ αὐτῆς κατὰ τὴν κέλευσιν τοῦ ἁγίου...*⁴²³

Ἀσφαλῶς τὰ παραπάνω δέν ἀποτελοῦσαν τὸν μόνο τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ὁ ἅγιος θαυματουργοῦσε ἀλλὰ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο συνήθως οἱ πιστοί κατέφευγαν στό ἱατήριον τοῦ ναοῦ τοῦ Προδρόμου ἐπιδιώκοντας νά τύχουν τῆς θεραπευτικῆς ἐνέργειας τοῦ ἁγίου. Ὁ Nesbitt ἐπισημαίνει τὴν ἴδια πρακτική νά ἐφαρμόζεται καὶ στὸν ναὸ τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ καὶ ὁ Haldon ὑπαινίσσεται(;) τὴν δημιουργία τῆς συλλογῆς, ὡς ὑπηρετικῆς τῆς φήμης τοῦ ἁγίου ὡς θαυματουργοῦ καὶ ἄρα καὶ τῆς προσέλευσης πιστῶν στὸν ναὸ τοῦ Προδρόμου μέ πολλά ὀφέλη (καὶ οἰκονομικά) τουλάχιστον κατὰ τὴν παννυχίδα τοῦ Σαββάτου.

Τὴν προσπάθεια αὕτη τοῦ συγγραφέα ἐντάσσει στό πλαίσιο ἐνός «ἀνταγωνισμοῦ» τῶν «ὀπαδῶν» τῶν συνδεδεμένων μέ τοὺς ναοὺς τῶν θαυματουργῶν ἁγίων Ἀρτεμίου, Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἁγίου Θεράποντα, ὁ ὁποῖος ἐπίσης θαυματουργοῦσε κατὰ τὴν ἴδια περίοδο μέ «ἐγκοιμήσεις» τῶν πιστῶν στὸν κέντρο τῆς τιμῆς του πού ἐντοπίζεται στό ἴδρυμα τοῦ ἁγ. Ζωτικοῦ τοῦ Ὁρφανοτρόφου στὴν περιοχή τοῦ Πέρα⁴²⁴.

ζ) Ὁ ἰδιότυπος εὐθυμογραφικός χαρακτήρας ὀρισμένων θαυμάτων τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῆς συλλογῆς τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου εἶναι τό κωμικό στοιχεῖο, τό ὁποῖο διανθίζει ἀρκετές ἀπὸ τίς διηγήσεις πού περιλαμβάνονται σέ αὐτήν. Τό θέμα ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητές τῆς συλλογῆς καὶ συγκεκριμένα ὁ Crisafulli τονίζει τίς περιπτώσεις τῶν θαυμάτων:

⁴²³ Θαῦμα ἀρ. 33, 7-15· σ. 176.

⁴²⁴ Πρβλ. Haldon, ὁ.π., σ. 34 καὶ σημ. 10 (σ. 58) ἐνῶ στὸν ἀνταγωνισμό τῶν «ὀπαδῶν» τῶν θαυματουργῶν ἁγίων ἀναφέρεται καὶ ὁ Deroche, ὁ.π., σ. 102.

άρ. 16 (ὁ ἅγιος ἐλέγχει τόν γέροντα ἀσθενή πού ὑποφέρει ἀπό κήλη πώς κοιμᾶται πολὺ)

άρ. 17⁴²⁵(ἡ πιό κωμική ἴσως διήγηση τῆς συλλογῆς, ὅπου ἕνας ἀσεβὴς ἠθοποιὸς ἀποκτᾷ κήλη συνοδεύοντας στὸν ναὸ τοῦ Προδρόμου ἕναν ἀσθενή πιστό πού θεραπεύεται)

άρ. 25 (ἕνας ἀσθενὴς πού οἱ γιατροὶ συμβούλεψαν νά ὑποβληθεῖ σέ ἐπέμβαση ἀφαίρεσης τῶν ὀρχεῶν του ἀλλὰ ἐκεῖνος τρέμει στὴν ἰδέα αὐτῇ ὑποβάλεται στὸν ὕπνο του σέ ἐπέμβαση ἀπὸ τὸν ἅγιο καὶ ἀντιδρᾷ κωμικά)

άρ. 26 (ἐδῶ ἡ θεραπεία ἔρχεται ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τῶν γεννητικῶν ὀργάνων τοῦ ἀσθενὴ ἐπάνω στό ἀμόνι ἐνός σιδηρουργοῦ προκειμένου νά τὰ συνθλίψει αὐτός μέ τό σφυρί)

άρ. 35 (ὁ ἅγιος θεραπεύει ἕναν ναύκληρο ὁ ὁποῖος ἐπὶ δύο χρόνια παρέμενε στὸν ναὸ του ὅταν αὐτός παίρνει τὴν ἀπόφαση νά ἀναχωρήσει καὶ ἐνῶ βρίσκεται στό ἀποχωρητήριον) καὶ

άρ. 37 (τό θαῦμα διηγεῖται τὴν τιμωρία ἐνός μοναχοῦ, πού ἀνέπτυξε κήλη ἐπειδὴ ἀμφέβαλε γιὰ τὴν θαυματουργικὴ δύναμη τοῦ ἁγίου)

ἐνῶ ὁ Σ. Εὐθυμιάδης, ἐντοπίζει τὴν ἀρχὴ τοῦ κωμικοῦ στοιχείου στὴν συλλογὴ στό θαῦμα

άρ. 8 (ὅπου ὁ πολυλογᾶς Γεώργιος ἀπὸ τὴν Φρυγία θεραπεύεται ἀφοῦ πρῶτα δεχθεῖ τὴν ἀπειλή τοῦ ἁγίου ὅτι ἂν δέν ἀναχωρήσει μόλις ξημερώσει)

*διπλὴν ποιῶ τὴν κήλην σου· ἐγὼ γὰρ μισῶ τοὺς
φλυάρους*⁴²⁶

καὶ ἀσφαλῶς δέν παραλείπει νά ἀναφερθεῖ καὶ στὸν ἔντονα κωμικὸ χαρακτήρα τοῦ θαύματος ἀρ. 17⁴²⁷.

Ἡ δική μας ἄποψη εἶναι πώς τό κωμικὸ στοιχεῖο στίς διηγήσεις τῆς συλλογῆς τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου προκύπτει ἀπὸ τὰ ἐξῆς στοιχεῖα:

α) Τὴν ἴδια τὴν φύση τῆς θεραπευόμενης ἀρρώστιας καὶ τῶν προβλημάτων τὰ ὁποῖα δημιουργεῖ στὸν ἄνθρωπο. Παρά τὴν σοβαρότητα τῶν παθήσεων τῶν γεννητικῶν ὀργάνων πάντοτε οἱ διηγήσεις πού ἔχουν νά κάνουν μέ αὐτά, ἀκόμη καὶ ὅταν ἀφοροῦν στὴν τραγικότητα τῶν συνεπειῶν μίας νόσου, προκαλοῦν ἐξ αἰτίας τῆς κατὰ συνήθεια δυσκολίας τῆς ἀναφορᾶς σέ αὐτά ἕνα αἶσθημα ντροπῆς, τό ὁποῖο ὡς ψυχολογικὸ ἀντίβαρο ἐπιφέρει συχνά τό γέλιο. Τό ἴδιο τό γεγονὸς τῆς ἀποκάλυψης τῶν πασχόντων γεννητικῶν ὀργάνων τῶν ἀνθρώπων στὸν ἅγιο καὶ ἡ ἐπαφὴ τοῦ ἁγίου μέ

⁴²⁵ Ἐδῶ τὸ κωμικὸ στοιχεῖο στὴν διήγηση εἶναι προφανὲς καὶ ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς σημειώνουν τὸ θαῦμα αὐτὸ ὡς «ἰδιαίτερο». Πρβλ. Delehaye ὁ.π., σ. 38 , Crisafulli ὁ.π., σ. xv, S. Efthymiades, ὁ.π., σ. 16.

⁴²⁶ Θαῦμα ἀρ. 8, σ. 92.

⁴²⁷ S. Efthymiades, ὁ.π., σ. 16.

αὐτά μέ σκοπό νά ἐπιφέρει τήν θεραπεία ἀποτελεῖ ἕνα λεπτό θέμα πού δυσκολεύει τήν διήγηση καί ὁ εὐθυμογραφικός τρόπος τοῦ ἀνώνυμου συγγραφέα τῆς συλλογῆς διευκολύνει.

β) Τά περιγραφόμενα περιστατικά καί καταστάσεις ὅπως π.χ. τοῦ θαύματος ἀρ. 17.

γ) Τόν τρόπο τῆς περιγραφῆς τῆς ὁδύνης καί ἀπόγνωσης τῶν ἀνθρώπων μπροστά στό πρόβλημά τους ἀπό τόν συγγραφέα, ὁ ὁποῖος μεταφέρει δημῶδεις βυζαντινές ἐκφράσεις μέ τέτοια ἀπλότητα ἀλλά καί ζωντάνια πού προκαλεῖ εὐχαρίστηση καί οἰκειότητα στόν ἀναγνώστη.

Μέ βάση αὐτό τό τελευταῖο κριτήριό πιστεύουμε πῶς ἐνῶ εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένος ὁ ἐντοπισμός τοῦ κωμικοῦ στοιχείου σέ κάποιες ἐκ τῶν διηγήσεων περισσότερο ἀπό ὅτι σέ ἄλλες, τό οἰκεῖο καί ἀνάλαφρο συχνά γράψιμο τοῦ ἀνώνυμου συγγραφέα διατρέχει τό σύνολο τοῦ κειμένου του καί καθιστᾷ ἰδιαίτερα τίς ἀντιδράσεις τῶν ἀνθρώπων στά παθήματα καί τήν ὁδύνη τους εὐχάριστο ἀνάγνωσμα, ἀπαλλαγμένο ἀπό τήν σοβαροφάνεια, ἐφόσον ἀπό τήν ἴδια τήν φύση τους τά παθήματα αὐτά ἀπό τήν σοβαρότητά τους δέν εἶναι εὐκολο νά ἀπαλλαγοῦν.

Ἔτσι λ.χ. τό κωμικό στοιχεῖο πρακτικά εἰσάγεται ἤδη ἀπό τήν δεύτερη διήγηση (θαῦμα ἀρ. 2) ὅπου ἡ ἀντίδραση τοῦ ἀρρώστου στήν ἐπιδείνωση τῆς κήλης του περιγράφεται μέ ζωηρά χρώματα καί συνεχίζεται μέ διαβαθμίσεις σέ ὅλη τήν συλλογή. Ἐνδεικτικά θά παραθέσουμε ἐδῶ μόνον ἕνα τῶν θαυμάτων μέ τέτοιο χαρακτήρα, τό ὁποῖο δέν περιλαμβάνεται στά μέχρι τώρα ἐντοπισμένα ἀπό τοὺς εἰδικούς. Τό θαῦμα ἀρ. 19 στό ὁποῖο τό πάθημα τοῦ προσερχόμενου στόν χῶρο ὅπου βρίσκονταν τά ἅγια λείψανα τοῦ μεγαλομάρτυρα Ἀρτεμίου νά πέσει ἀπό τίς σκάλες ἐνῶ ἀρχικά τόν ὁδηγεῖ νά ὁμολογήσει, μέ τόν θαυμασίο βυζαντινό δημῶδη τρόπο τήν ἀπογοήτευσή του, τόν ὁδηγεῖ στήν θεραπεία.

Καί τοῦτο τῶν θαυμάτων τοῦ μάρτυρος. ἔτυχεν ποτε χαρτουλάριον τοῦ θείου λογοθεσίου ὀνόματι Γεώργιον, εἰκοσαέτη τῇ ἡλικίᾳ, ἐν τινι οἰκίᾳ πεσεῖν ἀφ' ὕψους καί κινδυνεῦσαι, εἶναί τε χωλὸν ἐπὶ χρόνον πολύν. ὑπέθετο δὲ αὐτῷ τις τῶν ἐν τῇ παννυχίδι προσεδρευόντων εἰς τὸν ἅγιον Ἀρτέμιον ἀπελθεῖν καί ἐκ τῶν ἐν τῇ σορῶ αὐτοῦ ἀπτουσῶν κανδηλῶν ἀλείψαι τὴν ὀδυνωμένην αὐτοῦ κόξαν· ὁ δὲ τοῦτο ἀκούσας παρευθὺ εἰς τὸν πανίερον αὐτοῦ ναὸν παρεγένετο, καί ὡς ὀρμᾷ κατελθεῖν εἰς τὴν σορὸν διὰ τοῦ δεξιοῦ μέρους, σκάζων τὸν πόδα ὠλίσθησεν ἀπὸ τοῦ ἄνω πρώτου βαθμοῦ καί μέχρι τῶν θυρίων τῆς σοροῦ κυλιόμενος κατηλθεν, ὥστε αὐτὸν θροηθέντα ἐπὶ τῇ πτώσει ἀπογνῶναι ἑαυτοῦ καί ἀλαλάξαι μεγάλη τῇ φωνῇ καί εἰπεῖν· «Οὐαί μοι τῷ ἀθλίῳ·

ολόκλαστος ἐγενόμην». τέως δὲ τῷ φόβῳ μένων ἐν τῷ πτώματι καὶ εἰς τὸ ἔδαφος κείμενος ὑπενόει ὅλην κλασθῆναι αὐτοῦ τὴν κοτύλην. ἐλθὼν δὲ εἰς ἑαυτὸν καὶ πειραθεὶς ἀναστῆναι ἠὔρεν ἑαυτὸν παντελῶς ἀνώδυνον, καὶ ἀναστὰς περιεπάτει ὀρθῶς ὡς οὐδὲν κακὸν ἐσχηκώς ποτε.

Δ.2 Τό κέντρο τῆς τιμῆς τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ὁ ναός τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στήν Ὁξεία

Τόσο τό ἀρχαῖο μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὅσο καί τά μαρτύρια τῶν Ἰωάννη καί Μεταφραστή ὀλοκληρώνονται προσφέροντας τήν πληροφορία τῆς παραλαβῆς τοῦ μαρτυρικοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου ἀπό τήν διάκονο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας Ἀρίστη, τήν περιποίησή του, τήν τοποθέτησή του σέ πολύτιμη θήκη καί τήν ἀποστολή του στήν πανευδαίμονα Κωνσταντινούπολη, μέ σκοπό τήν ἀνέγερση ἐκεῖ ναοῦ ὅπου θά ἐπιτελεῖται σύναξη πρός τιμή του καί θά ἀποτελεῖ τόν χῶρο ὅπου οἱ πιστοί θά προσφέρουν τήν τιμή πού ἀρμόζει στά θαυμαστά ὑπέρ Χριστοῦ μαρτύριά του.

Ἡ μεταφορά τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου ἔγινε κατά τόν 5ο μ.Χ. αἰῶνα ὑπό τήν ἐπίδραση τῆς φήμης του ἥδη ὡς θαυματουργοῦ, σχετικά λίγο καιρό μετά τό μαρτύριό του⁴²⁸. Δυστυχῶς καμμία παράδοση γραπτή ἢ προφορική δέν σώζεται ἀπό τήν πρό - Κωνσταντινιούπολεως θαυματουργική δράση τοῦ ἁγίου, ἄν ἐξαιρέσουμε τήν σημείωση τοῦ ἀρχαίου μαρτυρίου - τό ὁποῖο μέ βάση τήν ἐξάρτησή του ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἱστορία τοῦ Φιλοστοργίου πρέπει νά ὑπῆρχε ἥδη τό 430 μ.Χ. - πῶς ὁ Χριστός χάρισε στόν πολυάθλο μάρτυρά Του τήν χάρι τῶν ἱαμάτων⁴²⁹.

Τό λείψανο τοῦ ἁγίου τοποθετήθηκε ἀρχικά ἐν ἐπισήμῳ τόπῳ, ὅπου καί παρέμεινε μόνιμα – ἄν ἰσχύει ἡ ταύτιση αὐτοῦ τοῦ ἐπισήμου τόπου μέ τόν ναό τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στήν Ὁξεία – ἀφοῦ ποτέ δέν ἔγινε πραγματικότητα ἡ ἐπιθυμία τῆς διακόνισσας Ἀρίστης νά χτιστεῖ ναός πού θά εἶναι ἀφιερωμένος ἀποκλειστικά σέ αὐτόν. Ὁ ναός τοῦ Προδρόμου κατά τά *Πάτρια* ὁμως μετονομάστηκε σέ ναό τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μετά τήν μεταφορά τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου ἐκεῖ⁴³⁰ καί ἔγινε τό κέντρο τῆς τιμῆς του γιά αἰῶνες. Ἡ τιμή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀπό τούς Κωνσταντινουπολίτες τήν 20ῃ Ὀκτωβρίου μέ ἀναφορά στήν παρουσία τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου στόν ναό τοῦ Προδρόμου στήν Ὁξεία ἀναφέρεται ἀπό τόν Μ. Γεδεών στό Βυζαντινὸ Ἑορτολόγιό του⁴³¹.

⁴²⁸ Πρβλ. Nesbitt, ὁ.π., σ. 4.

⁴²⁹ *Ἀρχαῖο μαρτύριο*, σ. 174, 2.

⁴³⁰ Τό σχετικό ἀπόσπασμα παραθέσαμε νωρίτερα, σ. 66, ἀρ. ὑποσημείωσης 101.

⁴³¹ Μ. Γεδεών, *Βυζαντινὸ ἐορτολόγιο*, ἐν Κωνσταντινούπολι 1898, σ. 178.

Ο C. Mango γράφει πώς δέν αναφέρεται πουθενά τό *Μαρτύριον* τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (ὁ ναός δηλ. τοῦ Προδρόμου) ὡς θεραπευτικό κέντρο μετά τήν εἰκονοκλαστική περίοδο καί ἐντοπίζει τήν τελευταία ἀναφορά στόν ναό στό τέλος τοῦ 11ου μ.Χ αἰώνα⁴³² παραπέμποντας στό κείμενο τοῦ K. N. Ciggaar, «Une description de Constantinople traduite par un pelerin anglais», *REB* 34 (1976), 59 § 36, τό ὁποῖο καί παραθέτει στίς ὑποσημειώσεις τοῦ δικού του κειμένου :

*Et in ipsa parte est ecclesia sancti Iohannis Baptiste et in hac ecclesia est caput sancti Artemii et reliquiae eius*⁴³³.

Τό κείμενο τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μᾶς προσφέρει μία ἀναλυτική περιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ Προδρόμου στήν Κωνσταντινούπολη βάσει τῆς ὁποίας ἀπό νωρίς οἱ μελετητές σχημάτισαν μία κατά τό δυνατόν πλήρη εἰκόνα του ὡς κτίσματος ἀλλά καί ἀπό τήν ἄποψη τῶν τελούμενων σέ αὐτόν πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου.

Ὁ Mango παρατηρεῖ πώς δέν ὑπάρχει δυνατότητα νά ἔχουμε πληροφορίες τόσο λεπτομερεῖς γιά τό κτίσμα καί τήν λειτουργία του κατά τήν πρώιμη βυζαντινή περίοδο ὅσο γιά τόν ναό τοῦ Προδρόμου – κι αὐτό χάρις στήν συλλογή τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου – ἐξαιρουμένου ἴσως τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Δημητρίου στήν Θεσσαλονίκη⁴³⁴.

Ἱκανοποιητικές περιγραφές τοῦ ναοῦ μᾶς προσφέρουν ὅλοι σχεδόν οἱ ἐρευνητές πού ἀσχολήθηκαν μέ τά θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἄλλος μέ περισσότερες καί ἄλλος μέ λιγότερες λεπτομέρειες. Ὀφείλουμε ἐκτός τῶν προδρομικῶν κειμένων τοῦ Κουγέα καί τοῦ Baynes νά ἀναφερθοῦμε στίς περιγραφές τῶν Maas, Delehay, Mango καί στήν περιγραφή πού κάνει ὁ Nesbitt στήν εἰσαγωγή του στήν ἀγγλική ἔκδοση τῶν θαυμάτων τοῦ 1997, ὁ ὁποῖος καί συγκεφαλαιώνει τούς προηγούμενους ἐξάγοντας καί τά δικά του πορίσματα.

Χρησιμοποιώντας στοιχεῖα κυρίως ἀπό τά ἔργα τῶν παραπάνω πιστεύουμε ὅτι στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά τοποθετηθεῖ καί ἡ δική μας ἀναφορά στόν περίφημο αὐτό ναό, στόν ὁποῖο ὁ ἅγιός μας τιμοῦνταν κατά τήν βυζαντινή περίοδο καί θαυματοργοῦσε.

⁴³² C. Mango, *ὁ.π.*, σ. 3 ὑποσ. 15.

⁴³³ C. Mango, *ὁ.π.*, σ. 12.

⁴³⁴ C. Mango, *ὁ.π.*, σ. 2.

α) *Η τοποθεσία*

Ο ναός του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου βρισκόταν *έν τη Όξεια*. Αρχικά ή Όξεια ταυτίστηκε με τό όμώνυμο νησάκι του συμπλέγματος της Πριγκήπου αλλά ή αναζήτηση τών σημαντικών κτισμάτων πού ύπήρχαν στην περιοχή, όδήγησε τούς έρευνητές (Μ. Γεγεών, Ά. Πασπάτης, Pargoire) νά τοποθετήσουν την περιοχή μέσα στο άστικό περιβάλλον της βυζαντινής πρωτεύουσας. Όλες οι ένδείξεις πού προέρχονταν από τά κείμενα συνηγορούσαν σέ αυτό καί ιδιαίτερα οι περιγραφές του κειμένου τών θαυμάτων του αγίου Άρτεμίου δέν άφηναν καμμία άμφιβολία. Ο Γενέσιος⁴³⁵ τοποθετούσε την περιοχή νά βλέπει τόν Βόσπορο καί πάνω από τόν Κεράτιο κόλπο. Η Όξεια βρισκόταν κοντά στην σημερινή μεγάλη αγορά της Κωνσταντινουπόλεως, στο λόφο όπου βρίσκεται τό Suleymaniye τζαμί,⁴³⁶ μία περιοχή πού κατά τόν Mango⁴³⁷ την βυζαντινή περίοδο κατοικούνταν από εργάτες καί μαγαζάτορες ένώ κατά τόν Nesbitt⁴³⁸ ήταν μία κοινωνικά άναβαθμισμένη περιοχή στην όποία κατοικούσαν πολλοί εύποροι καί εύγενείς της έποχής σύμφωνα μέ τίς διηγήσεις τών θαυμάτων. Τό όνομα της περιοχής όφείλεται στην απότομη «όξεια» κλίση του λόφου πρós τόν Κεράτιο κόλπο. Τό κείμενο τών θαυμάτων συνδέει την περιοχή της Όξειας μέ τά έμβολα του Δομνίνου, την Έκκλησία της αγίας Άναστασίας καί τά λουτρά Δαγισθέου. Ο Janin⁴³⁹, προτείνει την περιοχή της Άγορᾶς άπέναντι από τόν Κεράτιο την περιοχή πού όνομάζεται Taktakale καί συγκεκριμένα την θέση της αρχαίας Cheykulislam, ως πιθανότερη καί ακριβέστερη θέση της βυζαντινής Όξειας. Ο ναός κατά τίς διηγήσεις τών θαυμάτων φαίνεται ότι γειτνίαζε μέ τό πολύβουο έμπορικό κέντρο τό όποιο είχε άναπτυχθεί στην περιοχή της Όξειας.

β) *Η άρχιτεκτονική του ναού*

Όπως άναγνωρίζει καί ό Nesbitt τό θεμελιώδες δημοσίευμα σχετικά μέ την άρχιτεκτονική του ναού του Προδρόμου στην Κωνσταντινούπολη όπου άναπτύχθηκε ή τιμή του αγίου Άρτεμίου είναι αυτό τό όποιο δημοσίευσε τό 1979 ό Cyrill Mango⁴⁴⁰. Ο ίδιος, δημιούργησε καί τό ύποθετικό σχέδιο του

⁴³⁵ PG CIX, 1057 A.

⁴³⁶ R. Janin, *ό.π.*, σ. 58· Nesbitt *ό.π.*, σ. 8.

⁴³⁷ C. Mango, *ό.π.*, σ. 2.

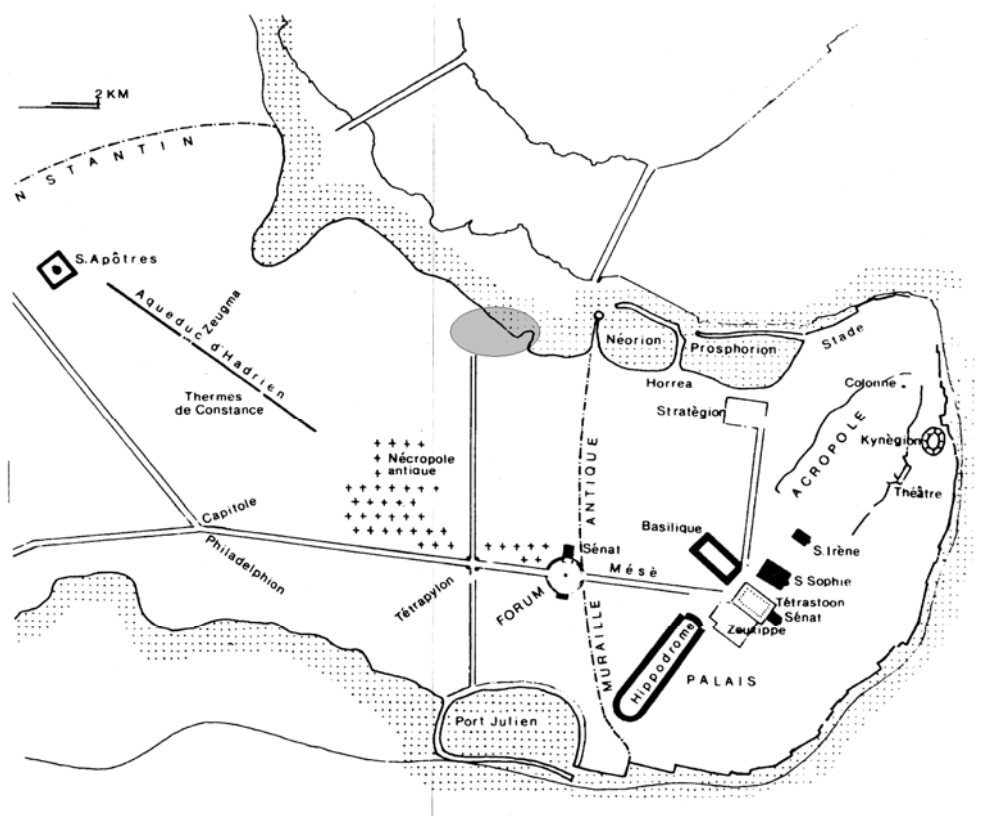
⁴³⁸ Nesbitt, *ό.π.*, σ. 9.

⁴³⁹ R. Janin, *Constantinople Byzantine, Développement urbain et répertoire topographique*, Institut Français D' Études Byzantines, Paris, 1964²· σ. 401.

⁴⁴⁰ C. Mango, *Templon*.

ναού τό όποιο ό Nesbitt αξιολόγησε⁴⁴¹ έπί τή βάση των διηγήσεων των θαυμάτων καί έξέδωσε τά συμπεράσματά του στην είσαγωγή της άγγλόφωνης έκδοσης της συλλογής των θαυμάτων.

Άντλώντας από αυτό τό δημοσίευμα έχουμε ως προς τά αρχιτεκτονικά μέρη του ναού τά παρακάτω:

Είκ. 6: Σχέδιο της Κωνσταντινουπόλεως κατά τον C. Mango, *Le developpement urbain de Constantinople*. Η σκιασμένη περιοχή που περικλείεται από την έλλειψη προστέθηκε από έμās, σύμφωνα μέ τίς προτάσεις του Janin, ως προς τό που πιθανότατα βρισκόταν ή περιοχή της Όξείας όπου καί ό ναός του άγ. Ιωάννη του Προδρόμου, στον όποιο άναπτύχθηκε ή τιμή του άγίου Άρτεμίου κατά την βυζαντινή περίοδο.

⁴⁴¹ Nesbitt, ό.π., σσ. 9-19.

Ὡς πρὸς τὸν ρυθμὸ τοῦ ναοῦ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ἀπὸ τὶς περιγραφές τῶν θαυμάτων ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μία τρίκλιτη βασιλική μετὰ τὸ βόρειο κλίτος (ἔμβολον) καὶ τὸν νάρθηκα νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν παραμονή τῶν ἀσθενῶν. Στὸν χώρο τοῦ κυρίως ναοῦ (μέσος οἶκος) ὑπῆρχαν στασίδια γιὰ τὸ Ἐκκλησίασμα.

Τὸ αἶθριο (μεσίανλον) ὁδηγοῦσε μετὰ λίγα σκαλάκια (γραδίλια) στὸ μικρὸ προστώ (τροπική) τῆς κεντρικῆς εἰσόδου.

Ὁ νάρθηκας ἦταν εὐμεγέθης καὶ ὁδηγοῦσε μέσω τριῶν ἀνοικτῶν θυρῶν στὸν κυρίως ναό. Ἡ κεντρικὴ θύρα ἦταν ἀρκετὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο καὶ σὲ παλαιότερη περίοδο τῆς συγγραφῆς τῶν θαυμάτων ὁ χώρος ἦταν διακοσμημένος μετὰ παραστάσεις τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου⁴⁴².

Στὸν κυρίως ναό ὑπῆρχε ἄμβωνας.

Τὸ σκευοφυλάκειον βρισκόταν στὸ ἐσωτερικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ, στὸ βόρειο τμήμα του καὶ διέθετε ἰδιαίτερη εἴσοδο.

Πρὸ τοῦ ἱεροῦ (ἱερατεῖον) τὸ ὁποῖο μαρτυρεῖται νὰ διέθετε σύνθρονο ὑπῆρχε ἀψιδωτὸς σηκός.

Τὸ παρεκκλήσι τῆς ἁγίας Φεβρωνίας.

Ὁ ναὸς διέθετε εἰδικὸν χώρον γιὰ τοὺς κατηχούμενους (κατηχουμενεῖον) καὶ ὑπερῶο στὸ δεξιὸν τμήμα του.

Τὸ βαπτιστήριον ἦταν εἰδικὸ οἰκοδόμημα ἐκτὸς τοῦ κυρίως οἰκοδομήματος.

Στὸ ἐμπρὸς καὶ βόρειο τμήμα μετὰ ἔξοδο ἀπὸ τὸ κλίτος ὁ ναὸς φαίνεται νὰ διέθετε ξενῶνα ἢ νὰ γειτόνευε μετὰ τὸν ξενῶνα τοῦ Χριστοδότου⁴⁴³ καὶ ἀποχωρητήρια.

Ἡ κρύπτη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου βρισκόταν ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν χώρον τοῦ ἱεροῦ καὶ ἦταν ἐξαιρετικὰ εὐμεγέθης σὲ σχέση μετὰ τὶς κρύπτες τῶν ἄλλων τεσσάρων ναῶν (Τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῶν Στουδίου, τῆς Θεοτόκου Χαλκοπρατείων, τοῦ ἁγίου Ἰωάννη στὸ Ἑβδομον καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Πολυεύκτου) οἱ ὁποῖοι διέθεταν κρύπτες στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀνάλογή της μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μόνον ἡ κρύπτη τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὴν Θεσσαλονίκη.

⁴⁴² Ὁ Mango C., *Templon*, σ. 7, τοποθετεῖ τὶς παραστάσεις αὐτῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου στὸν ἐξωτερικὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ δίπλα ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρον τῆς κυρίας εἰσόδου καὶ ὄχι μέσα στὸν νάρθηκα.

⁴⁴³ Οἱ βυζαντινοὶ ξενῶνες καὶ ἡ λειτουργία τους ὡς νοσηλευτικὰ ἰδρύματα περιγράφεται ἀναλυτικὰ στὸ *Τυπικὸ* τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορα στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ πρότυπα τοῦ ὁποίου λειτουργοῦσαν καὶ ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι. Στὸ *Τυπικὸ* παρουσιάζονται ὅλες αὐτῆς οἱ παράμετροι πού συνεισφέρουν στὴν κατανόηση τῆς ὁργάνωσης καὶ λειτουργίας τοῦ νοσηλευτικοῦ συστήματος στὸ Βυζάντιο καὶ φωτίζεται ἡ σχέση τους μετὰ τὴν Ἐκκλησία. Τὸ τυπικὸ δημοσίευσε ἀρχικὰ ὁ Aleksej Dmitrievskij στὸν πρῶτον τόμον τῆς μνημειώδους ἐκδόσεως τῶν βυζαντινῶν *Τυπικῶν* Ἀ. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, τ. I, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1965, σ. 656-702.

Ο Mango⁴⁴⁴ θεωρεί τόν ναό έξ αιτίας της παρουσίας κρύπτης ως Μαρτύριον, χτισμένο προς τιμήν τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου τά λείψανα τοῦ ὁποίου θά τοποθετοῦνταν στήν κρύπτη ὅπου βρέθηκαν νά φυλάσσονται ὁμως τά λείψανα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου. Ἡ σορός τοῦ ἁγίου ἦταν τοποθετημένη σέ ὑπερυψωμένη θέση ὥστε νά μπορεῖ κάποιος νά ξαπλώσει ἀπό κάτω της μέσα σέ μολυβένια λάρνακα, πράγμα πού δείχνει τήν κατασκευή της σέ ἀρχαιότερη ρωμαϊκή περίοδο μιά καί κατά τήν ὠριμη βυζαντινή περίοδο οἱ λειψανοθήκες κατασκευάζονταν ἀπό ἄλλα ὑλικά. Πρέπει νά πρόκειται γιά τήν ἀρχική λειψανοθήκη, τόν «μολυβοῦν γλωσσοκόμον», στήν ὁποία κατά τό ἀρχαῖο μαρτύριο τοποθέτησε τό μαρτυρικό λείψανο τοῦ ἁγίου ἡ διάκονος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας Ἀρίστη. Ἡ κρύπτη μποροῦσε νά φιλοξενήσει ἀρκετούς ἀσθενεῖς κατά τήν παννυχίδα τοῦ Σαββάτου ἐνῶ ἡ ἀπευθείας πρόσβαση στήν σορό τοῦ ἁγίου ἐπιτρεπόταν μόνο κατόπιν εἰδικῆς ἄδειας.

Τό τέμπλο κατά τόν Mango, ὁ ὁποῖος δημοσιεύει καί ἕνα ὑποθετικό σχέδιό του, ἀποτελοῦνταν ἀπό χαμηλό θωράκιο, κιονίσκους πού ἐπέτρεπαν τήν θέα στό ἱερό καί κατέληγαν στό ὑψηλότερο τμήμα τους σέ ὀριζόντιο μικρότερο θωράκιο, εἰκονοστάσι στό κεντρικό μέρος τοῦ ὁποίου σύμφωνα μέ τά θαύματα ὑπῆρχε τριγωνικῆς μορφῆς «λαβδάριν» (σέ σχῆμα Λ) μέ τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἐνῶ ἀριστερά ἡ εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καί δεξιά τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου. Στό δεξιό τμήμα τοῦ τέμπλου ἀναφέρεται ἡ δεξιά «κατάβασις» σκάλα πρὸς τόν χῶρο τῆς κρύπτης μπροστά ἀπό τήν ὁποία ὑπῆρχε μικρό προστώ «τροπική» μέ τήν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

Ο Mango⁴⁴⁵ ταυτίζει - λανθασμένα κατά τήν γνώμη μας - τήν εἰκόνα αὐτή μέ τήν εἰκόνα τοῦ δεξιοῦ ἄνω θωρακίου τοῦ τέμπλου. Πιστεύουμε πῶς ἀφοῦ καί ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει τήν ἀρχική δημιουργία τῆς κρύπτης γιά νά φυλάσσει τά λείψανα τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου ἡ «τροπική» τῆς δεξιᾶς εἰσόδου τονίζει τήν κατάβαση στήν κρύπτη καί κατά ἀναλογία τῆς «τροπικῆς» τῆς κεντρικῆς εἰσόδου, μποροῦσε στό ἄνω τμήμα της νά κοσμεῖται ἀπό εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου ἡ ὁποία νά εἶναι ἄλλη ἀπό αὐτήν τοῦ τέμπλου. Σέ ἄλλη περίπτωση ἡ «τροπική» ἢ θά βρισκόταν ἀκριβῶς μπροστά ἀπό τό δεξιό τμήμα τοῦ τέμπλου καί ἡ κατάβασις θά γινόταν ἀπό ἐκεῖ ἢ ἡ «τροπική» θά ἦταν χωρίς καμμία τιμητική εἰκονογράφηση, γεγονός ἐλάχιστα πιθανό.

Στόν ναό ἔμπαινε κανεῖς διασχίζοντας ἕναν αἶθριο αὐλαιο χῶρο καί διερχόμενος μία ἀψιδωτή εἴσοδο, διακοσμημένη στό ὑπέρθυρο μέ τήν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στόν ὁποῖον ἦταν ἀφιερωμένος ὁ ναός πού ὀδηγοῦσε στόν Νάρθηκα. Ἀπό τόν Νάρθηκα μποροῦσε νά περάσει στόν χῶρο

⁴⁴⁴ C. Mango, *Templon*, σ. 5.

⁴⁴⁵ C. Mango, *Templon*, σ. 8-9.

τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπό μία ἀπό τίς τρεῖς πύλες πού ὑπῆρχαν ἐκεῖ καί ὁδηγοῦσε κάθε μία (βόρεια, κεντρική καί νότια) στό ἀντίστοιχο κλίτος τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς.

Στόν βόρειο τοῖχο στό σχέδιο τοῦ Mango ὑπάρχει ὁ χώρος ἐνός ξενῶνα τόν ὁποῖον ὅμως ἀπάλειψε ὁ Nesbitt, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται τήν ὑπαρξη τέτοιου χώρου βορείως τοῦ ναοῦ χωρίς ὅμως νά ἀπαλείψει καί τό σχέδιο μίας εἰσόδου στόν βόρειο τοῖχο πού κατά τήν ἄποψή του ὅμως ὁδηγοῦσε στόν χώρο τῶν ἀποχωρητηρίων. Κατά τόν τελευταῖο ὁ χώρος ὁ ὁποῖος κατά τήν διάρκεια τῆς νύχτας ἀπομονωνόταν ἀπό τόν ὑπόλοιπο ναό μέ κάγκελα ξεκινοῦσε ἀπό τόν Νάρθηκα ἕως τό Σκευοφυλάκιο ἐνῶ κατά τόν Mango λίγο πρίν τόν χώρο τοῦ ἱεροῦ τά κάγκελα σχημάτιζαν ἕνα τρίγωνο καί ἐνώνονταν μέ τόν βόρειο τοῖχο.

Στήν περιοχή τοῦ ἱεροῦ ὁ Nesbitt συμφωνεῖ μέ τόν Sodini πώς ὑπῆρχαν δύο κλιμακοστάσια, ἕνα στά δεξιὰ (νότιο) γιά τήν εἴσοδο στήν κρύπτη τοῦ ἁγίου καί ἕνα στά ἀριστερά (βόρειο) γιά τήν ἔξοδο ἀπό αὐτήν. Ὁ ἴδιος πιστεύει πώς κάγκελα γιά τήν φύλαξη κατά τήν διάρκεια τῆς νύχτας ὑπῆρχαν μόνον ὅπου χρειαζόταν. Δηλαδή στήν Κρύπτη, στό Σκευοφυλάκιο καί στό βόρειο κλίτος. Ὁ λόγος πού τό βράδυ οἱ ἀσθενεῖς κλειδώνονταν στό βόρειο κλίτος ἦταν ἡ δική τους προστασία ἀπό πιθανή κλοπή τῶν πραγμάτων τους.

Ὁ ναός εἶχε ἄμβωνα στό κυρίως μέρος του, σύνθρονο στό ἱερό του καί ὑπερῶο. Μία ὁλόσωμη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, βρισκόταν πάνω ἀπό τήν πόρτα τοῦ Σκευοφυλάκιου καί μία παράσταση τῆς Σαμαρείτισσας δίπλα στήν νότια εἴσοδο τοῦ ναοῦ.

Δ.2.1 Ἡ κοινωνική καί οἰκονομική διάσταση τῆς τιμῆς τῶν ἁγίων στήν βυζαντινή Κωνσταντινούπολη. Μία πρώτη προσέγγιση μέ βάση τό παράδειγμα τῆς τιμῆς τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου

Στίς διηγήσεις τῶν θαυμάτων δέν ἔχουμε ἀναφορές γιά πολύτιμα ἀφιερώματα τῶν πασχόντων στόν ναό οὔτε γιά ἀκριβὰ μωσαϊκά τά ὁποῖα προσέφερε κάποιος μέγας δωρητής. Οἱ προσκυνητές τοῦ ναοῦ ἦταν συνηθισμένοι ταπεινοί ἄνθρωποι συνήθως μικροῦ ἢ μεσαίου εἰσοδήματος. Ἡ Συλλογή τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μᾶς μεταφέρει ἕνα ταπεινό κλίμα σχετικά μέ τήν τιμή τοῦ ἁγίου στήν Κωνσταντινούπολη. Δέν ἔχουμε περιγραφές λαμπρῶν πανηγύρεων, αὐτοκρατορικῆς ἢ Πατριαρχικῆς παρουσίας στόν ναό προσέλευση ἀξιωματούχων λαϊκῶν ἢ κληρικῶν. Ὅπου ἀναφέρεται ἡ συλλογή σέ ἐξέχουσες προσωπικότητες τό κάνει μόνον γιά νά καταδείξει τόν χρόνο κατά τόν ὁποῖο ἔλαβε χώρα τό ἱστορούμενο γεγονός. Ὁ ἅγιος δέν διέθετε ἄλλωστε οὔτε δικό του ἀποκλειστικό ναό. Ἀκόμη καί ἡ παννυχίδα τοῦ Σαββάτου προκύπτει πώς γινόταν πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου

Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου καί τῆς ἁγίας Φεβρωνίας καί ὄχι τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου⁴⁴⁶.

Ἄρα δικαιολογεῖται ἡ ἀπουσία ἐξεχόντων προσώπων ἀπό τήν συλλογή ὡς ἀσθενῶν, ἀπό τήν εἰδικότητα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν θεραπεία τῆς κήλης μίας ἀσθένειας ἡ ὁποία παρουσιάζεται κυρίως σέ ἀνθρώπους τῶν ὁποίων οἱ δραστηριότητες ἀπαιτοῦν σωματικό μόχθο; Πιθανότατα ναί. Γιά αὐτό τά καταγραφόμενα ἐπαγγέλματα τῶν ἀσθενῶν στήν συλλογή τῶν θαυμάτων ἀνήκουν στά λεγόμενα χειρωνακτικά τῶν ὁποίων οἱ κάτοχοι δέν μποροῦσαν εὐκολά νά ἀνέλθουν τήν κοινωνική καί διοικητική κάθε φύσεως ἱεραρχία. Ἀκόμη ἄλλωστε καί ἂν δέν ἐπρόκειτο γιά κήλη ἀλλά γιά μία ἄλλη ἀσθένεια τῶν γεννητικῶν ὀργάνων καί ὁ ἀσθενής ἦταν κοινωνικά ὑψηλόβαθμος δύσκολα ἡ προκατάληψη περί τῶν θεμάτων αὐτῶν θά ἐπέτρεπε τήν συμπερίληψη τῆς περίπτωσης του στήν Συλλογή. Ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη ἡ συλλογή προβάλλει καί τήν ἰδιαίτερη σεμνοτυφία ἀφ' ἑνός ἀλλά καί τήν κοινωνική ἀνισότητα, ἡ ὁποία εἶχε τήν ἀντανάκλασή της ἀκόμη καί στήν ἐπιλογή τοῦ ἁγίου καί τοῦ ναοῦ στόν ὁποῖο κάποιος θά κατέφευγε προκειμένου νά ἐπιζητήσει τήν θαυματουργική ἴασή του.

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος καί ὁ ναός του ἀποτελοῦσαν τό καταφύγιο ἀπλῶν καί φτωχῶν ἀνθρώπων τῶν ὁποίων οἱ ἀσθένειες ἐπιβάρυναν τήν θέση μέ τήν ντροπή ἡ ὁποία τίς συνόδευε. Αὐτό εἶχε μεγάλη μακροπρόθεσμα ἐπίπτωση καί στήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος δέχθηκε τό τελειωτικό πλήγμα μέ ἀποτέλεσμα τήν ἐξασθένηση τῆς λειτουργίας του ὡς θεραπευτικοῦ κέντρου τήν περίοδο τῶν τραγικῶν γεγονότων τῆς εἰκονομαχίας. Εἶναι χαρακτηριστικό τό γεγονός ὅτι ἐνῶ στό θαῦμα ἀρ. 34 ἀναφέρεται ἡ ὕπαρξη σέ παλιότερη ἐποχή στόν χῶρο τοῦ νάρθηκα μίας σειρᾶς πιθανότατα τοιχογραφιῶν, οἱ ὁποῖες ὡς θέμα τους εἶχαν τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου κατά τήν περίοδο τῆς συγγραφῆς τῶν θαυμάτων αὐτές εἶχαν καταστραφεῖ καί δέν εἶχαν ἀντικατασταθεῖ.

Τήν ἴδια μαρτυρία γιά μία καλύτερη οἰκονομική δυνατότητα τοῦ ναοῦ σέ ἐποχή προγενέστερη αὐτῆς τῆς συγγραφῆς τῶν θαυμάτων, ἔχουμε καί ἀπό τήν πληροφορία πῶς ὁ ναός παλαιότερα συντηροῦσε δέκα φύλακες ἀλλά μετά τόν θάνατό τους δέν ἀντικαταστάθηκαν καί μόνο ἕνας ἀσθενής ἐθελοντικῶς, ἀσκοῦσε αὐτά τά καθήκοντα.

Τό γεγονός αὐτό ἰσχυροποιεῖ τήν διατυπωθεῖσα ἄποψη τοῦ Nesbitt γιά ἐγκληματικότητα στήν ἀστική περιοχή τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατά τούς 60 καί 70 μ.Χ. αἰῶνες,⁴⁴⁷ ἀλλά μπορεῖ νά δικαιολογεῖ καί τήν ἄποψη τῶν Haldon καί Deroche⁴⁴⁸ οἱ ὁποῖοι ὅπως προαναφέρθηκε στίς αἰτίες

⁴⁴⁶ Deroche, ὁ.π., σ. 99.

⁴⁴⁷ Nesbitt, ὁ.π., σ. 18-19.

⁴⁴⁸ Πρβλ. ὑποσημ. 424.

συγγραφῆς τῶν συλλογῶν τῶν θαυμάτων τῶν ἁγίων συγκαταλέγουν καί τήν οἰκονομική ἐνίσχυση τῶν ναῶν, μέσω τῆς προσέλκυσης μέ τήν διάδοση τῶν θαυματουργιῶν πού ἐπιτελοῦνταν σέ αὐτούς περισσότερων πιστῶν.

Δ.2.2 Ἡ ἁγία Φεβρωνία

Εικ. 7. Ἡ ἁγία Φεβρωνία

Ἡ ἁγία μάρτυρας Φεβρωνία (BHG 659 a-h)⁴⁴⁹ τῆς ὁποίας τό κατά πολλούς θρυλικό μαρτύριο φαίνεται ὅτι γράφτηκε ἀπό μία μαθήτριά της, τήν Θωμαΐδα, πού κατά τήν δική της διαβεβαίωση ἦταν αὐτόπτης τῶν βασάνων πού ὑπέστη ἡ ἁγία καί τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου της.

Διηγεῖται ὅτι ἡ μάρτυρας, γυναίκα θρυλικῆς ὁμορφιάς, ζοῦσε ὡς μοναχή στήν Νίσιβη τῆς βόρειας Μεσοποταμίας σέ μοναστήρι πού εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπό τήν ἁγία Πλατωνίδα τήν ὁποία στήν ἡγουμενία εἶχε

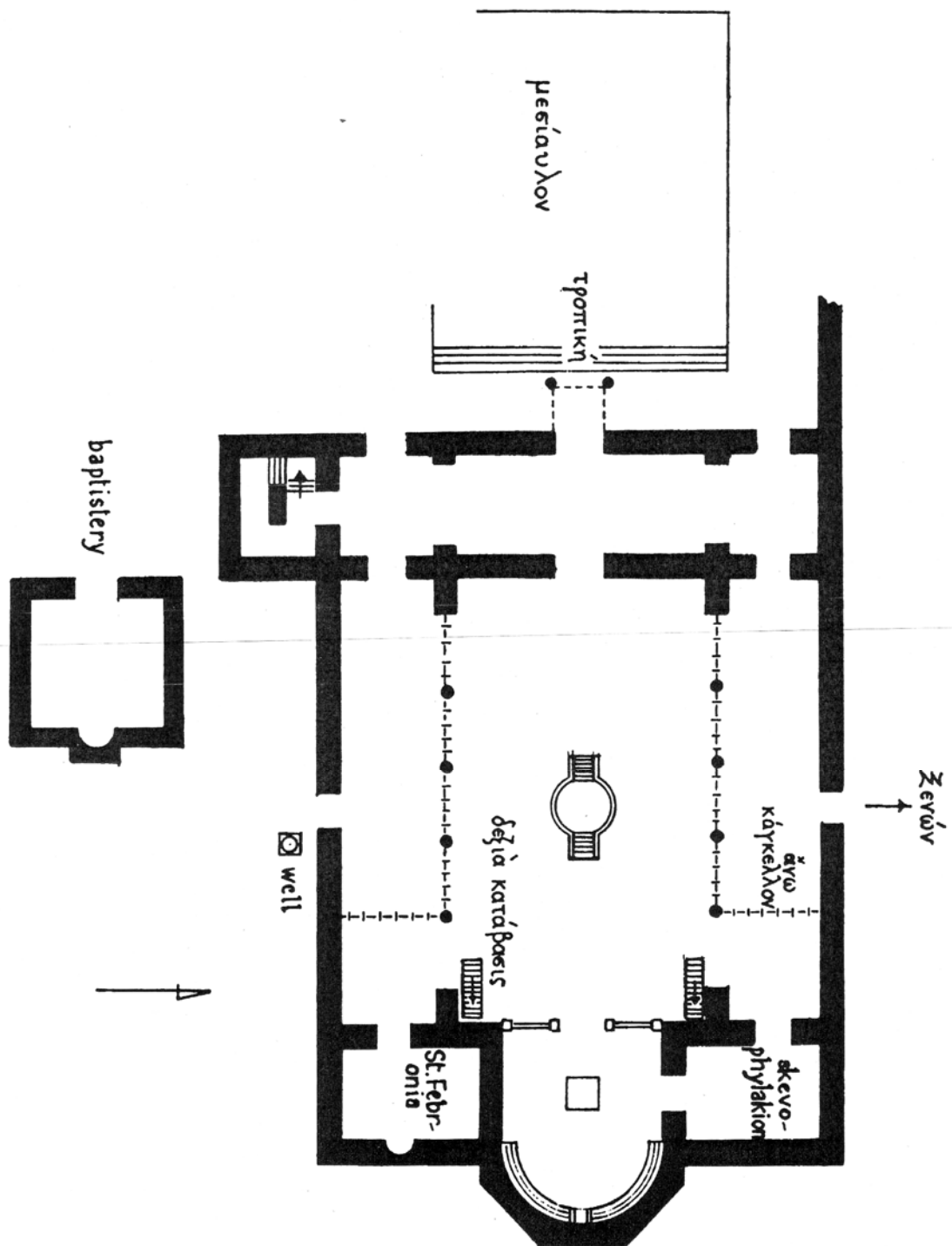
διαδεχθεῖ ἡ θεία τῆς ἁγίας Φεβρωνίας, ἁγ. Βρυέννη. Ὅταν κηρύχθηκε ὁ διωγμός

τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐνῶ ὅλες οἱ συμονάστριές της ἀναχώρησαν ἀπό τήν μονή, ἡ ἁγία Φεβρωνία καί ἡ μαθήτριά της ἁγ. Θωμαΐς παρέμειναν ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι ἡ ἁγία Φεβρωνία ἦταν ἀσθενής καί δέν μποροῦσε νά ὑποστεῖ τήν κακουχία τῆς μετακίνησης στά βουνά ὅπου κατέφυγαν οἱ ὑπόλοιπες γιά νά κρυφτοῦν.

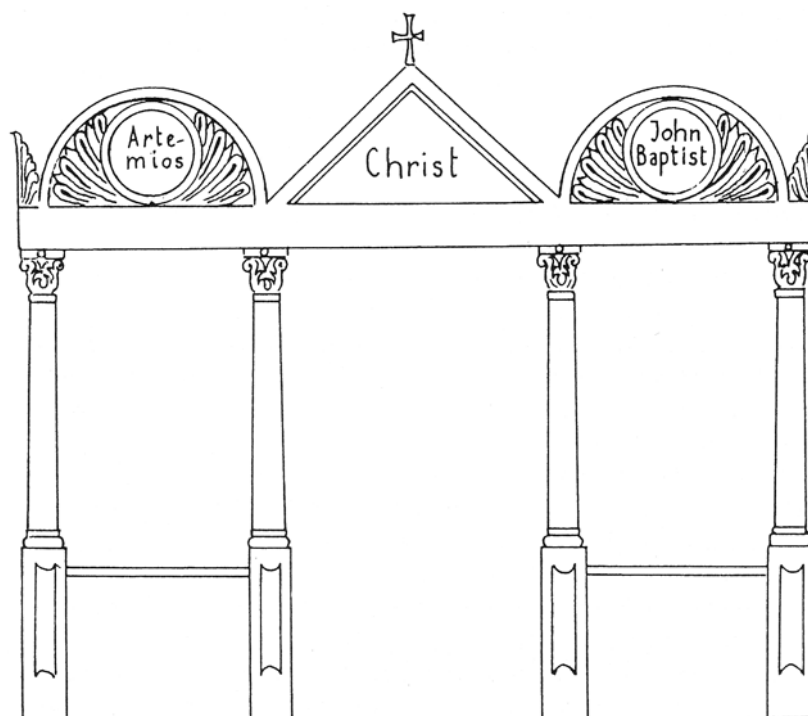
Ὅταν τήν συνέλαβαν καί τήν ὀδήγησαν σέ δίκη προτάθηκε στήν ἁγία νά ἐγκαταλείψῃ τήν πίστη της καί νά παντρευτεῖ τόν Λυσίμαχο, τόν ἕναν ἐκ τῶν τριῶν στρατιωτικῶν οἱ ὁποῖοι εἶχαν τεθεῖ ἐπικεφαλῆς τῶν διωγμῶν ἐναντίον τῶν χριστιανῶν στήν περιοχή. Ἡ ἁγία ἀρνήθηκε νά θυσιάσῃ στά εἰδωλα καί νά ἐγκαταλείψῃ τήν ὑπόσχεση τῆς ἀγνείας πού εἶχε δώσει καί ὡς συνέπεια, ὁ Σέλενος, ὁ δεύτερος καί σκληρότερος τῶν διωκτῶν διέταξε νά γυμνωθεῖ, μαστιγωθεῖ, ἀκρωτηριασθεῖ καί ἐν τέλει ἀποκεφαλισθεῖ. Ἀπό τήν σκληρότητα τῶν βασανισμῶν ἄρκετοί ἀπό τούς παρευρισκόμενους ἐγκατέλειψαν τήν εἰδωλολατρική πίστη τῶν σκληρότατων βασανιστῶν καί ἀσπάσθηκαν τόν χριστιανισμό.

Πρός τιμὴν της οἰκοδομήθηκε μέγας ναός ἀλλά τό σῶμα της (μετά ἀπό θαυματουργική δική της ἄρνηση νά μεταφερθεῖ) παρέμεινε στό μοναστήρι πού ἔζησε χωρίς ποτέ νά γίνῃ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων της, παρά μόνον ἐνός τῶν δοντιῶν της, τό ὁποῖο τοποθετήθηκε σέ εἰδική θήκη καί μεταφέρθηκε μέ πολύ ἐπισημότητα στόν νεόδητο ναό.

⁴⁴⁹ *Novum Auctarium BHG*, σ. 78.

Εἰκ. 7. Τό σχέδιο κατὰ τόν C. Mango τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στήν περιοχή «Ὁξεία» τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὅπου ἀναπτύχθηκε ἡ τιμή τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου.

Εἰκ. 8. Τό ὑποθετικό σχέδιο τοῦ Τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στήν «Ὁξεία» τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τόν *Cyrill Mango*.

Στήν Κωνσταντινούπολη τιμῶταν στό παρεκκλήσι της πού βρισκόταν στόν ναό τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στήν Ὁξεία μαζί μέ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο. Ὁ Συναξαριστής τῆς Κωνσταντινουπόλεως μνημονεύει μεταφορά λειψάνων τῆς ἁγίας στήν Βασιλεύουσα πόλη κατὰ τό 363 μ.Χ. Πολλά θαύματα τῆς ἁγίας ἀναφέρει ἡ παράδοση σέ σχέση μέ τά λείψανά της στήν Νίσιβη, τόσο στόν ναό της ὅσο καί στήν μονή ὅπου φυλασσόταν τό ἅγιο λείψανό της. Ἡ μνήμη της ἑορταζόταν μέ πανήγυρη πού τελοῦνταν στόν ναό τήν 25ῃ Ἰουνίου. Οἱ πρῶτες πληροφορίες πού ἔχουμε γιά τήν μάρτυρα μᾶς ἔρχονται ἀπό τόν Ζ' μ.Χ. αἰώνα.⁴⁵⁰

Τό παρεκκλήσι τῆς ἁγίας Φεβρωνίας βρισκόταν στό δεξιό τμήμα τοῦ ναοῦ. Αὐτό φαίνεται πώς ἔπαιζε σημαντικό ρόλο στήν θαυματουργία τοῦ ἁγίου. Ἡ ἁγία στόν ναό τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στήν Κωνσταντινούπολη εἶχε ἕναν ἐπικουρικό ρόλο, *ὑπουργός τοῦ ἁγίου*⁴⁵¹, στήν θεραπεία γυναικῶν οἱ ὁποῖες προσέφευγαν στόν ἅγιο Ἀρτέμιο. Ἡ ἰδιαίτερη φύση τῶν ἀσθενειῶν (ἀσθένειες τῶν γεννητικῶν ὀργάνων), φαίνεται πώς ὑπαγόρευε αὐτήν τήν βοήθεια τῆς ἁγίας Φεβρωνίας ὅσον ἀφορᾷ στίς γυναῖκες ἀσθενεῖς.

⁴⁵⁰ Βλ. λήμμα «Φεβρωνία» στήν *Θ.Η.Ε.*, τ. 11^{ος} ὅπου καί βασική βιβλιογραφία.

⁴⁵¹ Θαῦμα ἀρ. 24.

Στό Tell Tuneir της Συρίας ο αρχαιολόγος M. Fuller ανακάλυψε τά έρείπια ενός Συριακού μοναστηριού, στό όποιο βρέθηκε όδοντόσχημη μαρμάρινη θήκη όπου πρέπει νά ήταν τοποθετημένο τό δόντι της άγίας. Ό P. Chiesa εξέδωσε τό λατινικό μαρτύριο⁴⁵² της άγίας ένώ ή Jeanne-Nicole Saint Loreant μελέτησε σέ βάθος τά άγιολογικά δεδομένα για την άγία Φεβρωνία. Στην άγγλική έκδόθηκε ό βίος της άγίας άπό τούς S. A. Harvey καί S. Brock⁴⁵³.

Εικ. 10. Φορητή εικόνα του 1607/8 μ.Χ. που άπεικονίζει σκηνές του μαρτυρίου της άγίας Φεβρωνίας, γύρω άπό την κεντρική μορφή του Βίκτωρα κατά την έποχή εκείνη Μητροπολίτη του Novo Brno (Gračanica).

Εικ. 11. Η όδοντόσχημη μαρμάρινη θήκη στην όποία πρέπει νά ήταν τοποθετημένο τό δόντι της άγίας που βρέθηκε στό Tell Tuneir της Συρίας άπό τόν αρχαιολόγο M. Fuller.

⁴⁵² P. Chiesa, *Le Versioni Latine della Passio Sanctae Febroniae: Storia, Metodo, Modelli di Due Traduzioni Agiografiche Altomedievali*, Spoleto, Centro Italiano de Studi Sull'alto Medioevo, 1990.

⁴⁵³ A. S. Harvey and S. Brock, *Holy Women of the Syrian Orient*, Berkeley, University of California Press, 1998, σσ. 150-176.

Δ.3 Ἡ συλλογή τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὡς ἐπιστημονική πηγή

Ἦδη ἀναφερθήκαμε στήν λειτουργία τῆς συλλογῆς τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὡς πολύτιμης πηγῆς γιά μία σειρά ἐρευνητῶν οἱ ὁποῖοι ἄντλησαν καί ἀντλοῦν ἀπό αὐτήν ὑλικό γιά μελέτες στήν περιοχή τῆς ἐπιστήμης τους.

Ὁ Σ. Κουγέας ἄντλησε ἀπό τήν συλλογή λαογραφικό ὑλικό ἐνῶ ὁ Φαίδων Κουκουλές παραπέμπει συχνότατα στά θαύματα στό κλασσικό πολύτομο σπουδαῖο λαογραφικό του ἔργο⁴⁵⁴. Ὁ Baynes βοηθήθηκε ἀρκετά ἀπό τήν μελέτη τῶν θαυμάτων γιά τήν μελέτη τῶν τοπογραφικῶν δεδομένων τῆς Κωνσταντινουπόλεως περί τόν 7ο μ.Χ. αἰώνα. Τά τοπωνύμια πού προσφέρει ἡ συλλογή εἶναι πολλά καί ἀρκετά ἀπό αὐτά ἐπιτρέπουν τήν ἀκριβέστερη τοποθέτηση καί τόν ἐντοπισμό περίφημων τοποθεσιῶν τῆς βυζαντινῆς Κωνσταντινουπόλεως γιά τήν θέση τῶν ὁποίων ἀκόμη οἱ εἰδικοί διαφωνοῦν.

Τό πρόβλημα αὐτό ἔγινε ὀλοφάνερο ἀπό τήν ἴδια τήν ἀναζήτηση τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στήν Ὁξεία. Ἀρχικῶς θεωρήθηκε πῶς ἔπρεπε νά ἀναζητηθεῖ στό μικρό νησί τοῦ συμπλέγματος τῆς Πριγκήπου ἀλλά ἀπό τήν μελέτη τῶν θαυμάτων καί τά τοπογραφικά στοιχεῖα πού αὐτά προσέφεραν (ἐμπορικό κέντρο γύρω ἀπό τόν ναό, ὁ ξενώνας τοῦ Χριστοδότου πού βρισκόταν κοντά του, τά ἔμβολα τοῦ Δομνίνου κλπ) ἔγινε καταφανές ἡ θέση του στό ἱστορικό πολεοδομικό συγκρότημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Τοποθεσίε⁴⁵⁵ ὅπως τά ἔμβολα τοῦ Δομνίνου (ἡ κάθετη στήν περίφημη Κωνσταντινουπολίτικη Μέση βυζαντινή ὁδός πού συνέδεε τόν Κεράτιο μέ τόν Βόσπορο) ἡ Ἐκκλησία τῆς ἁγίας Ἀναστασίας, ὁ ξενώνας τοῦ Χριστοδότου, ἡ Ἐκκλησία τῆς Παρθένου «στά Κύρου», τῆς Πηγῆς, τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα «στά τοῦ Ρουφίνου», ἡ Ἀργυρούπολη, τό Δεύτερον, τό Ἑβδομον, ἡ Μαгнаύρα, τά λουτρά τοῦ Ξενῶνος ἧτοι γέ Παχεντίου, τά λουτρά τοῦ Δαγισθεῦ, τῶν Ἀνθεμίου, οἱ περιοχές «τά Ἰορδάνου», «τά Βιβιανού», τό Κανδελάριν, ὁ παλαιός σταῦλος τοῦ Ἱπποδρόμου, ζωντανεύουν τήν βυζαντινή Κωνσταντινούπολη ἀναφερόμενες ἐν μέσῳ πολλῶν ἄλλων στίς διηγήσεις τῶν θαυμάτων καί ὁδηγοῦν τίς τοπογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος μελέτες σέ ἀκριβεῖς ἀναστατικές εἰκόνες τῆς Πόλεως. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἀστικοῦ χώρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τῶν κτιρίων της μέσα ἀπό τίς διηγήσεις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου προβάλλει πεντακάθαρα τινάζοντας ἀπό πάνω τῆς συσσωρευμένη σκόνῃ αἰώνων.

⁴⁵⁴ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός* (1948-1955), Παπαζήσης, Ἀθήνα.

⁴⁵⁵ Τίς τοποθεσίε⁴⁵⁵ πού ἀναφέρουν τά θαύματα ἐκτός τοῦ εἰδικοῦ ἄρθρου τοῦ Ν. Baynes, *Topografica* καταγράφει καί ὁ Η. Delehay, *Les recueils* σ. 34.

Ἡ οἰκονομική ζωή τῆς βυζαντινῆς Κωνσταντινουπόλεως διαφαίνεται σαφῶς καθὼς στά θαύματα περιγράφονται πλῆθος οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων, καταστήματα, ἐπαγγέλματα, κατοικίες καί διαφορετικῆς οἰκονομικῆς διαστρωμάτωσης συνήθειες καί συμπεριφορές. Καταστηματάρχες, ἐργάτες, ναυτικοί, ἔμποροι, πολιτικά πρόσωπα, ἐκκλησιαστικοί λειτουργοί (συνήθως χαμηλόβαθμοι) κλπ. συνθέτουν τὸ οἰκονομικὸ μωσαϊκὸ μίας μεγαλούπολης τῆς προεικονομαχικῆς περιόδου⁴⁵⁶.

Θεσμοὶ ὅπως τὸ νομικὸ καί δικαστικὸ σύστημα ἢ ἡ Ἐκκλησία καί τὰ ἱδρύματά της μποροῦν νὰ μελετηθοῦν σέ βάθος, μέ βάση τίς διηγήσεις τῶν θαυμάτων, σέ μία ἐποχὴ σημαντικῶν ἀλλαγῶν στὸν Μεσογειακὸ χῶρο (ἡ περίοδος τῆς βασιλείας τῶν Ἡρακλείου καί Κώνσταντα τοῦ Β' 610-669 μ.Χ.) ἀπὸ τὴν ὁποία δυστυχῶς ἔχουμε ἐλάχιστα γραπτὰ μνημεῖα πού μᾶς ἐπιτρέπουν τὴν μελέτη της.

Ἡ στρατιωτικὴ δομὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀπασχόλησε μέ ὑλικὸ τῶν θαυμάτων τοὺς George T. Dennis καί John Halton ἐνῶ οἱ φιλόλογοι ἀντλήσαν ἀπὸ τὰ θαύματα σημαντικὰ στοιχεῖα ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα (ἰδιαίτερα τὸ δημῶδες) τῆς ἐποχῆς.

Ἡ περιοχὴ ὅμως τῆς ἐπιστήμης στὴν ὁποία τὰ θαύματα προσέφεραν μέ ἀπλοχερία τίς ὑπηρεσίες τους εἶναι ἡ ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς καί τῆς Νοσηλευτικῆς στὴν περίοδο περὶ τὸν 7ο μ.Χ. αἰώνα. Ὁ ἀναγνώστης τῶν θαυμάτων ἔρχεται σέ ἐπαφὴ μέ τὴν ὀργάνωση καί λειτουργία τῶν βυζαντινῶν νοσηλευτικῶν ἱδρυμάτων, τὰ ὁποῖα ἐξαρτῶνταν σέ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, τοὺς περίφημους ξενῶνες⁴⁵⁷. Εἰδικοί ἐρευνητές τῆς ἱστορίας τῆς ἱατρικῆς ἀντλοῦν ἀπὸ τὰ θαύματα τὸ ὑλικὸ τους γιὰ μία πιὸ ἐντοπισμένη ἔρευνα ἱατρικῶν θεμάτων καί τοῦ τρόπου ἀντιμετώπισης καί θεραπείας συγκεκριμένων νόσων στοῦ βυζάντιο⁴⁵⁸.

Ὅπωςδὴποτε ἀδιαμφισβήτητη εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς συλλογῆς τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου γιὰ τὴν μελέτη ἐπὶ μέρους θεολογικῶν ζητημάτων ἱστορικοῦ ἀλλὰ καί συστηματικοῦ ἐνδιαφέροντος καί θεμάτων σχετικῶν μέ τὴν χριστιανικὴ ἀρχαιολογία καί τέχνη. Δέν μπορούμε ὅμως ἀπὸ

⁴⁵⁶ M. Mango Mundell, «The commercial map of Constantinoupolis», *D.O.P.* 54, 2000.

⁴⁵⁷ Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στοῦ θέματος αὐτοῦ ἔχουν τὰ δημοσιεύματα τοῦ T. S. Miller, «Byzantine Hospitals» στο *D.O.P.* 38, Symposium on Byzantine Medicine, 1984, σσ. 53-63 καί τοῦ ἴδιου «The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire» στο Henry E. Sigerist *Supplements to the Bulletin of the History of Medicine, New Series* 10., Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1985.

⁴⁵⁸ J. Lascaratos, «Miraculous ophthalmological therapies in Byzantium», *Documenta Ophthalmologica* 81, σσ. 145-152, 1992· J. Lascaratos, C. Tsiamis, A. Kostakis, «Surgery for Inguinal Hernia in Byzantine Times (A.D. 324-1453) : First Scientific Descriptions», *World Journal of Surgery* 27, 2003, σσ. 1165-1169· J. Lascaratos, S. Malacates, A. Kostakopoulos, «Urological treatments in Byzantine hagiographical texts (325-1453 A.D): miracles or reality?», *British Journal of Urology* 79, 1997, σσ. 153-158.

τήν θέση αὐτή νά μήν ἐπισημάνουμε πώς ὁ θεολογικός χῶρος ἐλάχιστα ἔχει δείξει τό ἐνδιαφέρον του ἕως καί σήμερα στό σπουδαῖο αὐτό κείμενο.

Εὐτυχῶς – παρότι ἡ μελέτη της ἀφορᾷ μεταγενέστερη χρονική περίοδο - ἡ Alice Mary Talbot σέ κείμενά της ἀλλά καί σέ προγράμματα τοῦ τμήματος βυζαντινῶν σπουδῶν πού διευθύνει στό Dumbarton Oaks, φέρνει διαρκῶς θεολογικοῦ χαρακτήρα στοιχεῖα τῆς συλλογῆς τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν ἐπιφάνεια. Θέματα ὅπως ἡ τιμή τῶν θαυματουργῶν ἁγίων στό βυζάντιο καί ἡ λειτουργία τῶν ναῶν τους ὡς θαυματουργικῶν πηγῶν γιά ἕνα πλῆθος πιστῶν πραγματεύεται σέ εἰδικές μελέτες της⁴⁵⁹ (ἐν μέσῳ τοῦ ἄλλου σημαντικοῦ ἀγιολογικοῦ της ἔργου) καί συνεισφέρει πολλά στήν θεολογική σπουδή γενικότερα.

⁴⁵⁹ Alice-Mary Talbot, *Faith Healing in Late Byzantium: The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline Mass. 1983 · τῆς ἰδίας « Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts », *D.O.P.* 56, 2002.

Ε. Ἡ ὑμνολογία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου

Ἡ τιμὴ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τίς πηγές ὑφίσταται ἤδη ἀπὸ τὴν μεταφορὰ τῶν λειψάνων του στὴν Κωνσταντινούπολη ἀλλὰ τὰ πρῶτα γραπτὰ μνημεῖα γιὰ αὐτὴν προέρχονται ἀπὸ τὴν συλλογὴ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου, στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε στὴν προηγούμενη ἐνότητα, καὶ χρονολογεῖται στὸν 70 μ.Χ. αἰώνα.

Ε.1. Ἡ ἀγιολογικὴ ὑμνογραφία

Σχετικὰ μέ τὴν ἀγιολογικὴ ὑμνογραφία ἔχουν γραφεῖ ἀρκετὰ ἔως σήμερα ἀλλὰ ἐδῶ θὰ σημειώσουμε μερικά ἐπιγραμματικά πορίσματα τῶν εἰδικῶν ἐρευνητῶν γιὰ αὐτὴν, ὅπως τὰ ἔχει συμπεριλάβει στὸ εἰδικό του κείμενο – εἰσήγηση στὸ IB' Συνέδριο Πατερικῆς Θεολογίας ὁ καθηγητὴς Θ. Δετοράκης⁴⁶⁰.

Κατ' ἀρχὴν ὁ μελετητὴς τῆς ἀγιολογικῆς ὑμνογραφίας ξεκινά ἀπὸ τὸ δεδομένο πὺς ἡ ὑμνολογία τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ἦταν ἀποκλειστικά Δεσποτικὴ, Χριστολογικὴ ἕνα δεδομένο τὸ ὁποῖο ἰσχύει τουλάχιστον ἔως καὶ τὸν 40 μ.Χ. αἰώνα κατὰ τὸν ὁποῖο παρατηροῦμε παντελῆ ἔλλειψη εἰδικῆς ἀγιολογικῆς ὑμνογραφίας. Ἡ γενέθλιος ἡμέρα (ἡμέρα τοῦ θανάτου) τῶν μαρτύρων τιμοῦνταν ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἐκκλησία μέ τὴν ἀνάγνωση κατὰ τὴν λειτουργικὴ σύναξη τῶν πιστῶν τοῦ μαρτυρίου, τοῦ συναξαρίου τοῦ μάρτυρα.

Ἡ πρώτη ἀγιολογικὴ ὑμνογραφία ἀρχίζει νὰ ὑπάρχει μέ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἑορτολογίου, τοῦ ὁποίου τὴν πρώτη φάση ἀνάπτυξης παρατηροῦμε ἤδη κατὰ τὸν 40 μ.Χ. αἰώνα, ὅπου τουλάχιστον ἡ ἑορτὴ τῶν ἁγίων Πάντων εἶχε καθιερωθεῖ. Οἱ πρῶτες ὑμνογραφικὲς συνθέσεις πρὸς τιμὴν τῶν ἁγίων ἦταν τὰ ἰδιόμελα καὶ αὐτόμελα τροπάρια. Κάποια ἀπὸ αὐτὰ χρονολογοῦνται στὸν 50 καὶ 60 μ.Χ. αἰώνα.

Μέ τὴν ἐμφάνιση τῶν μεγάλων ὑμνογραφικῶν συνθέσεων, τῶν κοντακίων κατὰ τὸν 60 καὶ 70 μ.Χ. αἰώνα, οἱ μεγάλοι ὑμνογράφοι συνέθεσαν πολλὰ κοντάκια πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἁγίων. Τουλάχιστον 14 ἀπὸ αὐτὰ ἀποδίδονται ἀδιαμφισβήτητα στὸν μεγάλο Μελωδὸ Ρωμανό. Σήμερα ἀποτελεῖ βέβαιη πεποίθηση τῶν ἐρευνητῶν τὸ ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ τροπάρια πού διατηροῦνται ὡς αὐτόνομα στὴν λατρευτικὴ πράξη τῆς Ἐκκλησίας μας κάποτε ἀποτελοῦσαν προοίμια κοντακίων. Σχεδὸν ἀποκλειστικά στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀνήκουν τὰ κοντάκια πού τοποθετήθηκαν στὴν ἀκολουθία τοῦ ὁρθρου, διατηρώντας καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ τους ὡς κοντάκια.

⁴⁶⁰ Θ. Δετοράκης, «Οἱ ἅγιοι καὶ οἱ μάρτυρες στὴν ὑμνογραφία» στὸ *Ὁ ἅγιος καὶ ὁ μάρτυρας στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας – Εἰσηγήσεις IB' Συνεδρίου Πατερικῆς Θεολογίας, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος Ἀθήνα 1994*, σσ. 203-215

Κατά τήν ἀρχική περίοδο τῆς διαμόρφωσης τοῦ ὑμνογραφικοῦ εἵδους πού διαδέχθηκε τό κοντάκιο, τοῦ κανόνα, οἱ μεγάλοι κανονογράφοι θέλησαν νά δώσουν προτεραιότητα στά Χριστολογικά καί Θεομητορικά θέματα καί ἔτσι ἡ πλειονότητα τῶν κανόνων τῆς πρώτης αὐτῆς περιόδου ἀφορᾷ Δεσποτικές καί Θεομητορικές ἑορτές.

Μετά τήν πλούσια παραγωγή κανόνων πού ἀφοροῦσαν στά θέματα αὐτά, οἱ μάρτυρες καί οἱ ἅγιοι ἀπετέλεσαν τήν μεγάλη πηγή ἔμπνευσης γιά τοὺς κανονογράφους. Τόν 9ο μ.Χ. αἰώνα συνεπῶς μπορούμε νά θεωρήσουμε ὡς τόν αἰώνα ἐκεῖνον κατά τόν ὁποῖο σημειώνεται ἡ μεγάλη στροφή πρὸς τήν ἀγιολογική ὑμνογραφία καί σέ αὐτό τό γεγονός συνετέλεσε ὅπωςδήποτε καί ἡ διαμόρφωση κατά τήν περίοδο ἐκείνη τῶν μηναίων. Ὁ Ἰωσήφ ὁ ὑμνογράφος μορφή πού δεσπάζει κατά τήν περίοδο αὐτή, ὁ κατεξοχήν ἐγκωμιαστής τῶν ἁγίων, ἀπό τοὺς 466 κανόνες τοὺς ὁποῖους συνθέτει εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τοὺς 385 ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς συνθέτει πρὸς τιμὴν ἁγίων.

Ἀπὸ τήν χρονική περίοδο αὐτὴν καί μετὰ ἡ ἀγιολογική ὑμνογραφία ἀναπτύσσεται διαρκῶς ἕως καί σήμερα παράγοντας ἀξιόλογες συνθέσεις οἱ ὁποῖες μποροῦν νά καταταγοῦν σέ ὅλα τὰ ὑμνογραφικά εἶδη.

Ε.2 Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν ὑμνογραφημάτων πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου

Μία γενική ἀλλὰ ἐνδιαφέρουσα ἀναφορά στίς ὑμνογραφικές συνθέσεις πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου παραθέτει στό τέλος τοῦ συνοπτικοῦ σημειώματός του περί τοῦ ἁγίου ὁ π. Ἰ. Ράμφος στά *Ἀγιολογικά μελετήματά* του. Ἀσφαλῶς ὁ ἐντοπισμός τῶν ἐπὶ μέρους κωδίκων στοὺς ὁποῖους περιέχονται ὑμνογραφικά πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου ἀπαιτεῖ μία πιό συστηματική ἀναζήτησή τους στοὺς καταλόγους χειρογράφων. Αὐτὴ ἡ ἀναζήτηση καί οἱ ἀναφορές ἀνά κατάλογο, πού ἔχουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καί σημασία γιά τήν μελέτη μας, παρουσιάζονται παρακάτω.

α) Ἡ ἀναφορά τοῦ π. Ἰωάννη Ράμφου⁴⁶¹

Ἀπὸ τὰ ἀγιολογικά μελετήματα τοῦ π. Ἰ. Σ. Ράμφου ἀντιγράφουμε τήν ἀναφορά του στήν ὑμνογραφία τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου.

«Κανόνα εἰς τόν ἅγιον Ἀρτέμιον, οὗ ἡ ἀκροστιχίς «Τὴν σὴν νέμοις μοι πλουσίαν χάριν Μάκαρ», ἔγραψεν Ἰωσήφ ὁ ὑμνογράφος (886+) στιχηρά δέ ὁ Στουδίτης. (*Μηναῖον Ὀκτωβρίου*, ἔκδ. Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ, ἐν Βενετία 1843). Τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἐξεδόθησαν καί ἰδιαίτεροι πλήρεις ἀκολουθίαι (L. Petit, *Bibliographie des Acolouthies Greques*, Bruxelles 1926

⁴⁶¹ Ἰ. Σ. Ράμφος (πρωτοπρεσβύτερος), ὁ.π., σ. Η-73

σ. 15) ἐν κώδιξι δέ τοῦ ἁγ. Ὅρους εὗρηνται καί ἄλλοι κανόνες εἰς τόν ἅγιον, ὡς καί ἰδιαίτερος παρακλητικός κανὼν καὶ κδ' οἴκοι.»

Ἀπὸ τὸν κατάλογο χειρογράφων τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα Λαυριώτου ἀντιγράφουμε:

« α' Ἀκολουθία ἁγίου Ἀρτεμίου

Κώδικες Μονῆς Μεγίστης Λαύρας

Κώδικες 70, 3 140, 13 171,2 181,1 (φ. 1α)

β' κανόνες

Κώδικες 244, 1,2,3 254 269, 2

γ' Κανόνες παρακλητικοί

Κώδικες 182,2 (φ.30α) καὶ δ' Οἴκοι ἐν Κώδιξι 169, 18,19 καὶ 244,3»

Οἱ Σπυρίδων Λαυριώτης καὶ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, συμπληρώνουν γιὰ τὴν I.M. Μεγίστης Λαύρας καὶ τοὺς κώδικες⁴⁶²

1091,1 1987,1 2093 (ἀκολουθία) ἐνῶ στοὺς καταλόγους τῶν Βατοπεδινῶν χειρογράφων τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου καὶ Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ ὁ Ἱ. Ράμφος⁴⁶³ ἐντοπίζει τοὺς κώδικες 787,1 802,3 (κανόνες) 820,1 (ἀκολουθία)

β) Ἀγιορειτικοὶ κώδικες κατὰ τὸν Σπ. Λάμπρου⁴⁶⁴

Βιβλιοθήκη Μονῆς Κωνσταμονίτου

Κώδικας 487 (51) Χαρτ. 8, XVIII αἱ.

Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου

«Ἐν τέλει ἔτος 1790 καλιγράφος Ὀνούφριος μοναχῶς (sic) ἀπὸ τὴν Παλαιά Πάτρα, Αὐγούστου 25»

Βιβλιοθήκη Μονῆς Παντελεήμονος

Κώδικας 6002 (495) Χαρτ. 8, XVIII-XIX (φ. 148)

14. (φ. 105) Ἀκολουθία εἰς τὸν Μεγαλομάρτυρα Ἀρτέμιον

16. (φ. 132) Κανὼν παρακλητικός εἰς τὸν ἅγιον Ἀρτέμιον

(ὁ κῶδιξ συμπέπηκται ἐκ τεμαχίων κωδίκων ὑπὸ διαφόρων χειρῶν γεγραμμένων)

Κώδικας 6392 (885) Χαρτ. 4, XIX (φ. 82)

1. Ἀκολουθία «Ἐν μηνί Ὀκτωβρίου Κ', τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου»

⁴⁶² Σπυρίδωνος Λαυριώτου καὶ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μ. Λαύρας*, Paris 1925.

⁴⁶³ Ἱ. Σ. Ράμφος (πρωτοπρεσβύτερος), *δ.π.*, σ. Η-73.

⁴⁶⁴ Σ. Π. Λάμπρος, *Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos*, τ. 2, Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1966.

Κώδικας 5982 (475) Χαρτ. 8, XIX (φ. 49)

1. «Κανών παρακλητικός εἰς τόν ἅγιον Ἀρτέμιον»

Κώδικας 5885 (378) Χαρτ. 8, XVIII (φ. 90)

6. (φ. 57α) «Παράκλησις εἰς τόν ἅγιον Ἀρτέμιον»

Βιβλιοθήκη Μονῆς Ἰβήρων

Κώδικας 4657 (537) Χαρτ. 16, XVIII

18' «Κανών τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου»

Βιβλιοθήκη Μονῆς Ξηροποτάμου

Κώδικας 2668 (335) Χαρτ. 8, XIX

«Στιχηρά Ἰδιόμελα εἰς τήν λιτήν τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου κτλ. μετὰ φωνῶν»

γ) Ἀγιορειτικοί κώδικες κατὰ τοὺς Λ. Πολίτη - Μ. Ι. Μανούσακα⁴⁶⁵

Βιβλιοθήκη Μονῆς Κουτλουμουσίου

Κώδικας 73 (611) Χαρτ. φφ. 56 1822

4. (φ. 29ν), «Ἀκολουθία ἁγ. Ἀρτεμίου τοῦ Θαυματουργοῦ (20 Ὀκτωβρίου)»

Κώδικας 224 [τυπικ. α.α.] 28×20 φφ. 17 1826 «Ἀκολουθία ἁγ. μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου (Ὀκτ. 20)»

Γραφή ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα πεποικιλμένα ἀρχικά. Στάχως χαρτονίνη. Ἐγράφη ὑπὸ Νεοφύτου Σκούρτου, 1826⁴⁶⁶.

Κώδικας 225 (639) 24×16 1852-58

1. Ἀκολουθία ἁγ. μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου (Ὀκτ. 20).

«Ἐγράφη διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδων τῶν ὁσιοτάτων γερόντων Θεοδοσίου καὶ Μακαρίου καὶ τῆς συνοδείας αὐτῶν Ἰγνατίου μοναχοῦ καὶ Νικηφόρου ἱερομονάχου ἀπὸ κελλίον Κουτλουμουσιανὸν Ἅγιοι Ἀπόστολοι (τὸ ἐπικαλούμενον τῶν Καρπουζάδων) . Ἐγράφη ἐν τῷ ἁγιονύμῳ Ὁρει τοῦ Ἄθωνος ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αωνβ [1852]»

Γραφή ἐπιμελημένη. Ἐρυθρόγραφα ἀρχικά καὶ ἐπίτιτλα. Στάχως χαρτονίνη⁴⁶⁷.

⁴⁶⁵ Λίνου Πολίτη (μέ τή συνεργασία Μ. Ι. Μανούσακα) , «Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὁρους», Ἑλληνικά - Περιοδικὸν σύγγραμμα Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (Παράρτημα), Θεσσαλονίκη 1973.

⁴⁶⁶ Πολίτη - Μανούσακα, Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι, σ. 89.

⁴⁶⁷ Ὁ. π., σ. 90.

Βιβλιοθήκη Μονῆς Παντοκράτορος

Κώδικας 374 (264) Χαρτ. 16,5×11,5 σσ. 13, 19ος αιώνας
Συλλειτουργικόν περιέχον τήν γ' καί τήν στ' ὥδην ἐκ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ
ἱερομάρτυρος Ἀντίπα καί τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου.

Ἐν φ.1ν εἰκὼν ἁγ. Ἀντίπα. Πανόδετον.

Εὐστρατιάδης – Λαυριώτης κώδικας 2091,4⁴⁶⁸.

Βιβλιοθήκη Μονῆς Σταυρονικήτα.

Κώδικας 484 (198) Χαρτ. 21,5×15 φφ. 29 τέλος 19ου αἰώνα.

Ἀκολουθία μεγαλομ. Ἀρτεμίου (20 Ὀκτ.)

(Παρά Petit, *Acolouthies*, δέν ἀναφέρεται ἔντυπος ἀκολουθία αὐτοῦ)

Γραφή ἀρκούντως ἐπιμελής. Ἐρυθρογραφία. Στάχωσης ἡμιδερματίνη⁴⁶⁹.

Βιβλιοθήκη Μονῆς Ξενοφώντος

Κώδικας 505 (208) Χαρτ. 22,5×17,5 φφ. 32 19ος αἰώνας.

1. (φ.1) ἁγίου μάρτυρος Ἀρτεμίου (20 Ὀκτ.) [οὐχί πλήρης]

Τρία διάφορα τεύχη, διάφοροι χειρες. Μόνον ὁ ἀρ. 1 διά γραφῆς παλαιᾶς
λειτουργικῆς (ἀρχ. 19ου αἰῶνος). Ἐρυθρογραφία. Οἱ ἀρ. 2 – 3
μεταγενέστεροι. Στάχωσης νεωτέρα ἡμιδερματίνη πρόχειρος⁴⁷⁰.

Κώδικας 536 (239) Χαρτ. 20×15 φφ. 91 ἀρχ. 19ου αἰῶνος.

1. (φ.1) Κανὼν παρακλητικὸς εἰς ἁγ. Ἀρτέμιον.

2. (φ. 11) «Τοῦ ἐν ἁγίοις ἐνδόξου μεγαλομ. Ἀρτεμίου ὡς ἐν εἵδει
ἐγκωμίου» (εἰς δημῶδη). Ἀρχ. Μέγας ἐστάθη εἰς τὴν ἀνδρείαν ἐκεῖνος ὁ
Ἀχιλλεύς καί ἦτον θαυμαστόν πρᾶγμα εἰς αὐτόν.

3. (φ. 25) Ἀκολουθία τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου. (φ. 57-60 [χ.2] ἕτερος αἶνος καί
τό μεθεόρτιον).

Α. Οἱ ἀριθμοὶ 1 καί 4 διά τῆς αὐτῆς χειρός (τοῦ 1807, βλ. Β) : γραφή ὀρθία,
στρογγύλη, λίαν ἐπιμελής. Οἱ ἀρ. 2-3 δι' ἄλλης χειρός, δεξιοκλινούς,
συνεχιζούσης τὴν τυπικὴν τῆς μονῆς Ξηροποτάμου. Πλουσία ἐρυθρογραφία
(πλὴν ἐν ἀρ. 2) Χάρτης εἰς ἀρ. 1 καί 4 χονδρός, ἀθαμβής, εἰς ἀρ. 2 καί 3
στιλπνός καί λεπτός. Κατάστασις ἀρκούντως καλή. Στάχωσης νεωτερικὴ ἐκ
καστανόχρου δέρματος· πλαίσιον ἐξ ἐντύπων κοσμημάτων, παραστάσεις.

Β. φ. 91 Τέλος σὺν Θεῷ τοῦ πίνακος, τῇ δὲ μ' ἐνισχυσάσῃ Κυρία τοῦ παντὸς
δόξα καὶ αἶνος διὰ παντὸς. ,αωζ[1807] κατὰ μῆνα Φεβρ(ουάριον), Κύριλλος.

⁴⁶⁸ Ὁ. π., σ. 154.

⁴⁶⁹ Ὁ. π., σ. 193.

⁴⁷⁰ Ὁ. π., σ. 204.

Ββ. Ἐν πφ. Ἀρχ. Σημείωμα ἔτ. 1913 ὅτι κτῆμα τῆς Ξενοφωντινῆς καλύβης ὁ Ἅγ. Ἀρτέμιος (ἐξαρτωμένης ἐκ τῆς σκῆτης Ξενοφῶντος)⁴⁷¹.

Κώδικας 546 (249) Χάρτ. 21,5×16 σσ. 23 19ος αἰώνας.

[σ. 64] (Ἀκολουθία) Ἅγ. Ἀρτεμίου καὶ ὁσίου Γερασίου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κεφαλληνία ἀσκήσαντος, ἐν ᾗ καὶ τό ἅγιον λείψανον κεῖται σῶον.

Γραφή στρογγύλη, ἐπιμελής. Πλουσία ἐρυθρογραφία. Ἀριθμοῦνται σελίδες διὰ χ1. Στάχσις ἡμιδερματίνη νεωτέρα⁴⁷².

Χειρόγραφα βιβλιοθήκης Σκήτης Προδρόμου.

Κώδικας 560 (5) Χάρτ. 30,5×21 σσ. 119 σελ. 2 ετ. 1874-1881

6. (σ. 88) Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου Γερασίου [τοῦ ἐν Κεφαλληνία] τοῦ νέου ἀσκητοῦ καὶ τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου. Ἀρχ. Πάτερ Γεράσιμε τά σᾶ θεία κατορθώματα.

Α. Ἐρυθρογραφία. Αἱ σσ. 102-117 μεταγενεστέρα (βλ. Β), διὰ μελάνης ἰώδους. Ἐν τέλει πολλά φύλλα ἄγραφα. Στάχσις ἡμιδερματίνη νεωτέρα.

Β. Ἐν ἔτει 1874 Μηνί Νοεμβρίῳ, σ. 63. Τέλος τῆς ὅλης βιογραφίας καὶ τῆς ἀκολουθίας, ἐν ἔτει 1874, σ. 117 Τέλος τῇ 22 Σεπτεμβρίου 1881⁴⁷³.

δ) *Ἀνέκδοτοι κανόνες*⁴⁷⁴

(115)⁴⁷⁵ Κ Ὀκτ. Μνήμη τοῦ ἁγ. Μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου

Can. Inc. Δέξαι τάς δεήσεις / τῶν πίστει καὶ πόθῳ

Acr. –

Ἰωσήφ in nonae odes acrostichide.

Ἦχος πλ. Β' Κύματι θαλάσσης

Athous. Vatopediou 787, ff. 10v-27

Γιὰ τόν κανόνα αὐτό ἡ κ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου σημειώνει⁴⁷⁶: «Πρβλ. Εὐστρατιάδου, “Ταμεῖον”, *ΕΦ* 37 (1938), 468 Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, 118. Σημειωτέον ὅτι ὁμοίως ἀρχόμενος κανὼν ἐν *AHG* VIII, 430 σημ.1, καταγράφεται ὡς κανὼν τοῦ Ἰωσήφ εἰς ἁγ. Γεώργιον (ΚΓ’ Ἀπριλίου) περὶ τοῦ ὁποίου βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, 160, σημ. 4. Ὁ παρὼν κανὼν εἶναι

⁴⁷¹ Ὁ. π., σ. 219.

⁴⁷² Ὁ. π., σ. 225.

⁴⁷³ Ὁ. π., σ. 243.

⁴⁷⁴ Ἐ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμεῖον ἀνέκδοτων βυζαντινῶν ἀσματικῶν κανόνων Seu Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta orientis christiani, I. Κανόνες Μηναίων*, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφέλιμων βιβλίων, Ἀθῆναι 1996.

⁴⁷⁵ Οἱ ἀριθμοὶ στίς παρενθέσεις δηλώνουν τὴν ἀρίθμηση τῶν χειρογράφων κανόνων ἐν σειρᾷ στοῦ ἔργου τῆς Ἐ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμεῖον*.

⁴⁷⁶ Ἐ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμεῖον*, ὑποσ. 84, σ. 61.

πράγματι διασκευή τοῦ ἀνωτέρω κανόνος, ἐκδεδομένου ὑπὸ τοῦ Σπ. Λαυριώτου, Κανόνες παρακλητικοί κατ' ἥχον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Γεώργιον Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, ἀντιγραφέντες ἐκ τοῦ Λαυρεωτικοῦ κώδικος K132, *Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη Β'* (1937-1938), σσ. 32-34.»

116. Ὑπερος κανὼν εἰς τὴν αὐτὴν ἑορτήν.

Can. Inc. Ἰερωτάτην ἑορτὴν γηθόμενοι / νῦν συγκροτήσωμεν

Acr. –

Ἦχος πλ. Δ', Ἀρματηλάτην Φαραὼ ἐβύθισε

Athous. Kausokalyvion (?)

Σημ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου⁴⁷⁷: «Περὶ τοῦ κώδικος βλ. ἀνωτέρω σημ. 51. Περὶ τοῦ κανόνος βλ. Εὐστρατιάδου, “Ταμεῖον”, *ΕΦ* 37 (1938) 468. Ὁ κανὼν εὔρηται ἐκδεδομένος ἐν τινι παλαιᾷ καὶ δυσπροσίτῳ ἐκδόσει ἐν Μυκόνῳ τοῦ 1862, ἐκ χειρογράφων τῆς Ι. Μονῆς Παντελεήμονος τοῦ Ἀγ. Ὁρους, ὡς δηλοῦται ἐν τῇ προμετωπίδι τῆς σχετικῆς ἐντύπου ἀκολουθίας. Πρβλ. Petit, *BAG* 15, ἀρ. 3, σελ. 15-30. Ἡ Ἀκολουθία ἐνετοπίσθη εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ.»

117. Ὑπερος κανὼν εἰς τὴν αὐτὴν ἑορτήν.

Can. Inc. Ὁ χορός τῶν φιλοχρίστων / καὶ φιλάθλων ἡ πληθὺς

Acr. –

Ἦχος πλ. Δ', Τῷ συντρίψαντι πολέμους

Athous. *Lavrae* Δ55, ff. 139-140.

Ε.3 Ἑντυπες Ἀκολουθίες κατὰ τὸν L. Petit⁴⁷⁸

1. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου τοῦ θαυματουργοῦ. Μνήμην ἐπιτελοῦμεν ἐν μηνὶ ὀκτωβρίῳ κ'.

Νέον Λειμωνάριον 2, τ. ΙΙ, σσ. 63-69 μέ συναξάριον στίς σελ. 66-68. Inc. Οὗτος ὁ μακάριος Ἀρτέμιος ἔγινε δούκας καὶ αὐγουστάλιος, ἦτοι μικρὸς αὐγουστος τῆς Ἀλεξανδρείας.

2. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου ψαλλομένη τῇ κ'. τοῦ ὀκτωβρίου μηνός. Ἐκ τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ ἁγίου ὄρους. Ἀντιγραφέν ἐκ τοῦ πρωτοτύπου παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις κ. Γενναδίου Εὐθυμίου ἀδελφοῦ τῆς ἁγίας μονῆς τῷ 1821, ἐκδίδεται δαπάνῃ τοῦ ὑποτακτικοῦ αὐτοῦ Ἀντωνίου Βενιέρη. Ἐν Μυκόνῳ τῇ κ' Σεπτεμβρίου, αὐξβ' Στὸ τέλος στίς σελίδες 34-38 ἀκολουθεῖ συναξάρι τοῦ ἁγίου.

⁴⁷⁷ Ο. π., ὑποσ. 85, σ. 61.

⁴⁷⁸ L. Petit, *Bibliographie des Acolouthies Grecques*, Bruxelles, Société des Bollandistes, 1926, σ. 15.

3. Ἀκολουθία καί βίος τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου τοῦ μεγάλου.

G. Bouteres, *Παράρτημα Λειμωναρίου*, σσ. 2-27 καί συναξάρι στίς σσ. 46-50.

Κ. Δουκάκη, *Μ. Συναξαριστής* (Ὀκτώβριος), σ. 288 ἐξ. «λόγον ἐγκωμιαστικόν εἰς τόν ἔνδοξον μεγαλομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Ἀρτέμιον τόν θαυματουργόν»

Ἐπίσης ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου συμπεριλαμβάνεται σέ ἐκδόσεις τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἁγίας Ματρónας⁴⁷⁹

3. Ἀκολουθία τῆς ὁσίας Ματρώνης τῆς Χιοπολίτιδος. Καί ἡ εὕρεσις τῆς τιμίας κάρας αὐτῆς καί μνήμη τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Ἀρτεμίου καί τῶν μαρτύρων Κηρύκου καί Ἰουλίττης. Νῦν τό πρῶτον τυπωθεῖσα. Δαπάνη τοῦ ἐντιμωτάτου κυρίου Θεοδώρου Πρασακάκη τοῦ ἐκ Χίου. ,αψπ. Ἐνετίησιν, 1780. Παρά Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Στίς σελίδες 14-16 παρατίθεται συναξάρι τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μέ Inc. Οὗτος ὁ μακάριος Ἀρτέμιος, δοῦξ καί αὐγουστάλιος Ἀλεξανδρείας γενόμενος .

4. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου καί τῆς ὁσίας μητρός ἡμῶν Ματρώνης τῆς Χιοπολίτιδος. Συντεθεῖσα ὑπό τίνος εὐσεβοῦς πρὸς χρῆσιν καί ὠφέλειαν τῶν εὐσεβῶν καί ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Ἀδεία καί προτροπῇ τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου κυρίου Κυρίλλου. Ἐπιστασία τοῦ τιμιωτάτου ἐν πραγματευταῖς κυρίου Ἰωάννου Ἀμοίρου. Ἐν τῷ κατὰ τό πατριαρχεῖον ἐλληνικῷ τοῦ γένους τυπογραφείῳ. Ἐν ἔτει 1815. Στήν ἀκολουθία αὕτη δέν συνεκδίδεται συναξάρι τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

Ἡ Henrica Follieri⁴⁸⁰ σημειώνει τούς κανόνες Ἀρτέμιος ἔπλησεν ἄρτιον δρόμον (Γεωργίου in theotociis) Eph 37 (1938) 467 καί Ἀρτεμίου ἔνστασιν τοῦ γενναίου EA 23 (1903) 533.

E.4 Κανόνες πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στά *Analecta hymnica graeca*⁴⁸¹

Στά *Analecta hymnica graeca e codicibus eruta Italiae inferioris*, δημοσιεύονται δύο κανόνες τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου :

Ὁ Κανόνας ποίημα τοῦ Γεωργίου στόν ἅγιο Ἀρτέμιο «φέρων ἀκροστιχίδα τὴνδε Ἀρτέμιος ἔπλησεν ἄρτιον δρόμον <Γεωργίου>» σέ ἥχο δ', ὁ ὁποῖος δημοσιεύεται βάσει τῶν χειρογράφων Barb. gr. 535 , ff. 147-149v, Paris. gr. 1619, ff. 111-112v καί Sinait. gr. 562, ff. 101-103⁴⁸². Ὁ κανόνας εἶναι

⁴⁷⁹ L. Petit, *BAG*, σσ. 186-187.

⁴⁸⁰ H. Follieri, *Initia hymnorum ecclesiae graecae*, τ. 1 A-Z, Studi e testi 211, Biblioteca apostolica Vaticana, Citta del Vaticano, 1960.

⁴⁸¹ A. Debiasi Gonzato and G. Schirò, *Analecta hymnica graeca e codicibus eruta Italiae inferioris*, vol. 2. Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici Università di Roma, Rome, 1979.

⁴⁸² A. Debiasi Gonzato and G. Schirò, *AHG*, 20 Oct., Canon XXIV, σσ. 229-237.

πλήρης (μέ μόνη κατά τήν συνήθεια τήν β' ὡδή νά ἀπουσιάζει) καί τόν ἀριθμό τῶν τροπαρίων νά μὴν εἶναι σταθερός στίς ὡδές.

Καί ὁ κανόνας τοῦ Θεοφάνους (;) «*φέρων ἀκροστιχίδα τῇνδε Ἰόν θεῖον Ἀρτέμιον ἄσμασι στέφω*». Σέ ἥχο δ', ὁ ὁποῖος δημοσιεύεται μέ βάση τά χειρόγραφα Crypt. Δ, ff., 27-29ν καί Mess. gr 52, ff. 32-32ν ⁴⁸³. Ὁ κανόνας εἶναι πλήρης (ἐκτός της β' ὡδῆς), ἐνῶ τά τροπάρια δέν ἔχουν σταθερό ἀριθμό σέ ὅλες τίς ὡδές.

α) Ὁ Κανόνας τοῦ Γεωργίου

Ἡ πρώτη ὡδή εἶναι ἀφιερωμένη στήν λαμπρότητα τῆς χάριτος μέ τήν ὁποία ὁ Θεός κόσμησε τόν μάρτυρά του καί τῶν ἱαμάτων τά ὁποῖα χαρίζει στούς πιστούς.

Οἱ ὡδές γ', δ', ε', στ' δίνουν μεγαλύτερο βάρος στήν ἀπόκρουση τῶν πλανῶν τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπό τόν Ἀρτέμιο καί τήν ὑπεράσπιση τοῦ Χριστοῦ μέ τόν θαρραλέο του λόγο. Στίς ὑπόλοιπες ζ', η', θ' σέ ἀντιδιαστολή μέ τίς προηγούμενες ὡδές τό μαρτύριο ἀποτελεῖ τό κύριο θέμα.

Τό μεγαλεῖο τοῦ μάρτυρα καί ἡ θαυματουργική του δύναμη πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἀνθρώπων ὀφείλεται σέ αὐτά τά δύο στοιχεῖα πού ἀναφέρονται καί στό ἐκτενές μαρτύριο - Ὑπόμνημα τοῦ Ἰωάννη. Τήν τόλμη καί τήν ὀρθότητα τοῦ λόγου τοῦ ἁγίου ἀπέναντι στίς εἰδωλολατρικές πλάνες τοῦ Ἰουλιανοῦ καί τήν ἀντοχή στά μαρτύρια τοῦ σώματος. Τά παρακάτω ἀποσπάσματα φανερώνουν αὐτήν τήν ἰσορροπία στήν ἐξύμνηση τῶν χαρισμάτων τῆς σοφίας καί τῆς ἀνδρείας πού ἐπέδειξε ὁ μεγαλομάρτυρας Ἀρτέμιος κατά τό μαρτύριό του.

«Σοφία ἐνδεδυμένος καί ἀνδρεία...»

Ἀπό τόν Οἶκο τοῦ κοντακίου⁴⁸⁴ ἥχος β', τούς ἀσφαλεῖς.

«Ἡκόντισας σοφέ,
κατά τῆς ἀθεότητος
τούς λόγους σου ὥσπερ βέλη,
καί τόν ταύτην πατάξας
συνασπισμόν κατέβαλες

Ἐνέπρησας σοφέ, τῷ πυρί τῷ τοῦ πνεύματος
φρονήματα φρυγανώδη

⁴⁸³ A. Debiasi Gonzato and G. Schirò, *AHG*, 20 Oct., Canon XXV, σσ. 238-245.

⁴⁸⁴ A. Debiasi Gonzato and G. Schirò, *AHG*, 20 Oct., Canon XXIV, σ. 234.

ἀνομούντων καί φέγγει
Χριστοῦ πιστοὺς κατηύγασας»

α' καί γ' τροπάρια τῆς ε' ὠδῆς⁴⁸⁵.

«Οἱ τῶν αἱμάτων
τῶν σῶν ρυέντες, μάρτυς, θεῖοι κρουνοί
πᾶσι τοῖς πιστοῖς ἐπήγασαν ποταμούς
ἰαμάτων τοῖς κραυγάζουσιν·
«εὐλογητός εἶ»

γ' τροπάριο ζ' ὠδῆς⁴⁸⁶.

β) Ὁ κανόνας τοῦ Θεοφάνους

Ὁ κανόνας αὐτός ἔχει ἔντονο τό ἱστορικό στοιχεῖο καί πιστότερη σχέση μέ τό Ὑπόμνημα τοῦ Ἰωάννη. Οἱ α', γ', δ', ε' καί στ' ὠδές παρουσιάζονται νά ἐμπνέονται ἀπό τά ἀπάνθρωπα βασανιστήρια στά ὅποια ὑποβλήθηκε ὁ ἅγιος.

Ἰδιαίτερα ἡ γ' ὠδή εἶναι συνεπής πρὸς τό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου, ὅπως αὐτό γράφτηκε ἀπό τόν Ἰωάννη (Ὑπόμνημα) καί εἶναι ἔντονος ὁ ἱστορικός της χαρακτήρας.

Κατά τροπάριο ἡ ὠδή ἀφηγεῖται:

Τόν ἔλεγχο τῆς φλυαρίας (τῶν ἐπιχειρημάτων δηλαδή ὑπέρ τῆς εἰδωλολατρίας) τοῦ ἀποστάτη αὐτοκράτορα. *Τροπάριο α'.*

Τήν ἄρνηση στίς ὑποσχέσεις τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου. *Τροπάριο β'.*

Τόν θρίαμβο τοῦ ἁγίου κατὰ τά μαρτύριά του, ὁ ὁποῖος εἶναι θρίαμβος κατὰ τῶν ἀοράτων δαιμόνων καί τήν ἀνταμοιβή του μέ τό στεφάνι τῶν Χαρίτων. *Τροπάριο γ'.*

Ὁ ὕμνος τῆς σοφίας τοῦ ἁγίου, ὁ ὁποῖος ἀμύνθηκε μέ τόν λόγο του στήν πλάνη τῶν εἰδώλων φαίνεται νά ἐμπνέει τίς ζ' καί ἡ' ὠδές, ἐνῶ ἡ θ' ὠδή κλείνει τόν κανόνα μέ αἰτήσεις πρὸς τόν μάρτυρα γιά συγχώρεση καί ἴαση.

Τά παρακάτω ἀποσπάσματα, φανερώνουν τόν ἀφηγηματικό χαρακτήρα τοῦ κανόνα τοῦ Θεοφάνους.

«Ἰσχύν λαβὼν πρὸς Χριστοῦ,
τοῦ ἀποστάτου κραταιῶς ἄπασαν
τήν ἐν τῷ λόγῳ ἤλεγξας μάρτυς, φλυαρίαν, Ἀρτέμιε

Οὐδόλως ταῖς δολεραῖς
καθυποσχέσεσι, σοφέ, ἤττησαι

⁴⁸⁵ Ὁ. π., σσ. 232-233.

⁴⁸⁶ Ὁ. π., σ. 235.

τοῦ σκολιοῦ, ἔνδοξε
μάρτυς, ἀποστάτου, Ἀρτέμιε»

α' καὶ β' τροπάριο τῆς γ' ὠδῆς⁴⁸⁷

«Μὴ φέρων ὁ δεινός
ἀποστάτης τό εὐτολμον
Ἀρτέμιε, τῆς ψυχῆς σου,
ἐν σχισμαῖς τῶν πετρῶν σέ
ἐκθλίβει, παναοίδιμε»

α' τροπάριο τῆς ε' ὠδῆς⁴⁸⁸

Ε.5 Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος στὰ ἑλληνικά Μηναιῖα⁴⁸⁹

Στίς διάφορες ἐκδόσεις τῶν Μηναιῶν ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου περιλαμβάνεται στήν ἐορτολογική ἀναφορά τῆς 20ης Ὀκτωβρίου ὡς ἑξῆς:

«Τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου, τῆς Ὁσίας Ματρώνης τῆς Χιοπολίτιδος, καί τοῦ Ὁσίου Πατρός ἡμῶν Γερασίμου».

Στήν ἀρχή ἀναφέρεται ἡ τυπική διάταξη, ὅπου ἡ τιμή τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου διακρίνεται ἐκείνης τῶν συνεορταζόντων ἁγίων κατὰ τό ὅτι στήν τυπική τάξη τῶν καθημερινῶν ἡμερῶν, πάντοτε στήν ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ προηγούνται τά γ' πρῶτα Στιχηρά τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καί ἔπονται τῆς ὁσίας Ματρῶνας καί τοῦ ἁγίου Γερασίμου. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τό *Μηναιῖο* περιλαμβάνει τήν ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἐνῶ τῶν συνεορταζόντων ἁγίων τίς ἀκολουθίες πρέπει νά τίς ἀναζητήσει κάποιος εἰς τὰς *ἰδιατέρας φυλλάδας*⁴⁹⁰. Τά γ' Στιχηρά τοῦ ἁγίου ψάλλονται ὅπωςδῆποτε

⁴⁸⁷ Ὁ. π., σ. 239.

⁴⁸⁸ Ὁ. π., σ. 240.

⁴⁸⁹ *Μηναιῖον* τοῦ Ὀκτωβρίου περιέχον ἅπασαν τήν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν μετὰ τῆς προσθήκης τοῦ *Τυπικοῦ*, Ὀκτώβριος κ', ἔκδ. Φῶς, Ἀθῆναι 1961, σσ. 196-197· *Μηναιῖον* Ὀκτωβρίου Ἀποστολικῆς Διακονίας, σσ. 274-275.

⁴⁹⁰ Ἀφορᾷ στίς παλαιότερες ἐκδόσεις τῶν Μηναιῶν, σήμερα ἔχει προστεθεῖ ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Γερασίμου βλ. καί εἶδηση στό *Μηναιῖο* Ὀκτωβρίου τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος σ. 275 ὅπου ἀναγράφεται ὅτι πλήρης ἀσματική Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου Γερασίμου παρατίθεται εἰς τήν σέλ. 477 ἐξ τοῦ παρόντως Μηναιῖου ἐνῶ ἡ εἶδησις αὐτή προστέθηκε καί στόν τίτλο τοῦ ἐξωφύλλου τοῦ ἐν λόγῳ Μηναιῖου· *Μηναιῖον* τοῦ Ὀκτωβρίου περιέχον ἅπασαν τήν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν, διορθωθὲν τὸ πρὶν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἱμβρίου καί παρ' αὐτοῦ αὐξηθὲν τῇ τοῦ τυπικοῦ προσθήκῃ κατὰ τὴν διάταξιν τῆς ἁγίας του Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας ἥς τῇ ἐγγράφῳ ἀδείᾳ ἀναθεωρηθὲν καὶ

καί κατά τήν ἑσπερινή ἀκολουθία τοῦ Σαββάτου μετά τά δ' Ἀναστάσιμα Στιχηρά εἰς τό *Κύριε ἐκέκραξα* ἐνῶ τό Ἀπολυτίκιον τοῦ ἁγίου μαζί μέ τό Ἀναστάσιμο τίθεται πάντοτε πρό τοῦ Θεοτοκίου καί τῆς Ἀπόλυσης ἐνῶ ἡ τυπική διάταξη δίνει τήν δυνατότητα τῆς χρήσης τῶν Στιχηρῶν καί τοῦ Ἀπολυτικίου, εἴτε τῆς Ὁσίας Ματρῶνας εἴτε τοῦ ἁγίου Γερασίμου κατά τήν ἰδιαίτερη συνήθεια τῆς περιοχῆς ὅπου βρίσκεται ὁ ναός καί τῆς ἰδιαίτερης τιμῆς πού ὁ ναός ἔχει γιά κάποιον ἐκ τῶν δύο ἁγίων. Στήν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου ψάλλεται ὁ κανόνας τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καί ἑξαποστειλάρια. Στήν λειτουργία, μετά τήν εἴσοδο, ψάλλεται τό Ἀπολυτίκιον τοῦ ἁγίου καί τό κοντάκιο.

α) *Τά στιχηρά τοῦ Ἑσπερινοῦ*

Στήν ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ ἔχουν ἐνταχθεῖ τρία Στιχηρά Προσόμοια, πού ψάλλονται εἰς τό *Κύριε ἐκέκραξα* σέ ἦχο δ' , ὡς *γενναῖον ἐν μάρτυσιν* καί ἀκόμη τοῦ Στουδίτου (κατά τήν σημείωση τοῦ *Μηναίου*) ἕνα Στιχηρό τοῦ ἁγίου καί ἕνα Θεοτοκίον ἢ Σταυροθεοτοκίον ἀναλόγως. Μετά τά Στιχηρά τῆς Ὁκτωήχου ἀκολουθεῖ ἀκόμη ἕνα τοῦ ἁγίου καί στό τέλος τό Ἀπολυτίκιον Ὁ *μάρτυς σου Κύριε*.

Ἀπολυτίκιον τοῦ Μάρτυρος, ἦχος δ'

Ὁ Μάρτυς σου Κύριε, ἐν τῇ ἀθλήσει αὐτοῦ, τό στέφος ἐκομίσατο τῆς ἀφθαρσίας, ἐκ σοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν· ἔχων γάρ τήν ἰσχύν σου, τοὺς τυράννους καθεῖλεν ἔθραυσε καί δαιμόνων τά ἀνίσχυρα θράση. Αὐτοῦ ταῖς ἱκεσίαις Χριστέ ὁ Θεός, σῶσον τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

ἦχος δ' ὡς γενναῖον ἐν Μαρτυσιν

Οὐρανίαις ἐλλάμψεσι, φωτισθεῖς τήν διάνοιαν, τό τῆς πλάνης ἔφυγες σκότος Ἐνδοξε, καί τῷ φωτί προσεπέλασας, Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, καί ταῖς χάρισιν αὐτοῦ, καταυγάζεις τά πέρατα, διο πρέσβευε, ἐκ φθορᾶς καί κινδύνων λυτρωθῆναι, τοὺς ἐν πίστει ἐκτελοῦντας, τήν ἀεισέβαστον μνήμην σου.

ἀκριβῶς ἐπιδιορθωθὲν ἐκδίδεται νῦν ὑπὸ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας μετὰ προσθήκης ἀπολυτικίων καί τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὁσίου Γερασίμου τοῦ ἐν Κεφαλληνίᾳ., Ἑκδόσεις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1993 (ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἔκδοσης τοῦ 1960).

Ἐπιπνοία τοῦ Πνεύματος, μυηθεῖς γνῶσιν ἔνθεον, τόν τῶν ὅλων
Κτίστην ἔγνωσ Ἀρτέμιε, καί τούς τῇ κτίσει λατρεύοντας,
πανσόφως διήλεγξας, καί ὠδήγησας λαούς, εἰς Θεοῦ τήν
ἐπίγνωσιν, δι' ὃν ἤθλησας, καί τό στέφος ἐδέξω τῶν καμάτων,
λυτρωθῆναι ἱκετεύων, διαφθορᾶς τούς ὑμνοῦντας σέ.

α' καί β' στιχηρό τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἑσπερινοῦ

β) Ὁ κανόνας τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου

Στήν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου ἡ ὁποία περιλαμβάνεται στά *Μηναῖα*
ψάλλεται ὁ κανόνας τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, τοῦ κύριου ποιητῆ τῶν
κανόνων τῶν Μηναίων μέ τήν ἀκροστιχίδα

Τήν σήν νέμοις μοι πλουσίαν χάριν Μάκαρ. Ἰωσήφ.

Ὁ κανόνας εἶναι πλήρης (ἐκτός τῆς β' ὠδῆς) καί τά τροπάρια τῶν ὠδῶν
α', γ', δ', ε', στ', ζ', εἶναι 3 + θεοτοκίο ἐνῶ τῶν ὠδῶν η' καί θ' 4+θεοτοκίο.
Μετά τήν στ' ὠδή ἀκολουθεῖ τό Κοντάκιο καί ὁ Οἶκος καί τό Μηνολόγιο, τό
ὁποῖο ἀποτελεῖ συντετμημένη ἐκδοχή τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Συναξαριστή τῆς
Κωνσταντινουπόλεως. Στό *Μηναῖο*, προστίθεται καί μερικῶν θαυμάτων τοῦ
ἀγίου διήγησις πού περιλαμβάνει τά 6 θαύματα πού ἐκδίδονται καί στόν
Συναξαριστή τοῦ ἀγίου Νικοδήμου.

Ὡδή α' : ἐνθουσιαστικός δοξολογικός ἐόρτιος χαρακτήρας πού τονίζει τήν
ἐνταξη τοῦ ἀγίου στό ἐορτολόγιο καί τόν χορό τῶν ἀγίων χάριν τῆς ἁθλησῆς
του.

Ἡ φαιδρά σου Μάρτυς ἐορτή, πάντας συνεκάλεσε, χαρμονικῶς
εἰς πανδαισίαν σήμερον, προθεῖσα τούς ἄθλους σου, τά
παλαιίσματα, καί τήν ἀνδρείαν ἐνστασιν, ὧν κατατρυφῶντες,
πίστει σέ καί πόθῳ μακαρίζομεν.

Νεκρωθέντα Μάκαρ ἐν σταυρῷ, τόν ἀκατανόητον, σωματικῶς
κατανοήσας Κύριον, τῆς ζωῆς τόν αἷτιον, ἐθελούσιον
ἐπεπόθησας νέκρωσιν, τήν διά βασάνων, ὅθεν ἀθανάτου δόξης
ἔτυχες.

β' καί γ' τροπάρια τῆς α' ὠδῆς.

Ὡδή γ' : ὑμνεῖται ἡ χάριτι Θεοῦ στερεότητα τοῦ μάρτυρα στήν πίστιν του παρὰ τὰ φρικτά μαρτύρια πού ὑπέστη.

Μαρτύρων καλλωπίζεσθαι, τοῖς στεφάνοις Ἐνδοξε,
ἐπιποθῶν ὑπήνεγκας,
τῶν μαστίγων καί τῶν στρεβλώσεων,
τᾶς πικρᾶς ἀλγηδόνας θεία χάριτι.

α' τροπάριο γ' ὠδῆς

Ὡδές δ', ε', στ' : ἀφηγηματικοῦ χαρακτήρα περί τῶν μαρτυρίων πού ὑπέστη ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος, ὡδές οἱ ὁποῖες σαφῶς ἐμπνέονται ἀπό τό Ὑπόμνημα τοῦ Ἰωάννη. Στά φρικτά βασανιστήρια θαυμάζεται καί ὑμνεῖται ἡ πίστις καί καρτερία τοῦ ἁγίου.

Ἰσαγγέλω, γεγονότι τῶν ἄθλων λαμπρότησι, χειρός δι' Ἀγγέλου
σοί, πέμπει τροφήν ὁ οὐράνιος, ἄρτος ἡ ζωή ἡμῶν,
ἐνδυναμούσαν σέ Μάρτυς παναοίδιμε.

γ' τροπάριο δ' ὠδῆς

Ὁ πέτρα ζωῆς, τῆς ψυχῆς τά βήματα πηξάμενος, ταῖς πέτραις
σφιγγόμενος, καί τοῖς ἀλγεινοῖς περικυκλούμενος, ἀληθής
ἀθλοφόρος, ἀκλόνητος διέμεινας.

β' τροπάριο ε' ὠδῆς

Ἀνενδότοις πληγαῖς συντριβέντος σου, σώματος Ἀρτέμει, τοῦ
καρτεροῦ Σοφέ, τήν ψυχικήν εὐγένειαν, διετήρησας πίστει
ἀλώβητον.

β' τροπάριο στ' ὠδῆς

Ὡδές ζ' καί η' : ἀναφέρονται στήν παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀντίδοση τῆς προσφορᾶς τοῦ ἁγίου μέ τήν χάριν τῶν ἱαμάτων. Τονίζεται ἡ παρρησία καί θαυματουργική ἰκανότητα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, πού προέρχεται ἀπό τήν γενναία στάση πού ἐπέδειξε κατά τόν χρόνο τῶν φρικτῶν μαρτυρίων του.

Ροαῖς τῶν αἱμάτων σου, τήν ἐπηρμένην, βασάνων
κατέσβεσας, πυράν Θεομακάριστε, καί δρόσῳ τοῦ
Πνεύματος περιχεόμενος, χαίρων ἀνεκραύγαζες, ὁ ὢν
εὐλογημένος καί ὑπερένδοξος.

Ίάσεων χάριτας, ἀναπηγάζων, παθῶν ὑπεκκαύματα,
σβεννύεις θεία χάριτι, διώκεις δέ πνεύματα ἐπιστασίαις σου,
ἐνδοξε Ἀρτέμιε, διό μεγαλοφώνως σέ μακαρίζομεν.

β' καὶ γ' τροπάρια ζ' ὠδῆς.

Αἵμασι τοῖς σοῖς, ἡ γῆ καθηγιασθή, καὶ ἱατρεῖον ἀναδέδεικται,
σῶμα τό πολυάθλον, πάσαν νόσον, πάσαν κάκωσιν, πάσαν
δαιμόνων πάντοτε, βλάβην ἀποδιῶκον, ἐκ τῶν πιστῶς
προσφευγόντων σοί.

β' τροπάριο η' ὠδῆς.

Ὡδή θ : Τιμητικοῦ δοξολογικοῦ χαρακτήρα, κατακλείδα τοῦ κανόνα. Τό
τελευταῖο τροπάριο, ἱκετήριο πρὸς τόν μάρτυρα, γιά σωματική καί ψυχική
υγεία τῶν τιμώντων τήν μνήμη του.

Σκιρτήσωμεν σήμερον, πνευματικῶς χορεύοντες, Ἀρτεμίου
τῇ μνήμῃ τοῦ θείου Μάρτυρος, ψάλλωμεν Θεῷ ἐν αἰνέσει, τῷ
θαυμαστῷ, ὄντι ἐν Ἀγίοις, καί καθαγιάζοντι, τοὺς ἐν πίστει
τοῦτον σέβοντας.

Ἡ θήκη σου βρύουσα, ἀπαύστως τά Ἰάματα, τοὺς πιστοὺς
προσκαλεῖται πόθῳ ἀρύσασθαι, εἰς σωματικὴν εὐρωστίαν,
εἰς ψυχικὴν, ὄντως σωτηρίαν, Παμμάκαρ, Ἀρτέμιε,
πρεσβευτά τῶν εὐφημούντων σέ.

γ' καὶ δ' τροπάρια τῆς θ' ὠδῆς.

Οἱ στίχοι

Ὅ πάντα λαμπρὸς Ἀρτέμιος ἐν βίῳ,
Τμηθεὶς ἀπῆλθεν εἰς ὑπέρτατον κλέος.
Εἰκάδι Ἀρτέμιος πυκινόφρων αὐχένα τμήθη.

Τό Κοντάκιον

Ἦχος β' Τούς ἀσφαλεῖς

Τόν εὐσεβῆ καὶ στεφηφόρον Μάρτυρα, τόν κατ' ἐχθρῶν νίκης
ἀράμενον τρόπαια, συνελθόντες ἐπαξίως νῦν, ἐν ὑμνωδίαις

εὐφημήσωμεν, Ἀρτέμιον τόν μέγιστον ἐν Μάρτυσι, θαυμάτων
τέ δοτήρα πλουσιώτατον, πρεσβεύει γάρ Κυρίῳ ὑπέρ πάντων
ἡμῶν.

Ὁ Οἶκος

Τίς τοὺς ἀγῶνας ἐξαρκέσει ἐξαιρεῖν Ἀθλοφόρε, ἢ τοὺς πόνους
τοὺς σούς, οὓς περ ἀνδρείως ὑπέμεινας, διὰ τῆς πίστεως τοῦ
Κυρίου, καὶ τῆς χάριτος ἥσπερ Κατηξιώθης· οὐκ ἐξαρκεῖ
διηγῆσασθαι στόμα ἀνθρώπινον, σοφίαν γάρ ἐνδεδυμένος καὶ
ἀνδρείαν, τόν πλοῦτον ἐμίσησας καὶ τὴν ἀξίαν τὴν πρόσκαιρον,
στρατιώτης φανείς γνησιώτατος. Καί νῦν πρεσβεύεις Κυρίῳ
ὑπέρ πάντων ἡμῶν.

Ε.6 Οἱ σημαντικότερες ἐκδόσεις ἀκολουθιῶν τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου

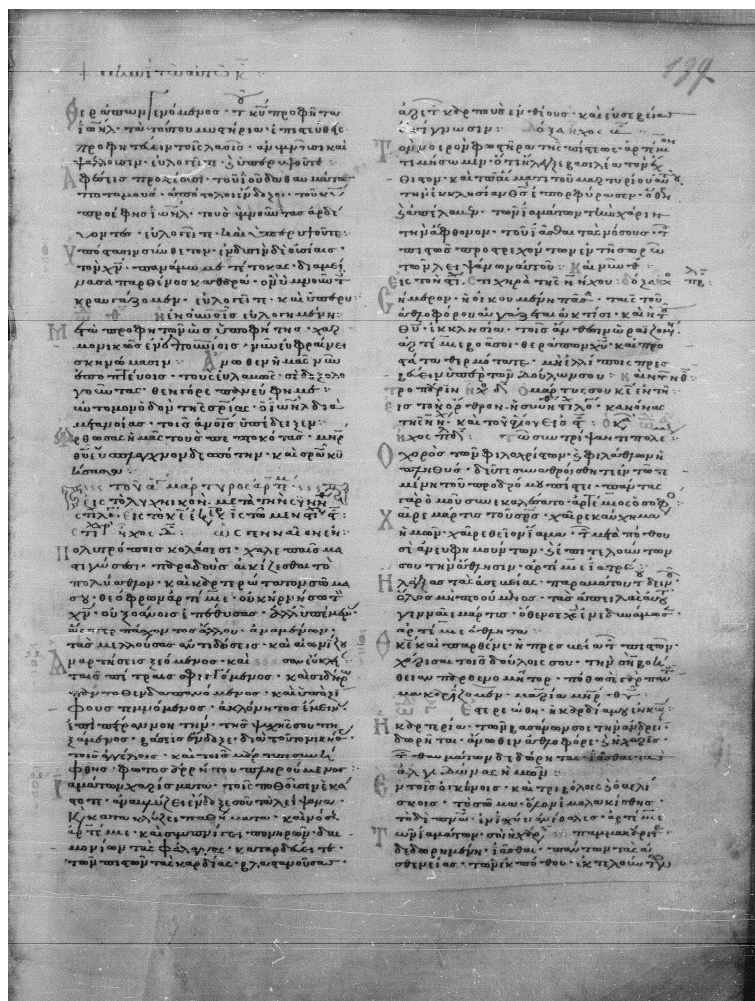
Ε.6.1 Ἡ ἀκολουθία τῆς Μυκόνου

Ὁ L. Petit, καταγράφει τὴν Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος
Ἀρτεμίου, ψαλλομένη τῇ κ' τοῦ ὀκτωβρίου μηνός. Ἐκ τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ
Ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ ἁγίου ὄρους. Ἀντιγραφέν ἐκ τοῦ πρωτοτύπου παρὰ
τοῦ ἐν ἱερομονάχοις κ. Γενναδίου Εὐθυμίου ἀδελφοῦ τῆς ἁγίας μονῆς τῷ 1821,
ἐκδίδεται δαπάνη τοῦ ὑποτακτικοῦ αὐτοῦ Ἀντωνίου Βενιέρη. Ἐν Μυκόνῳ τῇ
κ' Σεπτεμβρίου, αὐξβ'.

Στό τέλος στίς σελίδες 34-38 ἀκολουθεῖ συναξάρι τοῦ ἁγίου.

Ἡ δυσεύρετη ἀκολουθία αὕτη ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τόν ἐκδοτικό οἶκο τοῦ Σ.
Σχοινᾶ στόν Βόλο τό 1965⁴⁹¹ ὅπου καί ἀναφέρεται πὼς ἡ πρώτη ἔκδοσις ἔγινε
τό 1820 καὶ ὅχι τό 1821 ὅπως σημειώνεται ἀπὸ τόν L. Petit ἀλλὰ καὶ στόν
πρόλογο τοῦ κειμένου της. Τό κείμενο αὐτό ἐπανεκδόθηκε, ὅπως θά
ἀναφερθεῖ παρακάτω ἀπὸ τὴν I. Μ. Ἀγίου Ἀρτεμίου Κορυδαλλοῦ Πειραιῶς
μέ ἐπιμέλεια καὶ κείμενα τοῦ Θ. Μ. Προβατάκη. Εἶναι ἡ ἀρτιότερη καὶ πλέον
ἀξιόλογη, ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τῶν περιεχομένων ποιητικῶν συνθέσεων,
συλλογὴ ὕμνογραφημάτων πού ὑπάρχει ἐκδεδομένη.

⁴⁹¹ Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου τοῦ Θαυματουργοῦ ψαλλομένη τῇ κ' Ὀκτωβρίου (Μυκόνου), ἑκδόσις πρώτη τό 1820 ἐν Μυκόνῳ, ἑκδόσις Δευτέρα ὑπὸ Σωτηρίου Ν. Σχοινᾶ ἐν Βόλῳ, ἐκ τοῦ τυπογραφείου υἱῶν Σωτ. Σχοινᾶ ἐν Βόλῳ 1965.

Εἰκ. 12. Τό φ. 139 τοῦ ἀνέκδοτου κώδικα Athous. Lavrae Δ55, ὅπου τροπάρια τοῦ λυχνικοῦ σέ ἦχο δ' «πολυτρόποις κολάσεσι...» «ὁ χορός τῶν φιλοχρίστων...» καί ὁ κανόνας τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου σέ ἦχο πλ. δ' «τῷ συντρίψαντι πάλαι...».

Περλαμβάνει :

1. Στιχηρά προσόμοια (ἦχος α' Τῶν οὐρανίων ταγμάτων) 4 + θεοτοκίον γιά τήν ἀκολουθία τοῦ μικροῦ Ἑσπερινοῦ τό περιεχόμενο τῶν ὁποίων εἶναι προτρεπτικό δοξολογίας τοῦ ἁγίου ἀπό τούς πιστούς, προτροπή ἢ ὁποία στηρίζεται στήν ἔνδοξη ἄθληση καί τήν θαυματουργία τοῦ ἁγίου

Ἀγγέλους ἔπεισας καί ἀνθρώπους ἀγάλλεσθαι τοῖς θαυμασίους σου, καί θαυμάζων τήν ὑπομονήν σου, ἀδαμάντινε Ἀρτέμει· ὡς ἀδάμας γάρ ἴστασο ἀκλόνητος ἐν τοῖς παλαίσμασι, καί τάς τῶν

τυράννων ἀπειλὰς μὴ πτοούμενος, ὑπὲρ αὐτῶν χριστομιμήτως
τόν Θεόν ἐδυσώπεις·

δ' στιχηρό προσόμοιο τῆς ἀκολουθίας τοῦ μικροῦ Ἑσπερινοῦ.

καί ἄλλα 4 στιχηρά προσόμοια (ἦχος β' οἶκος τοῦ Ἐφραθᾶ) + ἀπολυτίκιο
τοῦ ἁγίου + θεοτόκιο γιά τήν στιχολογία τῆς ἴδιας ἀκολουθίας, τό
περιεχόμενο τῶν ὁποίων ἔχει χαρακτήρα προτρεπτικό τῶν πιστῶν σέ
πανήγυρη τοῦ μάρτυρα καί ἱκετήριο πρὸς τόν ἅγιο νά πρεσβεύει ὑπὲρ αὐτῶν.

Δεῦτε τῶν μοναστῶν, τά πλήθη συνελθόντα, ἐν τῷ σεπτῷ
τεμένει, τοῦ θεοῦ Ἀρτεμίου, ὕμνοις αὐτόν δοξάσωμεν.

καί

Πρέσβευε ἐκτενῶς, μετὰ τῆς Θεοτόκου, Θεῷ τῷ ἐν Τριάδι, ὑπὲρ
τῶν ἐκτελούντων, τήν μνήμην σου Ἀρτέμιε.

*γ' καί δ' προσόμοιο τῆς στιχολογίας τῆς
ἀκολουθίας τοῦ μικροῦ Ἑσπερινοῦ.*

Τό περιεχόμενο τοῦ παραπάνω στιχηροῦ Δεῦτε τῶν μοναστῶν...,
παραπέμπει σέ μοναχική ἀκολουθία καί σέ πανήγυρη σέ παρεκκλήσι μονῆς
πού τιμᾶται στήν μνήμη τοῦ ἁγίου. Τό γεγονός τῆς προέλευσης τῆς
ἀκολουθίας ἀπό χειρόγραφο τῆς μονῆς Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὅρους
δικαιολογεῖ τό γεγονός αὐτό.

2. Στιχηρά προσόμοια γιά τήν ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ
(7+θεοτοκίο) σέ ἦχο β' Ποίοις εὐφημιῶν στέμμασι τά πρῶτα τρία, σέ ἦχο α'
τῶν οὐρανίων ταγμάτων τά ἐπόμενα τρία καί σέ πλάγιο α' τό ἔβδομο καί τό
θεοτοκίο. Τό περιεχόμενο τῶν στιχηρῶν εἶναι δοξολογικό τῶν ἀρετῶν τίς
ὁποῖες ἐπέδειξε ὁ ἅγιος καί εἶναι δύσκολο νά ὑμνηθοῦν ἐπαρκῶς μέ λόγια
ἔστω καί ποιητικά καί ἀκολουθοῦνται ἀπό τά ἀναγνώσματα μετὰ τήν εἴσοδο
τό Φῶς ἱλαρόν καί τό Προκείμενον.

Ποίοις εὐφημιῶν στέμμασι, στεφανώσωμεν τόν ἀθλοφόρον...

Ποίοις εὐοδιῶν ἄνθεσιν, ἀναδήσωμεν τόν ἀθλοφόρον...

Τίς οὖν ἀξίως τοὺς ἄθλους ἐκδιηγῆσεται, Ἀρτέμιε τρισμάκαρ...

Προσόμοια τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ.

3. Ἀκολουθία τῆς Λιτῆς (βλ. παραπάνω γιά τήν μοναχική προέλευση τῆς
ἀκολουθίας) μέ 8 ἰδιόμελα σέ διάφορους ἦχους καί θεοτοκίο. Τονίζεται στά

τροπάρια ή ιδιαίτερη χαρά της Ἐκκλησίας, ή όποία έορτάζει τήν μνήμη τοῦ μεγαλομάρτυρα αλλά καί προσφέρονται ποιητικά πολλά άφηγηματικά στοιχεΐα γιά τόν άγιο πού ἔλκουν τήν καταγωγή τους άπό τά συναξάρια του καί ιδιαίτερα άπό τό *Υπόμνημα* τοῦ Ἰωάννη.

Αὐτόκλητος ἐχώρησας πρός τά σκάμματα τῆς ἀθλήσεως,
τρισμακάρ Ἀρτέμει, καί τοῖς μέν τριβόλοις καί ἀκάνθαις
κεντούμενος....τοῖς δέ βουνεύροις τυπτόμενος....ὀγκίνους τάς
πλευράς καί τά βλέφαρα διαπαρεῖς...τά δέ ὅστα συντριβεῖς
πάσαν νόσον θεραπεύεις· τήν κάραν δέ ἀφαιρεθεῖς,
ἀμαραντίνῳ στεφάνῳ κατέστεψας....

δ' ἰδιόμελο τῆς ἀκολουθίας τῆς Λιτῆς

Στό 7ο ἰδιόμελο, γίνεται μνεΐα τῆς συμβολῆς τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν μεταφορά τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων Ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη·

Τοῖς τοῦ σώματος χαρίσμασι, συναπαστράπτουσιν ἔχων τῆς
ψυχῆς ὠραιότητα, πρός τήν κατά κόσμον δόξην πνευματικήν
ἐπλούτησας εὐκλειαν, μεγαλομάρτυς Ἀρτέμει, θεία ψήφῳ
προκριθεῖς, μετακομίσαι τῶν Ἀποστόλων τά πάνσεπτα
λείψανα...

ζ' ἰδιόμελο τῆς ἀκολουθίας τῆς Λιτῆς

Στήν ἴδια ἀκολουθία δημοσιεύονται καί 4 στιχηρά προσόμοια πού ψάλλονται στά ἀπόστιχα, θεοτοκίο καί τό ἀπολυτίκιο τοῦ ἁγίου σέ ἤχο α' *Τοῦ λίθου σφραγισθέντος*

Ποικίλαις βασάνοις ἐναθλήσας μακάριε...

Στό δεύτερο στιχηρό υἱοθετεῖται ή ἄποψη τῶν συναξαριστῶν περί εὐγενικῆς καταγωγῆς τοῦ ἁγίου αλλά καί τοῦ Εὐσεβίου πῶς ὁ ἅγιος ἦταν ἕνας τῆς συγκλήτου·

Χαίροις τῶν ἀθλοφόρων Χριστοῦ, ἄστρον ἐνδοξον Ἀρτέμει
ἐνδοξε, συγκλήτου βουλῆς τῆς ἄνω, ὡς καί τῆς κάτω υἱέ
περιόπτου γένους ἄνθος εὖοσμον....

β' στιχηρό τῶν ἀποστίχων τῆς ἀκολουθίας τῆς Λιτῆς.

4. Ἡ ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου μέ τά καθίσματα καί τούς ἀναβαθμούς καί δύο κανόνες τοῦ ἁγίου. Ἀκολουθοῦν τά ἑξαποστειλάρια καί τά στιχηρά

προσόμοια τῶν αἰνῶν ἐνῶ ἀπό τήν λειτουργία στήν ἔκδοση τῆς Μυκόνου δημοσιεύονται 3 μεγαλυνάρια.

Τά θέματα πού τονίζονται στά καθίσματα εἶναι ἡ καρτερία τοῦ μάρτυρα στά βασανιστήρια στά ὅποια ὑποβλήθηκε καί ἡ ἐξ αὐτῶν χάρις τῶν ἱαμάτων πού τοῦ δόθηκε ἀπό τόν Θεό καθιστώντας τον θαυματουργό.

Ἐξ οἰκοίων αἱμάτων ὁ ἀθλητής,
ἐαυτῷ πορφυρίδα βάψαι καλῶς,
Ἦραῖος τοῖς μίγμασι, τῷ Χριστῷ προσενήνεκται,
τρισηλίου δόξης φωτί λαμπρυνόμενος,
καί ἡμᾶς φωτίζων αὐτόν μακαρίζοντες·
ὄθεν τήν φωσφόρον καί σεπτήν αὐτοῦ μνήμην,
τελοῦντες λαμβάνομεν, ἱαμάτων χαρίσματα,
ὧ ἐν πίστει βοήσωμεν, πρέσβευε Χριστῷ τῷ Θεῷ,
ὑπέρ πάντων τῶν πόθῳ τελούντων,
τήν φωσφόρον καί εὐσημον μνήμην σου.

Κάθισμα μετά τόν Πολυέλεο τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου

Οἱ κανόνες

Στήν ἔκδοση τῆς Μυκόνου μᾶς δίδονται δύο κανόνες:

Ὁ γνωστός σέ ἥχο β' *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε κανόνας τῶν Μηναίων*⁴⁹² τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου μέ init. *Τόν ἀγῶνα μάρτυς τόν καλόν, ὡς ἀγωνισάμενος καί acf. Τήν σήν νέμοις μοί πλουσίαν χάριν Μάκαρ, Ἰωσήφ καί ἕτερος σέ ἥχο πλ. δ' ἄρματηλάτην Φαραῷ μέ init. Ἰερωτάτην ἐορτήν γηγόμενοι, νῦν συγκροτήσωμεν.* Ὁ δεύτερος αὐτός κανόνας περιλαμβάνεται μεταξύ τῶν ἀνέκδοτων κανόνων τοῦ ἀγίου Ἀρτεμίου ὅχι ὡς ἀνέκδοτος ἀλλά ὡς δυσεύρετος στήν ἐργασία τῆς κ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου καί ὡς ἀμφιβόλως προερχόμενος ἀπό τόν κώδικα Athous. Kausokalyvion. Ὅπως ὁμως προαναφέρθηκε στήν ἔκδοση τῆς Μυκόνου φαίνεται προερχόμενος ἀπό χειρόγραφό τῆς μονῆς Παντελεήμονος. Τόν κανόνα αὐτόν ἐντοπίσαμε καί στόν κώδικα 487 (51), XVIII αἰ., τῆς βιβλιοθήκης τῆς I. Μονῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ κανόνας ἔχει 8 ὠδές καί κάθε ὠδή ἀποτελεῖται ἀπό 3 τροπάρια + θεοτοκίο. Ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ, ὅτι ὅλα τά θεοτοκία ἀναφέρονται στήν ἐνίσχυση πού ἡ Θεοτόκος προσέφερε στόν μεγαλομάρτυρα κατά τήν ἄθλησή του.

⁴⁹² Βλ. π. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος στά ἐλληνικά Μηναια.

Νομοθεσίας τοῦ ἐκ σοῦ, σεσαρκωμένου Δεσπότη, ὁ Ἀρτέμιος
πειθόμενος κόρη, ὁ γενναῖος ἀθλητής, ἀνόμους ἐτροπώσατο,
ἔχων σέ συνεργάτιν, τήν σώζουσιν τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Θεοτοκίον γ' ὠδῆς

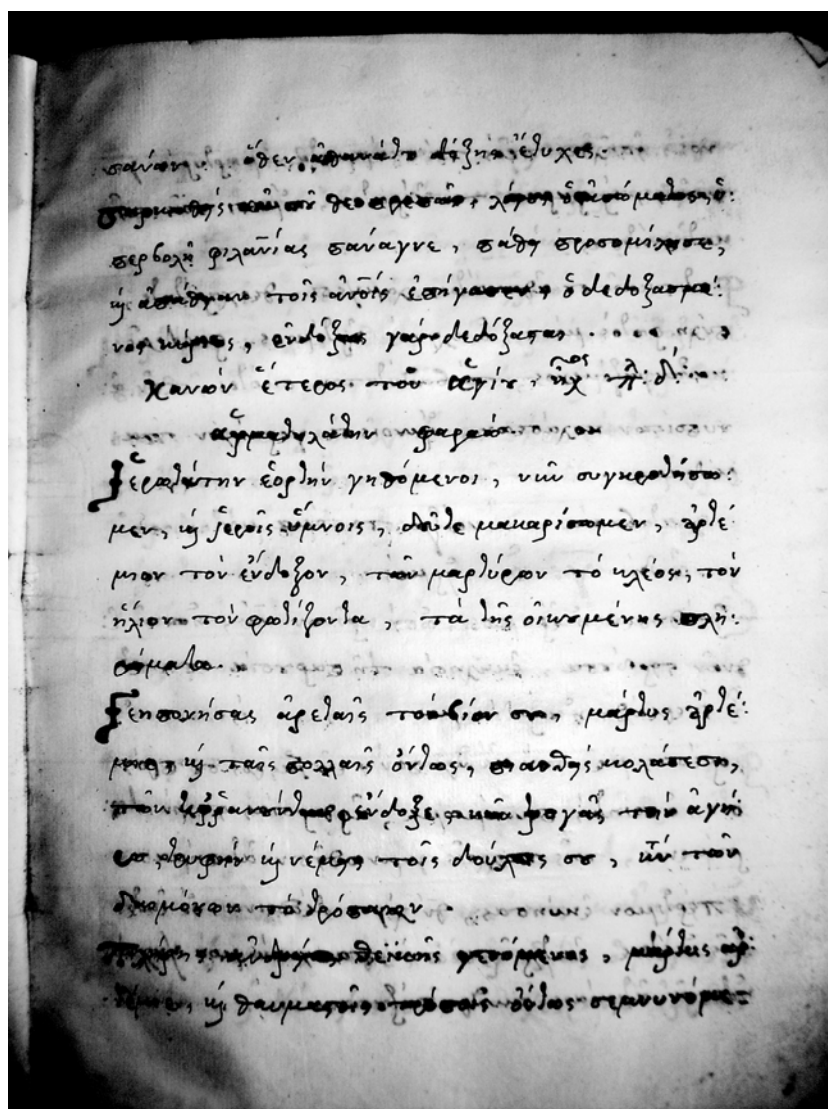
Ὁ κανόνας ἀπό τό περιεχόμενό του δείχνει νά γράφτηκε γιά νά ψάλλεται
σέ ναό τοῦ ἁγίου ὅπου ὑπῆρχε θαυματουργή εἰκόνα του.

Ἰδού ἄλλη ὁράται, θεία κιβωτός ὁ ναός τοῦ μάρτυρος, ὡς
λυχνίαν ἔνδον, τήν εἰκόνα πλουτῶν τούτου χαίροντες, ἥς περ
προσκιρτῶμεν, πνευματικῶς καί χορευλοῦντες, εὐφημοῦμεν
τόν μέγαν Ἀρτέμιον.

Ἐν νυκτί καί ἡμέρα, σέ ἐπικαλοῦμαι τόν μέγαν προστάτην μου,
ἐν παντί μέ τόπω, καί καιρῷ διαφύλαξον ἔνδοξε, ἀπό πάσης
βλάβης, καί ἐπηρείας ἐναντίων, τόν εἰς σέ τήν ἐλπίδαν μου
θέμενον.

β' καί γ' τροπάρια τῆς ε' ὠδῆς τοῦ κανόνα

Ἡ θαυματουργία τοῦ ἁγίου κυρίως στούς σωματικῶς πάσχοντες εἶναι τό
θέμα πολλῶν ἐκ τῶν τροπαρίων τῶν ὠδῶν, ἡ ὁποία ὅπως καί σέ ἄλλες
ὕμνογραφικές συνθέσεις πού ἐξετάσαμε ἦλθε ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀκλόνητης
πίστης τοῦ ἁγίου στόν Ἰησοῦ πού ἔγινε φανερή ἀπό τήν σθεναρή ἀντίστασή
του στίς παγίδες τῶν ὑποσχέσεων τοῦ Ἰουλιανοῦ καί τήν γενναία ἔως τοῦ
θανάτου του στάσης κατά τὰ μαρτύριά του. Ἡ ἐξύμνηση τῆς καρτερίας τοῦ
ἁγίου μπροστά στό μαρτύριο σέ πολλά τροπάρια γίνεται μέ φανερά
ἀφηγηματικό τρόπο καθώς ἀναφέρονται πλῆθος λεπτομερειῶν τῶν μεθόδων
βασανισμοῦ τοῦ ἁγίου. Πιθανολογοῦμε τήν σύνδεση τοῦ κανόνα μέ τήν
ἀγιορειτική παράδοση τῆς τιμῆς τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, στά ὑπάρχοντα καί
τιμούμενα ἐπ' ὀνόματί του κελλιά ἐνῶ ἡ ἀπουσία ἀναφορᾶς τοῦ κανόνα σέ
ἅγια λείψανα, ἀλλά ἡ ἀναφορά του μόνο σέ παρουσία θαυματουργῆς εἰκόνας
καθιστοῦν τήν σύνδεση τοῦ κανόνα μέ τόν ναό τοῦ ἁγίου στήν
Κωνσταντινούπολη ἀδύνατη. Τό ὕφος ἀλλά καί τό περιεχόμενο τοῦ ἐν λόγῳ
κανόνα, προσομοιάζει ἔντονα μέ τόν παρακλητικό κανόνα ὁ ὁποῖος
φυλάσσεται σέ χειρόγραφο τοῦ κελλιοῦ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν σκήτη τῆς
Ἀγίας Ἄννας στό Ἅγιον Ὅρος, καί ἐκδόθηκε προσφάτως ἀπό τόν γέροντα τοῦ
κελλιοῦ π. Δανιήλ. Δέν ἀποκλείεται ἡ προέλευση καί τοῦ κανόνα αὐτοῦ ἀπό
τήν ἴδια περιοχή.

Εἰκ. 13. Ἡ ἀρχὴ τοῦ κανόνα σέ ἦχο πλ. δ' Ἀρματηλάτην Φαραώ, μέ inīt. Ἱερωτάτην ἐορτὴν γηθόμενοι, νῦν συγκροτήσωμεν ἀπὸ τὸν κώδικα 487 (51), XVIII αἰ., τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ι. Μονῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ παρακλητικός κανόνας πρέπει νά θεωρηθεῖ ἀρκετά μεταγενέστερη τοῦ κανόνα σύνθεση ἀλλά ὁ ποιητής του φέρεται νά πάσχει σωματικά, ὅπως καί ὁ ποιητής τοῦ κανόνα, καί νά ἱκετεύει τὸν ἅγιο γιὰ τὴν θεραπεία του. Τό θέμα παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀλλά καί ἀπαιτεῖ προσεκτικὴ μελέτη γιὰ νά προκύψουν κάποια σχετικὰ ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

Ε.6.2 Ἡ Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν ἐκδοση τοῦ Γεωργίου Α. Ρήγα⁴⁹³

Ὁ Γεώργιος Α. Ρήγας Οἰκονόμος καί ἀρχιερατικός ἐπίτροπος Σκιάθου συνέλλεξε, ἐπιμελήθηκε καί ἐξέδωσε ἀκολουθίες ἁγίων ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων καί ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου. Τήν ἀκολουθία αὕτη παρέλαβε ἀπό τό «Λειμωνάριο» τό ὁποῖο ἐξέδωσε τό 1856 στήν Ἑρμούπολη τῆς Σύρου ὁ Ζαχαρίας Καραλής. Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, σέ ὑποσημείωση στόν συναξαριστή του ἀναφέρει ὅτι βρῆκε τήν ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου σέ χειρόγραφο στό Ἅγιον Ὅρος ἀλλά τήν διόρθωσε γιατί σέ αὐτήν ἐντόπισε πολλά λάθη. Ὁ Γεώργιος Α. Ρήγας ταυτίζει τήν ἀκολουθία τοῦ «Λειμωναρίου» μέ τήν διορθωμένη ἀπό τόν ἅγιο Νικόδημο ἀκολουθία τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου. Ὁ ἴδιος, ἀναφέρεται στό θέμα αὐτό ἀλλά καί στά περιεχόμενα τῆς ἐκδόσῆς του ὡς ἑξῆς:

«Ἐλήφθη ἐκ τοῦ ἐν Ἑρμουπόλει τῷ 1856 ὑπό Ζάχ. Καραλή ἐκδοθέντος Λειμωναρίου, τόμ. Β . Ἐπλουτήσαμεν ὅμως τήν Ἀκολουθίαν καί δι' ἐτέρων τίνων τροπαρίων ἄλλοθεν ληφθέντων. Οὕτως ἐκ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκδόσεως τῶν Μηναιῶν τοῦ 1843 ἐλήφθησαν τά ἐσπέρια τοῦ Μικροῦ Ἑσπερινοῦ, τό πρῶτον μετά τήν γ' ὥδήν Κάθισμα, τό δεύτερον ἐξαποστειλάριον καί τό εἰς τούς Αἴνους δοξαστικόν· τά δέ δύο εἰς ἧχον δ' προσόμοια τῶν ἐσπερίων τοῦ μεγάλου Ἑσπερινοῦ ἐλήφθησαν ἐκ τῆς ἐν ἔτει 1780 ἐκδόσεως τῆς Ἀκολουθίας τῆς ἁγίας Ματρώνης ἐν Βενετία (περί ἧς ἴδε σχέτ. ὑποσημείωσιν ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῆς Ὁσίας, Ὀκτωβρίου κ'). Τέλος δέ τά Ἀπόστιχα τοῦ Μικροῦ Ἑσπερινοῦ συνετάχθησαν ὑφ' ἡμῶν.- Ἡ Ἀκολουθία τοῦ Μάρτυρος αὕτη φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ μνημονευομένη ἐν τῷ Συναξαριστῇ τοῦ Νικοδήμου, τήν ὁποίαν αὐτός ἐλλειπῇ πρότερον καί σφαλερᾶν οὔσαν διωρθώσατο».

Κανόνες στήν ἐκδοση τοῦ Ρήγα ἀναφέρονται δύο :

Ὁ τοῦ *Μηναιῶν* γιά τόν ὁποῖο ἤδη ἔχουμε μιλήσει ἀρκετά καί ἕτερος εἰς δ' σέ ἧχο πλ. δ' *Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ* μέ *acr. Αἰνῶ πόθῳ μέγιστον Ἀρτέμιον Γερμανός*. Ὁ Ρήγας σημειώνει πῶς ἡ ἀκροστιχίδα ἀπαιτεῖ τά γράμματα ΑΡΤΕ τά ὁποῖα δέν ὑπάρχουν καί εἰκάζει πῶς ἡ ἀπουσία καί τῶν τεσσάρων τροπαρίων τῆς στ' ὥδῃς ὀφείλεται στήν διόρθωση τήν ὁποία ἀναγκάστηκε νά κάνει στήν ἀκολουθία ὁ Ἅγιος Νικόδημος. Οἱ ὀκτώ ὠδές τοῦ κανόνα αὐτοῦ συντίθενται ἀπό τρία τροπάρια + θεοτοκίο. Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ περιεχομένου ἡ

⁴⁹³ Ἀκολουθία ἁγίων παρά Γεωργίου Ρήγα, (ἐπιμ. Φ. Δημητρακόπουλος), φωτοαναστατική παραγωγή τῆς ἐκδόσῆς τοῦ 1928, Ergo, Ἀθήνα, 2003.

είσαγωγική α' ὡδή αἰτεῖται τὴν ἀπὸ Θεοῦ ἐνίσχυση γιὰ τὴν ἄξια ἐκ μέρους τοῦ ὑμνογράφου τιμὴ στὸν μεγαλομάρτυρα καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἔχουν κυρίως ἐγκωμιαστικό χαρακτήρα πρὸς τὴν τόλμη τοῦ μάρτυρα Ἀρτεμίου νὰ κατανικήσει λόγῳ καὶ ἔργῳ τὸν ἀσεβὴ διώκτη του Ἰουλιανό. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γ' τροπάριο τῆς ε' ὡδῆς, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει :

Ὁλόσωμον ὑπέφερες κάκωσιν, ἀθληφόρε, ἥτις σοὶ τὴν ἄρρητον
λήξιν σαφῶς προεξένησε

καὶ τὸ ὁποῖο ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ α' τροπάριο τῆς ζ' ὡδῆς πού συμφωνεῖ μὲ τὴν συναξαριστικὴ διήγηση περὶ τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μὲ ἀποκεφαλισμό καὶ ἀποδέχεται ὡς αἰτία θανάτου τοῦ ἁγίου τὴν σύνθλιψη τοῦ σώματός του, ἐν μέσῳ τοῦ βράχου πού τοποθετήθηκε κατόπιν τῆς ἐντολῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ :

Μετά πλείστων βασάνων τρικυμίαν, καὶ τῆς κεφαλῆς ἐκτομὴν
τρισμάκαρ, περὶ τὸν θρόνον τοῦ Παντάνακτος, εἰληφῶς τὰ γέρα
παρίστασαι.

Στὸν κανόνα, γίνεται μνεΐα τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τῆς θαυματουργίας τῆς σοροῦ του:

Ἰαμάτων ἐκβλύζει Ἀθλοφόρε, ἡ σορός πληθύν τοῖς προσιοῦσι
καὶ εὐχαρίστως ψάλλουσιν Ὁ Θεός ὁ τῶν Πατέρων ἡμῶν

Οἱ τῷ θεῷ προστρέχοντες Ναῶ σου, καὶ τὴν λύσιν τῶν δεινῶν
ἀπαντλοῦντες Ἐὐλογητός εἶ κράζουσιν, ὁ Θεός τῶν Πατέρων
ἡμῶν.

β' καὶ γ' τροπάριο τῆς ζ' ὡδῆς τοῦ κανόνα

Ε.6.3 Ὁ Παρακλητικός κανόνας καὶ οἱ Χαιρετισμοὶ στὸν ἅγιο Ἀρτέμιο τοῦ Κελλιοῦ τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου στὴν Ἀγία Ἄννα τοῦ Ἁγ. Ὁρους⁴⁹⁴

Τό 2005 ὁ γέρων τῆς Ἱερᾶς Καλύβης «Ἅγιος Ἀρτέμιος» πού βρίσκεται στὴν Σκήτη τῆς Ἀγίας Ἄννας στό Ἅγιον Ὄρος π. Δανιὴλ ἐξέδωσε τὸν χειρόγραφο Παρακλητικό Κανόνα καὶ τοὺς Χαιρετισμοὺς στὸν ἅγιο πού

⁴⁹⁴ Δανιὴλ (μοναχοῦ) [ἐκδ]., *Κανὼν Παρακλητικός καὶ χαιρετισμοὶ εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Ἀρτέμιον*, Ἅγιον Ὄρος, 2005.

φυλάσσονταν ἐκεῖ. Ὁ κανόνας ἔχει σταθερή δομή τριῶν τροπαρίων ἀκολουθούμενων ἀπὸ θεοτοκίο στίς ὡδές του καὶ ἐφύμνιο «Ἄγιε μεγαλομάρτυς Ἀρτέμιε πρέσβευε ὑπὲρ ἡμῶν». Τὸ περιεχόμενο τῶν τροπαρίων εἶναι «τυπικό» παρακλητικοῦ κανόνα, ἱκετήριο πνευματικῶν καὶ σωματικῶν ἱαμάτων. Ἡ προέλευσή του πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὴν Καλύβη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὅπου καὶ φυλάσσεται καὶ ὡς θαυματουργό μέσο ἀναφέρεται ἡ εἰκόνα τοῦ ἁγίου πού κοσμεῖ τὸν πάνσεπτο ναὸ τοῦ ἁγίου στὴν Καλύβη. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῶν θεραπειῶν τίς ὁποῖες τελεῖ ὁ ἅγιος ἀναφέρεται σὲ δύο τουλάχιστον σημεῖα στὸν κανόνα:

Προστασίαις σου θείαις, τῶν ἀλγεινῶν ρύσαι με, τῶν ἐν
παιδογόνους μορίοις, μάρτυς Ἀρτέμιε...

α' τροπάριο γ' ὡδῆς

Ὡς μαρτύρων τό ὑπέρκαλλες ἐγκαλώπισμα, ὁ Χριστὸς
ἀκηράτοις στεφάνοις σέ ἔστειπε ὡς νοσοῦντων τὸν ἀκέστορα
ἀνέδειξε λαμπρόν, θεραπεύων ὡς μάζα τό πάθος τοῦ
σπασίματος...

β' Κοντάκιο τοῦ ἁγίου στὸν Παρακλητικό κανόνα

Ὁ π. Δανιὴλ δημοσίευσε ἀκόμη καὶ *Κατ' ἀλφάβητον ΚΔ'* Οἴκους εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Ἀρτέμιον ἀπὸ χειρόγραφο πού γράφτηκε στὰ Κατουνάκια τοῦ Ἁγίου Ὁρους τὴν 10^η Μαρτίου 1915. Τὸ Κοντάκιο, πιστό στὸν ἱστορικό χαρακτήρα τοῦ εἴδους, προσφέρει τίς παρακάτω πληροφορίες γιὰ τὸν ἅγιο.

Ὁ ἅγιος χάριτι τῆς ἀθλήσεώς του ἔλαβε παρὰ τοῦ Θεοῦ τὴν χάρη τῶν ἱαμάτων καὶ μάλιστα τῆς ἀσθένειας τῆς κήλης

(Ἀρχικό κοντάκιο πρὸ τῶν κυρίως Οἴκων)

Ὁ ἅγιος ἐξ αἰτίας τῆς γεναιότητος καὶ τῆς θεοσέβειάς του τιμήθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο μέ λαμπρὸ ἀξίωμα (ὁ τίτλος αὐτός εἶναι ἐκεῖνος τοῦ Πατρικίου ἢ συγκλητικοῦ πού ἀναφέρεται σὲ ἀρκετοὺς συναξαριστές)

(β' Οἶκος)

Τέθηκε ἀπὸ τὸν Ἰσαπόστολο ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ θείᾳ ψήφῳ λαοῦ καὶ βασιλέως (ἐδῶ συγγέεται ἡ προτροπὴ τῶν ἐπισκόπων πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο γιὰ προαγωγή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μετὰ τὴν μεταφορὰ τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων Ἀνδρέα καὶ Λουκᾶ στὴν Κωνσταντινούπολη)

(γ' Οἶκος)

Ὁ ἅγιος φέρεται συμπολεμιστὴς καὶ νικήτης κατὰ τοῦ Μαξέντιου (παραπέμπει στὴν διήγηση περὶ τῆς θέας τοῦ Σταυροῦ ἀπὸ τὸν ἅγιο Κωνσταντῖνο)

(δ' Οἶκος)

Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο ἔξαρχο Αἰγύπτου.

(ε' Οἶκος)

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος συνοδεύει τήν ἁγία Ἑλένη, κατόπιν δικῆς της θέλησης, στήν ἀποστολή της γιά τήν ἀνέυρεση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ.

(ζ' Οἶκος)

Ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος καί ὁχι ὁ Κωνσταντῖος εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος δίνει στόν ἅγιο Ἀρτέμιο τήν ἐντολή γιά τήν μεταφορά τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων Ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη.

(η' Οἶκος)

Γιά τόν ἅγιο Ἀρτέμιο στούς χαιρετισμούς τοῦ θ' Οἴκου μᾶς δίνεται ἡ μοναδική πληροφορία πῶς προσήλθε καί συνάντησε τόν μέγα δάσκαλο τῆς ἐρήμου ἅγιο Ἀντώνιο καί ἄκουσε διδαχές ἀπό αὐτόν. Ἀκόμη :

Ὁ ἅγιος μέ τόν λόγο του ἤλεγξε τόν Ἰουλιανό.

(λ' Οἶκος)

Ὁ ἅγιος πρό τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ του προσεύχεται.

(μ' Οἶκος)

Τό σύνολο τῶν βασάνων τά ὁποία ὑπέστη ὁ ἅγιος μᾶς δίνονται στά *Χαῖρε* τοῦ ν' Οἴκου.

Ὁ ἅγιος ἐμφανίζεται μετά θάνατον καί τελεῖ ἰάσεις.

(ξ' Οἶκος)

Ἡ μεταφορά τοῦ μαρτυρικοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου στό Βυζάντιο μᾶς δίνεται στόν ο' Οἶκο.

Πρός τό τέλος του τό Κοντάκιο ἀναφέρεται περισσότερο στήν προστασία καί θαυματουργία τῶν ἀσθενούντων ἀπό κήλη καί πασχόντων στά γεννητικά ὄργανα ἐνῶ ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ἀποκαλεῖται ὁμότιμος τῶν μεγαλομαρτύρων Γεωργίου καί Δημητρίου.

Ἡ προέλευση τοῦ Κοντακίου ἀπό τίς ἀπόκρημνες νοτιοδυτικές παρυφές τοῦ Ἄθωνα, ἐκτός τῆς ἀρχικῆς σημείωσης «ἐν Κατουνακίοις», μᾶς δίνεται καί στόν ψ' Οἶκο, ὅπου ἀναφερόμενος στόν ἅγιο ὁ ὑμνογράφος γράφει:

Χαῖρε, φρουρέ Μονυδρίου τοῦ Ἄθω

Ἡ ἀξία τῶν χειρογράφων τῆς Καλύβης τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου στήν Ἀγία Ἄννα πού ἡ σοφή διάθεση τοῦ γ. Δανιήλ ἔφερε στό φῶς τῆς δημοσιότητας τό 2005, ἔγκειται, στήν μοναδικότητα τῶν πληροφοριῶν (πρβλ. σ. 154-155) γιά τόν ἅγιο πού προσφέρουν καί φανερώνουν τήν Ἀθωνική πεποιθίτησιν περί τοῦ ἁγίου, τουλάχιστον κατά τόν 19ο μ.Χ. αἰῶνα ἀλλά καί τήν προγενέστερη

καθώς συνήθως σέ τέτοια κείμενα, άντανακλώνται άρχαιότερες παραδόσεις⁴⁹⁵.

Ε.6.4 Η έκδοση τής Ίερās Μονής Αγίου Άρτεμίου Κορυδαλλοῦ Πειραιῶς

Η Ίερά μονή Αγίου Άρτεμίου Κορυδαλλοῦ Πειραιῶς (τοῦ Παλαιοῦ Ήμερολογίου) εξέδωσε μέ τήν συνεργασία τοῦ καθηγητή Θεοχάρη Μ. Προβατάκη Βίο⁴⁹⁶ καί ακολουθίες τοῦ αγίου Άρτεμίου⁴⁹⁷.

Κατά τόν Θ. Προβατάκη ή άσματική ακολουθία ὅπως δημοσιεύεται στην έκδοση τοῦ Κορυδαλλοῦ αποτελεί διορθωμένο αντίγραφο ἔργου άγνωστου ποιητή πού φυλάσσεται στην μονή τοῦ αγίου Άρτεμίου Κορυδαλλοῦ, τό ὁποῖο προέρχεται από χειρόγραφο κώδικα τής Ίερās Μονής Αγίου Παντελεήμονα τοῦ Αγίου Όρους από ὅπου αντιγράφηκε τό 1821 από τόν ιερομόναχο πατέρα τής Ίδιας μονής π. Γεννάδιο Εὐθυμίου. Πρόκειται γιά τήν Ίδια άκριβῶς ακολουθία, ή ὁποία δημοσιεύθηκε από τόν έκδοτικό οἶκο τοῦ Σχοινᾶ στόν Βόλο βασισμένη στην έκδοση τής Μυκόνου. Γιά τό περιεχόμενο τής ακολουθίας αὐτῆς ἔχουμε ἤδη κάνει λόγο παραπάνω.

Στήν έκδοση τοῦ Κορυδαλλοῦ, ἔκτός τής Άσματικῆς αὐτῆς ακολουθίας δημοσιεύεται ακόμη καί Κανών Παρακλητικός εἰς τόν ἅγιον μεγαλομάρτυρα καί θαυματουργόν Άρτέμιον, ποίημα Γερασίου Μικραγιαννανίτου μέ δίστιχο πρό τῆς ἀπόλυσης·

*«Λύτρωσαι Άρτέμει πάσης ανάγκης
Γεράσιμον πλέξαντα τόν δε σοί ὕμνον»*

Ε.7 Άλλα ὕμνογραφήματα γιά τόν ἅγιο Άρτέμιο

Στίς δημοσιευμένες στην ἔφημερίδα Έκκλησιαστική Άλήθεια⁴⁹⁸ αναγνώσεις ἔκ τοῦ Ώρολογίου τῆς τῶν ἀκοιμήτων μονῆς, καί στόν κανόνα τόν

⁴⁹⁵ Ο ἴδιος ὁ π. Δανιήλ ἔθεσε προθυμότατα κάθε μέσον στην διάθεσή μας γιά ἐπιτόπου ἐπίσκεψή μας στην Ι. Καλύβη τοῦ αγίου Άρτεμίου ὅπου διαμένει ὑπηρετώντας τόν ἅγιο. Από τήν θέση αὐτή τόν εὐχαριστοῦμε ὁλόψυχα καί τόν συγχαίρουμε γιά τό σπουδαιότατο ἔργο του.

⁴⁹⁶ Ο βίος τοῦ αγίου πού περιλαμβάνεται στην έκδοση αὐτή, συνοψίζει παλαιότερα συναξαριστικά κείμενα καί κυρίως τό Ὑπόμνημα τοῦ Ἰωάννη, τόν Συναξαριστή τοῦ αγίου Νικοδήμου καί τήν μεταγραφή τοῦ μεταφραστικοῦ μαρτυρίου τοῦ αγίου Άρτεμίου, πού δημοσίευσε ὁ Ἀγάπιος Λάνδος στόν «Παράδεισό» του.

⁴⁹⁷ Πολλές εὐχαριστίες ὀφείλουμε στην ἀδελφή Ματρόνα γιά τήν φιλοξενία, τίς πληροφορίες πού μᾶς ἔδωσε καί τήν δωρεά ἀντιτύπου τῆς έκδοσης τῶν ακολουθιῶν τοῦ αγίου τῆς Ι. Μ. αγίου Άρτεμίου Κορυδαλλοῦ.

⁴⁹⁸ Ε.Α. 23 (1903), σσ. 532-533

παλλόμενο όλον τόν Ὀκτώβριον μήνα, στήν στ' ὥδή τό α' τροπάριο εἶναι ἀφιερωμένο στόν ἅγιο Ἀρτέμιο·

Ἀρτεμίου ἔνστασιν τοῦ γενναίου καί τήν ἐκτομήν οἱ θερμοί ὑμνήσωμεν φιλέορτοι καί ἀρετάς σύν ἅμα τὰς Ἰλαρίωνος.

Ἀκόμη ὁ σύγχρονος μέγας ὑμνογράφος τῆς Ἐκκλησίας μας, μακαριστός π. Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης, ἔχει συνθέσει ἐκτός τοῦ παρακλητικοῦ κανόνα τόν ὁποῖο ἀναφέραμε, ἀρκετά ἀκόμη ὑμνογραφήματα πρός τιμήν τοῦ ἁγίου⁴⁹⁹. Κοντάκι τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ποίημα τοῦ π. Γερασίμου, ἐντάχθηκε στό ἐπίμετρο – συμπλήρωμα τοῦ Μεγάλου Ὡρολογίου⁵⁰⁰ πού συνέταξε ὁ ἴδιος *εἰς πλήρωσιν τῶν κενῶν τοῦ ἐνιαυσίου Μηνολογίου*.

Κατά τήν ἐπίσκεψή μας (Ιούλιος 2006) στόν Ἱ. Ν. Ἀγίου Ἀρτεμίου Γούβας στήν Ἀθήνα, ὁ ἱερομόναχος π. Ἀγγελος Ἀνθόπουλος, ὁ ὁποῖος ὑπηρετεῖ ἐκεῖ καί συμβάλλει διαρκῶς μέ ὅλες του τίς δυνάμεις στό ἐνοριακό πνευματικό ἔργο μᾶς πληροφόρησε γιά τήν νέα πλήρη ἀκολουθία τήν ὁποία ὁ ἴδιος συνέγραψε πρός τιμήν τοῦ ἁγίου καί εἶχε ἤδη ἐνταχθεῖ στίς διαδικασίες ἐγκρίσεως ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Νεώτερα ἢ βυζαντινά κείμενα κατά περίπτωση, ἀκολουθίες καί συναξαριστικά ὑπομνήματα συνηθέστερα γιά τόν ἅγιο Ἀρτέμιο σέ ἄλλες γλώσσες πλὴν τῆς ἐλληνικῆς συναντοῦμε σέ ὅλο τόν ὀρθόδοξο χῶρο. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε πῶς ἐντοπίσαμε ὑμνογραφήματα πρός τιμήν τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στούς σλαβικούς κώδικες τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἀγίου Ὁρους⁵⁰¹ Z 21 (ὁ κώδικας περιέχει τό κείμενο τοῦ Ὡρολογίου καί στά φφ. 60r-112r, μηνολόγιο τό ὁποῖο στήν 20ῃ Ὀκτωβρίου ἀναφέρει τήν μνήμη τοῦ μεγαλομάρτυρα Ἀρτεμίου δίνοντας τήν ἀρχή τροπαρίου σέ ἦχο δ' καί τήν ἀρχή τοῦ κοντακίου σέ ἦχο β') καί Z 55 (ὁ κώδικας περιέχει μηνολόγιο τῶν μηνῶν Σεπτεμβρίου - Ὀκτωβρίου τοῦ ὁποῖου τά φφ. 200 r-203r εἶναι ἀφιερωμένα στήν μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου. Ἀσφαλῶς, ὑπάρχουν καί πολλά λειτουργικά κείμενα στήν συριακή γλώσσα λόγω τῆς ἰδιαίτερης τιμῆς τῶν Μαρωνιτῶν καί μάλιστα τοῦ Λιβάνου στόν ἅγιο Ἀρτέμιο ἢ κατ' αὐτούς Challita.

⁴⁹⁹ Ἀρχ. Γεωργίου Χ. Χρυσοστόμου, *Τό ἔργον τοῦ ὑμνογράφου Γερασίμου μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου, Εὐρετήρια*, Ὁργανισμός πολιτιστικῆς πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης, Θεσσαλονίκη 1997.

⁵⁰⁰ Ὡρολόγιον τό Μέγα, Ἀστήρ, Ἀθῆναι 1973, σ.188.

⁵⁰¹ M. Matejic-D. Bogdanovic, *Slavic Codices of the Great Lavra monastery, a Description*, Balkanica II Inventaires et catalogues 8, Sofia 1989, σσ. 199, 535.

Ε.8 Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος στὰ βυζαντινά Τυπικά

α) Τό Τυπικό τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας⁵⁰²

Στό Τυπικό τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας δέν δίνονται ἰδιαίτερες ὁδηγίες γιά τήν ἀκολουθία πού τελοῦνταν κατά τήν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀλλά ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου συνεορτάζεται μέ τῶν ἁγίων νεοφανῶν μαρτύρων Ἀνδρέου, Στεφάνου, Παύλου, Πέτρου καί τῆς συνοδίας αὐτῶν· Δίνονται ὅμως πληροφορίες περί τῆς μεταφορᾶς καί παρουσίας τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου στόν ναό τοῦ Προδρόμου στήν Ὁξεία. Ἡ ἀναφορά τοῦ Τυπικοῦ ἔχει ὡς ἑξῆς:

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, ἄθλησις τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἀρτεμίου [...].

Ἀνεκομίσθη δέ τό τίμιον αὐτοῦ λείψανον παρὰ τίνος διακόνου τοῦνομα Ἀρίστης καί κατετέθη εἰς τόν ναόν τοῦ ἁγίου προδρόμου καί βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ Ὁξείᾳ.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, ἄθλησις τῶν ἁγίων νεοφανῶν μαρτύρων Ἀνδρέου, Στεφάνου, Παύλου, Πέτρου καί τῆς συνοδίας αὐτῶν.

Τελεῖται δέ ἡ τῆς λειτουργίας ἀκολουθία οὕτως·

Λέγεται εἰς τήν εἴσοδον τροπᾶριον μαρτυρικόν καί προκείμενον, ἦχος δ΄. *Τοῖς ἁγίοις τοῖς ἐν τῇ. Στίχος· Προωρώμην τόν Κύριον. Ἀνάγνωσμα τῶν Πράξεων· Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, ἀνὴρ τις ἦν ἐν Καισαρείᾳ ὀνόματι Κορνήλιος τέλος· πάντα τόν πιστεύοντα εἰς αὐτόν. Ἀλληλούια, ἦχος πλ. β΄. Στίχος· Ὑπομένων ὑπέμεινα τόν Κύριον ἕως τῆς δεήσεώς μου. Εὐαγγέλιον κατὰ Μάρκον, κεφ. 4β΄. *Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς εἰς Καπερναοὺμ τέλος· οὐ μή ἀπολέσῃ τόν μισθόν αὐτοῦ. Κοινωνικόν· Ἀγαλλιᾶσθε.**

β) Τό λειτουργικό τυπικό (Συναξάριο) τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου Εὐεργέτιδας στήν Κωνσταντινούπολη

Στό λειτουργικό τυπικό τῆς μονῆς τῆς Εὐεργέτιδας στήν Κωνσταντινούπολη βρίσκουμε τήν παρακάτω καταχώρηση⁵⁰³ ὡς πρὸς τὴν τάξη τῶν ψαλλομένων κατά τήν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

⁵⁰² J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, Tome I: Le cycle des douze mois [Orientalia Christiana Analecta 165. Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, Rome 1962]σσ. 2-386.

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κ' τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου.

Ἐσπέρας οὐ στιχολογοῦμεν· εἰς δὲ τὸ Κύριε ἐκέκραξα ἱστῶμεν ς' καὶ ψάλλομεν στιχηρὰ γ', τοῦ ἁγίου ἐκ β', ἤχος δ' πρὸς τὸ ὦς γενναῖον, Δόξα καὶ νῦν, θεοτοκίον. Προκείμενον. Εἰς τὸν στίχον, στιχηρὰ τῆς ὀκτωήχου β' καὶ ἰδιόμελον τοῦ ἁγίου ἤχος β'. Τὸν νοερὸν φωστῆρα καὶ θεοτοκίον. Απολυτίκιον· Ὁ μάρτυς σου Κύριε. Τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τὸ Θεὸς Κύριος καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ ὄρθρου. Εἰς τὸν ὄρθρον αἱ στιχολογίαι, καθίσματα τῆς ὀκτωήχου· ἀνάγνωσις τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου, οὗ ἡ ἀρχὴ· Μετὰ τὴν τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος. Κανόνες γ'· οἱ δύο τῆς ὀκτωήχου εἰς ς', καὶ τοῦ ἁγίου εἰς ς' ἤχος β' Ἐν βυθῷ κατέστρωσε, Ἰωσήφ· ἀπὸ γ' ᾠδῆς κάθισμα τοῦ ἁγίου ἤχος δ'· ἀπὸ ς' τὸ τούτου κοντάκιον. ἑξαποστειλάριον Ὁ οὐρανόν. Εἰς τὸν στίχον τῶν αἰνῶν στιχηρὰ τῆς ὀκτωήχου β' καὶ ἕν τοῦ μάρτυρος ἤχος δ' Ὁ ἐξ ὑψίστου καὶ θεοτοκίον. Εἰς τὴν λειτουργίαν τυπικὰ τῆς ἡμέρας, τροπάριον τοῦ μάρτυρος καὶ θεοτοκίον. Προκείμενον ἤχος δ' Θαυμαστός ὁ Θεός· στίχος· Ἐν Ἐκκλησίαις εὐλογεῖτε· ὁ ἀπόστολος πρὸς Ῥωμαίους· Ἀδελφοί, τοῖς ἀγαπῶσι, ζήτηι φεβρ. α'. Ἀλληλούια ἤχος δ' Ἐκέκραξαν οἱ δίκαιοι· Εὐαγγέλιον κατὰ Μάρκον· Εἶπεν ὁ Κύριος· Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἀκολουθεῖν, ζήτηι κυριακῇ γ' τῶν νηστειῶν. Κοινωνικὸν Ἀγαλλιᾶσθε.

⁵⁰³ A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej I*, Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim, 1965 (ἐπανατύπωση ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Κιέβου τοῦ 1895), σ. 297.

ΣΤ. Ἡ τιμή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στόν ἐλλαδικό χῶρο

Ἐκτός τῆς τιμῆς τοῦ ἁγίου στήν Κωνσταντινούπολη ὅπου καί μεταφέρθηκε καί παρέμενε γιά αἰῶνες τό θαυματουργό λείψανό του καί στόν ὑπόλοιπο ἐλλαδικό χῶρο παρατηρεῖται μεγάλη διάδοση τῆς τιμῆς τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ἤδη ἀπό τήν μέση βυζαντινή περίοδο. Ἰδιαίτερα τιμᾶται ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στό Ἅγιον Ὅρος καί στήν νησιωτική Ἑλλάδα καί κυρίως στό σύμπλεγμα τῶν Κυκλάδων. Ναοί ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου ἢ τοπωνύμια ὑπάρχουν σχεδόν σέ ὅλα τά κυκλαδίτικα νησιά ἀλλά καί στήν Χίο, τήν Πάτμο, τήν Ρόδο καί Κύπρο.

Γιά τήν αἰτία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος μποροῦν νά γίνουν κυρίως δύο ὑποθέσεις: α) Πώς ὁ ἅγιος βρέθηκε μέ κάποιο τρόπο στήν περιοχή τῶν Κυκλάδων π.χ. ναυάγησε κατά τήν ἀποστολή του πρὸς μεταφορά τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη ἢ β) πώς -κατά τήν συνήθη χριστιανική πρακτική- ἀντικατέστησε παλαιότερη εἰδωλολατρική λατρεία στήν περιοχή. Θεωροῦμε πώς ἡ δεύτερη ὑπόθεση, εἶναι αὐτή πού θά πρέπει νά γίνει ἀποδεκτή. Ὡς γνωστόν, τό νησιωτικό σύμπλεγμα τῶν Κυκλάδων εἶχε μεγάλη σχέση κατά τήν προχριστιανική περίοδο μέ τήν εἰδωλολατρική λατρεία τῆς Ἀρτέμιδας. Στήν Δῆλο, τό κέντρο τοῦ νοητοῦ κύκλου πού σχηματίζεται ἀπό τά κυκλαδονήσια, ἀλλά καί ἄλλοῦ, τά ἱερά πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς ἦταν πασίγνωστα.

Στήν χριστιανική περίοδο συχνά, τόποι ὅπου κατά τήν πρωτοχριστιανική συνείδηση εἶχαν μιανθεῖ ἀπό τήν εἰδωλολατρική λατρεία, ἐξαγιαζόνταν μέ τήν ἀνέγερση χριστιανικῶν ναῶν ἢ τήν μετατροπή τῶν ὑφιστάμενων εἰδωλολατρικῶν σέ χριστιανικούς. Ἔχουν πολλά γραφεῖ γιά τήν σχέση τῶν χριστιανῶν ἁγίων μέ τίς ἀρχαιοελληνικές θεότητες καί τοὺς ἥρωες. Πιθανότατα ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος, ἐξ αἰτίας καί τοῦ ὁμόηχου τοῦ ὀνόματός του, ἀνέλαβε τό ἔργο αὐτό στόν ἐλληνικό νησιωτικό χῶρο εἰς βάρος τῆς Ἀρτέμιδας. Εἶναι χαρακτηριστικό τό γεγονός, πώς καί ὁ περικαλλής ναός τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν ὁμώνυμη πλέον περιοχή τοῦ Δήμου Ἀθηναίων (στά ὄρια του μέ τόν δῆμο Βύρωνα, στήν τοποθεσία πού λέγεται καί Γούβα), χτίστηκε ἀπό ἐγκατεστημένους στήν περιοχή αὐτή κυκλαδίτες (Θηραῖους).

Ἐκτός τῶν πολυάριθμων ἐξωκκλησιῶν πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, τά ὅποια εἶναι διάσπαρτα σέ ὅλη τήν νησιωτική Ἑλλάδα, ἀξίζει νά ἀναφέρουμε μερικούς ξεχωριστοὺς ναούς: Ὁ Γ. Δημητροκάλλης στό ἄρθρο του γιά τίς βυζαντινές ἐκκλησίες τῆς Νάξου⁵⁰⁴, ἀναφέρεται στίς καλοδιατηρημένες τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου κοντά στό Σαγκρί

⁵⁰⁴ G. Dimitrokalles, «The Byzantine churches of Naxos», *American Journal of Archaeology*, Vol. 72, No. 3 (Jul., 1968), σσ. 283-286.

οί όποϊες χρονολογημένες από την κ. Βασιλάκη⁵⁰⁵ στόν 9ο μ.Χ. αϊώνα, εϊκονίζουν γεωμετρικά σχήματα, πουλιά καί ψάρια. Στήν Νάξο άκόμη, κοντά στό χωριό του Κινίδαρου, μέσα στην κοιλάδα της Χαλάνδρας βρίσκεται ό νεώτερος ναός του 18ου μ.Χ. αϊώνα του άγίου Άρτεμίου, πού έχει χτιστεϊ πάνω στά χαλάσματα άρχαίου ιεροϋ της Άρτέμιδας. Τήν 20η Όκτωβρίου στην περιοχή αύτή γίνεται λαμπρή πανήγυρη προς τιμήν του Άγίου.

Ό Σ. Μ. Συμεωνίδης δημοσίευσε τό 1984 άνάμεσα στά μοναστήρια της Σίφνου καί τόν άγιο Άρτέμιο, τό μετόχι της Σιμωνόπετρας⁵⁰⁶ στην Άπολλωνία, του όποίου σήμερα σώζεται μόνον τό καθολικό (1629 μ.Χ.) καί για καιρό κοντά του λειτούργησαν τά διδασκήρια (τό παλιό σχολείο του νησιού) του άγίου Άρτεμίου (1832-1988).

Στήν Μύκονο, μέ παμμυκονιάτικη συμμετοχή γιορτάζεται ή πανήγυρη του άγίου Άρτεμίου στόν χώρο του άλλοτε άγιώνυμου ένοριακού ναού καί σήμερα παρεκκλησίου του καθεδρικού ναού της Μυκόνου, της Ζωοδόχου Πηγής ή Μεγάλης Παναγιάς, όπως την άποκαλουñ οί ντόπιοι. Στόν ίδιο χώρο του άγίου Άρτεμίου λειτουργοϋñ σήμερα καί οί ένοριακές συντροφίες νέων της Μητροπόλεως Σύρου, Τήνου καί Μυκόνου.

Γνωστότατο άκόμη - λόγω καί της θέσης του στόν χώρο του σπουδαιότατου προσκυνήματος - εϊναι τό παρεκκλήσιο, πού βρίσκεται στό σπήλαιο της Άποκαλύψεως, στό ιερό νησί της Πάτμου.

Τέλος, άξίζει νά αναφέρουμε την ύπαρξη της βραχονησίδας μέ τό όνομα «Άγιος Άρτέμιος», πού βρίσκεται στό βόρειο τμήμα της Πάρου κοντά στην πανέμορφη Νάουσα.

ΣΤ.1. Η τιμή του άγίου Άρτεμίου στό Άγιον Όρος

Στό Άγιον Όρος, ή τιμή του άγίου Άρτεμίου διαδόθηκε από πολύ νωρίς, κατ' έπίδρασιν της τιμής πού ό άγιος έχαιρε στην Κωνσταντινούπολη. Έκτός της παράδοσης, ή όποία σχετίζει τόν άγιο Άρτέμιο μέ την μονή Κωνσταμονίτου καί για την όποία ήδη έχουμε κάνει λόγο, τό πλήθος των σωζόμενων άκολουθιών καί μαρτυριών του άγίου στους κώδικες των άγιορειτικων μονων - πολλοί από τους όποιους εϊναι άγιορειτικής προέλευσης - αλλά καί τά εϊκαστικά μνημεία τέχνης μέ θέμα τους τόν μεγαλομάρτυρα, προσθέτουñ στην πεποίθηση περί ιδιαίτερης τιμής του άγίου στην άθωνική πολιτεία.

⁵⁰⁵ Α. Βασιλάκη, «Εϊκονομαχικές έκκλησίες στη Νάξο», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας*, τόμος Γ', 1962, σσ. 49-74.

⁵⁰⁶ Μ. Σ. Συμεωνίδης, *Μοναστήρια της Σίφνου. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος του Μογκού, Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος στη Φυτειά, Άγιος Άρτέμιος της Σιμωνόπετρας*, Άθήνα 1984.

Παραλείποντας στο σημείο αυτό την εικονογραφική παράδοση τῶν αἱγιαρειτικῶν μονῶν καί παραπέμποντας, ὅσον ἀφορᾷ σέ αὐτήν, στοῦ ἐπόμενου περὶ τέχνης κεφάλαιο, θά περιοριστοῦμε ἐδῶ νά καταγράψουμε τά κελλιά ποῦ φέρουν τό ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στόν Ἄθωνα. Μερικά ἀπό αὐτά εἶναι ἀκόμη ἐν λειτουργία, ἐνῶ κάποια ἄλλα ἔχουν ἐγκαταληφθεῖ.

Στό Ἅγιον Ὅρος σήμερα εἶναι ἐπανδρωμένα τρία κελλιά τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου:

α) Τό κελλί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν θέση Προβάτα, τό ὁποῖο ἀνήκει στήν Ἱ. Μονή Μεγίστης Λαύρας καί φιλοξενεῖ Ἑλληνα μοναχό.

β) Τό κελλί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν θέση Λακκοσκήτη ἢ Σκήτη τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τό ὁποῖο ἀνήκει στήν Ἱ. Μονή Ἀγίου Παύλου καί φιλοξενεῖ ἀδελφότητα Ρουμάνων μοναχῶν.

γ) Ἡ Καλύβη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν Σκήτη τῆς Ἀγίας Ἄννας, ἡ ὁποία ἀνήκει στήν Ἱ. Μονή Μεγίστης Λαύρας καί ὅπου ἀσκεῖται Ἑλληνας μοναχός.

Ἐκτός αὐτῶν μνημονεύουμε ἀκόμη, τό ναῖδριο-ἐρημητήριο (ἐγκαταλελειμένο σήμερα) στήν περιοχή τοῦ ἁγίου Νείλου, μεταξύ τῆς Σκήτης τῆς Ἀγίας Ἄννας καί τῆς Ἱ. Μονῆς Μεγίστης Λαύρας, τόν Πύργο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καί τό ὁμώνυμο ἀκρωτήριο στήν θέση Προβάτα, τό παρεκκλήσι τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν θέση Μονοξυλῆτης τῆς Ἱ.Μ. Διονυσίου, τό παρεκκλήσι τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου τῆς Ἱ. Μ. Ἀγίου Παντελεήμονος, τό ναῖδριο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου τῆς Ἱ. Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου κ.ἄ.

α) Τό κελλί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στή Προβάτα τοῦ Ἀγ. Ὁρους

Ὁ Γ. Σμυρνάκης, ἀναφέρει τό κελλί αὐτό ὡς Ρωσικό καί ἔχον 55 πατέρας. Σήμερα στοῦ κελλί μονάζει ἕνας Ἑλληνας μοναχός. Ἐκτός τοῦ στοιχείου αὐτοῦ, ἀξίζει νά παρακολουθήσουμε τήν περιγραφή τοῦ Σμυρνάκη⁵⁰⁷, ὡς πρὸς τήν θέση καί τοὺς χώρους τοῦ κελλιοῦ. «Ἀπαρτίζεται ἐκ μίας μεγάλης πτέρυγος τριωρόφου κατ' ἀνατολᾷς μετά μεγάλου Ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου καί ἐτέρου τῆς Ἀγίας Σκέπης κάτωθι ἡ πτέρυξ αὕτη κάμπουσα πρὸς δυσμᾷς τείνει νά ἐνωθῇ πρὸς τήν δυτικήν πτέρυγα, οὕτως ὥστε νά ἀποτελεσθῇ Μονή τετράπλευρος. Κεῖται δέ ἐπὶ λοφοσειρᾷς μαστοειδοῦς μικρόν ἄνωθεν τοῦ παλαιοῦ κελλίου οὗτινος σώζεται τό ναῖδιον...διατηρεῖ δέ καί νεώριον μεγαλοπρεπές, ἀνιδρυθέν ἐκ βάθρων τῷ 1894...»

⁵⁰⁷ Γ. Σμυρνάκης, *Τό Ἅγιον Ὅρος*, Πανσέληνος (φωτογραφική ἀνατύπωση ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ 1903 συμπληρωμένη μέ εὐρετήριο ὀνομάτων), Καρυές Ἀγίου Ὁρους 2005, σ. 418.

β) Τό κελλί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν Σκήτη τοῦ Λάκκου

Ἀπό τήν ἱδρυση της κατά τόν 10ο αἰώνα ἡ σκήτη αὐτή δέν ἦταν ἑλληνική. Ἀρχικῶς ἀνήκε στήν Ἱ. Μ. Βατοπεδίου, ἀλλά ἀπό τόν 14ο αἰώνα ἀποδόθηκε κατόπιν ἀνταλλαγῆς ἐδαφῶν στήν Ἱ.Μ. Ἁγίου Παύλου, μέ τήν ὁποία βρισκόταν πιό κοντά. Οἱ πρῶτοι ἀσκητές στά δύσβατα ἐδάφη της ἦταν Σέρβοι, ἐνῶ ἀπό τόν 17ο μ.Χ. αἰώνα οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε δείχνουν πῶς κατοικήθηκε ἀπό Μολδανοῦς μοναχοῦς⁵⁰⁸.

Τό κελλί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἐκεῖ εἶναι νεώτερο (20ου μ.Χ. αἰώνα) καί ἡ ἀδελφότητα πού διαμένει σήμερα ἐκεῖ εἶναι ρουμανική καί πολύ δραστήρια. Ἡ ἀδελφότητα μέ τήν πρωτοβουλία τοῦ γέροντά της, προβαίνει σέ ἐκδόσεις στήν ρουμανική γιά τήν ὠφέλεια τῶν ρουμανόφωνων ὀρθοδόξων προσκυνητῶν τοῦ Ἁγ. Ὁρους.

γ) Ἡ καλύβη τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου στήν Σκήτη τῆς Ἁγίας Ἄννας

Γιά τήν σκήτη αὐτή ὁ Γ. Σμυρνάκης γράφει: «Ἡ εἰς τās ὑψηλότερας κλιτύας κειμένη καλύβη εἶναι ἡ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ἐξ ἧς διά πολυαρίθμων βαθμίδων κατέρχεται τις εἰς τήν σκήτην»⁵⁰⁹. Στήν δυσανάβατη αὐτή ἀθωνική πλαγιά καί στήν καλύβη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, μονάζει σήμερα ἓνας Ἕλληνας μοναχός, ὁ ὁποῖος μᾶς ἔδωσε πρόσφατα καί τήν ἔκδοση - ἐκ χειρογράφων της Καλύβης - τοῦ Παρακλητικοῦ Κανόνα καί τῶν ΚΔ' Οἰκῶν τοῦ ἁγίου πού περιγράψαμε παραπάνω.

Τό κελλί κοσμεῖ εἰκόνα τοῦ ἁγίου καί κατά τήν πανήγυρή του, ἀλλά καί ὅλο τόν χρόνο, τό ἐπισκέπτονται πολλοί προσκυνητές καί μάλιστα ἀστυνομικοί πού εὐλαβοῦνται τόν ἅγιο Ἀρτέμιο, ὁ ὁποῖος ἀνακηρύχθηκε προσφάτως ὡς προστάτης ἅγιος τοῦ ἀστυνομικοῦ σώματος.

ΣΤ.2. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος στή λαογραφία

Ὁ καθηγητής Θ. Προβατάκης⁵¹⁰, σημειώνει πῶς στήν ἐορταστική «Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἁγίοις πατρός ἡμῶν Βησσαρίωνος, ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης» (Βενετία 1846, σ. 52), ἀναφέρεται, πῶς ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος πῆρε ἀπό τόν Θεό τό χάρισμα νά γιαιτρεύει τά ζῶα.

Ἀκόμη διασώζοντας διάφορες λαϊκές παραδόσεις ἀπό διαφορετικές περιοχές, ἀναφέρει πῶς στήν Σκύρο «οἱ ἄνδρες πᾶνε στήν χάρη του καί κάνουν κατρακύλα πάνω στόν βράχο γιά τήν υἰεῖα τους, γιά τό σπάσιμο, γιά

⁵⁰⁸ Ὁ.π., σ. 609.

⁵⁰⁹ Ὁ.π., σ. 413.

⁵¹⁰ Θ. Προβατάκης, *Βίοι, ἀκολουθίες καί παρακλήσεις*, σ. 41.

τό κατέβασμα», ἐνῶ στήν Νότια Ἄνδρο φέρνουν τά ἄρρωστα παιδιά στήν Ἐκκλησία τοῦ ἁγίου, ὅπου τοὺς βγάζουν τά παλιά τους ροῦχα καί τοὺς φορᾶνε καινούργια προκειμένου νά θεραπευθοῦν.

ΣΤ.3. Ἡ τιμή τοῦ ἁγίου σήμερα - Ὁ Ἅγιος Ἀρτέμιος προστάτης τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστυνομίας

Ἐκτός τῆς πανορθόδοξης τιμῆς τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρα Ἀρτεμίου, μέ πλῆθος ἐκδηλώσεων καί λειτουργικῶν συνάξεων κατά τήν ἡμέρα τῆς πανήγυρής του, τά τελευταία χρόνια ἕνα ἐπιπλέον σημαντικό γεγονός ἦρθε νά ἐνισχύσει αὐτήν τήν τιμή. Ἡ ἀνακήρυξη τοῦ ἁγίου, ὡς προστάτη ἁγίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστυνομίας. Ἐπειδή τό γεγονός αὐτό σηματοδοτεῖ νέα δεδομένα περί τήν τιμή τοῦ ἁγίου στούς νεώτερους χρόνους, θεωροῦμε ἀπαραίτητο νά μὴν παραλείψουμε μία ἀναφορά στό σημεῖο αὐτό.

Μετά τήν ἐνοποίηση τῶν ἀστυνομικῶν σωμάτων (ἐλληνικῆς χωροφυλακῆς, ἀστυνομίας πόλεων) ὑπό τόν ἐνιαῖο τίτλο ΕΛ.ΑΣ (Ἑλληνική Ἀστυνομία) τό 1984, ἀναζητήθηκε ἕνας νέος κατά τήν εὐσεβῆ παράδοση τῶν χριστιανῶν, προστάτης ἅγιος καί προτάθηκε ὁ Ἅγιος Ἀρτέμιος. Ἔτσι μέ τό Π.Δ. 398/87, καθορίσθηκε ἡ τιμή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀπό τήν Ἑλληνική Ἀστυνομία, ὡς προστάτη ἁγίου τῆς. Ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου ἔκτοτε τιμᾶται μέ λαμπρές καί ἐπίσημες ἐκδηλώσεις σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα ἀπό τίς ὑπηρεσίες τῆς ΕΛ.ΑΣ, ἐνῶ οἰκοδομοῦνται πλέον καί νέοι ναοί ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου, μέ τήν συμβολή τῶν ὑπηρετούντων στήν ΕΛ.ΑΣ ἀλλά καί τοῦ τέως Ὑπουργείου Δημοσίας Τάξεως, τόσο στήν Ἑλλάδα ὅσο καί στό ἐξωτερικό.

Ἀξίζει πιστεύουμε νά παρατεθεῖ τό σκεπτικό τῆς ἀπόφασης αὐτῆς, ὅπως δημοσιεύθηκε ἀπό τόν Διευθυντή τῆς Θρησκευτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστυνομίας Ἀρχ. Νεκτάριο Κιοῦλο.

Ὁ Ἅγιος Ἀρτέμιος προστάτης καί πρότυπο τῶν Ἀστυνομικῶν

*Τοῦ Ἀρχμ. Νεκταρίου Κιοῦλου Ἱεροκέρκυκος
Διευθυντοῦ τῆς Θρησκευτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς
Ἑλληνικῆς Ἀστυνομίας*

Ὅταν τό 1987 ἀνεζητήθη νέος προστάτης ἅγιος τοῦ Σώματος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστυνομίας μετά τήν ἐνοποίηση τῆς Ἀστυνομίας Πόλεων μέ τήν τότε Ἑλληνική Χωροφυλακή ἐπροτάθη ὁ Ἅγιος Μεγαλομάρτυς Ἀρτέμιος.

Ἐξετάζοντας κανεῖς τό βίο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μπορεῖ νά εἶρε πολλά κοινά σημεία, ὅχι μόνο ἐξωτερικά ἀλλά καί βαθύτερα μέ τήν Ἑλληνική Ἀστυνομία. Πρῶτα - πρῶτα τό ἀξίωμα του σάν Δούκας περιελάμβανε καθήκοντα ἀνάλογα μ' ἐκεῖνα τῶν ἀστυνομικῶν. Ἡ θαρραλέα ἀντίσταση τοῦ ἁγίου στίς παράνομες ἐνέργειες τοῦ Ἰουλιανοῦ καί ἡ προσπάθεια τῶν ἀδικουμένων ἀδῶν χριστιανῶν πολιτῶν, γίνεται τό πρότυπο σήμερα γιά τοὺς ἀξιωματικούς καί τοὺς ὁπλίτες τῆς Ἀστυνομίας στόν καθημερινό ἀγῶνα τους νά μόνον πιστοί στό καθήκον, χωρίς ὑποχωρήσεις, συμβιβασμούς καί συναλλαγές.

Ἡ παρουσία τοῦ ἁγίου κοντά στοὺς χριστιανούς πολίτες ἐπέπεσε θάλαρος, ἐμπιστοσύνη καί αἰσθημα ἀσφαλείας. Τό ἴδιο ἰσχύει σήμερα μέ τήν παρουσία τῆς Ἀστυνομίας μέσα στήν ἐλληνική κοινωνία.

Ἡ ἀκεραιότητα τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά προσελκύσει πολλοὺς εἰδωλολάτρες στήν χριστιανική πίστη.

Τό ἴδιο καλεῖται σήμερα νά κάνει κάθε ἀστυνομικός, σάν ὑπεύθυνος ὄργανο τῆς πολιτείας δίνοντας τό καλό παράδειγμα, νά γίνῃ ὑπόδειγμα ἀλοκληρομένου χαρακτήρα, ὥστε μέ τήν παρουσία του μέσα στήν κοινωνία νά γίνῃ φαιντόν πρότυπο καί οἱ ἄνθρωποι ἀκόμη ἐκεῖνοι πού βαρύνονται μέ παράνομη καί ἀντικοινωνική δράση καί συμπεριφορὰ νά μεταβληθοῦν σέ νομοταγεῖς καί χρηστοὺς πολίτες.

Ὁ Ἅγιος Ἀρτέμιος ἀγαποῦσε τοὺς χριστιανούς καί ἀγωνίσθηκε ὑπεράνδρα θυσιάζοντας ἀκόμη καί τήν ζωή του προκειμένου νά κατακτήσουν τήν πνευματική τους ἐλευθερία καί τήν δυνατότητα νά ἐκφράζουν τήν πίστη τους ἐλεύθερα.

Ἔτσι κάθε ἀστυνομικός ὀφείλει νά ἀγαπᾷ τόν λαό πού ὑπηρετεῖ, νά τόν διακονεῖ καί νά συμπαράσκηται στά πρόβλημά του.

Καθῆκον του εἶναι νά περιφρουρεῖ τή γαλήνη, τήν τάξη, τήν ἀσφάλεια, τήν εἰρήνη καί τήν ἐλευθερία.

Σήμερα ὁ ἀστυνομικός ὑπηρετεῖ τοὺς πολίτες ἀντιμετωπίζοντας πολλές δυσκολίες, κινδύνους καί ἐμπόδια ἐπειδή τό κακό ἔχει γίνῃ πολυπρόσωπο μέσα στήν ἐλληνική κοινωνία, ἔχει λοιπὸν ἀνάγκη ἀπὸ τήν βοήθεια τοῦ Θεοῦ καί τήν προστασία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

Καθημερινὰ εἶναι ὁλόθεωρη ἡ προσευχή καί ἡ ἰκεσία μας πρὸς τόν Θεό καί τόν προστάτη μας ἅγιο, νά σκέπουν καί νά προφυλάσσουν ἀπὸ κάθε κίνδυνο τοὺς ἀστυνομικούς μας.

Γιά τήν πολύπλευρα θετική επίδραση αὐτῆς τῆς ἀπόφασης, ἀξίζει νά ἀναφέρουμε δύο καί μόνον χαρακτηριστικά γεγονότα. 1ον. Στόν πρόλόγό του ὁ π. Δανιήλ, γέροντας τῆς Καλύβης τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου στήν Ἀγία Ἄννα τοῦ Ἀγ. Ὅρους δηλώνει, πώς ἀποφάσισε τήν ἔκδοση τοῦ Παρακλητικοῦ Κανόνα καί τῶν ΚΔ' Οἰκῶν πού φυλάσσονταν σέ χειρόγραφο στήν Καλύβη, μέ τήν προτροπή πολλῶν εὐλαβῶν ἀστυνομικῶν προσκυνητῶν τῆς Καλύβης πού εὐλαβοῦνται ὡς προστάτη τοῦ σώματος τῆς Ἀστυνομίας τόν ἅγιο Ἀρτέμιος⁵¹¹. Αὐτό δείχνει τήν τόνωση τῆς εὐλάβειας τῶν ὑπαλλήλων τῆς ΕΛ.ΑΣ καί τῆς περαιτέρω ἀναζήτησής τους στόν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας μας, διά τῶν εὐχῶν τοῦ ἁγίου Προστάτη τους.

Καί 2ον, συμπληρωματικά, παραθέτουμε τήν παρακάτω εἴδηση, ἡ ὁποία εἶναι ἐνδεικτική τῶν καρπῶν τῶν προσπάθειῶν τῆς Θρησκευτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστυνομίας, τῇ μεσιτεία τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου:

Στό πλαίσιο προσκυνηματικῆς ἐκδρομῆς στήν Αἴγυπτο, ὁμάδα ἀστυνομικῶν μέ ἐπικεφαλῆς τόν ὑπεύθυνο της Θρησκευτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἀστυνομίας Ἀρχιμανδρίτη Νεκτάριο Κιοῦλο, ἐπισκέφθηκε τήν Α. Θ. Μ. τόν Πάπα καί Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας καί πάσης Ἀφρικῆς κ.κ. Πέτρο Ζ' , τό Σάββατο 1 Μαΐου 2004.

Ὁ Μακαριώτατος δέχθηκε τήν ὁμάδα στόν Ἱερό Πατριαρχικό Ναό τοῦ Ἁγίου Σάββα. Ἀφοῦ τοὺς καλωσῶρισε, ἔκανε σύντομη ἀναφορά στήν ἱστορία τοῦ Πατριαρχείου καί στό σημαντικό ἱεραποστολικό ἔργο τό ὁποῖο ἐπιτελεῖ στήν ἀχανῆ ἀφρικανική ἥπειρο καί τοῦ ὁποίου μέτοχοι εἶναι καί οἱ ἀστυνομικοί τῆς Ἑλλάδας ἀφοῦ ἔχουν ἤδη χτίσει ἕνα σχολεῖο στήν Οὐγκάντα καί τώρα ἐτοιμάζονται γιά τήν ἀνέγερση Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου, προστάτου τῆς Ἀστυνομίας, στό Ντάρ Ἔς Σαλαάμ τῆς Τανζανίας, ἔργα γιά τά ὁποία ὁ Μακαριώτατος τοὺς εὐχαρίστησε.

⁵¹¹ Κανὼν Παρακλητικός, σ. 6.

Ζ. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος στήν Εἰκονογραφία

Ἡ τιμή τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν Κωνσταντινούπολη ἀρχίζει μετά τό 491 μ.Χ. ὅταν τό μαρτυρικό λείψανο τοῦ ἁγίου κατατίθεται στόν ναό τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στήν Ὁξεία ἀρκετό καιρό πρίν τήν συγγραφή τῆς συλλογῆς τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου τόν 70 μ.Χ. αἰώνα.

Παρότι ὁ ἅγιος δέν ἔτυχε δικοῦ του ναοῦ, ἀπό τά θαύματα πληροφορούμαστε πῶς ὑπῆρχαν εἰκόνες τοῦ ἁγίου στόν ναό τοῦ Προδρόμου. Σκηνές ἀπό τό μαρτύριό του ὑπῆρχαν στόν χῶρο τοῦ νάρθηκα ἕως καί τήν βασιλεία τοῦ Ἡρακλείου ἀλλά εἶχαν καταστραφεῖ (φθαρεῖ) χωρίς νά ἀντικατασταθοῦν κατά τήν ἐποχή τῆς συγγραφῆς τῶν θαυμάτων. Τά θαύματα ἀναφέρουν πῶς ὑπῆρχε ὅπωςδήποτε εἰκόνα τοῦ ἁγίου στό τέμπλο ἡ ὁποία ἀνταποκρινόταν ἀπόλυτα στήν ὄψη τοῦ ἁγίου κατά τήν θαυματουργική παρουσίασή του στήν νεαρή Εὐφημία, σύμφωνα μέ τήν δήλωσή της μετά τήν θεραπεία της. Δυστυχῶς ὁμως καμμία ἀπό αὐτές τίς εἰκόνες δέν περιγράφεται ἐπακριβῶς στά θαύματα.

Ἡ παλαιότερη γνωστή ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου εἶναι ἡ μικρογραφία τῆς σκηνῆς τῆς θανάτωσής του στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' . Ἐκεῖ ὁ ἅγιος εἰκονίζεται μέ πολιτική περιβολή ὅπως συμβαίνει καί κάθε φορά πού στίς διηγήσεις τῶν θαυμάτων περιγράφεται κάποια θαυματουργική παρουσία τοῦ ἁγίου.

Θεωρεῖται πιθανότερο οἱ πρόιμες παραστάσεις νά ἀπεικονίζουν τόν ἅγιο μέ βάση τήν ἱαματική του ιδιότητα μέ τήν ὁποία διαδόθηκε καί ἡ τιμή του ἐνῶ ἡ ἱστορίσή του μέ στρατιωτική περιβολή ἀρχίζει μετά τόν 120 μ.Χ. αἰώνα κατά τόν ὁποῖο σταμάτησε ἡ λειτουργία τοῦ ναοῦ τοῦ Προδρόμου ὡς ἱαματικοῦ κέντρου. Στήν Martorana τῆς Σικελίας (μέσα 12ου αἰ.), ἀπεικονίζεται μέ ἄλλους στρατιωτικούς ἁγίους. Παρότι ὅλοι εἶναι ντυμένοι μέ πολιτική περιβολή, ἡ εἰκόνα αὐτή εἶναι ἡ πρώτη στήν ὁποία ὑπονοεῖται ἡ στρατιωτική του ιδιότητα. Καμία παράσταση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου μέ στρατιωτική ἀμφίεση δέν ὑπάρχει πρό τῆς εἰκόνας του στό Timotesubani τῆς Γεωργίας (πρῶτο τέταρτο τοῦ 13ου μ.Χ. αἰώνα), ἐνῶ ὡς στρατιωτικός ἅγιος εἰκονίζεται στό μοναστήρι τοῦ ἁγ. Νικολάου (1271 μ.Χ.) στήν Privalova. Ἀπό τόν 140 μ.Χ. αἰώνα οἱ παραστάσεις ὅπου ὁ ἅγιος ἐμφανίζεται μέ στρατιωτική περιβολή πληθαίνουν ἀλλά πάλι οἱ εἰκόνες του μέ πολιτική περιβολή εἶναι περισσότερες. Στήν Ἑκφρασή του ὁμως ὁ Φώτης Κόντογλου προκρίνει τήν στρατιωτική περιβολή.

*Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος, ὅμοιος μέ τόν Κύριον εἰς τήν ὄψιν,
ἀρματωμένος, κρατῶν ἀκόντιον καί ἀσπίδα⁵¹².*

⁵¹² Φ. Κόντογλου, Ἑκφρασις τῆς ὀρθοδόξου εἰκονογραφίας, τ. 1^{ος}, ἐκδ. Ἀστήρ-Παπαδημητρίου, Ἀθήνα 1979², σ. 319.

Ὁ ἴδιος ἐμφανίζει τόν ἅγιο Ἰσίδωρο τόν ἐν Χίφ καί τόν ἅγιο Θεόδωρο τόν Στρατηλάτη νά ἱστοροῦνται μέ ὄψη ἀνάλογη τοῦ Χριστοῦ⁵¹³. Στήν περίπτωση ὅμως τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἡ ὁμοιότητα εἶναι ἀπόλυτη.

Ἡ ὁμοιότητα αὐτή παρουσιάζεται καί στόν ἅγιο Νικήτα τόν Γότθο μέ τόν ὁποῖο συχνά ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ἀποτελεῖ εἰκονογραφικό δίδυμο⁵¹⁴.

Εἰκόνες τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου συναντοῦμε σέ περίφημους ναούς - μνημεῖα στήν Ἑλλάδα καί ἄλλοῦ ὅπως π.χ. στήν Cappella Palatina ὅπου ὁ ἅγιος ἱστορεῖται στήν βόρεια ἀψίδα ἐν μέσῳ ὀκτώ ἄλλων στρατιωτικῶν ἁγίων, στήν Martorana ἐπίσης στήν βόρεια ἀψίδα καί στόν τύπο τοῦ Χριστοῦ, στόν ναό τοῦ Πρωτάτου στό Ἅγιον Ὅρος, στό παρεκκλήσι τοῦ ἁγίου Γεωργίου στήν μονή Ἁγίου Παύλου τοῦ Ἁγίου Ὁρους, σέ πολλά καθολικά Σερβικῶν μονῶν ὅπως ἡ Ziča, τό Sisojevač, ἡ Studeniča, ἡ Gračanica καί ἡ Ravanica ἀλλά καί στόν ναό τῆς Παναγίας τοῦ ἄρχοντα Ἀποστολάκη στήν Καστοριά.

Σέ ὅλους αὐτούς τούς ναούς ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος εἰκονογραφεῖται στό πλάι τοῦ ἁγίου Νικήτα. Στήν μονή Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους κοσμοῦν μέ τόν ἅγιο Νικήτα τό βόρειο τόξο τῆς λιτῆς, ζωγραφισμένοι ἀντικριστά, μέ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο στά δεξιά σέ ἐνδειξη μεγαλύτερης τιμῆς.

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος εὐτύχησε νά εἰκονογραφηθεῖ ἀπό σημαντικότερους ἀγιογράφους ὅπως ὁ Μανουήλ Πανσέληνος (στό ναό τοῦ Πρωτάτου ἀλλά καί στό παρεκκλήσι τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου στόν ἅγιο Δημήτριο τῆς Θεσσαλονίκης), ὁ Τζώρτζης (στήν τράπεζα τῆς μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους), ὁ Θεοφάνης (:) (στήν τράπεζα τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγ. Ὁρους) κ.ἄ.

Ὁ ἅγιος ἱστορεῖται ἀκόμη σέ πλῆθος ἀξιόλογων φορητῶν εἰκόνων πού κοσμοῦν καθολικά μονῶν (ὅπως π.χ. τῆς μονῆς Κωνσταμονίτου καί τῶν κελλιῶν τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στό Ἅγιον Ὅρος) ἀλλά καί ναῶν. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ περιγραφή τῆς φορητῆς εἰκόνας τοῦ θαυματουργοῦ ἁγίου (1882) πού βρίσκεται στόν ναό τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος στήν Σύρο ἀπό τόν ἐκδότη τῆς ἀκολουθίας τῆς Μυκόνου.

«Ὁ ἅγιος φέρεται ἐφ' ἵππου κατὰ τούς μεγαλομάρτυρας Γεώργιον καί Δημήτριον, εἶναι καλλιτεχνική, ἐπαργυρωμένη, διαστάσεων 1 καί 30 τοῦ μέτρου ἐπὶ 0,80 μέ τέμπλεον ἐπεξεργασμένον καλλιτεχνικῶς, μέ ἀληθινόν χρυσόν καί γύρωθεν κρέμανται πολλά ἀφιερώματα ἀνδρῶν καί γυναικῶν ὡς καί χρυσοῦν δίδυμον...»⁵¹⁵

⁵¹³ Ὁ.π., σσ. 318-319.

⁵¹⁴ Γιά τό θέμα αὐτό βλ. P. A. Underwood, «Fourth preliminary report on the restoration of the frescoes in the Kariye Camii at Istanbul by the Byzantine institute, 1957-1958», *DOP* 13, 1959, σ. 205 σημ. 52.

⁵¹⁵ Ἀκολουθία τῆς Μυκόνου, σ. 25.

Z.1 Ἡ τοιχογραφία τοῦ Πρωτάτου

Ἡ εἰκονογραφία τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου στίς Καρυές ἀποδίδεται στόν Μανουήλ Πανσέληνο, τόν ἕνα τῶν δυό κορυφαίων ἀγιογράφων - μαζί μέ τόν Θεοφάνη Στρελίτζα ἢ Μπαθά, τόν ἐπονομαζόμενο Κρητικό - τῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς τῆς βυζαντινῆς ἀγιογραφίας (τέλη 13ου καί ἀρχές 14ου αἰ.).

Ὁ Πανσέληνος, ἐκπρόσωπος τῆς ὀνομαζόμενης Μακεδονικῆς Σχολῆς ἀγιογραφεῖ τόν ναό περί τό 1290 μ.Χ. διαιρώντας τούς τοίχους του σέ τέσσερις ὀριζόντιες ζώνες ξεκινώντας ἀπό τήν πιό κοντινὴ στήν ὀροφὴ τέταρτη ζώνη καί κατεβαίνοντας πρὸς τήν πρώτη κοντά στό δάπεδο. Ἡ θεματολογία του εἶναι προσαρμοσμένη στήν ἀρχιτεκτονικὴ του Ναοῦ (βασιλικὴ χωρὶς τροῦλλο) μοναδική ἀλλὰ ὅπωςδήποτε βασισμένη στά ἀγιογραφικά πρότυπα τῆς περιόδου. Ὁ Πανσέληνος ἀγιογράφησε τό Πρωτάτο μέ τήν τεχνικὴ τοῦ Φρέσκου (*Fresco*) ἢ ὁποία ἀπαιτεῖ τήν ὀλοκλήρωση τῆς ἀγιογραφίας πρὶν ὁ σοβάς ἐπάνω στόν ὁποῖο γίνεται ἡ ἀγιογράφηση στεγνώσει. Ξεκινοῦσε καί ὀλοκλήρωνε τήν ἀγιογράφηση κάθε μίας ζώνης ξεχωριστά. Ἐντυπωσιακό καί ἐνδεικτικὸ τῆς ἱκανότητος καί τοῦ ἀγιογραφικοῦ χαρίσματος τοῦ Πανσέληνου καί τῶν συνεργατῶν του ἀποτελεῖ τό γεγονός, ὅτι δέν ὑπῆρχε προχαραγμένο σχέδιο ἰδίως κατὰ τήν ἀγιογράφηση τῶν προσώπων τῶν εἰκόνων - οἱ εἰδικοί μελετητές εἰκάζουν, τήν παρουσία πρὶν τήν ἀγιογράφηση ἑνὸς ἀπλοῦ σχεδίου, πού γινόταν λίγο νωρίτερα μέ πινέλο -. Στό ναό τοῦ Πρωτάτου, στήν 1η ζώνη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ὁ Πανσέληνος ἀπεικόνισε τούς στρατιωτικούς ἀγίους Θεόδωρο Τήρωνος καί Ἀρτέμιο.

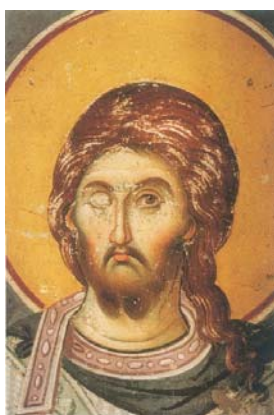
Ἡ ἀγιογραφία τοῦ ἀγίου Ἀρτεμίου ὡς στρατιωτικοῦ εἶναι ἐνδεικτικὴ ὅπως ἤδη ἔχει λεχθεῖ, τῶν εἰκόνων τοῦ ἀγίου μετὰ τό τέλος τῆς λειτουργίας τοῦ ναοῦ τοῦ Προδρόμου στήν Κωνσταντινούπολη ὡς θεραπευτικοῦ – θαυματουργικοῦ κέντρου τοῦ ἀγίου Ἀρτεμίου. Οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι –θέμα ἰδιαίτερα προσφιλές τῶν ἀγιογράφων μετὰ τόν 120 μ.Χ. αἰώνα- ἀντιπροσωπεύουν στήν βυζαντινὴ κοινωνία τόν ἰδεώδη τύπο τοῦ ὑπερασπιστῆ τῆς αὐτοκρατορίας καί τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Ε. Τσιγαρίδας παρατηρεῖ πὺς «παρὰ τήν ἐντυπωσιακὴ ἐξάρτυση καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο κρατοῦν τά ὄπλα οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι τοῦ Πρωτάτου δέν δημιουργοῦν τό αἶσθημα τοῦ φόβου ἢ τῆς κυριαρχικῆς ἐπιβολῆς. Ἡ ἡρεμία στήν ἔκφραση τοῦ προσώπου καί οἱ συγκρατημένες κινήσεις τους πειθαρχοῦν στήν πνευματικότητα, τήν ἱεροπρέπεια καί τό μεγαλεῖο τοῦ

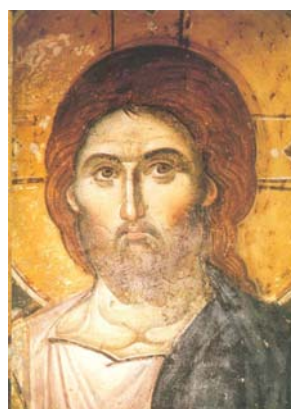
συνόλου της διακοσμήσεως» ⁵¹⁶. Είναι καταπληκτική ή όμοιότητα του προσώπου του αγίου μέ τον Χριστό. Η όμοιότητα αυτή από πολλούς έρμηνεύεται ως συμβολική της θέωσης του αγίου. Η εικόνα αποτελεί πολύτιμη πηγή στά χέρια των ειδικών για την μελέτη της στρατιωτικής στολής της έποχής του αγίου αλλά και του Πανσέληνου. Ο άγιος Άρτέμιος του Πρωτάτου είναι ή γνωστότερη και συνηθέστερη εικόνα του αγίου και χρησίμευσε ως πρότυπο στίς μεταγενέστερες άπεικονίσεις του.

(α)

(β)

(γ)

Είκ. 14. Η τοιχογραφία του Πανσέληνου στό Πρωτάτο (α). Είναι έμφανέστατη ή όμοιότητα πού έπιλέγει νά δώσει ό άγιογράφος στήν μορφή του αγίου (β) μέ την μορφή του Χριστού (γ) πού άγιογραφεί στόν ίδιο ναό.

⁵¹⁶ Εϋθύμιος Τσιγαρίδας : «Μανουήλ Πανσέληνος, ό Κορυφαίος Ζωγράφος της έποχής των Παλαιολόγων» στόν συλλογικό τόμο *Μανουήλ Πανσέληνος. Έκ του Ίερού Ναού του Πρωτάτου*, Άγιορειτική Έστία, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 34.

Z.2 Άλλες εικόνες του αγίου Άρτεμίου συνδεόμενες με τό άγιογραφικό έργαστήριο του Μανουήλ Πανσέληνου

Ο έξωνάρθηκας (1312 μ.Χ.) καί τό έσωτερικό του βόρειου τόξου του νάρθηκα του Καθολικού της μονής Βατοπεδίου του Άγίου Όρους.

(α)

(β)

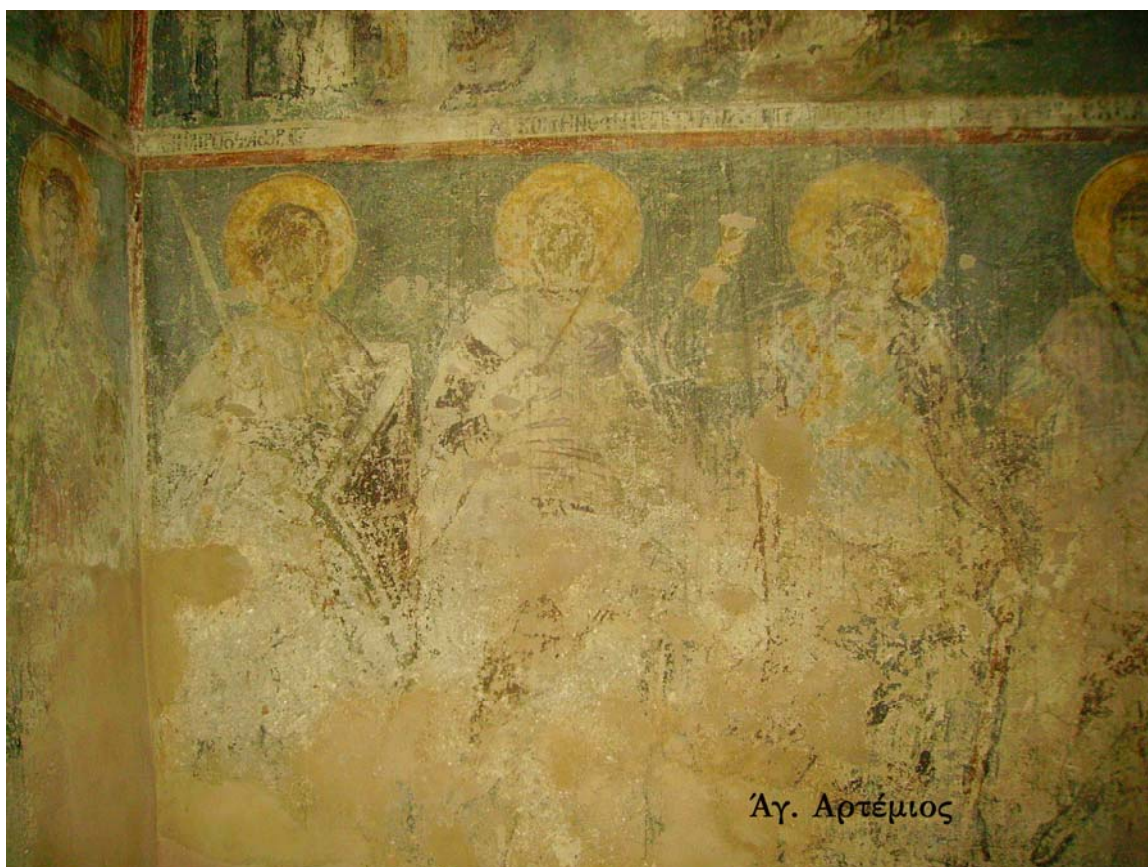
Εικ. 15 α, β. Κατώτερο Β.Α. τμήμα του έξωνάρθηκα του Καθολικού της Ι. Μ. Βατοπεδίου.

Εἰκ. 16. Τό ἐσωτερικό τοῦ βόρειου τόξου στόν νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ τῆς Ι. Μ. Βατοπεδίου.

Z.2.1 Τό παρεκκλήσι τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου σὸν ἅγιο Δημήτριο τῆς Θεσσαλονίκης

Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ταυτοποιεῖται μέ τόν ἐν μέσῳ ἐνός ἀδιάγνωστου ἁγίου καί τοῦ ἁγίου Προκοπίου εἰκονιζόμενο ἅγιο στό κατώτερο τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου, τοῦ ὁποίου οἱ τοιχογραφίες (1303 μ.Χ.) ἀποδίδονται στό ἁγιογραφικό ἐργαστήρι τοῦ Μανουήλ Πανσέληνου καί συνδέονται στενά μέ τίς τοιχογραφίες τοῦ μεγάλου ἁγιογράφου σὸν ναό τοῦ Πρωτάτου. Δυστυχῶς ἡ σοβαρότατη φθορά πού ἔχει ὑποστεῖ μεγάλο τμήμα τῶν παραστάσεων, ἀφορᾷ καί στήν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

Εἰκ. 17. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στό παρεκκλήσι τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου σὸν ναό τοῦ ἁγίου Δημητρίου στήν Θεσσαλονίκη.

Ζ.3 Άλλες αξιόλογες εικόνες του αγίου Άρτεμίου

Τό πλήθος τῶν εἰκόνων τοῦ ἀγίου Ἀρτεμίου πού διατηροῦνται σέ ναούς, θά ἐπέβαλλε μία ξεχωριστή μελέτη ἐκ μέρους τῶν εἰδικῶς ἀσχολούμενων μέ τήν χριστιανική τέχνη. Ἐμεῖς θά περιοριστοῦμε παρακάτω ἀπλῶς στήν παράθεση κάποιων ἐπιλεγμένων δειγμάτων, πού κατά τήν γνώμη μας προσφέρουν μία σαφή εἰκόνα τῆς παρουσίας τοῦ ἀγίου στήν ὑψηλή λειτουργική τέχνη τῆς ἀγιογραφίας.

Ζ.3.1 Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος στό Καθολικό καί τήν Τράπεζα τῆς Ι. Μ. Διονυσίου στό Ἅγιον Ὅρος

Ἐξαίρετης τέχνης τοιχογραφίες πού ἀποδίδονται στόν μεγάλο ἐκπρόσωπο τῆς Κρητικῆς σχολῆς Τζώρτζη (16ου αἰ.) σώζονται στήν Ι. Μ. Διονυσίου στό Ἅγιον Ὅρος. Ἐκεῖ ὁ ἅγιος καί στίς δυό περιπτώσεις (καί στήν παράσταση τοῦ Καθολικοῦ καί στήν παράσταση τῆς Τράπεζας) εἰκονογραφεῖται μέ πολιτική ἀμφίεση εὐγενοῦς.

Εἰκ. 18. Καθολικό Ι. Μ. Διονυσίου Ἀγ. Ὅρους.

Εἰκ. 19. Τράπεζα τῆς μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Σέ αὐτήν τήν τοιχογραφία ὁ Ἅγιος ἱστορεῖται μέ πολιτική ἀμφίεση εὐγενοῦς ἀνάμεσα στούς Ἁγίους Ἰάκωβο τόν Πέρση καί Μερκούριο.

Z.3.2 Μεταβυζαντινή απεικόνιση (18ος μ.Χ. αιώνας) τοῦ ἁγίου στήν Ι. Μ. Γρηγορίου τοῦ Ἀγίου Ὁρους

Στό σημαντικότερο ἀγιογραφικό σύνολο τοῦ κατάγραφου Καθολικοῦ τῆς Ι. Μ. Γρηγορίου τοῦ Ἀγ. Ὁρους, τό ὁποῖο ἐστὶν ἱστορήσαν οἱ Καστοριανοὶ ἀγιογράφοι ἱερομόναχος Γαβριήλ καί Γρηγόριος τό 1779 μ.Χ. ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ἀπεικονίζεται ἐνστολος στό ἀνατολικό μισό τοῦ χοροῦ μαζί μέ τούς ἐπίσης στρατιωτικούς ἁγίους Προκόπιο καί Γεώργιο.

Εἰκ. 20. Καθολικό τῆς Ι. Μ. Γρηγορίου τοῦ Ἀγ. Ὁρους.

Ζ.4 Ποικίλες απεικονίσεις του αγίου Ἀρτεμίου

Εἰκ. 21. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος στήν μονή τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Σωτῆρος στήν Ζίτσα τῆς Σερβίας (13ος-14ος μ.Χ. αἰ.).

Εἰκ. 22. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος στήν μονή τῆς Ἀγίας Τριάδας στήν Μανασίγια (15ος μ.Χ. αἰ.) τῆς Σερβίας.

α

β

Εἰκ. 23α, β. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος σέ τοιχογραφία τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδας τοῦ Σοροόανι στήν Σερβία (13ος-14ος μ.Χ. αἰ.). Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται μαζί μέ τούς κτίτορες τῆς μονῆς, τόν νεαρό βασιλέα Dragutin καί τόν πρίγκηπα Milutin.

Εἰκ. 24. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος στήν μονή τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στήν Gračanica τῆς Σερβίας (14ος μ.Χ. αἰ.).

Εἰκ. 25. Ἡ Εἰκόνα τοῦ ἀγίου Ἀρτεμίου ἀπὸ τὴν Ι. Μ. ἀγίου Ἀρτεμίου Κορυδαλλοῦ Ἀττικῆς, μέ τόν ἅγιο ἔνστολο καί πλαισιωμένο ἀπὸ σκηνές τοῦ μαρτυρίου του.

Εἰκ. 26. Χάρτινη ἔκδοση εἰκόνας τοῦ ἀγίου τοῦ 1928 ἀπὸ τὴν Ι. Μ. ἀγίου Ἀρτεμίου Κορυδαλλοῦ Ἀττικῆς.

Εἰκ. 27. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου πού φυλάσσεται στήν Καλύβη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στήν σκήτη τῆς Ἀγίας Ἄννας στό Ἅγιον Ὅρος.

Εἰκ. 28. Εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀπό τήν ἴδια Καλύβη.

Εἰκ. 29. Ἡ εἰκόνα (16ος μ.Χ. αἰ.) πού φυλάσσεται στό καθολικό τῆς Ι. Μ. Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἡ ὁποία τιμᾷ ἰδιαίτέρως τόν ἅγιο Ἀρτέμιο ἀποδεχόμενη τήν παράδοση πού ἀναφέρει ὅτι ὁ ἅγιος σταμάτησε καί παρέδωσε στήν μονή λείψανα τῶν ἁγίων Ἀνδρέα καί Λουκά κατά τό ταξίδι τῆς μεταφορᾶς τους στήν Κωνσταντινούπολη.

(α)

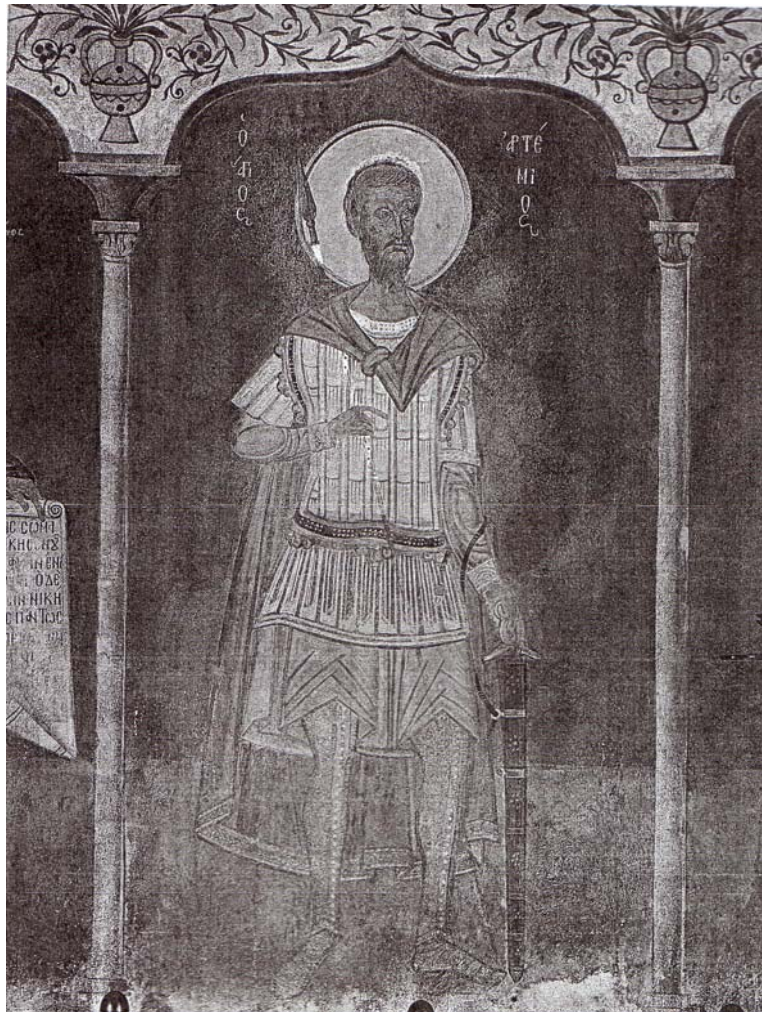
(β)

Εἰκ. 30, 31. Φορητές εἰκόνες ἀπό τό καθολικό τῆς Ι. Μ. Κωνσταμονίτου στό Ἅγιον Ὅρος⁵¹⁷. Στήν πρώτη, ἡ ὁποία φέρει τήν χρονολογία 1770 (α) εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι Ἀντύπας καί Εὐθύμιος μέ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο ὁ ὁποῖος φέρει στολή εὐγενοῦς ἐνῶ στήν δεύτερη (β) ἡ ὁποία ἔχει μηνολογικό χαρακτήρα ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ὡς στρατιωτικός μαζί μέ τούς συνεορτάζοντες ἀγίους τῆς 20ης Ὀκτωβρίου ἀγίους Γεράσιμο τόν ἐν Κεφαλληνία καί Ματρώνα τήν Χιοπολίτιδα.

⁵¹⁷ Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλει ὁ γράφων στόν π. Αὐγουστίνο Κωνσταμονίτη, ὁ ὁποῖος ἔθεσε μέ προθυμία στήν διάθεσή του τίς δυο αὐτὲς εἰκόνες, γιά μελέτη καί φωτογράφιση.

Εἰκ. 32. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ἐν μέσῳ τῶν ἁγίων Εὐστρατίου καὶ Πολυεύκτου σέ ρωσικὴ εἰκόνα ἀπὸ τό Νουγορόδ.

Εἰκ. 33, 34. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος ὅπως ἀγιογραφεῖται ἀπὸ τὸν Φ. Κόντογλου στὸν ναὸ τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα καὶ στό ὑπέρθυρο τῆς κεντρικῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου στήν ὁμώνυμη περιοχή τοῦ Δήμου Ἀθηναίων.

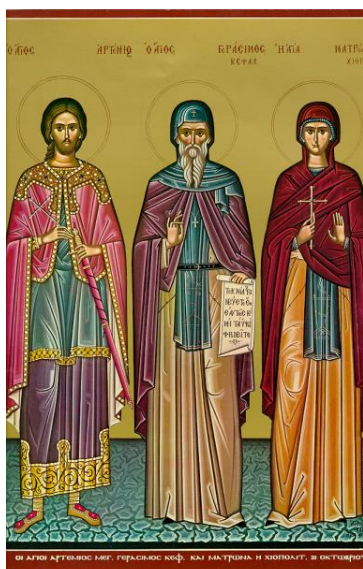
Z.5 Νεώτερες εικόνες του άγ. Ἀρτεμίου

Εἰκ. 35

Εἰκ. 36

Εἰκ. 37

Εἰκ. 38

Εἰκ. 39

Εἰκ. 40

Εἰκ. 41. Ρωσική φορητὴ εἰκόνα τοῦ 15ου μ.Χ. αἰώνα (c. 1497) τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρα Ἀρτεμίου, ὁ ὁποῖος ἀπεικονίζεται ὡς εὐγενὴς καὶ σέ μεγάλη ἡλικία ὅπως πραγματικά ἦταν κατὰ τὸν χρόνον τοῦ μαρτυρίου του.

Ἐπιλεγόμενα

Κύριος στόχος τῆς μελέτης αὐτῆς ὑπῆρξε, τό νά συνταχθεῖ, ὁ κατά τό δυνατόν πλήρης ἀγιολογικός φάκελος τοῦ στρατιωτικοῦ ἁγίου καί μάρτυρα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα Ἀρτεμίου. Γύρω ἀπό τόν βίο τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου, μέ ἀφορμή τήν σκόπιμη ἀνακρίβεια τῆς ἀναφορᾶς σέ αὐτόν τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου, διαμορφώθηκε καί ἀπό πολλούς εἶναι ἀποδεκτός ἕως καί σήμερα - δίπλα στήν ἱστορική ἀλήθεια πού τόν ἀποδεικνύει ἀδιαμφισβήτητου ὀρθοδόξου φρονήματος μάρτυρα καί ἅγιο – ἕνας μῦθος, πού τόν θέλει ἀρειανόφιλο, λαομίσητο ἐξ αἰτίας τῆς σκληρότητάς του στρατιωτικό διοικητή τῆς Αἰγύπτου, ὁ ὁποῖος δέν μαρτυρεῖ ὑπέρ τοῦ Χριστοῦ ἀλλά ἐκτελεῖται, ἀπό τόν αὐτοκράτορα Ἰουλιανό στήν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας στά πλαίσια τῶν διώξεων τῶν πολιτικῶν καί ἰδεολογικῶν ἀντιπάλων του.

Ἐξαντλώντας τίς σχετικές πηγές, ἡ μελέτη μας διαπιστώνει σχετικῶς μέ τό θεμελιῶδες αὐτό πρόβλημα τόν ἁγ. Ἀρτέμιο, ὡς τόν εὐσεβῆ ἐκεῖνο στρατιωτικό οἰκογενειακό φίλο τῶν Φλαβίων, τῆς οἰκογένειας δηλαδή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καί ἰδιαίτερα τοῦ γιοῦ του ἐπίσης αὐτοκράτορα Κωνσταντίου τοῦ Β΄, ὑπό τίς διαταγές τοῦ ὁποῖου εὐρισκόμενος μετέφερε τά ἅγια λείψανα τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου, Λουκᾶ καί πιθανότατα καί τοῦ Τιμοθέου στήν Κωνσταντινούπολη. Ἀνταμειβόμενο γιά τήν πράξη τοῦ αὐτή, οἱ πηγές τόν παρουσιάζουν, νά τοποθετεῖται στρατιωτικός διοικητής (dux) Αἰγύπτου ὅπου κατά τήν ἐκεῖ παραμονή του, στά πλαίσια τῆς ἐφαρμογῆς τῆς πολιτικῆς τοῦ Κωνσταντίου, συμμετέχει στήν προσπάθεια ἀνεύρεσης καί σύλληψης τοῦ κυριώτερου καί πλέον δραστήριου ὁπαδοῦ τοῦ ὁμοουσίου ἁγ. Ἀθανασίου, ὁ ὁποῖος συχνότατα καί ἐπὶ διαφορετικῶν αὐτοκρατόρων ἀντιμετωπίσθηκε ὡς ταραξίας. Ὁ ἁγ. Ἀρτέμιος κατά τήν διαδικασία αὐτή συνειδητοποίησε, βοηθούμενος ἀπό τήν παιδαγωγική του ἀγίου Ἀθανασίου ἀλλά καί τόν ἴδιο τόν Θεό τήν σοβαρότητα τοῦ νά συναναστρέφεται κανεῖς ὡς συνεργάτες του αἵρετικούς καί νά ἐργάζεται πρὸς τόν σκοπό τῆς ἐπίτευξης τῶν ἀντιορθόδοξων στόχων τους, ἀκόμη κι ἂν ὁ ἴδιος δέν ταυτίζεται στήν πίστη του μαζί τους καί μεταστρέφεται. Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς μεταστροφῆς του καί ἐξ αἰτίας τῆς εὐσέβειάς του, μαρτυρεῖ δι' ἀποκεφαλισμοῦ κατόπιν διαταγῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη στήν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας, ὅπου παραβρέθηκε γιά νά συμμετάσχει στήν ἐπικείμενη ἐκστρατεία τοῦ Ἰουλιανοῦ κατά τῶν Περσῶν, ἀφοῦ προηγουμένως ὑφίσταται σκληρότατα βασανιστήρια, ὅταν ἀντιδρᾷ ἔντονα μπροστά στόν ἀντιχριστιανικῶν φρονημάτων αὐτοκράτορα, βλέποντας τά μαρτύρια πού ὑφίστανται οἱ χριστιανοὶ ἱερεῖς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιόχειας, Μακάριος καί Εὐγένιος.

Τό ἅγιο λείψανό του σχετικά σύντομα μεταφέρθηκε στόν ναό τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στήν Κωνσταντινούπολη, πού βρισκόταν στήν τοποθεσία «Ὁξεία» καί ἐπὶ αἰῶνες θαυματουργοῦσε, θεραπεύοντας

άρρώστους πού υπέφεραν κυρίως από ασθένειες των γεννητικών οργάνων καί κατέστησε τόν ναό στόν όποϊον φυλασσόταν, ώς ένα τών μεγαλυτέρων θαυματουργικών θεραπευτικών κέντρων τής βυζαντινής Κωνσταντινουπόλεως.

Γιά τήν σύνταξη τής μελέτης έγινε έντοπισμός καί χρήση τόσο τών άμιγώς ιστορικών, όσο καί τών ποικίλων άγιολογικών πηγών, τών σχετικών μέ τά διάφορα ζητούμενα.

Άναλυτικότερα, ή μελέτη μας ξεκινώντας από τήν τοποθέτηση τοῦ άγίου στήν εποχή του καί εξετάζοντας προσεκτικά τά δεδομένα της, προχωρεϊ, στήν παρουσίαση τών αναφορών τών βυζαντινών καί μεταγενέστερων ιστορικών γιά τόν άγιο, εξετάζει τά σχετικά μέ τά μαρτύριά του σωζόμενα κείμενα, τήν ιδιαίτερης άξίας συλλογή τών θαυμάτων του καί επιχειρεϊ μία καταγραφή τών σχετικών μέ τήν τιμή πού αποδιδόταν κατά τήν βυζαντινή περίοδο αλλά καί κατόπιν στόν άγιο. Στήν συνάφεια αὐτῆς τής τιμῆς τοῦ άγίου αλλά σέ επιμέρους κεφάλαια τής εργασίας μας καταγράφηκε ή σχετική μέ αὐτόν ύμνολογική παράδοση καί έντοπίστηκαν καί παρουσιάστηκαν οί άξιολογότερες τών απεικονίσεών του, τόσο στήν μνημειακή εϊκονογραφία όσο καί στόν χῶρο τών φορητῶν εϊκόνων.

Πιστεύουμε, πώς ή μελέτη αὐτή συμβάλλει στήν ασφαλέστερη καί συγκεντρωτική παρουσίαση τών δεδομένων περί τοῦ άγίου Άρτεμίου ως πρὸς:

α) Τήν χρονολόγηση τοῦ βίου του.

β) Τήν αναζήτηση τοῦ πραγματικοῦ συγγραφέα τοῦ β' μαρτυρίου τοῦ άγίου πού σώζεται, τό όποϊο εϊναι καί τό πλέον ἄρτιο. Κατά καιρούς θεωρήθηκε ως κείμενο ενός ἄπαξ εμφανιζόμενου στήν άγιολογική βιβλιογραφία Ἰωάννη μοναχοῦ Ροδίου καί ἄλλοτε αποδόθηκε στόν πολυγραφότατο άγιο Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό. Στήν εργασία μας γίνεται αποδεκτή, κατόπιν συγκριτικῆς μελέτης κειμένων, ή ένταξη καί τοῦ κειμένου τοῦ μαρτυρίου τοῦ άγ. Άρτεμίου στά ἔργα τοῦ άγ. Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ.

γ) Τήν αποσαφήνιση τών σχετικών μέ τό πραγματικό άξίωμα τοῦ άγίου, τό όποϊο ἦταν στρατιωτικό (Δούκας Αϊγύπτου) αλλά ὄχι καί πολιτικό (Αὐγουστάλιος), ὅπως λανθασμένα αναφέρεται σέ πολλά συναξαριστικά ύπομνήματα.

δ) Τόν έντοπισμό τής ακριβοῦς θέσης τοῦ ναοῦ τοῦ άγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στήν «Όξεία» της Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου φυλασσόταν καί θαυματουργοῦσε τό άγιο λείψανο τοῦ μεγαλομάρτυρα.

ε) Τήν δίκαιη καί ιστορικά ὀρθή τοποθέτηση τοῦ άγίου, ως προς τήν άμφισβητούμενη λανθασμένα από πολλούς ὀρθοδοξία τής πίστες του, μέ άφορμή τήν στάση του ἀπέναντι στήν ἐφαρμογή τής φιλαρειανικῆς πολιτικῆς τοῦ φίλου του αυτοκράτορα Κωνσταντίου τοῦ Β' στήν Αϊγυπτο.

στ) Τήν συγκεντρωτική παρουσίαση καί πραγμάτευση τῶν ἀγιολογικῶν ζητουμένων περί τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου.

Σέ κάθε περίπτωση καταβλήθηκε ἡ προσπάθεια νά ἀπαρτισθεῖ σχετικῶς μέ τόν ἅγιο Ἀρτέμιο ἕνα ἔργο ἀναφορᾶς, τοῦ ὁποίου οἱ παραλείψεις, ἀβλεψίες ἀλλά καί τά λάθη, θά χρησιμεύσουν ἀρκετά στούς μεταγενέστερους κριτικούς καί ἐρευνητές, τῶν ἐπιστημονικῶν περιοχῶν καί ζητημάτων μέ τά ὁποῖα αὐτό ἀσχολεῖται.

Abstract

The principal aim of this study has been to create as complete as possible the hagiographical dossier of the 4th A. D. military saint and martyr Artemius. On account of the deliberate inaccuracy of reference to him by the historian of his time Ammianus Marcellinus, and side by side with historical truth which wants him as a saint and martyr of indisputable Orthodox convictions, there has been formed a myth around his life, accepted by many contemporaries, which presents him as a follower of Arianism, hated by the people because of his cruelty as military governor of Egypt, who doesn't suffer martyrdom for Christ but is executed by emperor Julian the Apostate in Antioch of Syria within the persecutions of his political and ideological enemies.

Having exhausted all relevant resources, our study comes to the conclusion that St. Artemius was a pious military man, affiliated with the Flavians, i.e. the family of Constantine the Great, and especially his son, Emperor Constantius II, whose orders following he transferred to Constantinople the holy relics of Apostle Andrew, Luke and most probably Timothy.

As a reward he was appointed as military governor of Egypt (dux), where loyal to his emperor's orders he participated in locating and arresting the main and most active adherent of "omooousion", St Athanasius, who had frequently been accused, by other emperors, too, of upsetting social order.

During this process Artemius, as a result of St Athanasius measures and after a providential dream, realized the gravity of collaborating with heretics in pursuing the fulfilment of their antiorthodox goals, even though he didn't share their faith. So, he converted. After his conversion and because of his religiousness he suffered martyrdom by being beheaded after cruel tortures in Antioch of Syria where he was called from Julian the Apostate to beef up his army to his impending Persian invasion. The execution command came from Emperor Julian as Artemius strongly objected to the torturing of Antioch church priests Macarius and Eugenius.

Soon his holy relics were transferred to the church of Saint John the Baptist in Constantinople, where they healed diseases in especial of the genitals, rendering the church in one of the most important miracle-working, healing centres in Byzantine Constantinople.

This study is based on locating and using both historical and hagiographical resources related to our research.

Specifically, the study begins with placing the Saint in his epoch thoroughly examining the time's data and moves into presenting Byzantine and post-Byzantine reports about him. Also, texts about his martyrdom and miracles are meticulously focused on while a recording of the tribute the Byzantines paid to the saint is attempted. Relevant to this tribute is the

hymnological tradition related with the Saint, which has been recorded in specific chapters of the study, as well as his depictions both in monumental wall painting and in portable icons.

This study is believed to contribute to the safe and total presentation of data about the Saint in:

- a) dating his life,
- b) questing the actual author of the text of *Passio s. Artemii* (BHG 170 - 171c), which is the most intact. Occasionally this was attributed either to a monk called John of Rhodes or to the prolific Saint John of Damascus. After comparative study we are inclined towards the latter option,
- c) elucidating the actual office of the Saint which was military (dux of Egypt) and not political as noted in many short hagiographies (Synaxaria),
- d) locating the exact spot of the church of Saint John the Baptist in Constantinople where his holy relics worked miracles,
- e) restoring the Saint's disputed orthodox faith as related to his acceptance of the terms of the 1st Ecumenical Synod and
- f) wholly presenting and elaborating on the hagiographical questions about the Saint.

In all cases, a great effort has been made in order to create a work of reference for Saint Artemios. Future critics and disciples of particular scientific areas are welcome to work on any possible oversights, omissions or mistakes of the current study.

